PAGES MISSING
WITHIN THE
BOOK ONLY

श्री

रसतरंगिणी

(मराठी प्राचीन व अर्वाचीन कवितातील निवडक वेंचे; प्रस्तावना,
अर्थनिर्णायक टीपा व शब्दकोश यासहित)

संपादक

सीताराम वासुदेव पेंडसे,

बी. ए., एम्. सी. पी., एफ्. आर्. सी. आय्.

डिप्लोमा इन् पेडॅगॉजी, लंडन युनिव्हर्सिटी, माजी चीफ इन्स्पेक्टर ऑफ एज्युकेशन
बडोदें; बडोदें कॉलेजचे माजी फेलो

मॅक्मिलन् आणि कंपनी लिमिटेड,
हॉर्नबी रोड, कोट, मुंबई

 सन १९३० [किंमत २-८-०

Printed by V P. Pendherkar, at the Tutorial Press, 211a, Girgaon
Back Road, Bombay and Published by F. E Francis,
for Macmillan & Co , Ltd , Fort, Bombay

श्री

पांचव्या आवृत्तीची प्रस्तावना

ह्या आवृत्तींत विशेष फेरफार केले नाहींत.

बडोदें,
७ अक्टोबर १९२९

सी. वा. पेंडसे

प्रथमावृत्तीच्या प्रस्तावनेंतील उतारा

कै० वा० परशुरामपंतांनीं मोठ्या परिश्रमानें प्राचीन महाराष्ट्र-काव्योदधीचें मंथन करून '**नवनीत**' काढिलें व तद्द्वारें प्राचीन मराठी कवींची महाराष्ट्रीयांस ओळख करून दिली. या गोष्टीला अर्धशतक होऊन गेलें. यानंतर, मराठी काव्यविस्तार एवढा मोठा असतांना देखील, 'नवनीता'सारखा दुसरा म्हणण्यासारखा एकही प्रयत्न झाला नाहीं ! नवनीतानें जशी प्राचीन कवींची थोडीबहुत ओळख करून दिली, त्याचप्रमाणें अगदीं अलीकडे '**अर्वाचीन कविता,**' '**काव्यदोहन**'

यांसारख्या एकदोन पुस्तकांनीं अर्वाचीन कवीची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. तथापि अशीं पुस्तकें हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकींही नाहींत; आणि जरी तीं आपआपल्या परीनें सुंदर आहेत, तरी तीं एकांगी असल्यामुळें विद्यार्थ्यांच्या वाढत्या गरजा भरून काढण्यास अपुरी व गैरसोईचीं आहेत, असें माझें मत आहे. मराठी काव्याच्या प्रचंड विस्ताराकडे पाहिलें तर अशीं पुस्तकें जितकीं निघतील तितकी थोडींच आहेत. 'गोल्डन ट्रेझरी,' 'वन् थावजंड् अॅन्ड् वन् जेम्स् ऑफ् पोएट्री' वगैरे इंग्रजी काव्यग्रंथाप्रमाणें, एकाच पुस्तकात प्राचीन व अर्वाचीन कवितांचा समावेश झाल्यास, त्यापासून विद्यार्थ्यास एकंदर काव्यवाङ्मयाची चांगली कल्पना येऊन, विशेष महत्त्वाचा उपयोगही होईल, आणि दोन्ही प्रकारच्या कवितांची तुलना करण्यासही अधिक सोपे पडेल, हें उघड आहे. या एकंदर गोष्टींचा विचार करून, व कित्येक मित्राच्या खास सूचनास अनुसरून प्रस्तुत '**रसतरंगिणी**' निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मराठी काव्यवाङ्मयाचे सामान्यतः प्राचीन व अर्वाचीन असे दोन वर्ग करण्यात येतात. कालानुक्रमाच्या धोरणानें पाहिलें, तर इ० स० च्या १८ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंतच्या काव्यास प्राचीन व त्यानंतर म्हणजे साधारणतः इंग्रजी राज्यक्रांति झाल्यानंतर जें काव्यवाङ्मय निर्माण झालें व होत आहे, त्यास अर्वाचीन अशी संज्ञा देण्यांत येते. परंतु हा भेद केवळ कालानुक्रमावरच अवलंबून नाहीं, या वर्गीकरणाचे मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे अलीकडील काव्याचें स्वरूपभिन्नत्व व विषयभिन्नत्व हेंच होय. पाश्चात्य सुधारणाचा व विचाराचा जसा हिंदुस्थानांत इतर सर्व गोष्टींवर थोडाबहुत परिणाम झाला, तसाच किंबहुना त्यापेक्षांही वाङ्मयावर विशेष महत्त्वाचा परिणाम झाला. आंग्लसाहित्याच्या अध्ययनाने विचारास एक प्रकारचे नवीन वळण लागलें आणि या विचारक्रांतीमुळेंच अलीकडील काव्याचे विषय व स्वरूप ही प्राचीन काव्याहून अगदी निराळीं झालीं.

आंग्लसाहित्याच्या अध्ययनाबरोबरच संस्कृत भाषेच्या अध्ययनास एक प्रकारचें नवीन वळण लागलें, आणि या दोन्ही भाषाचा मराठीवर विशिष्ट संस्कार झाला.

प्राचीन मराठी काव्यांत न आढळणारें असें काव्याचें धोरण आंग्ल व संस्कृत साहित्यांत नवीन पिढ्यांस आढळलें व त्याचें प्रतिबिंब त्याच्या मनावर उमटल्यामुळेंच अर्वाचीन कवींचा वर्ग निर्माण झाला. प्राचीन मराठी काव्याचें धोरण म्हटलें म्हणजे संस्कृत पुराणग्रंथाचें मराठींत रूपांतर करणे किंवा त्यावर टीकात्मक विवेचन करणे हेच होय. हें धोरण एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यकालात उदयास आलेल्या कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, परशुरामपंत गोडबोले, राजवाडे, लेले, पारखी–ज्याच्यावर इंग्रजीचाही थोडाबहुत संस्कार झाला होता–या शास्त्रीमंडळीनें बदलून तें पुराणेतर संस्कृत ग्रंथावर आणिलें. यापैकींच काहीनी ऐतिहासिक व इतर विषयांवर स्वतंत्र काव्ये लिहिण्याचा उपक्रम केला, आणि अलीकडील पिढ्यांस नवीन विविध विषयांवर स्वतंत्र काव्यें लिहिण्याची दिशा दाखविली. यांच्या मागून गेल्या तीस चाळीस वर्षात झालेल्या व विद्यमान कवींनी याच धोरणाचा स्वीकार करून त्यात इंग्रजी कवितेचें विषयवैचित्र्य व जीवन आणून सोडिलें आहे. या कारणामुळें प्राचीन व अर्वाचीन असें वर्गीकरण झाले हें उघड आहे.

पण एकंदर मराठी काव्यवाङ्मयाच्या अंतरंगाचा स्थूल मानानें जर विचार केला, तर त्याचे चार वर्ग करिता येतील. पहिला वर्ग म्हणजे टीकात्मक काव्यें हा होय. यात ज्ञानेश्वर, वामनपंडित वगैरे कवींच्या काव्यांचा बहुतेक भाग येतो. दुसरा वर्ग स्वतंत्र स्फुट पद्यरचना हा होय. यात ज्ञानदेव, नामदेव, तुकाराम, एकनाथ, रामदास वगैरे कवींचें अभंगरूप व इतर स्फुट स्वरूपाचें सारस्वत येतें. तिसऱ्या वर्गांतील कविता बहुतेक भाषांतरस्वरूपाची आहे. यात मुक्तेश्वर, मोरोपंत, वगैरे कवींच्या काव्यग्रंथाचा समावेश होतो. चवथा वर्ग म्हटला म्हणजे थोडीबहुत पुराणेतर संस्कृत ग्रंथांची भाषातरें, ऐतिहासिक व इतर विषयावर लहानमोठी स्वतंत्र काव्ये, हा होय. यात १९ व्या शतकाच्या मध्यकालातील शास्त्रीमंडळी, व गेल्या ३०।४० वर्षांत झालेली व विद्यमान कविमंडळी याचा समावेश होतो. या वर्गांतील कवितेचें अंतरंग व बाह्यांग पहिल्या तिन्ही वर्गांतील कवितेहून अगदीं भिन्न आहे.

वर दर्शविल्याप्रमाणें विचार केला असता असें दिसून येईल कीं, पहिल्या

वर्गांतील ग्रंथांत क्वचित् क्वचित् काव्याचीं स्थळें असलीं, तरी काव्य हें त्यांचें जीवन नव्हे; आणि त्याचा विषय प्राधान्येंकरून वेदान्त असल्यामुळें काव्य या दृष्टीनें त्यांचा विचार करणे म्हणजे त्याचें महत्त्व कमी करण्यासारखे आहे. दुसऱ्या वर्गांतील कविता धर्म, नीति, भक्ति, वैराग्य वगैरे विषयावर स्फुट स्वरूपाची आहे. यांत ठिकाठिकाणीं सुंदर प्रतिभा, मनोहर कल्पना, विषयांशीं तादात्म्य पावण्याची शक्ति वगैरे खऱ्या कवित्वशक्तीचे गुण आढळतात. या अभंगी कवींची काव्यकृति फार चांगली उतरली असून, काव्य या दृष्टीनें ती विशेष महत्त्वाची आहे. परंतु हे कवि देखील शांति, भक्ति, वैराग्य वगैरे विषयांपलीकडे फारसे गेले नसून, इतर ज्या अनेक महत्त्वाच्या मानवी मनोवृत्ति आहेत, त्याचा त्यानीं फारसा विचार केलेला आढळत नाहीं. आतां, तिसऱ्या वर्गांतील जें काव्यसारस्वत आहे त्याचा मुख्य हेतु पुराणग्रंथाचीं मराठींत रूपांतरें करणे हाच होय. यात स्थलविशेषीं मानवी मनोवृत्तीचे दिग्दर्शन, सृष्टिवर्णन वगैरे आढळतात. परंतु या कवींनी पुराणकथा मराठीत सांगण्याकडेच आपली दृष्टि ठेविल्यामुळे, इतर गोष्टीकडे त्याना फारसें लक्ष देता आलें नाहीं, असें दिसते.

या तिन्ही वर्गांतील कवींनी ज्या विषयांकडे जवळ जवळ दुर्लक्ष केलें, किंवा ज्यांकडे त्यास लक्ष देण्यास अवकाश मिळाला नाहीं, असे मानवी मनोवृत्ति उत्तेजित करून सोडणारे, मनाला खळबळून टाकणारे, चमत्कृति उत्पन्न करून मनोरंजन करणारे, असे विषय चवथ्या वर्गांतील—अर्वाचीन—कवींनी हातीं घेतले. सृष्टीचें चमत्कृतिमय अनेकविध स्वरूप; निसर्गांतील भव्य, रमणीय, शांत, गंभीर असे देखावे; एकंदर सृष्टपदार्थात दृग्गोचर होणारें ईश्वराचें सर्वव्यापी अस्तित्व; पशु, पक्षी, वनस्पति इत्यादिकांचें सहृदयतापूर्वक निरीक्षण; मानवावर कोसळणारे अनेक प्रकारचे सुखदु:खाचे प्रसंग–ज्याच्या योगानें मनोवृत्ति उत्तेजित होऊन मनांत एक प्रकारची खळबळ उत्पन्न होते–अशा प्रकारच्या गोष्टी या चवथ्या वर्गांतील काव्यांत बऱ्याच विशिष्ट रूपानें आढळूं लागल्या आहेत. प्राचीन अभंगी कवींनीं ज्याप्रमाणें आपल्या कवितेच्या द्वारें ईश्वरभक्ति, नीतितत्वें वगैरे

वाचकांच्या मनांत बिंबविण्याचा प्रयत्न केला, त्याचप्रमाणें या चवथ्या वर्गांतील—अर्वाचीन—कवि देखील आपल्या सृष्टिविषयक कवितांच्या द्वारें, सृष्टींत आढळणारें ईश्वराचें सर्वव्यापी स्वरूप, ईश्वराविषयीं प्रेम, शांति, नीति व इतर सात्विक वृत्ति वाचकाच्या मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, असें कोणाही निःपक्षपाती मनुष्याला सहज कळण्यासारखें आहे.

आतां अभंगी कवींखेरीज बाकीच्या प्राचीन मराठी कवींची काव्यकृति स्वतंत्र स्वरूपाची अशी फारच थोडी आहे. ज्ञानेश्वर, तुकाराम, रामदास, एकनाथ, मुक्तेश्वर, वामनपंडित, मोरोपंत वगैरे पांचसात कवींशिवाय इतर कवींमध्यें खरी कविप्रतिभा, उच्च प्रकारचें कल्पनाचातुर्य, स्वतंत्र काव्य उत्पन्न करण्याची शक्ति वगैरे गुण फारच क्वचित् आढळतात. आधुनिक कवींची स्थिति मात्र केवळ अशीच आहे असें नाहीं. आधुनिक काव्यकृतीचा बराच भाग स्वतंत्र स्वरूपाचा असून, त्यामध्यें सुंदर प्रतिभा, मनोहर कल्पना ठिकठिकाणीं आढळतात. मात्र यावरून असे कदापि म्हणता येणार नाहीं कीं, प्राचीन मराठी कवींमध्यें प्रतिभाच नव्हती, किंवा त्यांच्यात स्वतंत्र कल्पनाचातुर्याची उणीव होती. त्यांचा हेतूच निराळा असल्यामुळें या गुणास व्यक्तस्वरूप येण्यास अवसरच नव्हता, असे म्हणण्यास हरकत नाहीं.

त्याचप्रमाणें अर्वाचीन कवींमध्यें प्रतिभाच नाहीं, अर्वाचीन कविता म्हणजे काहीं तरी आहे, असें जे कित्येक प्राचीन कवींची तरफदारी करणारांचें मत आहे, त्यांतही कांहीं अर्थ नाहीं. प्रतिभेचा मक्ता ईश्वरानें फक्त प्राचीनांसच दिला, आणि अर्वाचीन कवींस त्याचा मुळींच लाभ झाला नाहीं, असें कदापि म्हणतां येणार नाहीं. प्राचीन कवींच्या भक्तानीं त्यांची कितीही तरफदारी केली, आणि ती करताना अर्वाचीन कवींस असतीं नसतीं कुसपटें काढून व कोट्या लढवून कितीही दोष देण्याचा प्रयत्न केला, तरी खऱ्या रसिकास, खऱ्या सहृदयास, कवितेच्या खऱ्या भक्तास, अर्वाचीन काव्याची योग्यता कधींही नाकबूल करतां येणार नाहीं. आणि ती नाकबूल करणें म्हणजे अरसिकतेचें

प्रदर्शनच होय, असे म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं! 'राजा शिवाजी,' 'यशवंतराय काव्य,' 'वृन्दा,' 'गंगावर्णन,' 'कृष्णाकुमारी,' 'संमोहलहरी,' 'शोकावर्त,' 'सुरतरंगिणी,' 'वनवासी फूल,' 'घनाभिनंदन,' 'कुंजकूजन,' 'कवितारति,' 'मूर्तिकार,' 'नैर्ऋत्य दिशेकडला वारा,'—ही यादी आणखी पुष्कळ लांबविता येईल—एवढींच आधुनिक कवींच्या प्रतिभेची व कल्पना-चातुर्याची साक्ष पटविण्यास पुरेशी आहेत. अर्वाचीनकाव्यदूषकांनीं आज अर्वाचीन कवितेस कितीही नांवें ठेविलीं, तरी कालांतरानें तिची खरी योग्यता निर्णीत होईल, यांत यत्किंचित् संदेह नाहीं.

आता प्राचीन आणि अर्वाचीन काव्यांच्या बाह्यस्वरूपाचा थोडासा विचार करूं. प्राचीन मराठी काव्याचा निम्म्याहून अधिक भाग ओंवी छंदात आहे. या छंदाला गणमात्रांचीं वगैरे बंधनें फारशीं नसल्यामुळें बहुतेक प्राचीन मराठी कवींनीं याचाच उपयोग केला आहे. या निर्बंधरहित ओवीवृत्ताचा उपयोग करण्यांत कवींचा स्वच्छंदीपणा स्थलविशेषीं हद्दीच्या पलीकडेही गेला आहे. बाकी राहिलेल्या प्राचीन काव्याचा जवळ जवळ निम्मे भाग अभंग, पदें, दिंड्या वगैरे छंदांत आहे. आणि बाकीचा भाग प्रसिद्ध संस्कृत छंदांत आहे. आता, अर्वाचीन काव्याचा बहुतेक भाग संस्कृत छंदांतच आढळतो. या संस्कृत वृत्तांत काव्यरचना करण्यात कवीचा स्वच्छंदीपणा मुळींच चालूं शकत नाहीं; आणि या छंदाना गणमात्रादिक अनेक बंधनें असल्यामुळें अर्वाचीन कवींचें काव्यरचनेचें काम अधिक अवघड आहे. तरीदेखील त्यांच्याकडून तें काम विशेष निर्दोष रीतीने होत आहे, हें कोणाच्याही सहज लक्षांत येईल. दुसरें असें कीं, ज्या प्राचीन कवींनीं संस्कृत वृत्तांत काव्यरचना केली आहे, ते पदलालित्य व यमकें यांच्या नादीं विशेष लागल्यामुळें, क्वचित् क्वचित् या बाह्य सौंदर्याला खरें कवित्व बळी पडलेलें आढळते. तिसरें असें कीं, मोरोपंतप्रभृति पांचचार कवींशिवाय इतर प्राचीन कवींनी भाषेच्या शुद्धत्वाकडे जवळ जवळ दुर्लक्ष केलें आहे असें दिसतें. हा दोष अर्वाचीन कवितेंत फारसा आढळत नाहीं, आणि अशी स्थिति हल्लींच्या मनूंत चालणेंही शक्य नाहीं.

असो; येथपर्यंत प्राचीन व अर्वाचीन काव्यांच्या अंतरंगाचा व बाह्यांगाचा विचार केला. आतां प्रस्तुत पुस्तकाविषयीं दोन शब्द लिहितों. या पुस्तकांत प्राचीन, व अर्वाचीन मिळून एकंदर ४७ कवींच्या काव्यांतील वेंचे दिले आहेत. प्राचीन कवींपेक्षा अर्वाचीनाची संख्या जरी जास्त आहे, तरी प्राचीनाच्या वेंच्याची पृष्ठसंख्या अर्वाचीनाच्या दुपटीपेक्षां अधिक आहे. थोडक्यांत सागावयाचें म्हणजे आधुनिक कवीचे वेचे केवळ नमुन्यादाखल थोडथोडे घेतले आहेत. कवि कालानुक्रमाप्रमाणें घेण्याचा प्रयत्न केला असून प्रत्येक कवीच्या वेंच्याच्या आरंभीं त्याचें त्रोटक चरित्र व त्यानें केलेल्या काव्याची संक्षेपानें माहिती दिली आहे. × × × × बहुतेक वृत्तें सामान्य वाचकाच्या व विद्यार्थ्यांच्या बऱ्याच परिचयाचीं असल्यामुळें वृत्तांची नांवे दिली नाहीत. यामुळें पुष्कळ जागा वाचली आणि अधिक मजकूर घेतां आला. एकंदर वेंच्याची संख्या सुमारें २२५ असून, पद्यसंख्या जवळ जवळ सहा हजार आहे. मोठमोठ्या प्रकरणातून जे वेचे काढिले आहेत, त्यास योग्य अर्थद्योतक नावें दिलीं आहेत. तुकाराम, मुक्तेश्वर, वामनपंडित, रामदास, मोरोपंत वगैरे वाखाणलेल्या कवींच्या काव्यातून भरपूर वेचे काढिले आहेत. तुकारामाच्या अभंगाची विषयवार रचना करण्याचा प्रयत्न केला आहे. वेचे घेताना विषयवैचित्र्य, विचारवैचित्र्य, प्रौढ भाषासरणी, इत्यादि गोष्टींकडे विशेष लक्ष दिलें आहे. काव्याच्या अध्ययनाबरोबर मनोरंजन होऊन, व्यवहार, नीति, उच्च प्रकारच्या सात्विक मनोवृत्ति यांचें प्रतिबिंब सामान्य वाचकांच्या व विशेषत· विद्यार्थ्यांच्या मनावर ठसावें व त्यास नीतिशिक्षणाचाही लाभ व्हावा या हेतूनें नैतिक विषयांवरील वेंचे पुष्कळ घेतले आहेत. एकंदरीनें सामान्य वाचकास आणि विशेषेंकरून विद्यार्थ्यांस प्रस्तुत पुस्तक जितकें उपयुक्त होईल तितकें करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो कितपत साधला आहे हें ठराविण्याचें काम सहृदय व गुणग्राही वाचकावर सोंपवितों.

———o———

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ
१ **मुकुंदराज** (चरित्र) ...	१
परमामृत–मंगलाचरण ...	१
२ **ज्ञानदेव** (चरित्र) ...	३
ज्ञानेश्वरी–स्वधर्म ...	४
,, मृत्युलोकाची नश्वरता	४
,, भक्तीमध्ये जातिभेद नाहीं.	६
,, सत्य	७
,, दुसऱ्याचें उणे पाहूं नये	८
,, दया	८
,, स्वकर्म सोडूं नये...	९
३ **नामदेव** (चरित्र) ...	१०
कृष्णजन्म	११
गुरुदक्षिणा	१४
सुदामचरित्र	१६
स्फुट अभंग	२०
४ **जनाबाई** (चरित्र) ...	२४
स्फुट अभंग	२४
५ **एकनाथ** (चरित्र) ...	२७
भा० रा० भक्तिमहिमा ...	२८
धनलोभ	२९
क्रोध	३०
भागवत–सर्व वर्णांचा धर्म	३१
स्फुट अभंग	३३
६ **तुकाराम** (चरित्र) ...	३६
अभंग–मंगलाचरण ...	३७
पंढरीमाहात्म्य	३७
आत्मस्थिति	३८
भाव	४२
करुणा (धांवा) ...	४५
भेटीची उत्सुकता ...	४८
अद्वैतपर	५२
नाममहिमा	५६
संत	५९
दुर्जननिषेध	६४
जनास उपदेश	६५
दांभिकनिषेध	७१
भक्तिरहस्य	७७
मुमुक्षूंस बोध	७८
मनास बोध	८०
सामान्य नीति	८२
७ **मुक्तेश्वर** (चरित्र) ...	८४
म० भा० आ० पर्व—	
कश्यपारण्यातील देखावा	८५
अवधीरित शकुंतलेचे दुष्यंतास उद्देशून क्रोधोद्गार	८६

	पृष्ठ
म० भा० व० पर्व—	
विदुराचा पांडवास बोध	८७
महारण्यांतील रात्रीचा देखावा … …	८८
प्रभातकाल … …	८९
मैत्रेयाचा दुर्योधनास शाप	९०
दमयंतीचा त्याग …	९१
म० भा० वि० पर्व—	
राजमान्यता कशानें प्राप्त होते … . .	९४
स्फुट–मूर्खांची लक्षणें …	९५
हरिश्चंद्राख्यान—	
हरिश्चंद्राचा प्रवास …	९७
हरिश्चंद्राचें सत्त्व …	१०३
८ **वामन पंडित** (चरित्र)	१०८
स्फुट प्रकरणें–हरिनामसुधा	१०९
रामस्तव … …	११२
सीतास्वयंवर … …	११३
भरतभाव … …	११७
वनसुधा … …	१२२
हरिविलास … …	१२८
कंसवध … …	१३३
रुक्मिणी–पत्रिका … …	१३४
भीष्मप्रतिज्ञा … …	१३६
गजेंद्रमोक्ष … …	१३९

	पृष्ठ
नीति आणि वैराग्यशतक	
स्फुट श्लोक— …	१४१
९ **रामदास** (चरित्र) …	१५१
दासबोध–कवीश्वरस्तवन …	१५२
,, भक्तिनिरूपण …	१५४
,, सच्छिष्य …	१५५
,, असच्छिष्य …	१५७
,, गुणमाहात्म्य …	१५८
,, शहाणपण …	१५९
,, उत्तमपुरुष …	१६०
,, समर्थपदवी …	१६१
स्फुट प्रकरणे—	
वेंचे—उपदेश-शतकातील …	१६२
मनाचे श्लोक … …	१६३
श्रीरामचंद्राचे ऐश्वर्य …	१६५
करुणाष्टक … …	१६७
१० **आनंदतनय** (चरित्र)…	१६९
स्फुट प्रकरणें–ताटकावध…	१६९
श्रीकृष्णसुदाम-भेट …	१७४
११ **श्रीधर** (चरित्र) …	१७५
रा० वि०–श्रीसरस्वतीस्तवन	१७६
,, ,, संतस्तव …	१७७
,, ,, वाल्मीकीची पूर्वपीठिका	१७७
जै० अ०–श्रोता आणि वक्ता	१८०
श्रियाळचरित्र … …	१८१

	पृष्ठ
१२ अमृतराय (चरित्र) ...	१८६
सुदामचरित्र–द्वारका ...	१८६
द्रौपदीवस्त्रहरण-द्रौपदीचा धावा	१८७
स्फुट पदें–पद	१८८
१३ महीपति (चरित्र) ...	१८८
संतविजय–सावधान ...	१८९
१४ शुभानंद (चरित्र) ...	१९२
म० भा० उ० प.–पंडीत	१९२
,, ,, ,, ,, सत्य ...	१९३
,, ,, ,, ,, विषयतृष्णा	१९४
,, ,, भी० प०–भीष्मशरपंजर	१९५
१५ मोरोपंत (चरित्र) ...	१९७
म० भा० आदिपर्व—	
मंगलाचरण	१९८
भीष्माचें ब्रह्मचर्य ...	१९८
महाभारत वनपर्व—	
सावित्रीचें आख्यान ...	१९९
महाभारत उद्योगपर्व—	
गाधारीचा दुर्योधनास उपदेश	२०७
कुंतीचा स्वपुत्रास निरोप	२०९
कर्णाची स्वपक्षपरायणता	२१०
महाभारत द्रोणपर्व—	
वीरपुत्राची तेजास्विता ...	२१३
अभिमन्यूविषयीं अर्जुनाचे विलाप ...	२१५
महाभारत कर्णपर्व—	
हंसकाककथानक ...	२१७
कर्णवध	२२१
महाभारत गदापर्व—	
दुर्योधनाचा बाणेदारपणा	२२५
महाभारत स्त्रीपर्व—	
उत्तराविलाप	२२७
महाभारत शातिपर्व—	
धर्मास राज्याभिषेक ...	२२९
महाभारत अनु० पर्व—	
भीष्मनिर्याण	२३२
महाभारत आ० वा० पर्व —	
धृतराष्ट्राचें वनप्रस्थान ...	२३५
स्फुट प्रकरणें-सत्संगस्तव ...	२३८
कविस्तव ...	२३९
मदालसा ...	२४१
बालमंत्ररामायण-भरतभेट	२४५
केकावलि-केका	२४६
कृष्णविजय—सज्जनप्रार्थना	२५६
१६ रघुनाथपंडित (चरित्र)	२५७
नलदमयंतीस्वयंवराख्यान ...	२५७
१७ चिंतामणि (चरित्र) ...	२८३
ध्रुवाख्यान	२८३
१८ नरहरि (चरित्र) ...	२८६
गंगारत्नमाला—हिमाचल	२८७
गंगायमुनासंगम ...	२८८

	पृष्ठ
१९ रामजोशी (चरित्र) ...	२९१
उपदेशपर (लावणी) ...	२९१
२० हंसराज (चरित्र) ...	२९२
शांतवृत्ति	२९२
उदासवृत्ति	२९३
२१ भास्कर दामोदर पाळंदे (चरित्र)	२९४
रत्नमाला-परमेश्वरप्रार्थना ...	२९४
पृथ्वी	२९६
२२ कृष्णशास्त्री चिपळूणकर (चरित्र)	२९७
पद्यरत्नावलि-हरिणान्योक्ति	२९८
वृक्षान्योक्ति ...	२९९
मेघदूत-यक्षसंदेश ...	२९९
पद्यरत्नावलि-विरहिविलाप	३०३
२३ परशुराम बल्लाळ गोडबोले (चरित्र)	३०६
मृच्छकटिक-वर्षावर्णन ...	३०७
,, दारिद्र्यप्रभाव ...	३१०
२४ पांडुरंग गोविंदशास्त्री पारखी (चरित्र) ...	३१२
षड्ऋतुवर्णन-शरदृतु ...	३१३
२५ बजाबा रामचंद्र प्रधान (चरित्र)	३१७
देवसेनी-देवसेनी आणि जयसेन यांची भेट ...	३१७
२६ गणेश सदाशिवशास्त्री लेले (चरित्र) ...	३२०
रघुवंश-भाटांनीं केलेला अजस्तुतिपाठ	३२०
दर्शनीयस्थलनिर्देश ...	३२२
२७ का० र० कीर्तिकर (चरित्र)	३२८
वेंचे-विलापलहरींतील ...	३२८
हिमालयपर्वत	३३०
२८ विष्णु मोरेश्वर महाजनि (चरित्र)	३३२
कुसुमांजलि-विश्वमंदिर ...	३३२
माधवीचें पुष्प	३३३
सुशील भार्या	३३४
कालमहिमा	३३५
२९ विठ्ठल भगवंत लेंभे (चरित्र)	३३६
सुरतरंगिणी-नर्मदा ...	३३७
वसंतश्री	३३९
चंद्रोदय	३४१
स्फुट-मातेचें प्रेम ...	३४२
३० मोरो गणेश लोंढे (चरित्र)	३४३
बोधमाला-सूर्योदय ...	३४४

पृष्ठ

पुष्पमाला—तारुण्यांतील उमेदी ३४५

पुष्पगुच्छ—कोकिळ ३४६

३१ पांडुरंग व्यंकटेश चिंतामणि—पेंठकर (चरित्र) ३४७

गंगावर्णन—हिमालय ३४८

३२ कृष्णाजी नारायण आठल्ये (चरित्र) ... ३५३

स्फुट—तुफान ३५४

३३ गंगाधर रामचंद्र मोगरे (चरित्र) ३५७

अभिनव कादंबरी—प्रेमबंधन ३५७

३४ गोविंद वासुदेव कानिटकर (चरित्र) ३६२

संमोहलहरी—परमेश्वराची लीला ३६२

नारायणराव पेशवे याचा मृत्यु—शनवारचा वाडा ... ३६४

कृष्णाकुमारी—कृष्णाकुमारीचें बाळपण ३६६

३५ वासुदेव वामनशास्त्री खरे (चरित्र) ३६७

यशवंतराय महाकाव्य—मध्यरात्र ३६७

स्फुट—विक्रमादित्याची उज्जयनी ३६८

पृष्ठ

३६ नारायण वामन टिळक (चरित्र) ३७१

कवि व कविता ३७१

साऱ्या जगांत फुलेंच फुलें ... ३७२

विरह ३७३

एक सुंदर कवि ३७४

पर्वतारोहण ३७५

शुष्क गुलाब ३७७

माझ्या जन्मभूमीचें नांव ... ३७९

३७ कृष्णाजी केशव दामले (केशवसुत) (चरित्र) ३८०

स्फुट कविता—वातचक्र ... ३८०

दिवस आणि रात्र ३८१

नैर्ऋत्येकडला वारा ३८२

रागोळी घालताना पाहून ... ३८५

सृष्टि आणि कविता ... ३८७

काव्यावाचुनि गुलाब नाही ... ३८७

सिंहावलोकन ३८८

३८ चंद्रशेखर शिवराम गोऱ्हे (चरित्र) ... ३८९

घनागमनोत्कंठा ३८९

कुंजकूजन ३९२

कविता-रति ३९५

कारंजें ४०१

३९ लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले (चरित्र) ... ४०२

	पृष्ठ
स्फुट कविता–यमुनागीत ...	४०२
पद्यमंजूषा	४०३
संमोहखडन...	४०५
जटिल	४०६
४० बाळकृष्ण अनंत भिडे	
(चरित्र)	४१०
तरी सुखकरी खरी दुजि सखी न शातीपरी	४१०
निशामुख	४१२
मनोभंग	४१६
४१ काशिनाथ हरि मोडक	
(माधवानुज) (चरित्र)	४१७
स्फुट कविता–मूर्तिकार ...	४१७
दीपविसर्जन...	४१८
प्रेम	४१९
स्मृतिचित्र	४२०
तीन वृत्ति	४२२
४२ विद्याधर वामन भिडे	
(चरित्र)	४२५
स्फुट कविता–पक्वपंडित ...	४२५
४३ दत्तात्रय कोंडो घाटे	
(चरित्र)	४३०
स्फुट कविता–तरुवरा . .	४३१
दु खिताचे उद्गार	४३१
प्रभात	४३२
घारीस उद्देशून	४३३
निज नीज माझ्या बाळा !...	४३४
कोकिलकूजित	४३६
बघसी अंत किती राजसे !...	४३७
४४ कृष्णाजी पांडुरंग लिमये	
(राधारमण) (चरित्र)...	४४०
स्फुट कविता–स्वप्न... ...	४४०
इंद्रधनुष्य	४४१
४५ राम गणेश गडकरी	
(चरित्र)	४४२
राजहंस माझा निजला ! ...	४४३
४६ एकनाथ पांडुरंग रेंदाळकर	
(चरित्र)	४४८
प्रबोधन	४४९
४७ त्र्यंबक बापूजी ठोमरे	
(चरित्र)...	४५१
संध्या–रजनी	४५१
आनंदी आनंद	४५४
शब्दकोश	१

कृष्णजन्म

(अभंग)

॥ १ ॥

पापी जे अभक्त दैत्य ते मातले ॥ धरणीसी झालें ओझें त्यांचें ॥ १ ॥
दिधलासे त्रास ऋषिमुनि सर्वां ॥ न पूजिती देवा कोणी एक ॥ २ ॥
राहियेले यज्ञ मोडिलें कीर्तन ॥ पळाले ब्राह्मण दैत्यां भेणें[1] ॥ ३ ॥
वत्सरूपी पृथ्वी ब्रह्मयापाशी जाय ॥ नेत्रीं वाहे तोय सांगतसे ॥ ४ ॥
बुडविला धर्म अधर्म झाला फार ॥ सोसवेना भार मज आतां ॥ ५ ॥
ब्रह्मा इंद्र आणि बरोबरी शिव ॥ चालियेले सर्व क्षीराब्धीशीं ॥ ६ ॥
नामा म्हणे आतां करितील स्तुती ॥ सावधान चित्तीं परिसावें ॥ ७ ॥

॥ २ ॥

आकाशवाणी होय सांगे सकळांसी ॥ तळमळ मानसीं करूं नका ॥ १ ॥
देवकीच्या गर्भा येईल भगवान ॥ रक्षील ब्राह्मण गाई भक्त ॥ २ ॥
उतरील भार मारील दैत्यांसी ॥ आनंद सर्वांशी करील तो ॥ ३ ॥
रोहिणी उदरीं शेष बळिभद्र ॥ यादव समग्र व्हारे तुम्ही ॥ ४ ॥
ऐकोनियां ऐसें आनंद मानसीं ॥ येती स्वस्थळासी नामा म्हणे ॥ ५ ॥

॥ ३ ॥

वसुदेवा देत देवकी बहीण ॥ लग्नामध्यें विघ्न झालें ऐका ॥ १ ॥
अकाशीची वाणी सांगतसे कंसा ॥ मानीं भरंवसा बोलण्याचा ॥ २ ॥
आठवा इचा पुत्र वधील तुजसी ॥ ऐकोनि मानसीं क्रोधावला ॥ ३ ॥
घेऊनियां खड्ग माराया धांवला ॥ हात तो धरिला वसुदेवें ॥ ४ ॥
देईन मी पुत्र सत्य माझें मानीं ॥ ठेवा बंदीखानीं दूतां सांगे ॥ ५ ॥
पुण्य सारावया भेटे देवऋषि[2] ॥ वधीं बाळकांशीं ठेवूं नको ॥ ६ ॥
होतांची प्रसूत नेऊनियां देत ॥ साहाही मारीत दुराचारी ॥ ७ ॥
धन्य त्याचें ज्ञान न करीच शोक ॥ वधितां बालक नामा म्हणे ॥ ८ ॥

---

१ भीतीनें २ नारद

॥ ४ ॥

सातवा जो गर्भ योगमाया नेत ॥ आश्चर्य करीत मनामाजी ॥ १ ॥
रोहिणी उदरीं नेवोनी घातला ॥ न कळे कोणाला देवांवीण ॥ २ ॥
कंसाचिया भेणें यादव पळाले ॥ ब्राह्मण राहिले अरण्यांत ॥ ३ ॥
नाहीं कोणा सुख तळमळ मानसीं ॥ वधील दुष्टांसी कोण आतां ॥ ४ ॥
विश्वाचा जो आत्मा कळलें तयाला ॥ दावितसे लीला संभूतीची[3] ॥ ५ ॥
अहर्निशीं ध्यान भक्तांचे मानसीं ॥ स्थापील धर्मासी नामा म्हणे ॥ ६ ॥

॥ ५ ॥

मयूरादि पक्षी नृत्य करीताती ॥ नद्या वाहताती दोही थड्या ॥ १ ॥
भूमीवरी सडे केशर कस्तुरी ॥ आनंद अंतरीं सकळांच्या ॥ २ ॥
विमानांची दाटी सुरवर येती ॥ गंधर्व गाताती सप्त स्वरें ॥ ३ ॥
मंदमंद मेघ गर्जना करीती ॥ वाद्यें वाजताती नानापरी ॥ ४ ॥
नामा म्हणे स्वर्गीं नगारे वाजती ॥ अप्सरा नाचती आनंदानें ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥

दशरथें मारिला तोचि असे[4] मास ॥ वर्षाऋतु असे कृष्णपक्ष ॥ १ ॥
वसुनाम तिथी बुधवार असे ॥ शुक सांगतसे परीक्षिती ॥ २ ॥
रोहिणी नक्षत्र दोन प्रहररात्र ॥ माया घाली अस्त्र रक्षपाळां ॥ ३ ॥
नवग्रह अनुकूळ सर्वांचें जें मूळ ॥ वसुदेव कपाळ धन्य धन्य ॥ ४ ॥
जयाचा हा वंश तयासीं आनंद ॥ माझे कुळीं गोविंद अवतरला ॥ ५ ॥
अयोनीसंभव[5] नोहे कांहीं श्रमीं ॥ नामयाचा स्वामी प्रगटला ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥

कोटिशा आदित्य गोठे एके ठायीं ॥ तेजें दिशा दाही उजळल्या ॥ १ ॥
घाबरा होवोनी वसुदेव पाहे ॥ हृदयीं आश्चर्य करीतसे ॥ २ ॥
मुकुटावरी रत्न नक्षत्रांचा मेळा ॥ भाळीं शोभे टिळा केशराचा ॥ ३ ॥
व्यंकटा[6] भृकुटी कमलाकार नेत्र ॥ नासीक विचित्र शुकचंचू ॥ ४ ॥

---

३ अवताराची ४ श्रावण; एके समयीं दशरथ राजा शिकार करीत असता त्याच्या हातून श्रावण नामक मनुष्याचा वध झाला, ती कथा येथें लक्ष्य आहे ५ स्वयभू ६ वाकडी

विद्युल्लते ऐसी झळकती कुंडलें ॥ अधर कोंवळे अरुणोदय[7] ॥ ५ ॥
कंबुग्रीव[8] कंठ हृदयीं वत्सलांच्छन[9] ॥ ब्रह्मयासी सीण न कळे अंत ॥ ६ ॥
चतुर्भुज शंखचक्रगदापद्म ॥ चिमणा मेघश्याम वर्ण ज्याचा ॥ ७ ॥
कौस्तुभ निर्मळ वैजयंती माळा ॥ कासे सोनसळा हाटवर्ण[10] ॥ ८ ॥
रुणझूण रुणझूण वाजताती वाळे ॥ आरक्त वर्तुळ नखीं शोभा ॥ ९ ॥
ध्वजवज्रांकुश जैसी रातोत्पलें[11] ॥ नामा म्हणे डोळे दिपताती ॥ १० ॥

॥ ८ ॥

अयुत गाई ब्राह्मणांसी ॥ सोडी संकल्प मानसी ॥ १ ॥
ओळखिलें तुज ॥ आतां कळलासी मज ॥ २ ॥
धर्म स्थापावया ॥ येथें येसी देवराया ॥ ३ ॥
आलिंगितां दोहीं बाही ॥ नामा म्हणे डोई पायीं ॥ ४ ॥

॥ ९ ॥

सोडीं सोडीं मिठी ॥ लपवा लपवा जगजेठी ॥ १ ॥
झणीं कंसासी कळेल ॥ माझ्या बाळासी मारील ॥ २ ॥
वसुदेव चिंता मनीं ॥ तेज न माये गगनीं ॥ ३ ॥
नामा म्हणे आलें हासें ॥ देव तेव्हां सांगतसे ॥ ४ ॥

॥ १० ॥

नंदाच्या घराला ॥ मज नेई गोकुळाला ॥ १ ॥
माया उपजली तेथें ॥ ठेवीं मज आणीं येथें ॥ २ ॥
म्हणसी असे रक्षपाळ ॥ ते म्यां मोहिले सकळ ॥ ३ ॥
आच्छादित रूप ॥ नामा म्हणे माझा बाप ॥ ४ ॥

॥ ११ ॥

उचलिला कमळापती ॥ पायींचीं बंधनें गळती ॥ १ ॥
त्रैलोक्यांत जो न माय ॥ त्यासी बंधन करील काय ॥ २ ॥
कवाडें उघडती ॥ देखतांची देवाप्रती ॥ ३ ॥

---

७ आरक्त ८ शंखासारखी मान ९ श्रीवत्सनामक खूण १० सुवर्णवर्ण ११ तांबडीं कमळें

मंद मंद पडे पाऊस ॥ शिरीं छाया करी शेष ॥ ४ ॥
पूर चढला अचाट ॥ त्यासी लाविला अंगुष्ठ ॥ ५ ॥
त्वरें आला नंदाघरीं ॥ निद्रिस्थ त्या नरनारी ॥ ६ ॥
ठेवी तेथें कृष्णजीला ॥ माया घेऊनि निघाला ॥ ७ ॥
रडे माया करी आक्रांत ॥ नामा म्हणे उठवी दूत ॥ ८ ॥

॥ १२ ॥

पूर्णब्रह्म मानी कंसाच्या भयासी ॥ वाटेल मानसीं कोणाचिया ॥ १ ॥
इच्छामात्रें करी सृष्टीचा प्रलय ॥ त्यासी असे भय कवणाचें ॥ २ ॥
नंदाचें सुकृत झालें अगणीत ॥ म्हणोनि भगवंत आला तेथें ॥ ३ ॥
सर्वां होय सुख तरतील लोक ॥ नामा म्हणे शुक सांगतसे ॥ ४ ॥

॥ १३ ॥

तांतडीनें जाती ॥ कंसा सेवक सांगती ॥ १ ॥
उपजला वैरी ॥ त्यासी तूं रे त्वरें मारीं ॥ २ ॥
त्वरें धांव घाली ॥ पाहे कन्या उपजली ॥ ३ ॥
ज्याचा धोका तूज ॥ नव्हे कन्या द्यावी मज ॥ ४ ॥
मारायासी खड्ग घाली ॥ हातिंची सुटूनियां गेली ॥ ५ ॥
तुजलागीं वधी ॥ उपजला मज आधीं ॥ ६ ॥
सांगे ब्रह्मज्ञान ॥ देवकीचें समाधान ॥ ७ ॥
नामा म्हणे तयेवेळीं ॥ त्यांचीं बंधनें काढिलीं ॥ ८ ॥

गुरुदक्षिणा

कृष्णाच्या गुरूचा पुत्र समुद्रात नष्ट झाला होता तो कृष्णाने त्यास परत आणून दिला, ती कथा यात आहे.

(अभंग)

॥ १ ॥

चारी वेदां ज्याचा नयेचि उमज ॥ करीतसे मुंज वसुदेव ॥ १ ॥
कर्दळीचे स्तंभे वाडे शृंगारिले ॥ गर्गासी धाडिलें आणावया ॥ २ ॥

देशोदेशीं चिठ्या लिहिल्या वसुदेवें ॥ मुंजीसाठीं यावें कृष्णजीच्या ॥ ३ ॥
मथुरेचे लोक आणिती आहेर ॥ होतसे गजर वाजंत्रांचा ॥ ४ ॥
उग्रसेनें तेव्हां फोडिलें भांडार ॥ द्विजांसी अपार द्रव्य दिल्हें ॥ ५ ॥
विष्णुदास नामा वांटितो सुपारी ॥ झाले ब्रह्मचारी रामकृष्ण ॥ ६ ॥

॥ २ ॥

घालितसे पंथ तरावया जना ॥ गेले संदीपनी-घरीं दोघे ॥ १ ॥
गुरुसेवा करिती वंदिती चरणा ॥ जाहली संपूर्ण विद्या तेव्हां ॥ २ ॥
जोडोनियां हात करिती प्रार्थना ॥ मागावी दक्षणा गुरुराया ॥ ३ ॥
नामा म्हणे द्विज म्हणत स्त्रियेसी ॥ असे जे मानसी इच्छा तुझ्या ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

समुद्रांत पुत्र बुडाला रे माझा ॥ पराक्रम तुझा ठावा असे ॥ १ ॥
अवश्य म्हणोनि तेथोनी निघाले ॥ समुद्रांत आले रामकृष्ण ॥ २ ॥
करोनियां पूजा पुसे वर्तमान ॥ देई रे आणून गुरुपुत्र ॥ ३ ॥
पांचजन्य दैत्य येथे बळी राहे ॥ बंधु तेथें पाहे कृष्णनाथा ॥ ४ ॥
टाकोनियां उडी वधिलें तयासी ॥ पाहे हृषीकेशी उदरांत ॥ ५ ॥
नाहीं ऐसें कळों आलें तें ईश्वरा ॥ घेवोनी शरीरा आला वरी ॥ ६ ॥
परीक्षिती काय न कळे तयाला ॥ दावीतसे लीला नामा म्हणे ॥ ७ ॥

॥ ४ ॥

यमाचिया नगरीं दोघेजण गेले ॥ शंखातें स्फुरीलें कृष्णनाथें ॥ १ ॥
ऐकोनियां नाद कांपतसे काळ ॥ उठिले सकळ पाहावया ॥ २ ॥
जोडोनियां हात आणी अधोक्षजा ॥ करोनियां पूजा पुसतसे ॥ ३ ॥
संदीपनपुत्र आहे तुजपाशीं ॥ आणीं रे तयासी शीघ्र आतां ॥ ४ ॥
तुमचा मी किंकर निरोप हो द्यावा ॥ रामा वासुदेवा पुसतसे ॥ ५ ॥
घेवोनियां पुत्र तेथोनी चालिले ॥ नामा म्हणे आले गुरुगृहीं ॥ ६ ॥

॥ ५ ॥

काढीतसे दृष्टी संदीपन-पत्नी ॥ न वर्णवे वाणी हर्ष तीचा ॥ १ ॥

---

१ हा कृष्णाचा गुरु होता

असे कांहीं इच्छा मागावें आणीक ॥ दिल्हें हें बाळक म्हणती दोघे ॥ २ ॥
अहर्निशीं तुम्हां असावें कल्याण ॥ आले रामकृष्ण मथुरेसी ॥ ३ ॥
कृतांतासी धाक नामा म्हणे त्याचा ॥ आहें मी तयाचा शरणागत ॥ ४ ॥

सुदामचरित्र

(अभंग)

॥ १ ॥

सुदामा ब्राह्मण होता तो दुर्बळ ॥ परि चित्तीं गोपाळ दृढ धरिला ॥ १ ॥
तयाचें चरित्र ऐका सावधान ॥ तेणें जन्ममरण दूर होती ॥ २ ॥
सत्वाचा सागर धैर्याचा मांदार[1] ॥ भक्तीचा निर्धार तयापाशीं ॥ ३ ॥
हालेना चालेना चळेना ढळेना ॥ आणीक कल्पीना इच्छा कांहीं ॥ ४ ॥
सदा सर्वकाळ समाधी लागला ॥ प्रपंच सांडिला छेदूनियां ॥ ५ ॥
नामा म्हणे तोचि योगियांचा राजा ॥ न्यायाचीया पूजा पूजतसे ॥ ६ ॥

॥ २ ॥

ऐसा तो ब्राह्मण दरिद्रें पीडीला ॥ सदा स्वरूपीं झाला अखंडित ॥ १ ॥
न करीच खंती कांही तो अंतरीं ॥ वाचे तो उच्चारी रामकृष्ण ॥ २ ॥
नाहीं धड घर केवळ जर्जर ॥ चंद्र प्रभाकर उगवती ॥ ३ ॥
बाळें पांच सात बाहातीं[2] झोंबती ॥ भुकें तळमळिती सर्वकाळ ॥ ४ ॥
उष्णें पोळे वारा येतसे भरारा ॥ मेघाचिया धारा घरामाजी ॥ ५ ॥
नामा म्हणे त्यानें प्रपंच सांडिला ॥ परमार्थ मांडिला अखंडीत ॥ ६ ॥

॥ ३ ॥

एके दिनीं भार्या भावें तें मानवी ॥ भ्रतारा विनवी नम्रतेनें ॥ १ ॥
तुमचा सोइरा आहे नारायण ॥ अखंडित ध्यान करितां त्याचें ॥ २ ॥
तयाचिये भेटी जावें लवकरी ॥ तो आहे कैवारी दीनालागीं ॥ ३ ॥
भेटतांचि नासे अज्ञान दरिद्र ॥ सुखाचा समुद्र पांडुरंग ॥ ४ ॥
नामा म्हणे देव भक्ता साहाकारी ॥ सर्व सिद्धि घरीं वोळगती[3] ॥ ५ ॥

---

१ पर्वतविशेष २ बोलाविती, हाका मारिती ३ येतात

॥ ४ ॥

ऐकतां वचन मानलें तयासी ॥ पुढें कल्पनेसी ठाव नाहीं ॥ १ ॥
तेथें म्यां मागावें हें कांही न कळे ॥ निवतील डोळे दर्शनानें ॥ २ ॥
परी तया भेटी न्यावें कांहीं बाहीं ॥ परंतु तें नाही लेश घरीं ॥ ३ ॥
नामा म्हणे द्विज वांच्छी दरुषण ॥ रिकाम्या हातानें जातां लाजे ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥

पाहे चहूंकडे धुंडोनी सुंदरी ॥ देखे मुष्टी चारी तंदुळिका ॥ १ ॥
तोचि शुद्धभाव उगवला पुढें ॥ सर्वेही तें कोडें देवालागीं ॥ २ ॥
अहं-सोहं-वृत्ति[४] तेथें एक झाली ॥ दृष्टीनें देखिली पोह्यांकडे ॥ ३ ॥
नामा म्हणे सर्वरूपीं नारायण ॥ बोलाया कारण नाहीं येथें ॥ ४ ॥

॥ ६ ॥

तेचि भक्तिभावें पतीपुढें ठेवी ॥ पाहोनी गौरवी ब्रह्मनिष्ठा ॥ १ ॥
तया योग्य नव्हेचि गे हा पदार्थ ॥ आमुचिया आर्ते[५] तुळसीदळ ॥ २ ॥
द्रौपदीच्यासाठीं भाजीपान खाये ॥ तेणे त्याची काय भूक गेली ॥ ३ ॥
नामा म्हणे हें तों कोड कौतुक ॥ थोडेंहि अधीक देव करी ॥ ४ ॥

॥ ७ ॥

शुद्ध भावार्थाचे पाहोनियां पोहे ॥ आनंदला भाव योगियाचा ॥ १ ॥
म्हणे आतां भेटूं बाळमित्र हरी ॥ भक्ताचा कैवारी कृष्णनाथ ॥ २ ॥
बांधावया वस्त्र केवळ जर्जर ॥ त्यामाजी न धरे गुंडाळितां ॥ ३ ॥
नामा म्हणे द्विज आनंद पावला ॥ मुहूर्त नेमियेला प्रयाणासी ॥ ४ ॥

॥ ८ ॥

वाचे नाम गात चालिला तो द्विज ॥ एकाचें तें चोज शुद्धभावें ॥ १ ॥
जीवशिव एकाकार झाली वृत्ती ॥ नाहीं कांहीं चिर्त्ती शम दम ॥ २ ॥
हात पाय नळ्या वळती फेंगड्या ॥ भावार्थाच्या गुड्या उभारीत ॥ ३ ॥
नामा म्हणे वाट चालतां समाधि ॥ सोहं[६] स्वरूपीं बुद्धि ठसावली ॥ ४ ॥

---

४ जीवशिवभाव ५ आवड, कौतुक ६ बुद्धि परमात्म्याच्या ठायीं तादात्म्य पावली.

॥ ९ ॥

दुरोनि देखिलें द्वारकानगर ॥ अवघें कनकाकार वोतियेलें ॥ १ ॥
जेथें देवराणा नांदतो तो ठाव ॥ काय म्यां वर्णावें मंदमती ॥ २ ॥
हिरे चिरे रत्नें झगमग दिसती ॥ घोंस ते लोंबती मोतियांचे ॥ ३ ॥
वैकुंठींचें सर्व वैभव आणिलें ॥ शोभेसी शोभले आपोआप ॥ ४ ॥
गुडीया गोपुरें झळकती पताका ॥ वाजताहे डंका चौ वेदांचा ॥ ५ ॥
साहाजण भाट उभे महाद्वारीं ॥ अठरा वारकरी मोकाशांचे ॥ ६ ॥
नामा म्हणे रिद्धिसिद्धीचें भांडार ॥ देखिलें नगर ब्राह्मणानें ॥ ७ ॥

॥ १० ॥

चालिला देवाचे भेटीला सन्मुख ॥ ब्राह्मणाचा हरिख न समाये ॥ १ ॥
पाहतां लोचनी राजीवलोचन[७] ॥ भवाचें मोचन तेचि काळीं ॥ २ ॥
सभा ते साजिरी रत्नसिहासनीं ॥ देव चुडामणी शोभतसे ॥ ३ ॥
राईरखुमाई चामरें ढाळिती ॥ राधा उभी हातीं घेउनी छत्र ॥ ४ ॥
समारंभें पुढें गरुड तो उभा ॥ शोभतसे शोभा दिव्य कांहीं ॥ ५ ॥
यादवांची सभा दाटलीसे भारी ॥ नाना उपचारीं रिद्धी सिद्धी ॥ ६ ॥
उद्धव अक्रूर उभे पायांपासीं ॥ देवादिदेवासी विडे देत ॥ ७ ॥
नामदेव तेथें उभा होता निका ॥ घेऊनि पादुका दोन्ही हातीं ॥ ८ ॥

॥ ११ ॥

पुढें तो भिकारी जाता झाला वेगें ॥ आपुलिये रंगें रंगूनियां ॥ १ ॥
येकाकार करी चित्त आणि वृत्ति ॥ पाहे लक्ष्मीपति दुरोनियां ॥ २ ॥
तटस्थ जाहला चालला त्वरित ॥ मुखीं नाम गात गोविंदाचें ॥ ३ ॥
नामा म्हणे नीर पाझरे लोचनीं ॥ समाधी लागुनी मुनी ठेला ॥ ४ ॥

॥ १२ ॥

देखिला सुदामा आपुल्या नयनीं ॥ मग चक्रपाणी उठे त्वरें ॥ १ ॥
सिंहासनाखालीं टाकोनियां उडी ॥ करद्वय जोडी नमनालागीं ॥ २ ॥

---

७ कमलनयन

भेटूनियां तेव्हां धरिला हस्तकीं ॥ बैसवी मंचकीं वैडुर्याच्या ॥ ३ ॥
म्हणे रुक्मिणीसी आणीं उदकाला ॥ पुजूं या द्विजाला सन्मानेंसीं ॥ ४ ॥
नामा म्हणे देवें चरण प्रक्षाळिले ॥ आंचळीं पुसीले आपुलिया ॥ ५ ॥

॥ १३ ॥

काय वहिनीनें दिधलें आम्हांसी ॥ दाखवा वेगेंसीं कृष्ण म्हणे ॥ १ ॥
सोडियेली तेव्हां मुष्टी तंदुळिका ॥ रुक्मिणीनायका पुढें ठेवी ॥ २ ॥
घेऊनि ते पोहे मुखामाजी टाकी ॥ मागे ते भीमकी धरोनि हात ॥ ३ ॥
ब्रह्मादिक देव उभे पोह्यांसाठी ॥ नाही त्यां लल्लाटी नामा म्हणे ॥ ४ ॥

॥ १४ ॥

भक्षूनियां पोहे संतुष्ट जाहला ॥ मग आनंदला नारायण ॥ १ ॥
विश्वकर्म्यालागीं तेव्हां आज्ञा केली ॥ क्षणांत रचिली सुदामपुरी ॥ २ ॥
सर्व सुवर्णाची द्वारकेप्रमाणे ॥ ब्राह्मणासी दान गुप्त दिल्हें ॥ ३ ॥
नामा म्हणे दुजा नाही देवावीण ॥ देता घेता जाण पांडुरंग ॥ ४ ॥

॥ १५ ॥

सुदामा म्हणे अनंता ॥ आम्हां आज्ञा द्यावी आतां ॥ १ ॥
जाऊं घरासी सत्वर ॥ येऊनि दिवस झाले चार ॥ २ ॥
सर्व ठेउनि जातां बरें ॥ वाटे मारिती तस्कर ॥ ३ ॥
ऐसीं ऐकोनी वचनें ॥ सर्व काढिलीं भूषणें ॥ ४ ॥
आज्ञा घेऊनि चालिला ॥ देव बोळवीत आला ॥ ५ ॥
नामा म्हणे चोर ॥ याचा उफराटा व्यापार ॥ ६ ॥

॥ १६ ॥

नाहीं आमुचे दैवीं त्याणें कोठुनि द्यावें ॥ व्यर्थ कां रुसावें देवावरी ॥ १ ॥
न करितां खेद पुढें वाट चाले ॥ गौरक्षक भेटले तयालागीं ॥ २ ॥
पुसतसे त्यांसी कोणाचें नगर ॥ ते म्हणती घर सुदाम्याचें ॥ ३ ॥
सुदाम्याची तुम्ही हेळणा[८] करितां ॥ तयाच्या संचिता प्राप्त कैचें ॥ ४ ॥

---

८ उपहास, थट्टा

मानुनी असार नगरद्वारा गेला ॥ प्रचीती तयाला नयेचि ते ॥ ५ ॥
जेव्हां वेत्रधारी मुजरा करिती ॥ चरणासी लागती सुदाम्याच्या ॥ ६ ॥
सुदामदेव तेव्हां मंदिरासी गेला ॥ मग ओंवाळीला सुंदरीनें ॥ ७ ॥
समाधानी झाला सुदामा ब्राह्मण ॥ करा रे कीर्तन नामा म्हणे ॥ ८ ॥

स्फुट–अभंग

॥ १ ॥

सद्गुरुनायकें पूर्ण कृपा केली ॥ निजवस्तु दाविली माझी मज ॥ १ ॥
माझें सुख मज दावियेलें डोळां ॥ दिधली प्रेमकळा ज्ञानमुद्रा ॥ २ ॥
तया उतराई व्हावें कवण्या गुणें ॥ जन्म नाहीं येणें ऐसें केलें ॥ ३ ॥
नामा म्हणे निकी दावियेली सोय ॥ न विसरावे पाय विठोबाचे ॥ ४ ॥

॥ २ ॥

नाचूं कीर्तनाचे रंगीं ॥ ज्ञानदीप लावूं जगीं ॥ १ ॥
सर्व सांडुनी माझाई[1] ॥ वाचे विठ्ठलरखुमाई ॥ २ ॥
परेहून[2] परतें घर ॥ तेथें राहूं निरंतर ॥ ३ ॥
सर्वांचें जें अधिष्ठान ॥ तेंचि माझें रूप पूर्ण ॥ ४ ॥
अवघी सत्ता आली हाता ॥ नामयाचा खेचरी[3] दाता ॥ ५ ॥

॥ ३ ॥

तुझिया सत्तेनें वेदांसी बोलणें ॥ सूर्यासी चालणें तुझिया बळें ॥ १ ॥
ऐसा तूं समर्थ ब्रह्मांडाचा धनी ॥ वर्म हें जाणूनि शरण आलों ॥ २ ॥
मेघांनीं वर्षावें पर्वतीं बैसावें ॥ वायूनें विचरावें सत्ते तुझे ॥ ३ ॥
नामा म्हणे कांहीं न हाले साचार ॥ प्रभू तूं निर्धार पांडुरंगा ॥ ४ ॥

॥ ४ ॥

मजसाठीं काय लाजतोसी देवा ॥ तृणा आणि जीवा साच होसी ॥ १ ॥
ते काय पवाडे गमाविलों ब्रीदें ॥ ब्रह्मादिकें वृन्दें ध्याती कैसीं ॥ २ ॥
जाणतां नेणतां सर्वांसी उद्धार ॥ भवसिंधु पार पावविसी ॥ ३ ॥
नामा म्हणे तुझे उपकार ऐसे ॥ दावीं जगदीशा हेळामात्रें[4] ॥ ४ ॥

---

१ माझें माझें असा भाव २ परात्पर ब्रह्म ३ हा नामदेवाचा गुरु होता ४ लीलामात्रें

॥ ५ ॥

चिंतातुर देहीं न साहे काजळी ॥ मनाची पाजळी उभय दिवीं ॥ १ ॥
प्रकाश पडेल ब्रह्म हें दिसेल ॥ वैकुंठ जोडेल भजनभक्ती ॥ २ ॥
नाही यातिवर्ण नाहीं या वेदोक्ति ॥ नामेंचि संतृप्ति होती जीवा ॥ ३ ॥
नामा म्हणे नाम हेंचि बीजसार ॥ तुटेल येरझार भवबंधाची ॥ ४ ॥

॥ ६ ॥

मज गांजिल्याचा धांवा ॥ सावधान परिसावा ॥ १ ॥
विठो सुजाणाच्या राया ॥ धांव माझ्या करुणालया ॥ २ ॥
मोहोपाशीं मज बांधिलें ॥ थोर वैर त्वां साधिलें ॥ ३ ॥
माझें मन हें पामर ॥ भ्रांत हिंडे दारोदार ॥ ४ ॥
नामा म्हणे काय करूं ॥ तुजविण भूमीभारू ॥ ५ ॥

॥ ७ ॥

वांसरूं भोंवे खुंटिया भोंवतें ॥ आपआपणियांतें गोविंयलें ॥ १ ॥
तैसी परी मज झाली गा देवा ॥ गुंतलों मी भावा लटिकीया ॥ २ ॥
नामा म्हणे केशवा तोडीं कां बंधनें ॥ मी एक पोसणें भक्त तुझा ॥ ३ ॥

॥ ८ ॥

उडाली पक्षिणी गेली अंतराळीं ॥ चित्त बाळाजवळी ठेवूनीयां ॥ १ ॥
तैसें माझें मन राहो कां ईश्वरीं ॥ मग सुखें संसारीं असेन कां ॥ २ ॥
धेनु चरे वनीं वत्स असे घरीं ॥ चित्त वत्सावरी ठेवूनि फीरे ॥ ३ ॥
दुडीवरी दुडी सखिसीं गोष्टि करी ॥ चित्त दुडीवरी ठेवूनीयां ॥ ४ ॥
विष्णुदास नामा विनवी परोपरी ॥ हें प्रेम श्रीहरी द्यावें मज ॥ ५ ॥

॥ ९ ॥

लपलासि तरी नामा कैसें नेसी ॥ आम्हीं अहर्निशीं नाम गाऊं ॥ १ ॥
आम्हांपासूनियां जातां नये तुज ॥ तें हें वर्मबीज नाम घोकूं ॥ २ ॥
आम्हांसी तों तुझें नामचि पाहिजे ॥ मग भेटी सहजें देणें लागे ॥ ३ ॥
भोळीं भक्तें आम्हीं चुकलों होतों वर्म ॥ सांपडलें नाम नामयासी ॥ ४ ॥

॥ १० ॥

असत्याचे मळ बैसले ये वाचे ॥ ते न फिटती साचे तीर्थोदकें ॥ १ ॥
हरिनामामृत प्रक्षाळी जिव्हेतें ॥ पाणीयें बहुतें काय करिती ॥ २ ॥
गंगासागरादी तीर्थे कोडीवरी ॥ हरिनामाची सरी न पावती ॥ ३ ॥
हरिनामगंगे सुस्नात पैं झाला ॥ नाम्याजवळी आला केशिराज ॥ ४ ॥

॥ ११ ॥

गोक्षीर लावीलें आंधळिया मुखीं ॥ तेथील पारखी जिव्हा जाणे ॥ १ ॥
तैसें देवा तुझें नाम निरंतर ॥ जिव्हेसी पाझर अमृताचे ॥ २ ॥
सोलूनियां केळें साखरें घोळिलें ॥ अंधारीं खादलें तरी गोड ॥ ३ ॥
द्राक्षफळां घड सेवितां चोखड ॥ तयाहूनि गोड नाम तुझें ॥ ४ ॥
आळुनियां क्षीर तुपाचिये आळें ॥ कालविलें गुळें गोड जैसें ॥ ५ ॥
जाणोनियां नामा करी विनवणी ॥ अमृताची खाणी नाम तुझें ॥ ६ ॥

॥ १२ ॥

भक्त केशवाचे आले ॥ दूत यमाचे पळाले ॥ १ ॥ भक्त हरीचे चालले ॥ हातीं हरिनामाचे भाले ॥ २ ॥ तळपे शांतीचें ओढण ॥ घेती स्वानंदें उड्डाण ॥ ३ ॥ नामा म्हणे निजदास ॥ कळिकाळाचे भरंवसे ॥ ४ ॥

॥ १३ ॥

सर्वाभूतीं पाहें एक वासुदेव ॥ पुसोनियां ठाव अहंतेचा ॥ १ ॥
तोचि संतसाधु ओळखावा निका ॥ येर ते आइका मायाबद्ध ॥ २ ॥
देखिलिया धन मृत्तिकेसमान ॥ नवविधा रत्नें जैसे धोंडे ॥ ३ ॥
काम क्रोध दोघे घातले बाहेरी ॥ शांति क्षमा घरीं राबवीत ॥ ४ ॥
नामा म्हणे नाम गोविंदाचें वाचे ॥ विसंबेना त्याचे क्षणमात्र ॥ ५ ॥

॥ १४ ॥

आशा नाहीं ज्याला ॥ देव कां मारी तयाला ॥ १ ॥
जेव्हां सुखाची उन्नती ॥ मोह पायांसी लागती ॥ २ ॥
सर्वा चित्तीं समभाव ॥ सर्व मानी वासुदेव ॥ ३ ॥
नामा म्हणे अंगीं प्रेम ॥ मुखीं विठोबाचें नाम ॥ ४ ॥

॥ १५ ॥

चंद्र सूर्यादि बिंबें लिहिताती सांग ॥ परि प्रकाशाचें अंग लिहितां नये ॥१॥
संन्यासाचीं सोंगें आणिताती सांग॥परि वैराग्याचें अंग आणितां नये॥२॥
नामा म्हणे कीर्तन करिताती सांग ॥ प्रेमाचें तें अंग लिहितां नये ॥३॥

॥ १६ ॥

दुष्ट तो दुर्जन दुरीच धरावा ॥ संग न करावा पापियाचा ॥ १ ॥
सर्पाचें पिलें सानें म्हणऊनि पोशिलें ॥ त्यासी पान दिधलें अमृताचें ॥२॥
नव्हे तें निर्विष न संडी स्वभावगुण ॥ घेऊं पाहे प्राण पोसिल्याचे ॥ ३ ॥
विष्णुदास नामा सांगतसे युक्ति ॥ विवेक हा चित्ती दृढ धरा ॥ ४ ॥

॥ १७ ॥

कांडितांचि कोंडा न निघे तांदूळ ॥ शेरा कैचें फळ अमृताचें ॥ १ ॥
कण्हेरीच्या मूळा सुगंध तो नाही ॥ कसाबाची गाई जिणें कैचें ॥ २ ॥
रुईदूध जरी येईल भोजना ॥ लोभियाच्या धना वेंच नाही ॥ ३ ॥
निर्फळ हें जिणें भक्तीविण मन ॥ नामा म्हणे जाण नये कामा ॥ ४ ॥

॥ १८ ॥

बुजवणें शेती माणसें म्हणती ॥ काय त्याचे हातीं शस्त्र शोभे ॥ १ ॥
हंसाशीं विरोध करीत कावळा ॥ नेणे त्याची कळा उंचपणें ॥ २ ॥
अनामिकासंगें पाठवितां पंडिता ॥ तो तयातें तत्त्वतां काय जाणे ॥ ३ ॥
नामा म्हणे बापा करूं नको तैसें ॥ विचार कायसें पाहसील ॥ ४ ॥

॥ १९ ॥

देह जावो अथवा राहो ॥ पांडुरंगीं दृढ भावो ॥ १ ॥
चरण न सोडीं सर्वथा ॥ तुझी आण पंढरीनाथा ॥ २ ॥
वदनीं तुझें मंगळ नाम ॥ हृदयीं अखंडित प्रेम ॥ ३ ॥
नामा म्हणे केशवराजा ॥ केला नेम चालवीं माझा ॥ ४ ॥

४ जनाबाई

ही नामदेवांच्या घरची दासी होती. भगवद्भक्ताच्या सहवासानें हिच्या अंगींही भक्ति बाणली, व आपल्या धन्याच्या अनुग्रहाने आणि परमेश्वराच्या प्रसादानें हिलाही अभंग करण्याची स्फूर्ति झाली. हिच्या अभंगांत प्रसाद आणि माधुर्य आहे. हिच्या अभंगांवरून हिच्या अंतःकरणाचें औत्सुक्य व्यक्त होतें. हिचे अभंग साधे असून बोधप्रद आहेत.

स्फुट अभंग

॥ १ ॥

गातां विठोबाची कीर्ती ॥ महापातकें जळती ॥ १ ॥
सर्व सुखाचा आगर ॥ उभा असे विटेवर ॥ २ ॥
आठवितां पाय त्याचे ॥ मग तुम्हां भय कैचें ॥ ३ ॥
कायावाचामनें भाव ॥ जनी म्हणे गावा देव ॥ ४ ॥

॥ २ ॥

सख्या घेतलें पदरीं ॥ आतां न टाकावें दुरी ॥ १ ॥
थोरांचीं उचितें ॥ हेंचि काय सांगों तूतें ॥ २ ॥
ब्रह्मियाच्या ताता ॥ सज्जना लक्षुमीच्या कांता ॥ ३ ॥
आपुली म्हणवूनी ॥ आण गावी दासी जनी ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

गंगा गेली सिंधूपाशीं ॥ त्याणें अव्हेरिलें तिसी ॥ १ ॥
तरी तें सांगावें कवणाला ॥ ऐसें बोले बा विठ्ठला ॥ २ ॥
जळ काय जळचरा ॥ माता अव्हेरी लेंकुरा ॥ ३ ॥
जनी म्हणे शरण आलें ॥ अव्हेरितां ब्रीद गेलें ॥ ४ ॥

॥ ४ ॥

येरे येरे माझ्या रामा ॥ मनमोहन मेघश्यामा ॥ १ ॥
संतमिसें भेटी ॥ देईं देईं कृपा गोष्टी ॥ २ ॥
आमची चुकवीं जन्मव्याधी ॥ आम्हां देईं हो समाधी ॥ ३ ॥
जनी म्हणे चक्रपाणी ॥ करीं ऐसी हो करणी ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥

मी वत्स माझी गाई ॥ न ये आतां करूं काई ॥ १ ॥
तुम्ही तरी सांगा कांहीं ॥ शेखीं विनवा विठाबाई ॥ २ ॥
येईं माझिये हरणी ॥ चुकलें पाडस दासी जनी ॥ ३ ॥

॥ ६ ॥

ज्याचा सखा हरी ॥ त्यावरि विश्व कृपा करी ॥ १ ॥
उणें पडों नेदी त्याचें ॥ वारें[1] सोसी आघातांचें[1] ॥ २ ॥
तयावीण क्षणभरी ॥ कदा आपण नव्हे दुरी ॥ ३ ॥
आंगा आपुले वोढोनी ॥ त्याला राखे जो निर्वाणीं[2] ॥ ४ ॥
ऐसा अंकित भक्तांसी ॥ म्हणे नामयाची दासी ॥ ५ ॥

॥ ७ ॥

पंढरीच्या राया ॥ माझी विनवणी पायां ॥ १ ॥
काय वर्णूं हरिच्या गोष्टी ॥ अनंत ब्रह्मांडें याचे पोटीं ॥ २ ॥
सेना न्हावीयाचे[3] घरीं ॥ अखंड राबे विठ्ठल हरी ॥ ३ ॥
राम चिंता ध्यानीं मनीं ॥ म्हणे नामयाची जनी ॥ ४ ॥

॥ ८ ॥

कोणे एके दिवशीं ॥ विठोबा गेला जनीपाशीं ॥ १ ॥
हळूच मागतो खायासी ॥ काय देऊं बा मी तुसी ॥ २ ॥
हातीं धरून नेला आंत ॥ वाढी पंचामृत भात ॥ ३ ॥
प्रेमसुखाचा ढेंकर दिला ॥ जनी म्हणे विठो धाला ॥ ४ ॥

---

१ प्रहाराचा जोर २ संकटसमयीं ३ हा एक न्हावी मोठा भक्त होता

॥ ९ ॥

जेवी जेवीं बा मुरारी ॥ तुज वाढिली शिदोरी ॥ १ ॥
कनकाचे ताटीं ॥ रत्नजडित ठेविली वाटी ॥ २ ॥
आमुचें ब्रह्म सारंगपाणी ॥ हिंडतसे रानोरानीं ॥ ३ ॥
गोपाळांचे मेळीं ॥ हरी खेळे चेंडूफळी ॥ ४ ॥
तुळसीचे वनीं ॥ उभी राहे दासी जनी ॥ ५ ॥

॥ १० ॥

आतां पुरे हा संसार ॥ कोठें फेडूं उपकार ॥ १ ॥
सांडुनियां थोरपण ॥ करी दळणकांडण ॥ २ ॥
नारिरूप होउनी हरी ॥ माझें न्हाणें धुणें करी ॥ ३ ॥
राना जाये वेंची शेणी ॥ शेखी वाहे घरीं पाणी ॥ ४ ॥
ठाव मागे पायांपाशी ॥ म्हणे नामयाची दासी ॥ ५ ॥

॥ ११ ॥

देहभाव सर्व जाय ॥ तेव्हां विदेहीं सुख होय ॥ १ ॥
तया निद्रे जे पहुडले ॥ भवजागृती नाहीं आले ॥ २ ॥
ऐसी विश्रांती लाधली ॥ आनंदकळा संचरली ॥ ३ ॥
त्या एकीं एक होतां ॥ दासी जनी कैची आतां ॥ ४ ॥

॥ १२ ॥

नाद पडे कानी ॥ मृग पैज घाली प्राणीं ॥ १ ॥
आवडी अंतरीं ॥ गज मेला पडे गारीं ॥ २ ॥
चोख पाहे अंग ॥ दीपें नाडला पतंग ॥ ३ ॥
गोडी रसगळा ॥ मच्छ अडकला गळा ॥ ४ ॥
गंधें अली[4] नेला ॥ म्हणे जनी तोचि मेला ॥ ५ ॥

॥ १३ ॥

विवेकाची पेंठ ॥ उघडी पंढरीची वाट ॥ १ ॥
तेथें नाहीं कांहीं धोका ॥ उठाउठी भेटे सखा ॥ २ ॥

---

४ भ्रमर

मरोनियां जावें ॥ शरण विठोबासी व्हावें ॥ ३ ॥
म्हणे नामयाची जनी ॥ देव करा ऐसा ऋणी ॥ ४ ॥

॥ १४ ॥

जहाज तारिलें तारिलें ॥ शेवटी उगमासी आलें ॥ १ ॥
भाव शिडासी लाविला ॥ नाम फरारा सोडिला ॥ २ ॥
कथा भरीयेलें केणें[5] ॥ घ्यारे नका दैन्यवाणे ॥ ३ ॥
एका मनाचा विसार ॥ आर्धी देउनी निर्धार ॥ ४ ॥
कोण देतो फुकासाठीं ॥ आर्तभूत व्हावें पोटीं ॥ ५ ॥
आर्तभूत व्हारे ॥ जनी म्हणे केणें घ्यारे ॥ ६ ॥

॥ १५ ॥

द्वारकेच्या राया ॥ बुद्धि दे गा नाम गाया ॥ १ ॥
मतिमंद तुझी दासी ॥ ठाव देई चरणापाशीं ॥ २ ॥
तुझे पदरीं पडलें खरी ॥ आतां सांभाळ करीं हरी ॥ ३ ॥
न कळे हरीची करणी ॥ म्हणे नामयाची जनी ॥ ४ ॥

---

५ एकनाथ

एकनाथ हे सूर्यनारायण नांवाच्या ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मणाचे पुत्र व पैठणचे रहिवासी होते. याच्या आईचें नाव रुक्मिणीबाई. एकनाथास हरिपंडित या नांवाचा एक मुलगा व गोदूबाई व गंगाबाई या नावाच्या दोन कन्या होत्या. एकनाथ हे स्वतः संस्कृत भाषेत फार प्रवीण पंडित होते. परंतु मराठी भाषेचा यास फार अभिमान असल्यामुळें, त्याच्या वेळीं होत असलेली मराठी भाषेची अनास्था व मराठी ग्रंथरचनेवर लोकांची वक्रदृष्टि, यांतून मराठी भाषेचा उद्धार करण्यासाठीं यांनीं मराठी भाषेत ग्रंथ केले. यांचे ग्रंथ ओंवीबद्ध असून, यानीं अभंगरचना देखील विपुल केली आहे. हे भागवतधर्माचे मोठे अभिमानी होते. याचे गुरु जनार्दनपंत यांच्याठायीं यांची अनन्य निष्ठा असे, व त्यांच्या स्मरणार्थ यांनीं

---

५ व्यापाराचा माल

प्रत्येक अभंगाच्या शेवटीं ' एका जनार्दनीं ' हें पद घातलें आहे. यांनीं 'एकनाथी भागवत, ' ' भावार्थरामायण, ' ' रुक्मिणीस्वयंवर, ' ' स्वात्मसुख, ' ' चतु:श्लोकी भागवत टीका, ' ' हस्तामलक, ' ' आनंदलहरी ' असे ओंवीबद्ध ग्रंथ केले असून, यात वेदान्त व भक्ति हे प्रधान विषय आहेत. याची भाषा सुबोध पण प्रौढ व अर्थपूर्ण आहे. याची वाणी भक्तिरसप्रधान व प्रेमळ आहे. यानीं हिंदुस्तानी भाषेतही काहीं कविता केली आहे. हे श० १४७० च्या सुमारास जन्मले व श० १५२१ सात समाधिस्थ झाले.

भक्तिमहिमा

(भा० रा०)

भक्तीस विकला भगवंत। भक्ताचें उच्छिष्ट स्वयें काढित। रणांगणी घोडे धूत। शेखी होत द्वारपाळ॥ १॥ जेथें राहती भगवद्भक्त। तें भूमंडळ होय पुनीत। कीर्तनसुखें डुलत। जग उद्धरत त्यांचेनि॥ २॥ आनंदें करिती कीर्तन। नामासवें गर्जे गगन। श्रोतया वक्तयांचें अंतरक्षाळण[1]। न लागतां क्षण पैं होय॥ ३॥ क्षाळलेनि अंतरें। परमानंद अंतरी भरे। चित्त चित्तपणा विसरे। न देखे दुसरें जगामाजी॥ ४॥ जगाचे ठायीं विषमता। चित्तपणें भासवी चित्ता। तेणें श्रवण कीर्तन करितां। स्वयें भगवंता रातले॥ ५॥ तेणें अंतर सुखावे तत्त्वतां। विषम जगामाजी पाहतां। बुडाली विषमाची[2] वार्ता। चिदाभासता सर्वत्र॥ ६॥ जेथें दुजेपणासी भान। तेंचि लाजेसि आपतन। हरपलिया द्वैतभान। लज्जा पूर्ण निमाली॥ ७॥ उन्मत्ताचेपरी जाण। निर्लज्ज करी कीर्तन। तेणें कीर्तनें सदा आपण। करी कीर्तन तालछंदें॥ ८॥ जो मोल वेचून मद्यासी। सवें सेवी विषय विलासी। तो विसरे देहभावासी। द्वैत त्यासी भासेना॥९॥ उन्मादरस विचित्र। मेळवूनि केले एकत्र। त्याचा केवढा बडिवार। क्षणें संसार विसरवी॥ १०॥ सकळ रसांचें रसपान। जे गोडियेमाजी होती निमग्न। तो ब्रह्मरस सेविलिया

---

१ अत करणाची शुद्धि २ द्वैताची

जाण। संसारभान केविं उरे ॥ ११ ॥ ऐसे ब्रह्मरस महायोगें। जगीं मद्भक दाटुगे। कळिकाळातें जिणोनि वेगें। नामबळें जग उद्धरिती ॥ १२ ॥ चारा घालोनि मुखा आंत। जेविं पक्षिणी पिलीं पोशित। तेविं आपुले निजभक्त। रक्षी भगवंत अहर्निशी ॥ १३ ॥ विघ्न नयेचि नामापाशीं। तें केंवि ये भक्तापाशीं। भगवंत रक्षी अहर्निशी। विघ्न भक्तांसी निर्विघ्न ॥ १४ ॥ विघ्न करूं ये छळणार्थ। विघ्नाचा आत्मा तो भगवंत। विघ्न निर्विघ्न होय तेथ। भूतें भगवद्रूप भक्तासी ॥ १५ ॥ सर्व भूतीं भगवद्भाव। तेथें विघ्नासी कैचा ठाव। विघ्नाविघ्नत्वा अभाव। विघ्न स्वयमेव देव झाला ॥ १६ ॥ यथासामर्थ्यें यथावित्तें। चित्तें भावार्थें जीवितें। सुख द्यावें प्राणिमात्रातें। हेंचि निश्चितें निजभजन ॥ १७ ॥ भलतेयासी भलते योनी। भलतेनि प्रकारें करुनी। सुख प्राणिमात्रालागोनी। द्यावें अनुदिनीं हेंचि भजन ॥ १८ ॥ मेळवूनि षोडशोपचार। प्रतिमा पूजितां साचार। स्वयें सुखावेना शंकर। तेवीं चराचर पूजिलिया ॥ १९ ॥ मुख्य पूजेचें आयतन। प्राणिमात्रा सुखदान। बाह्य विधीचें प्रतिपाळण। प्रतिमा जाण लौकिक ॥ २० ॥

धनलोभ

(ओंव्या)

धनलोभी जे लुब्धक। स्वप्नीं न देखती सुख। या जन्मादारभ्य[१] देख। भोगिती नरक अनिवार ॥ १ ॥ मरणांत झटे घेतां। रुका न मिळे सर्वथा। तथापि सायास करितां। आळ[२] चित्ता उपजेना ॥ २ ॥ ऐसें पैशा कष्टें मिळे। तें वाढवी उपायबळें। निजशरीर कष्टविलें। जेणें कळे निजमोक्ष ॥ ३ ॥ जेणें भोगिजे इहभोगु। जेणें भोगिजे स्वर्गभोगु। जेणें साधिजे मायायोगु। जिवशिवविभागु जेथें नाहीं ॥ ४ ॥ एवढिये प्राप्तीचे दाते। ते कष्टती धनार्जनातें। इतरासी कोण पुसे तेथें। दुःखें समस्तें संगतीचीं ॥ ५ ॥ देवधर्म नेणती कांहीं। पर्वकाळ

---

१ जन्मापासून   २ लाज

ठाउका नाहीं । श्राद्धाची संभावना नाहीं । निराश पाहीं सदा पितर ॥ ६ ॥ जैं धनाचा वेंच होय । तैं प्राण जाऊं पाहे । सणावाराची नेणे सोय । अतिथि तेथें काय करील ? ॥ ७ ॥ कष्टें जोडिली संपत्ती । ते ठेविती अति निगुती[3] । तोंडीं दगडमाती घालिती । आपण मरती धुळी खात ॥ ८ ॥ लोभें ऐहिकीं न मानी कोणी । लोभें निंद्य होइजे जनीं । लोभें परलोकाची हानी । निंद्य पतनीं पडे लोभें ॥ ९ ॥ वंचोनि उत्तम लोकासी । लोभें होइजे नरकवासी । म्हणोनि निर्लोभ मानसीं । द्विजसेवेसी करावें ॥ १० ॥ ज्याचा जेथें अतिशयो पूर्ण । तें त्यासी न पावतां जाण । स्वयें होऊनि दुःखनिमग्न । बोले पैशुन्य सर्वदा ॥ ११ ॥ जेथें दृढत्वें लोभाची वस्ती । तेथें कैंची विवेकस्थिति । अंध होऊनि ठाके वृत्ति । दृढ विषयार्थी लोभिष्ट ॥ १२ ॥ लोभ तेथें कैंचें ज्ञान । लोभ तेथें कैंचें ध्यान । लोभ तेथें समाधान । सर्वथा जाण पैं नाहीं ॥ १३ ॥ लोभ तेथें कैंची भक्ति । लोभ तेथें कैंची मुक्ति । जेथें लोभ तेथें विरक्ति । नाहीं निश्चितीं सर्वथा ॥ १४ ॥ लोभाचें ठाणें अंतरीं असतां । सकळें साधनें होती वृथा । गुरूसी चाळी विकल्पता । ज्याचेनि तत्त्वतां मोक्ष लाभे ॥ १५ ॥ मातापिता इतर जन । त्यांची कथा गणी कोण । हें लोभाचें स्वाभाविक चिन्ह । कुबेर जाण तैसा नव्हे ॥ १६ ॥

क्रोध

क्रोध पित्यापुत्रातें बाधी । क्रोध स्त्रीपुरुषा विरोधी । क्रोध प्रियाप्रिय उच्छेदी । क्रोध त्रिशुद्धीं अनर्थ ॥ १ ॥ क्रोध निजज्ञाना निर्दाळी । क्रोध स्वार्थाची करी होळी । क्रोध तापसातें छळी । क्रोध महाबळी अनर्थ ॥ २ ॥ क्रोध केवळ महामांग । जिवें मारिलें वैराग्य । सकळ योगां होय भंग । क्रोध सर्वांग अति अपवित्र ॥ ३ ॥ मातंगविटाळें[1] जळे निवृत्ति । क्रोधाची चित्तामाजी वस्ती । त्याचे क्षाळणीं न चले युक्ति । क्रोध सर्वार्थी घातक ॥ ४ ॥ क्रोधा ऐसा

---

३ जपून, गुप्त १ मागाचा विटाळ

वैरी । बैसला असतां जिव्हारीं । जो तयाची मानी थोरी । तो चराचरीं अति मूर्ख ॥ ५ ॥ अपकारियावरी कोप करिती । कोणी कोपावरी कोप न करिती । क्रोध वाटपाडा[2] निश्चितीं । चहूं पुरुषार्थी नागवी ॥ ६ ॥ अल्प अन्याय देखल्यावरी । त्यावरी जो तो कोप करी । क्रोधा एवढा अपकारी । क्रोध क्रोधावरी न करिती ॥ ७ ॥ क्रोध आलिया कडकडाटी । काम पळे उठाउठीं । धर्म जाय बारा वाटी । क्रोधें तुटी अर्थस्वार्था ॥ ८ ॥ क्रोध कामाचा कैवारी । क्रोध अभिमानाचा सहाकारी । क्रोध लोभा सबाह्यांतरी । पापकरी निजक्रोधा ॥ ९ ॥ क्रोध संचरल्या देही । अणुमात्र हित नाहीं । पापाच्या कोटी पाहीं । क्रोधाच्या पायीं तोडरी ॥ १० ॥ कोप आलिया दुर्धर । जयाचा लोपेना विचार । तोचि मोक्षाचा अधिकार । परम धीर तो एकू ॥ ११ ॥ कोपामाजी सावधान । अवतारपुरुषाचें हें चिन्ह । तें चालतें ब्रह्मज्ञान । जग पावन त्याचेनी ॥ १२ ॥ आंगा येतां क्रोधसंग । अपवित्र होय सर्वांग । ब्रह्मचर्या होय भंग । तपा संहार होय क्रोधें ॥ १३ ॥ छिद्र पडतां घट गळे । क्रोधानळें तप जळे । योगी संन्यासी पडती मेळे । क्रोधें निजबळें बांधिले पैं ॥ १४ ॥ करितां काशीवास स्नान । तंव क्रोध खवळे गहन । क्रोधा ऐसा पापी पूर्ण । नाहीं आन संसारीं ॥ १५ ॥ क्रोधा ऐसा महावैरी । जडला असतां निज जिव्हारी । जो ज्ञानाची मानी थोरी । तो संसारीं अति मूर्ख ॥ १६ ॥ क्रोध येऊं न देती दृष्टी । धन्य धन्य ते नर श्रेष्ठी । क्रोध आलिया पोटीं । ते विवेकदृष्टी निर्दाळिती ॥ १७ ॥ ऐशिये दृष्टीचे जे नर । चैतन्याचें निजमंदिर । परब्रह्माचें भांडार । ब्रह्म साकार ते पुरुष ॥ १८ ॥

सर्ववर्णांचा धर्म

जो सर्ववर्णांचा सहज धर्म । जेणें पाविजे परब्रह्म । जे नाशिती चित्तभ्रम । ते गुण उत्तम अवधारीं ॥ १ ॥ हो कां उपायो जेणें तेणें ।

---

२ चोर

पुढिलासी जें सुख देणें । तें उपतिष्ठे मजकारणें । तो गुण म्यां श्रीकृष्णें वंदिजे ॥ २ ॥ तैसेंच परपीडा असुख । पुढिलिया न देणें दुःख । तेंही करूनि मज होय सुख । जाण निष्कंट उद्धवा ॥ ३ ॥ दुःख नेदूनि सुख देणें । या नांव अहिंसा म्हणणें । हा पहिला गुण जाणणें । ऐक लक्षणें सत्याचीं ॥ ४ ॥ सत्य तें जाण पां ऐसें । ज्याचें मन वाचा असत्यदोषें । जागृत–स्वप्न–सुषुप्ति[1]–वशें । स्पर्शलें नसे अणुमात्र ॥ ५ ॥ निंदा आणि नरस्तवन । कदा मिथ्या न बोले वचन । वाचा अनसुट धरणें जाण । सत्य संपूर्ण या नांव ॥ ६ ॥ हो कां अधर्मांचिये जोडी । कोडी धरोनियां कवडी । जो रिघों नेदी दृष्टी बुडीं । फुटकी कवडी स्पर्शेना ॥ ७ ॥ तेथें ही चोरी करणें । कां दृष्टि चुकवूनि वस्तु घेणें । अथवा न पुसतां नेणें । जीवें प्राणें न संभवे ॥ ८ ॥ अन्यायोपार्जित[2] धन । स्वप्नींही नातळे मन । हें अचौर्याचें लक्षण । तिसरा गुण उद्धवा ॥ ९ ॥ स्वधर्मे धन यावें हाता । हेही नसे धनकामता । कामिनीकामाची नेणे वार्ता । परस्त्री ते माता नेमस्त ॥ १० ॥ या नांव अकामता । उद्धवा जाण तत्त्वतां । हे चौथी लक्षणता । ऐक आतां अक्रोधू ॥ ११ ॥ जेथ कामाचा आदरु नाहीं । तेथ क्रोधाचें न चले कांही । जेवीं आकाशाचे ठायीं । न रूपती पाहीं निजशस्त्रें ॥ १२ ॥ जरी बीज जाहलें गोमटें । तरी भूमीविण अंकुर न फुटे । तैसें कामावांचूनि कोठें । क्रोधें उद्भटें न वाढिजे ॥ १३ ॥ एवं कामाची जे बोळवण । तेचि क्रोधाचीही जाण । जैसें गरोदरीचें मरण । करी निर्दळण गर्भाचें ॥ १४ ॥ शिर तुटलियापाठीं । हस्तपादादिक्रिया तुटी । काम निमालियापाठीं । निमाली गोष्टी क्रोधाची ॥ १५ ॥ जेथ कामक्रोध नाहीं । तेथ लोभ उठी कोणे ठायीं । तळवटीं नसतां भुयी । वृक्ष कांहीं वाढेना ॥ १६ ॥ या नांव निर्लोभता । सत्य जाण सर्वथा । क्रोधलोभातें वाढविता । जाण तत्त्वतां कामची ॥ १७ ॥ जेवीं कां भ्रताराचें मरण । घेवोनि जाये अहेवपण[3] । तेवीं कामक्रोधेंवीण । लोभ लक्षण असेना ॥ १८ ॥ जेथ कामाचें अपूर्ण काज ।

---

१ निद्रा २ अन्यायानें मिळविलेलें ३ सौभाग्य

तेथ क्रोधाचें खवळे तेज। जेव्हां कामाचें पूर्ण निज। तेव्हां नाचे भोज लोभाचें ॥ १९ ॥ जेवीं दीपाची दीपकळा। ते सवें बागवी तेज-काजळा। तेवीं क्रोधलोभांचा सोहळा। कामाजवळीं संतत ॥ २० ॥ जेवीं कां शारियाँचें शीत। घामज्वरा समवेत। तेवी क्रोध लोभयुक्त। जाण निश्चित कामचि ॥ २१ ॥ जेथ कामाचा नाहीं पांगू। तोचि क्रोधलोभांचा त्यागू। हा समूळ उपावो चांगू। स्वयें श्रीरंगु बोलिला ॥ २२ ॥ एवं कामत्यागें सर्वथा। त्यागू पावे क्रोधलोभता। भूतांसी जे प्रियत्वें हितता। ऐक तत्त्वतां सांगेन ॥ २३ ॥ जैशी शक्ति आपणासी। तैसें प्रिय करावें भूतांसी। अगत्य विचंबूं ज्याचा ज्यासी। तें तें त्यासी अर्पावें ॥ २४ ॥ अन्न वस्त्र दान मान। पोटींच्या कळवळ्यानें जाण। करावें भूतीं प्रियाचरण। हा स्वधर्म जाण सर्वांचा ॥ २५ ॥ ऐसें प्रिय करावें भूतां। जें परिपाकीं ये त्याच्या हिता। जेणें प्रियें उपजे बाधकता। तें सर्वथा न करावें ॥ २६ ॥ भूतप्रिय हितकारी। ऐसा जो पुरुष संसारीं। मी भगवंत त्याच्या घरीं। सर्व हित करीं सर्वदा ॥ २७ ॥ जो सद्भावें सत्य साचार। भूतांसि हितत्वें प्रियकर। त्यासि मी भूतात्मा श्रीधर। करीं संसार सुखरूप ॥ २८ ॥ अहिंसादि सप्तलक्षण। हा सर्वांचा स्वधर्म जाण। सर्वाश्रम सर्व वर्ण। त्यांसि मुख्यत्वें जाण हा धर्म ॥ २९ ॥

स्फुट–अभंग

॥ १ ॥

श्रीगुरुराया पार नाहीं तव गुणीं ॥ म्हणोनि विनवणी करीतसों ॥ १ ॥
मांडिला व्यवहार हरिनामीं आदर ॥ सादरासादर[1] वदवावें ॥ २ ॥
न कळेचि महिमा उंच नीचपणें ॥ कृपेचें पोसणें तुमचें जाहलों ॥ ३ ॥
एका जनार्दनीं करुनी स्तवन ॥ घातिलें दुकान मोलेंवीण ॥ ४ ॥

४ अगावर शहारा येतो तेव्हाचें हींव ५ गरज
१ यथायोग्य

॥ २ ॥

वेदाचिया मतें विसरूनि कीर्तन ॥ करिती जे पठण शीण त्यांसी ॥ १ ॥
वेदाचा अर्थ न कळेचि पाठका ॥ कीर्तनीं नेटका भाव सोपा ॥ २ ॥
श्रुतीचेनी मतें पाहे तो उच्चार ॥ परी सारासारविचार कीर्तनीं ॥ ३ ॥
एकाजनार्दनीं पुराणाच्या गोष्टी ॥ कीर्तन वाकपुटीं करा सुखें ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

ध्यानीं ध्यातां गुरुराया ॥ ब्रह्मभूत होय काया ॥ १ ॥
करें करितां गुरुपूजा ॥ तेंचि पूजन अधोक्षजा ॥ २ ॥
पायीं करा गुरुयात्रा ॥ मुखें उच्चारा गुरुमंत्रा ॥ ३ ॥
एकाजनार्दनी परब्रह्म ॥ हेचि जाणा धर्म कर्म ॥ ४ ॥

॥ ४ ॥

पीक पिकलें प्रेमाचें ॥ सांठविलें गगन टांचें ॥ १ ॥
भूमी शोधोनी पेरिलें बीज ॥ सद्गुरुकृपें उगवलें सहज ॥ २ ॥
कामक्रोधाच्या उपटोनि पेंडी ॥ कल्पनेच्या काशा काढी ॥ ३ ॥
एकाजनार्दनीं निजभाव ॥ विश्वंभरित पिकला देव ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥

देहीं असोनियां देव ॥ वाउगा करिती संदेह ॥ १ ॥
जाय देऊळासी स्वयें ॥ मनीं आशा दुसरी वाहे ॥ २ ॥
बैसोनी कीर्तनीं ॥ लक्ष लावी सदा धनीं ॥ ३ ॥
करूं जाय तीर्थयात्रा ॥ मन गोविलें विचारा ॥ ४ ॥
ऐशियासी न भेटे देव ॥ एकाजनार्दनीं नाहीं भाव ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥

होईं शरणागत भाकीं रे करुणा ॥ तरीच बंधना चुकशील ॥ १ ॥
आपुलें तूं हित करूनियां घेईं ॥ सदा वाचे गाईं रामनाम ॥ २ ॥
जंववरी आहे इंद्रियसंबंध ॥ तोंवरी तूं बोध करीं मना ॥ ३ ॥
एकाजनार्दनीं मावळलिया दीप ॥ सहजचि खेप येईल वापा ॥ ४ ॥

॥ ७ ॥

भावेंविण देव न येचि पै हातां ॥ वाउगें फिरतां रानोरान ॥ १ ॥
मुख्य तें स्वरूप पाहिजे तो भाव ॥ तेणें आकळे देव निःसंदेह ॥ २ ॥
संतसमागम नाम तें पावन ॥ वाचे नारायण हाचि भाव ॥ ३ ॥
एकाजनार्दनीं सोपा मंत्र राम ॥ गातां जोडे धाम वैकुंठीचें ॥ ४ ॥

॥ ८ ॥

यातीकुळ कांहीं नाणी तो मनासी ॥ धांवे त्याचे पाठीसी लागवेगें ॥ १ ॥
आपुलें म्हणविल्या न देखे पारिखें ॥ रक्षी त्या कौतुकें आपुले काजा ॥ २ ॥
एकाजनार्दनी पहा अनुभव ॥ धांवतसे देव लवलाहें ॥ ३ ॥

॥ ९ ॥

चातकाची तहान किती ॥ तृप्ति करूनि निववी क्षिती ॥ १ ॥
धेनु वत्सातें वोरसे ॥ घरीं दुभतें पुरवी जैसें ॥ २ ॥
पक्वान्न सेवूं नेणती बाळें ॥ माता मुखीं घाली बळें ॥ ३ ॥
एकाजनार्दनीं बोले ॥ एकपण माझें नेलें ॥ ४ ॥

॥ १० ॥

बोधभानु तया नाहीं माध्यान्ह ॥ सायंप्रातर्नाहीं तेथें कैंचा अस्तमान ॥१॥
कर्मचि खुंटलें करणेंचि हारपलें ॥ अस्तमान गेलें अस्तमाना ॥ २ ॥
जिकडे पाहें तिकडे उदयोचि दिसे ॥ पूर्वपश्चिम तेथें कैंची भासे ॥ ३ ॥
एकाजनार्दनी नित्यप्रकाशा ॥ कर्माकर्म जालें दिवसा चंद्र जैसा ॥ ४ ॥

॥ ११ ॥

तुमचें नामसंकीर्तन ॥ हेंचि माझें संध्यास्नान ॥ १ ॥ तुमचे पायाचा साक्षेप[2] ॥ हाचि माझा कालक्षेप ॥ २ ॥ तुमचे पायांचें वंदन ॥ हेंचि माझें अनुष्ठान ॥ ३ ॥ तुमचे पायांपाशीं निद्रा ॥ हेचि माझी प्रेममुद्रा ॥ ४ ॥ एका जनार्दनाकार ॥ ब्रह्मरूप हा संसार ॥ ५ ॥

---

२ प्रतीति, दर्शन

॥ १२ ॥

काया ही पंढरी आत्मा हा विठ्ठल ॥ नांदतो केवळ पांडुरंग ॥ १ ॥
भावभक्ति भीमा उदक तें वाहे ॥ बरवा शोभताहे पांडुरंग ॥ २ ॥
दयाक्षमाशांति हेंचि वाळुवंट ॥ मिळालासे थाट वैष्णवांचा ॥ ३ ॥
ज्ञान ध्यान पूजा विवेक आनंद ॥ हाचि वेणुनाद शोभतसे ॥ ४ ॥
दश इंद्रियांचा एक मेळा केला ॥ ऐसा गोपाळकाला होत असे ॥ ५ ॥
देहीं देखिली पंढरी जनीं वनीं ॥ एकाजनार्दनीं वारी करी ॥ ६ ॥

---

६ तुकाराम

आपल्या काव्यसुधेच्या योगानें जे महाराष्ट्रीयांचे केवळ कंठमणि होऊन बसले आहेत व ज्यांनीं आपल्या अभंगाच्या सामर्थ्यानें अभंग कीर्ति संपादन केली आहे, असे साधुवर्य तुकाराम याचा जन्म शके १५३० त झाला. हे पुण्यापासून नऊ कोसांवर देहू म्हणून गांव आहे तेथील रहिवासी असून, वाण्याचा धंदा करीत असत. बाळपणापासून यांच्या अंतःकरणात विरक्तता उद्भवली असून, यांची अत्यंत द्वाड पत्नी जिजाबाई हिच्या त्रासानें हे जास्त उद्विग्न झाले व शेवटीं संसारत्याग करून यानीं आपलें सर्व आयुष्य भगवद्भजनांत व संतसमागमांत घालवून आपल्या जन्माचें पूर्ण सार्थक केलें. श. १५७१ फा. व. १२ स यांचें देहावसान झाले.

यानीं वैराग्य, ज्ञान, भक्ति, नीति, उपदेश वगैरे विषयावर हजारों अत्युत्कृष्ट अभंग रचिले आहेत. हे जरी सुशिक्षित पंडित नव्हते, तरी यांची काव्यकृति महान् महान् पंडितांना लाजवील अशी आहे. कीर्तन करण्याची पद्धत यांनी प्रचारात आणिली असें म्हणतात. नानाविध गायनादिक मनोरंजक साधनांचा अभाव असूनही याची कथा अत्यंत लोकप्रिय असे. स्वकृत अभंगांच्या अर्थाचें स्पष्टीकरण करून निरक्षेप बुद्धीनें लोकांस उपदेश करावा हाच यांचा उद्देश असे. यांच्या कथेची शिवाजी महाराजांस फार गोडी असे, असें म्हणतात. यांची काव्यरचना केवळ ईश्वरी स्फूर्तीचेंच फळ आहे. हे विठ्ठलाचे निस्सीम भक्त व भक्तिमार्गाचे मोठे पुरस्कर्ते होते. यांच्या कवितेंत औत्सुक्य व प्रेम हे गुण प्रधान

असून, यांची वाणी अत्यंत सुरस व भक्तिरसप्रधान आहे. यांची भाषा साधी असूनहि अर्थगांभीर्ययुक्त आहे. याचा उपदेश अत्यंत कळकळीचा, निर्भीड व निस्पृह असल्यामुळे मनांत ठसण्याजोगा आहे, व याच गुणांमुळें ते आबालवृद्धांस सारखेच प्रिय होऊन बसले आहेत.

मंगलाचरण

(अभंग)

॥ १ ॥

सुंदर तें ध्यान उभें विटेवरी ॥ कर कटावरी ठेवूनियां ॥ १ ॥
गळां तुळसीहार कांसे पितांबर ॥ आवडे निरंतर हेंचि ध्यान ॥ २ ॥
मकरकुंडलें तळपती श्रवणीं ॥ कंठीं कौस्तुभमणि विराजित ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माझें हेंचि सर्व सुख ॥ पाहीन श्रीमुख आवडीनें ॥ ४ ॥

॥ २ ॥

आवडे हें रूप गोजिरें सगुण ॥ पाहतां लोचन सुखावले ॥ १ ॥
आतां दृष्टीपुढें ऐसाचि तूं राहें ॥ जों मी तुज पाहें पांडुरंगा ॥ २ ॥
लांचावलें मन लागलीसे गोडी ॥ ते जीवें न सोडी ऐसें जालें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आम्हीं मागावें लडिवाळी ॥ पुरवावी आळी[1] मायबापें ॥ ४ ॥

पंढरीमाहात्म्य

॥ १ ॥

धन्य पुंडलिका बहु बरें केलें ॥ निधान आणिलें पंढरिये ॥ १ ॥
न करीं आळस आलिया संसारीं ॥ पाहें पां पंढरी भू·वैकुंठ ॥ २ ॥
न पवीजे केल्या तपांचिया रासी ॥ तें जनलोकांसी दाखविलें ॥ ३ ॥
सर्वोत्तम तीर्थ क्षेत्र आणि देव ॥ शास्त्रांनीं हा भाव निवडिला ॥ ४ ॥
विष्णुपद गया रामधाम काशी ॥ अवघीं पायांपाशीं विठोबाच्या ॥ ५ ॥
तुका म्हणे मोक्ष देखिल्या कळस ॥ तात्काळ हा नास अहंकाराचा ॥ ६ ॥

---

१ आवड

॥ २ ॥

पंढरीचा महिमा ॥ देतां आणीक उपमा ॥ १ ॥
ऐसा ठाव नाहीं कोठें ॥ देव उभाउभीं भेटे ॥ २ ॥
आहेती सकळ ॥ तीर्थें काळें देती फळ ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पेंठ ॥ भूमिवरी हे वैकुंठ ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

सिंचन करितां मूळ ॥ वृक्ष ओलावे सकळ ॥ १ ॥
नको पृथकाचे भरी ॥ पडों एक मूळ धरीं ॥ २ ॥
पाणचोऱ्याचें दार ॥ वरिल दाटावें तें थोर ॥ ३ ॥
वश झाला राजा ॥ मग आपुल्या त्या प्रजा ॥ ४ ॥
एक चिंतामणी ॥ फिटे सर्व सुखधणी ॥ ५ ॥
तुका म्हणे धांवा ॥ आहे पंढरी विसांवा ॥ ६ ॥

॥ ४ ॥

कासया करावे तपाचे डोंगर ॥ आणीक अपार दुःखराशी ॥ १ ॥
कासया फिरावे अनेक ते देश ॥ दावितील आस पुढें लाभ ॥ २ ॥
कासया पुजावी अनेक दैवतें ॥ पोटभरे तेथें लाभ नाहीं ॥ ३ ॥
कासया करावे मुक्तीचे सायास ॥ मिळे पंढरीस फुकासाठीं ॥ ४ ॥
तुका म्हणे करीं कीर्तन पसारा ॥ लाभ येईल घरा पाहिजे तो ॥ ५ ॥

आत्मस्थिति

॥ १ ॥

संवसारतापें तापलों मी देवा ॥ करितां या सेवा कुटुंबाची ॥ १ ॥
म्हणऊनि तुझे आठविले पाय ॥ ये वो माझे माय पांडुरंगे ॥ २ ॥

बहुता जन्मींचा झालों भारवाही ॥ सुटिजे हें नाहीं वर्म[1] ठावें ॥ ३ ॥
वेढियलों चोरीं अंतर्बाह्यात्कारीं ॥ कणव[2] न करी कोणी माझी ॥ ४ ॥
बहु पांगविलों बहु नागविलों ॥ बहु दिवस झालों कासावीस ॥ ५ ॥
तुका म्हणे आतां धांव घालीं वेगी ॥ ब्रीद तुझें जगीं दीननाथा ॥ ६ ॥

॥ २ ॥

आजवरी होतों संसाराचे हातीं ॥ आतां ऐसें चित्तीं उपजलें ॥ १ ॥
तुला शरणागत व्हावें नारायणा ॥ अंगीकारा दीना आपुलिया ॥ २ ॥
विसरलों काम याजसाठीं धंदा ॥ सकळ गोविंदा माझें तुझें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे विज्ञापना परिसावी ॥ आवडी हे जीवीं झाली तैसी ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

माझे मज कळों येती अवगुण ॥ काय करूं मन अनावर ॥ १ ॥
आतां आड उभा राहें नारायणा ॥ दयासिंधुपणा साच करीं ॥ २ ॥
वाचा वदे परी करणें कठीण ॥ इंद्रियां अधीन झालों देवा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तुझा जैसा तैसा दास ॥ न धरीं उदास मायबापा ॥ ४ ॥

॥ ४ ॥

वृक्ष वल्ली आम्हां सोयरीं वनचरें ॥ पक्षीही सुस्वरें आळविती ॥ १ ॥
येणें सुखें रुचे एकांताचा वास ॥ नाहीं गुण दोष अंगा येत ॥ २ ॥
आकाश मंडप पृथिवी आसन ॥ रमे तेथें मन क्रीडा करी ॥ ३ ॥
कंथा कमंडलु देह-उपचारा ॥ जाणवितो वारा अवसरु ॥ ४ ॥
हरिकथा भोजन परवडी विस्तार ॥ करोनि प्रकार सेवूं रुची ॥ ५ ॥
तुका म्हणे होय मनासी संवाद ॥ आपुलाचि वाद आपणांसी ॥ ६ ॥

---

१ रहस्य २ करुणा

॥ ५ ॥

विरोधाचें[3] मज न साहे वचन ॥ बहु होतें मन कासावीस ॥ १ ॥
म्हणऊनि जीवा न साहे संगती ॥ बैसतां एकांतीं गोड वाटे ॥ २ ॥
देहाची भावना वासनेचा संग ॥ नावडे, उबग[4] आला यांचा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे देव अंतरे यामुळें ॥ आशामोहजाळें दुःख वाढे ॥ ४ ॥

॥ ६ ॥

जननी हे जाणे बाळकाचें वर्म ॥ सुख दुःख धर्म जें जें कांहीं ॥ १ ॥
अंधापुढें जेणें दिधला आधार ॥ त्याचा हा विचार तोचि जाणे ॥ २ ॥
शरणागता जेणें घातलें पाठीशीं ॥ तो जाणे तेविशीं राखों तया ॥ ३ ॥
कास लागे तया न लगती सायास ॥ पोहोणार त्यास पार पावी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे जीव विठ्ठलाचे हातीं ॥ दिला त्याची गति तोचि जाणे ॥ ५ ॥

॥ ७ ॥

जे जे कांहीं मज होईल वासना ॥ ते ते नारायणा व्हावें तुम्हीं ॥ १ ॥
काय भाव एक निवडूं निराळा ॥ जाणसी तूं कळा अंतरीची ॥ २ ॥
तुजवीण कोण मज आहे सखा ॥ जें सांगों आणिकां जीवभाव ॥ ३ ॥
अवघे पिशुन[5] झालें असे जन ॥ आपपर कोण नाठवे हें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तूंचि जीवांचें जीवन ॥ माझें समाधान तुझे हाती ॥ ५ ॥

॥ ८ ॥

धर्माचें पाळण ॥ करणें पाखांडखंडण ॥ १ ॥
हेंचि आम्हां करणें काम ॥ बीज वाढवावें नाम ॥ २ ॥
तीक्ष्ण उत्तरें ॥ हातीं घेउनि बाण फिरें ॥ ३ ॥
नाही भीड भार ॥ तुका म्हणे साना थोर ॥ ४ ॥

॥ ९ ॥

काय मागावें कवणासी ॥ ज्यासी मागों तो मजपाशीं ॥ १ ॥
जरी मागों पद इंद्राचें ॥ तरी शाश्वत नाहीं त्याचें ॥ २ ॥

---

३ द्वैताचें ४ कंटाळा ५ दुष्ट

जरी मागों ध्रुवपद ॥ तरी त्यासी येथील छंद ॥ ३ ॥
स्वर्गभोग मागों पूर्ण ॥ पुण्य सरल्या मागुती येणें ॥ ४ ॥
आयुष्य मागों चिरंजीव ॥ जीवा मरण नाहीं स्वभावें ॥ ५ ॥
तुका म्हणे एक मागें ॥ एकपणा नाहीं भंग ॥ ६ ॥

॥ १० ॥

तुझी कीर्ति सांगों तुजपुढें जरी ॥ ब्रह्मांडींही हरि माईना ते ॥ १ ॥
मेरूची लेखणी सागराची शाई ॥ कागद हा मही न पुरेचि ॥ २ ॥
अनंत अपार आपंगिले[६] भक्त ॥ माझेंचि संचित ओडवेना ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तुम्हां बोल नाहीं देवा ॥ पामरें म्यां सेवा केली नाहीं ॥ ४ ॥

॥ ११ ॥

कोणी निंदा कोणी वंदा ॥ आम्हां स्वहिताचा धंदा ॥ १ ॥
काय तुम्हांसी गरज ॥ आम्ही भजूं पंढरिराज ॥ २ ॥
तुम्हांसारिखें चालावें ॥ तेव्हां स्वहिता मुकावें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे हो कां कांहीं ॥ गळ दिला विठ्ठलपायीं ॥ ४ ॥

॥ १२ ॥

बोले तैसा चाले ॥ त्याचीं वंदीन पाउलें ॥ १ ॥
आंगें झाडीन अंगण ॥ त्याचें दासत्व करीन ॥ २ ॥
त्याचा होईन किंकर ॥ उभा ठाकेन जोडोनि कर ॥ ३ ॥
तुका म्हणे देव ॥ त्याचे चरणीं माझा भाव ॥ ४ ॥

॥ १३ ॥

कोटिजन्म पुण्यसाधन साधिलें ॥ तेणें हाता आलें हरिदास्य ॥ १ ॥
रात्रीदिवस ध्यान हरीचें भजन ॥ कायावाचामन भगवंतीं ॥ २ ॥
पेसिया प्रेमळा म्हणताती वेडा ॥ संसार रोकडा बुडविला ॥ ३ ॥

---

६ रक्षिले, तारिले

एकवीस कुळें जेणें उद्धरिलीं ॥ हे तों न कळे खोली[७] भाग्यमंदा ॥ ४ ॥
तुका म्हणे त्याची पायधुळी मिळे ॥ भवभय पळे वंदितांची ॥ ५ ॥

॥ १४ ॥

देवाचिये पायीं वेंचो सर्व शक्ति ॥ होतील विपत्ती ज्या ज्या कांही ॥ १ ॥
नेघे माझी वाचा पुढें कांही वाव[८] ॥ आणि दुजे भाव बोलायाचे ॥ २ ॥
मनाची वांटणी चित्ताचा विक्षेप ॥ राहो हा अनुताप आहे तैसा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे घेईं विठ्ठलाचा छंद ॥ आनंदाचा कंद विस्तारेल ॥ ४ ॥

॥ १५ ॥

संतकृपा झाली ॥ इमारत फळा आली ॥ १ ॥
ज्ञानदेवें रचिला पाया ॥ रचियेलें देवालया ॥ २ ॥
नामा तयाचा किंकर ॥ तेणें केला हा विस्तार ॥ ३ ॥
जनार्दन एकनाथ ॥ ध्वज उभारिला भागवत[९] ॥ ४ ॥
भजन करा सावकाश ॥ तुका झालासे कळस ॥ ५ ॥

भाव

॥ १ ॥

कांहींच मी नव्हे कोणिये गांवींचा ॥ एकटा ठायींचा ठायीं एक ॥ १ ॥
नाही जात कोठें येत फिरोनियां ॥ अवघेंचि वांयांविण बोलें ॥ २ ॥
नाहीं मज कोणी आपुलें दुसरें ॥ कोणाचा मी खरें कांही नव्हे ॥ ३ ॥
नाहीं आम्हां ज्यावें[१] मरावें लागत ॥ आहों अखंडित जैसे तैसे ॥ ४ ॥
तुका म्हणे नांव रूप नाही आम्हां ॥ वेगळा त्या कर्मा अकर्मासी ॥ ५ ॥

॥ २ ॥

न मिळो खावया न वाढो संतान ॥ परि हा नारायण कृपा करो ॥ १ ॥
ऐसी माझी वाचा मज उपदेशी ॥ आणीक लोकांसी हेंचि सांगे ॥ २ ॥

---

७ रहस्य ८ अवकाश ९ भक्तिपथाचा १ जन्मावें

विटंबो शरीर होत कां विपत्ति ॥ परि राहो चित्तीं नारायण ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नाशिवंत हें सकळ ॥ आठवे गोपाळ हेंचि हित ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

याचिया आधारें राहिलों निश्चिंत ॥ ठेवूनियां चित्त पायीं सुखें ॥ १ ॥
माझें सुख दुःख जाणे हित फार ॥ घातलासे भार पांडुरंगा ॥ २ ॥
कृपेची पोसणीं ठायींची अंकिलीं [२] ॥ म्हणऊनि लागली यास चिंता ॥ ३ ॥
मन राखे हातीं घेउनियां काठी ॥ इंद्रियें तापटीं फांकों नेदी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे यासी अवघड नाही ॥ शरणागता कांहीं रक्षावया ॥ ५ ॥

॥ ४ ॥

खावें ल्यावें द्यावें ॥ जमाखर्च तुझे नांवें ॥ १ ॥
आतां चुकली खटपट ॥ झाड्यापाड्याचा बोभाट ॥ २ ॥
आहे नाही त्याचें ॥ आम्हां काय सांगायाचें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे चिंता ॥ भार वाही त्याचे माथां ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥

आतां सर्वभावें हा माझा निर्धार ॥ न करीं विचार आणिकांसी ॥ १ ॥
सर्वभावें नाम गाईन आवडी ॥ सर्व माझी जोडी पाय तुझे ॥ २ ॥
लोटांगण तुझ्या घालीन अंगणी ॥ पाहीन भरोनी डोळे मुख ॥ ३ ॥
निर्लज्ज होऊनि नाचेन रंगणी ॥ येऊं नेदी मनी शंका कांहीं ॥ ४ ॥
अंकित अंकिला दास तुझा देवा ॥ संकल्प हा जीवा तुका म्हणे ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥

तैसे नव्हों आम्ही विठ्ठलाचे दास ॥ यावें आणिकांस काकुळती ॥ १ ॥
स्वामिचिया सत्ता ठेंगणें सकळ ॥ आला कळिकाळ हाताखालीं ॥ २ ॥

---

२ स्वाधीन

अंकिताचा असे अभिमान देवा ॥ समर्पूनि हेवा असों पायीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आम्हां इच्छेचें खेळणें ॥ कोड नारायणें पुरवावें ॥ ४ ॥

॥ ७ ॥

बाळ काय जाणे जीवन उपाय ॥ मायबाप वाहे सर्व चिंता ॥ १ ॥
आइतें भोजन खेळणें अंतरी ॥ अंकिताचे शिरीं भार नाहीं ॥ २ ॥
आपुलें शरीर रक्षितां न कळे ॥ सांभाळूनि लळे पाळी माय ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माझा विठ्ठल जनिता ॥ आमुची ते सत्ता तयावरी ॥ ४ ॥

॥ ८ ॥

करावें गोमटें ॥ बाळा माते तें उमटे ॥ १ ॥
आपुलिया जीवाहूनी ॥ असे वाल्हें[3] तें जननी ॥ २ ॥
वियोग ते तिस ॥ त्याच्या उपचारें तें विष ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पायें ॥ डोळा सुखावे ज्या न्यायें ॥ ४ ॥

॥ ९ ॥

कुमुदिनी[4] काय जाणे तो परिमळ ॥ भ्रमर सकळ भोगितसे ॥ १ ॥
तैसें तुज ठावें नाही तुझें नाम ॥ आम्हीच तें प्रेमसुख जाणों ॥ २ ॥
माते तृण बाळा दुधाची ते गोडी ॥ ज्याची नये जोडी[5] त्यासी कामा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मुक्ताफळ[6] शिंपीपोटीं ॥ नाहीं त्याची भेटी भोग तिये ॥ ४ ॥

॥ १० ॥

शास्त्रांचें जें सार वेदांची जो मूर्ति ॥ तो माझा सांगाती प्राणसखा ॥ १ ॥
म्हणऊनि नाहीं आणिकांचा पांग ॥ सर्व जालें सांग नामें एका ॥ २ ॥
सगुण निर्गुण जयाचीं हीं अंगें ॥ तोचि आम्हांसंगें क्रीडा करी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आम्ही विधींचे जनिते ॥ स्वयंभू आइते केले[7] नव्हों ॥ ४ ॥

---

३ आवडतें ४ चंद्रकमलिनी ५ सपादन केलेली वस्तु ६ मोतीं ७ बनावट, कृत्रिम

॥ ११ ॥

भाग्यवंत आम्ही विष्णुदास जगीं ॥ अभंग प्रसंगीं धैर्यवंत ॥ १ ॥
नाहीं तें पुरवीत आणुनि जवळी ॥ गाऊनि माउली गीत सुखें ॥ २ ॥
प्रीति अंगीं असे सदा सर्वकाळ ॥ वोळलीं[८] सकळ सुखें ठायीं ॥ ३ ॥
आपुल्या स्वभावें जैसे जेथें असों ॥ तैसे तेथें दिसों साजिरेचि ॥ ४ ॥
वासनेचा कंद उपडिलें मूळ ॥ दुरितें सकळ निवारिलीं ॥ ५ ॥
तुका म्हणे भक्तजनांची माउली ॥ करील साउली विठ्ठल आम्हां ॥ ६ ॥

॥ १२ ॥

अनुभवाचे रस देऊं आर्तभूतां ॥ सोडूं चोजवितां[९] पुढें पोतीं ॥ १ ॥
देवाचा प्रसाद रत्नाच्या ओवणी ॥ शोभतील गुणीं आपुलिया ॥ २ ॥
आधीं भाव सार शुद्ध ते भूमिका ॥ बीज आणि पिका चिंता नाहीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे ज्याचें नाम गुणवंत ॥ तें नाहीं लागत पसरावें ॥ ४ ॥

॥ १३ ॥

बाळ मायेवीण क्षणभरि न राहे ॥ न देखतां होये कासावीस ॥ १ ॥
आणिक उदंड बुझाविती[१०] जरी ॥ छंद त्या अंतरीं माउलीचा ॥ २ ॥
नावडती तया बोल आणिकांचे ॥ देखोनियां नाचे माय दृष्टी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माझी विठ्ठल माउली ॥ आणिकांचे बोलीं चाड नाहीं ॥ ४ ॥

करुणा (धांवा)

॥ १ ॥

मुखें बोलावें तें जीवींचें जाणसी ॥ विदित पायांपाशीं सर्व आहे ॥ १ ॥
आतां हेंचि भलें भाकावी करुणा ॥ विनियोग तो जाणा तुम्ही त्याचा ॥ २ ॥
आपलें तों येथें केलें नव्हे कांहीं ॥ साधनाच्या वाहीं[१] पडों नये ॥ ३ ॥
तुका म्हणे देह दिला पिंडदान ॥ वेळोवेळां कोण चिंता करी ॥ ४ ॥

---

८ वळलीं, एकत्र झालीं ९ उत्साहयुक्तापुढें १० समजाविती १ भरीस

॥ २ ॥

तुज म्हणतील कृपेचा सागर ॥ तरि कां केला धीर पांडुरंगा ॥ १ ॥
आझूनि कां न ये तुज माझी दया ॥ काय देवराया पाहतोसी ॥ २ ॥
आळवितों जैसें पाडस कुरंगिणी[२] ॥ पीडिलिया वनीं तानभूकें ॥ ३ ॥
प्रेमरसपान्हा पाजीं माझे आई ॥ धांवें वो विठाई वोरसोनी[३] ॥ ४ ॥
तुका म्हणे माझें कोण हरी दुःख ॥ तुजविण एक पांडुरंगा ॥ ५ ॥

॥ ३ ॥

एक वेळ करीं या दुःखावेगळें ॥ दुरिताचें जाळें उगवूनि[४] ॥ १ ॥
आठवीन पाय हा माझा नवस ॥ रात्रींही दिवस पांडुरंगा ॥ २ ॥
बहु दूरवरी भोगविलें भोगा ॥ आतां पांडुरंगा सोडवावें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे काया करीन कुरवंडी ॥ ओंवाळूनि सांडीं मस्तक हें ॥ ४ ॥

॥ ४ ॥

साखरेचें नाम घेतां कळे गोडी ॥ तैसी आम्हां जोडी वैष्णवांची ॥ १ ॥
मोक्ष गांठी असे ठेविला बांधोनी ॥ सोस तो भजनीं आवडीचा ॥ २ ॥
भोजनाची चिंता माय वाहे बाळा ॥ आम्हां तरी खेळावरी चित्त ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आम्ही देह-उपकारें ॥ गाऊं निरंतर नाचों लागों ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥

मज नाहीं तुझ्या ज्ञानाची ते चाड ॥ घेतां वाटे गोड नाम तुझें ॥ १ ॥
नेणतें लेंकरूं आवडीचे तान्हें ॥ बोलतों वचनें आवडीनें ॥ २ ॥
भक्ती नेणें कांही वैराग्य तें नाहीं ॥ घातला विठाई भार तुज ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नाचें निर्लज्ज होऊनी ॥ नाहीं माझे मनीं दुजा भाव ॥ ४ ॥

॥ ६ ॥

मायबापापुढें लेंकराची आळी[५] ॥ आणीक हे पाळी कोण लळे ॥ १ ॥
सांभाळा जी माझीं विषमें अनंता ॥ जवळी असतां अव्हेर कां ॥ २ ॥

---

२ हरिणी ३ पान्ह्याने भरून ४ उकलून ५ हट्ट, आवड

आणिकांची चाले सत्ता आम्हांवरी ॥ तुमची ते थोरी काय मग ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आलों दुरोनि जवळी ॥ आतां टाळाटाळी करूं नये ॥ ४ ॥

॥ ७ ॥

मायें मोकलिलें कोठें जावें बाळें ॥ आपुलिया बळें न वंचे तें ॥ १ ॥
रुसोनियां पळे सांडूनियां ताट ॥ मागें पाहे वाट यावें पेसी ॥ २ ॥
भांडवल आम्हीं आळी करावी हे ॥ आपणचि माये धांवशील ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आळी करूनियां निकी ॥ देखील भातुकीं बुझाऊनि ॥ ४ ॥

॥ ८ ॥

बोलविसी तैसें आणी अनुभवा ॥ नाही तरी देवा विटंबना ॥ १ ॥
मिठेंविण काय करावें मिष्टान्न ॥ शव जीवेंविण शृङ्गारिलें ॥ २ ॥
संपादणीविण विटंबिलें सोंग ॥ गुणेंविण चांग रूप हीन ॥ ३ ॥
कन्यापुत्रेंविण मंगलदायकें ॥ वेंचिलें हें फिकें द्रव्य तरी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तैसी होते मज परी ॥ न देखें अंतरीं प्रेमभाव ॥ ५ ॥

॥ ९ ॥

आपुल्या महिमानें ॥ धातु परिसें केलें सोनें ॥ १ ॥
तैसे न[६] मनीं माझे आतां ॥ गुण दोष पंढरिनाथा ॥ २ ॥
गांवाखालील वोहोळ ॥ गंगा न मनी अमंगळ ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माती ॥ केली कस्तूरीनें सरती ॥ ४ ॥

॥ १० ॥

कोठें गुंतलासी योगियांचे ध्यानीं ॥ आनंदकीर्तनीं पंढरीच्या ॥ १ ॥
काय काज कोठें पडलीसे गुंती[७] ॥ कानी न पडती बोल माझे ॥ २ ॥
काय शेषशयनीं सुखनिद्रा आली ॥ सोय कां सांडिली तुम्ही देवा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कोठें गुंतलेती सांगा ॥ किती पांडुरंगा वाट पाहूं ॥ ४ ॥

---

६ न मनीं, मानू नको ७ अडचण

॥ ११ ॥

कामक्रोध आड पडले पर्वत ॥ राहिला अनंत पलीकडे ॥ १ ॥
नुलंघवे मज न सांपडे वाट ॥ दुस्तर हा घाट वैरीयांचा ॥ २ ॥
आतां कैंचा मज सखा नारायण ॥ गेला अंतरोन पांडुरंग ॥ ३ ॥
तुका म्हणे व्यर्थ मोलाचें शरीर ॥ गेलें हा विचार कळों आला ॥ ४ ॥

॥ १२ ॥

भक्ति-ऋण घेतलें माझें ॥ चरण गाहाण आहेत तुझे ॥ १ ॥
प्रेमव्याज देई हरि ॥ माझा हिशेब लवकरि करीं ॥ २ ॥
माझें मी न सोडीं धन ॥ नित्य करितों कीर्तन ॥ ३ ॥
तुझे नांवें आहे खत ॥ सुखें करीं पंचाईत ॥ ४ ॥
तुका म्हणे गरुडध्वजा ॥ यासी साक्ष श्रीगुरुराजा ॥ ५ ॥

॥ १३ ॥

कुरंगी पाडस चुकलेंसे वनीं ॥ फुटे दुःखें करोनि हृदय त्याचें ॥ १ ॥
तैसा परदेशी झालों तुजवीण ॥ नको हो निर्वाण पाहूं माझें ॥ २ ॥
अपराधाच्या कोटी घालीं सर्व पोटीं ॥ नको या शेवटीं उपेक्षूं गा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे असों द्यावी माझी चिंता ॥ कृपाळु अनंता पांडुरंगा ॥ ४ ॥

भेटीची उत्सुकता–[श्रीविठ्ठलाशीं सलगी]

॥ १ ॥

कासयासी व्यर्थ घातलें संसारीं ॥ होतें तैसें जरी तुझे चित्तीं ॥ १ ॥
तुझिये भेटीची थोर असे आस ॥ दिसोनि निरास आली मज ॥ २ ॥
आतां काय जीणें झालें निरर्थक ॥ वैकुंठनायक भेटेचि ना ॥ ३ ॥
आडलासी काय कृपेच्या सागरा ॥ रुकमादेवीवरा सोइरिया ॥ ४ ॥
तुका म्हणे देईं चरणाची सेवा ॥ नुपेक्षीं केशवा मायबापा ॥ ५ ॥

---

८ कामक्रोधादि षड्रिपूंचा ९ अंत

॥ २ ॥

भेटीलागीं जीवा लागलीसे आस ॥ पाहे रात्रंदिवस वाट तुझी ॥ १ ॥
पूर्णिमेचा चंद्र चकोरा[1] जीवन ॥ तैसें माझें मन वाट पाहे ॥ २ ॥
दिवाळीच्या मूळा[2] लेंकी आसावली ॥ पाहातसे वाटुली पंढरीची ॥ ३ ॥
भुकेलिया बाळ अति शोक करी ॥ वाट पाहे परि माउलीची ॥ ४ ॥
तुका म्हणे मज लागलीसे भूक ॥ धांवूनि श्रीमुख दावीं देवा ॥ ५ ॥

॥ ३ ॥

कन्या सासुऱ्यासी जाये ॥ मागें परतोनी पाहे ॥ १ ॥
तैसें जालें माझ्या जिवा ॥ केव्हां भेटसी केशवा ॥ २ ॥
चुकलिया माये ॥ बाळ हुरूहुरू[3] पाहे ॥ ३ ॥
जीवनावेगळी मासोळी ॥ तैसा तुका तळमळी ॥ ४ ॥

॥ ४ ॥

स्वामीसी संकट पडे जे गोष्टीचें ॥ काय त्या प्रेमाचें सुख मज ॥ १ ॥
दुखवीना चित्त तुझें नारायणा ॥ कांहींच मागेना तुजपाशीं ॥ २ ॥
रिद्धि सिद्धि मोक्ष संपत्ति विलास ॥ सोडियेली आस यांची जीवें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे एके वेळे देईं भेटी ॥ वोरसोनी पोटीं आलिंगावें ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥

झाड कल्पतरु ॥ न करी याचकीं आव्हेरु ॥ १ ॥
तुम्ही सर्वी सर्वोत्तम ॥ ऐसे विसरतां नाम ॥ २ ॥
परिसा तुमचें देणें ॥ तो त्या जाणे अभिमानें ॥ ३ ॥
गाऱ्हाण्यानें तुका ॥ गर्जे मारुनियां हाका ॥ ४ ॥

---

१ चकोर नांवाचा पक्षी चद्रकिरणांवर उपजीविका करितो असा कविसंकेत आहे.
२ बोलावण्याला ३ चुकल्यासारखें, घाबरल्यासारखें

॥ ६ ॥

समर्थाचें बाळ पांघरे वाकळ[४] ॥ हांसती सकळ लोक कोणा ॥ १ ॥
समर्थासी लाज आपुल्या नांवाची ॥ शरण आल्याची लागे चिंता ॥ २ ॥
जरी तुज कांहीं होईल उचित ॥ तरी हा पतित तारीं तुका ॥ ३ ॥

॥ ७ ॥

कासया हो माझा राखिला लौकिक ॥ निवाड कां एक केला नाहीं ॥ १ ॥
मग तळमळ न करितें मन ॥ झालें तें कारण कळों येतें ॥ २ ॥
तुका म्हणे केला पाहिजे निवाड ॥ वैद्यासी ते भीड मरण रोग्या ॥ ३ ॥

॥ ८ ॥

आम्हीं घ्यावें तुझें नाम ॥ तुम्हीं आम्हां द्यावें प्रेम ॥ १ ॥
ऐसें निवडिलें मुळीं ॥ संतीं बैसोनि सकळीं ॥ २ ॥
माझी डोई पायांवरी ॥ तुम्हीं न धरावी दुरी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे केला ॥ खंड दोघांचा विठ्ठला ॥ ४ ॥

॥ ९ ॥

वेडें वाकुडें गाईन ॥ परि मी तुझाचि म्हणवीन ॥ १ ॥
मज तारीं दीनानाथा ॥ ब्रीद साच करीं आतां ॥ २ ॥
केल्या अपराधाच्या राशी ॥ म्हणऊनि आलों तुजपाशीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मज तारीं ॥ सांडीं ब्रीद नाहीं तरी ॥ ४ ॥

॥ १० ॥

आम्हां केलें गुणवंत ॥ तें उचित राखावें ॥ १ ॥
तुम्हांसी तों चाड नाही ॥ आणिकां कांहीं सुखदुःखा ॥ २ ॥
दासांचें तों देखों नये ॥ उणें काय होईल तें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे विश्वंभरा ॥ दृष्टि करा सामोरी ॥ ४ ॥

---

४ गोदडी

॥ ११ ॥

माता कापी गळा ॥ तेथें कोण राखी बाळा ॥ १ ॥
हें कां नेणां नारायणा ॥ मज चाळवितां[५] दीना ॥ २ ॥
नागवी धांवणें[६] ॥ तेथें साह्य व्हावें कोणें ॥ ३ ॥
राजा सर्व हरी ॥ तेथें दुजा कोण वारी ॥ ४ ॥
तुझ्या केल्याविण ॥ नव्हे स्थिर वश मन ॥ ५ ॥
तुका म्हणे हरी ॥ सूत्र तुम्हां हातीं दोरी ॥ ६ ॥

॥ १२ ॥

वारंवार हाचि न पडावा विसर ॥ वसावें अंतर तुमच्या गुणीं ॥ १ ॥
इच्छेचा ये दाता तूं एक समर्थ ॥ अगा कृपावंता मायबापा ॥ २ ॥
लाभाचिये वोढी उताविळ मन ॥ त्यापरि चिंतन चरणाचें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जीवीं जीवन ओलावा ॥ पांडुरंगे द्यावा शीघ्र आतां ॥ ४ ॥

॥ १३ ॥

उपासासेवटीं अन्नासवें भेटी ॥ तैसी माझी मिठी पडो पायीं ॥ १ ॥
पुरवीं वासना साच सर्व जाणा ॥ आम्हां नारायणा अंकिताची ॥ २ ॥
बहुदिसां पुत्रा मातेसवें भेटी ॥ तैसा दाटो पोटीं प्रीति उभड[७] ॥ ३ ॥
तुका म्हणे धन कृपणा सोइरें ॥ यापरि दुसरें न हो आतां ॥ ४ ॥

॥ १४ ॥

दुर्बुद्धि ते मना ॥ कदा नुपजो नारायणा ॥ १ ॥
आतां मज ऐसें करी ॥ तुझे पाय चित्तीं धरीं ॥ २ ॥
उपजला भावो ॥ तुमचे कृपें सिद्धी जावो ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आतां ॥ लाभ नाहीं यापरता ॥ ४ ॥

---

५ उडवाउडवी करिता ६ रक्षणकर्ता ७ पान्हा

॥ १५ ॥

मोक्षाचें आम्हांसी नाहीं अवघड ॥ तो असे उघड गांठोळीस ॥ १ ॥
भक्तीचे सोहळे होतील जीवासी ॥ नवल तेविशीं पुरवितां ॥ २ ॥
ज्याचें त्यासी देणें कोणतें उचित ॥ मानूनियां हित घेतों सुखें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सुखें देईं संवसार ॥ आवडीसी थार करीं माझे ॥ ४ ॥

॥ १६ ॥

एकांतींचें सुख देईं मज देवा ॥ आघात या जीवा चुकवूनी ॥ १ ॥
ध्यानीं रूप वाचे नाम निरंतर ॥ आपुला विसर पडों नेदीं ॥ २ ॥
मायबाळा भेटी सुखाची आवडी ॥ तैशी मज गोडी देईं देवा ॥ ३ ॥
कीर्ति ऐकोनियां आलों शरणागत ॥ दासाचें तूं हित करितोसी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे मी तों दीन पापराशी ॥ घालावें पाठीशी मायबापा ॥ ५ ॥

॥ १७ ॥

देव वसे चित्तीं ॥ त्याची घडावी संगती ॥ १ ॥
ऐसें आवडतें मना ॥ देवा पुरवावी वासना ॥ २ ॥
संतजनासवें भेटी ॥ न हो अंगसंगें तुटी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जिणें ॥ भलें संतसंघट्टणें ॥ ४ ॥

अद्वैतपर

॥ १ ॥

स्तुति करूं तरी नव्हेचि या वेदा ॥ तेथें माझा धंदा कोणीकडे ॥ १ ॥
परी हे वैखरी[1] गोडावली सुखें ॥ रसना रस मुखें इच्छीतसे ॥ २ ॥
रूप वर्णावया कोठें पुरे मती ॥ रोमीं होती जाती ब्रह्मांडें हीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तूंचि ऐसा एक साचा ॥ ऐसी तंव वाचा जाली नाहीं ॥ ४ ॥

---

१ वाणी

॥ २ ॥

पुसावें तें ठाईं आपल्या आपण ॥ अहंकारा शून्य घालूनियां ॥ १ ॥
येर वाग्जाळ मायेचा अहंकार ॥ वचनाशीं थार अज्ञान तें ॥ २ ॥
फळ तेंचि बीज बीज तेंचि फळ ॥ उपनांवें मूळ न पालटे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे अवघे गव्हांचे प्रकार ॥ सोनें अलंकार मिथ्या नांव ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

आपुलें आपण जाणावें स्वहित ॥ जेणें राहे चित्त समाधान ॥ १ ॥
बहुरंगें माया असे विखुरली[2] ॥ कुंठितचि चाली होतां बरी ॥ २ ॥
पूजा ते अबोला चित्ताच्या प्रकारीं ॥ भाव विश्वंभरी समर्पावा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे गेला फिटोनियां भेव[3] ॥ मग होतो देव मनाचाचि ॥ ४ ॥

॥ ४ ॥

मान अपमान गोवे ॥ अवघे गुंडूनी[4] ठेवावे ॥ १ ॥
हेंचि देवाचें दर्शन ॥ सदा राहे समाधान ॥ २ ॥
शांतीची वसती ॥ तेथें खुंटे काळगती ॥ ३ ॥
आली ऊर्मी साहे ॥ तुका म्हणे थोडें आहे ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥

देह हा सादर पहावा निश्चित ॥ सर्व सुख पथें नाम आहे ॥ १ ॥
ब्रह्म जें देखणें द्वैत जेव्हां गेलें ॥ शरीर तें जालें ब्रह्मरूप ॥ २ ॥
यजन याजन तप व्रतें करिती ॥ विकल्पें नागविती शुद्ध पुण्या ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सर्व सुख पथें आहे ॥ भ्रांति दूर पाहें टाकूनियां ॥ ४ ॥

॥ ६ ॥

सर्वस्वाचा त्याग तो सदा सोंवळा ॥ न लिंपे विटाळा अग्नि जैसा ॥ १ ॥
सत्यवादी करी संसार सकळ ॥ अलिप्त कमळ जळीं जैसें ॥ २ ॥

---

२ पसरली ३ भीति, संशय ४ गुंडाळून

घडे ज्या उपकार भूतांचि ते दया ॥ आत्मस्थिति तया अंगीं वसे ॥ ३ ॥
न बोले गुणदोष नाइके जो कानीं ॥ वर्तोनि तो जनी जनार्दन ॥ ४ ॥
तुका म्हणे वर्म जाणितल्याविण ॥ पावे करितां सीण सांडीमांडी[५] ॥ ५ ॥

॥ ७ ॥

पंडित तोचि भला ॥ नित्य भजे जो विठ्ठला ॥ १ ॥
अवघें सम ब्रह्म पाहे ॥ सर्वां भूतीं विठ्ठल आहे ॥ २ ॥
रिता नाहीं कोणी ठाव ॥ सर्वां भूतीं वासुदेव ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तोचि दास ॥ त्या देखिल्या जाती दोष ॥ ४ ॥

॥ ८ ॥

ठेवा जाणीव[६] गुंडून ॥ तेथे भावचि प्रमाण ॥ १ ॥
एका अनुसरल्या काज ॥ अवघें जाणे पंढरिराज ॥ २ ॥
होणें[७] तर्कवितर्कासी ॥ वाव नलगे सायासासी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भावाविण ॥ अवघा बोलती तो सीण ॥ ४ ॥

॥ ९ ॥

होईल जाला अंगें देव जो आपण ॥ तयासी हे जन अवघे देव ॥ १ ॥
येरांनीं सांगावी रेमट[८]–कहाणी ॥ चित्ता रंजवणी करावया ॥ २ ॥
घाला आणिकांचीं नेणे तान भूक ॥ सुखें पाहे सुख आपुलिया ॥ ३ ॥
तुका म्हणे येथें पाहिजे अनुभव ॥ शब्दांचें[९] गौरव कामा नये ॥ ४ ॥

॥ १० ॥

मृगजळा काय करावा उतार ॥ पावावया पार पैलथडी ॥ १ ॥
खापराचे होन[१०] खेळती लेंकुरें ॥ कोण त्या वेव्हारें लाभ हानी ॥ २ ॥
मंगळदायकें[११] करिती कुमारी ॥ काय त्यांची खरी सोयरीक ॥ ३ ॥

---

५ खटपट ६ ज्ञान, शब्दपांडित्य ७ भाव असला म्हणजे तर्कवितर्कास अवकाश मिळत नाहीं व खटपटीचीही जरूर पडत नाहीं ८ कंटाळवाणी गोष्ट ९ शब्दपांडित्य १० एक प्रकारचें नाणें ११ लग्नादि मंगल कृत्यें

स्वप्नींचें जें सुख दुःख जालें कांहीं ॥ जागृतीं तो नाहीं साच भाव ॥ ४ ॥
सारीं झालीं मेलीं लटिकें वचन ॥ बद्ध मुक्त शीण तुका म्हणे ॥ ५ ॥

॥ ११ ॥

भक्ति तें नमन वैराग्य तो त्याग ॥ ज्ञान ब्रह्मीं भोग ब्रह्मतनु ॥ १ ॥
देहाच्या निरासें पाविजे या ठाया ॥ माझी ऐसी काया जंव नव्हे ॥ २ ॥
उदक अग्नि धान्य झाल्या घडे पाक ॥ एकाविण एक कामा नये ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मज कळते चांचणी ॥ बडबडीची वाणी अथवा सत्य ॥ ४ ॥

॥ १२ ॥

तरुवर बीजापोटीं ॥ बीज तरुवरासेवटी ॥ १ ॥
तैसें तुम्हां आम्हां जालें ॥ एकीं एक सामावलें ॥ २ ॥
उदकावरील तरंग ॥ तरंग उदकाचें अंग ॥ ३ ॥
तुका म्हणे बिंबच्छाया ॥ ठायीं पावली विलया ॥ ४ ॥

॥ १३ ॥

कां रे तुम्हीं ठेवा बहुतां निमित्तें ॥ माझिया संचितें[12] वोढवलें ॥ १ ॥
भक्तिप्रेमगोडी बैसली जिव्हारीं ॥ आनंद अंतरीं येणें झाला ॥ २ ॥
पुसिलें पडळ तिमिर विठ्ठलें ॥ जगाचि भरलें ब्रह्मानंदें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे केलों कामनेवेगळा ॥ आवडी गोपाळावरी वसे ॥ ४ ॥

॥ १४ ॥

हेचि थोर भक्ति आवडते देवा ॥ संकलपावी माया संसाराची ॥ १ ॥
ठेविलें अनंतें तैसेंचि रहावें ॥ चित्तीं असों द्यावें समाधान ॥ २ ॥
वाहिल्या उद्वेग दुःखचि केवळ ॥ भोगणें तें फळ संचिताचें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे घालूं तयावरी भार ॥ वाहूं हा संसार देवापायीं ॥ ४ ॥

॥ १५ ॥

रूपीं जडले लोचन ॥ पायीं स्थिरावलें मन ॥ १ ॥
देहभाव हरपला ॥ तुज पाहतां विठ्ठला ॥ २ ॥

---

१२ पूर्वजन्मींचें कर्म

कळों नेदी सुख दुःख ॥ तान हरपली भूक ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नव्हे परती ॥ तुझ्या दर्शनें मागुती ॥ ४ ॥

॥ १६ ॥

लवण मेळवितां जळें ॥ काय उरलें निराळें ॥ १ ॥
तैसा समरस जालों ॥ तुजमाजी हरपलों ॥ २ ॥
अग्नि कर्पूराच्या मेळीं[13] ॥ काय उरली काजळी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे होती ॥ तुझी माझी एक ज्योती ॥ ४ ॥

॥ १७ ॥

बोलणेंचि नाहीं ॥ आतां देवाविण कांहीं ॥ १ ॥
एकसरें केला नेम ॥ देवा दिले क्रोध काम ॥ २ ॥
पाहेन ते पाय ॥ जोंवारे हे दृष्टि धाय[14] ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मनें ॥ हाचि संकल्प वाहाणें ॥ ४ ॥

॥ १८ ॥

थुंकोनियां मान ॥ दंभ, करितों कीर्तन ॥ १ ॥
झालों उदासीन देहीं ॥ एकाविण चाड नाहीं ॥ २ ॥
अर्थ अनर्थासारिखा ॥ करूनि ठेविला पारिखा ॥ ३ ॥
उपाधिवेगळा ॥ तुका राहिला सोंवळा ॥ ४ ॥

नाममहिमा

॥ १ ॥

नाशवंत देह नासेल हा जाणा ॥ कां रे उच्चाराना वाचे नाम ॥ १ ॥
नामेंचि तारिले कोट्यान हे कोटी ॥ नामें हे वैकुंठीं बैसविले ॥ २ ॥
नामापरतें सार नाहीं त्रिभुवनीं ॥ तें कां तुम्ही मनीं आठवाना ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नाम वेदांसी आगळें ॥ तें दिलें गोपाळें फुकासाठीं ॥ ४ ॥

---

१३ मिलाफांत १४ तृप्त होय

॥ २ ॥

नामें स्नानसंध्या केलें क्रियाकर्म ॥ त्याचा भवश्रम निवारला ॥ १ ॥
आणिकें दुरावलीं करितां खटपट ॥ वाउगे बोभाट वर्मांविण ॥ २ ॥
रामनामीं जिहीं धरिला विश्वास ॥ तिहीं भवपाश तोडियेले ॥ ३ ॥
तुका म्हणे केले कळिकाळ ठेंगणें[1] ॥ नामसंकीर्तनें भाविकांनीं ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

ब्रह्म रस घेईं काढा ॥ येणें पीडा वारेल ॥ १ ॥
पथ्य नाम विठोबाचें ॥ आणिक वाचे न सेवीं ॥ २ ॥
भवरोगा ऐसें जाय ॥ आणिक काय क्षुल्लकें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नव्हे बाधा ॥ आणिक कदा भूतांची ॥ ४ ॥

॥ ४ ॥

कर्म धर्म नव्हती सांग ॥ उण्या अंगें पतन ॥ १ ॥
भलत्या[2] काळे नामावळी ॥ सुलभ भोळी भाविकां ॥ २ ॥
प्रायश्चित्तें पडती पायां ॥ गाती तयां वैष्णवां ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नुपजे दोष ॥ करा घोष आनंदें ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥

जेथें आठवती स्वामीचे ते पाय ॥ उत्तम ते ठाय रम्य स्थळ ॥ १ ॥
रान अथवा घर एकांत लोकांत ॥ समाधान चित्त ते ते घडी ॥ २ ॥
धन्य तो हा काळ खरें आनंदरूप ॥ वाहतां संकल्प गोविंदाचे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे लाभकाळ तेंचि जीणें ॥ भाग्य नारायण उत्तम तें ॥ ४ ॥

॥ ६ ॥

निजल्यानें गातां उभा नारायण ॥ बैसतां कीर्तन करितां डोले ॥ १ ॥
उभा राहोनियां मुखीं नाम वदे ॥ नाचे हा गोविंद नाना छंदें ॥ २ ॥

---

१ तुच्छ २ कोणत्याही काळीं

मारगीं चालतां मुखीं नाम वाणी ॥ उभा चक्रपाणी मागें पुढें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे यासी कीर्तनाची गोडी ॥ प्रेमें घाली उडी नामासाठीं ॥ ४ ॥

॥ ७ ॥

आनंदें कीर्तन कथा करी घोष ॥ आवडीचा रस प्रेमसुख ॥ १ ॥
मज या आवडे वैष्णवांचा संग ॥ तेथें नाहीं लाग[3] कळिकाळा ॥ २ ॥
स्वल्प मंत्र वाचे बैसलासे निका ॥ रामकृष्ण सखा नारायण ॥ ३ ॥
विचारितां दुजें वाटे मज लाज ॥ उपदेशें काज आणिक नाही ॥ ४ ॥
तुका म्हणे चित्त रंगलेंसे ठायीं ॥ माझें तुझ्या पायी पांडुरंगा ॥ ५ ॥

॥ ८ ॥

दया क्षमा शांति ॥ तेथें देवाची वसती ॥ १ ॥
पावे धांवोनियां घरा ॥ राहे धरोनियां थारा ॥ २ ॥
कीर्तनाचे वाटे ॥ बराडिया[4] ऐसा लोटे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे घडे ॥ पूजा नामें देव जोडे ॥ ४ ॥

॥ ९ ॥

लटिकें तें ज्ञान लटिकें तें ध्यान ॥ जरि हरिकीर्तन प्रिय नाही ॥ १ ॥
लटिकेंचि दंभ घातलें दुकान ॥ चाळविले जन पोटासाठी ॥ २ ॥
लटिकेंचि केलें वेदपारायण ॥ जरि नाहीं स्फुंदन प्रेम कथे ॥ ३ ॥
लटिकें तें तप लटिका तो जप ॥ आळस निद्रा झोंप कथाकाळी ॥ ४ ॥
नाम नावडे तो करील बाहेरी ॥ नाही त्याची खरी चित्तशुद्धि ॥ ५ ॥
तुका म्हणे ऐसीं गर्जती पुराणें ॥ शिष्टांचीं वचनें मागिलाही ॥ ६ ॥

॥ १० ॥

नामाचें चिंतन प्रकट पसारा ॥ असाल तें करा जेथें तेथें ॥ १ ॥
सोडवील माझा स्वामी निश्चयेसीं ॥ प्रतिज्ञा हे दासीं केली आम्हीं ॥ २ ॥

---

३ अवसर, ठिकाण ४ अधाशासारखा

गुण दोष नाहीं पाहात कीर्तनीं ॥ प्रेमें चक्रपाणी वश्य होय ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कडु वाटतो प्रपंच ॥ रोकडे रोमांच कंठ दाटे ॥ ४ ॥

संत

॥ १ ॥

जे कां रंजले गांजले ॥ त्यांसि म्हणे जो आपुले ॥ १ ॥
तोचि साधु ओळखावा ॥ देव तेथेंचि जाणावा ॥ २ ॥
मृदु सबाह्य नवनीत[1] ॥ तैसें सज्जनांचें चित्त ॥ ३ ॥
ज्यासि आपंगितां नाही ॥ त्यासि धरी जो हृदयीं ॥ ४ ॥
दया करणें जे पुत्रासी ॥ तेचि दासा आणि दासी ॥ ५ ॥
तुका म्हणे सांगूं किती ॥ तोचि भगवंताची मूर्ति ॥ ६ ॥

॥ २ ॥

हिरा ठेवितां ऐरणी ॥ वांचे मारितां जो घणीं ॥ १ ॥
तोचि मोल पावे खरा ॥ करणीचा[3] होय चुरा ॥ २ ॥
मोहरा तोचि अंगें ॥ सूत न जळे ज्याच्या संगें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तोचि संत ॥ सोसी जगाचे आघात ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

भक्त ऐसे जाणा जे देहीं उदास ॥ गेले आशापाश निवारूनि ॥ १ ॥
विषय तो त्यांचा जाला नारायण ॥ नावडे धन जन मातापिता ॥ २ ॥
निर्वाणीं गोविंद असे मागें पुढें ॥ कांहींच सांकडें पडों नेदी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सत्य कर्मा व्हावें साह्य ॥ घातलिया भय नरका जाणें ॥ ४ ॥

॥ ४ ॥

शुद्धबीजापोटीं ॥ फळें रसाळ गोमटीं ॥ १ ॥
मुखीं अमृताची वाणी ॥ देह देवाचे कारणीं ॥ २ ॥

---

१ लोणी २ रक्षणकर्ता ३ कृत्रिम, बनावटी हिऱ्याचा

सर्वांग निर्मळ ॥ चित्त जैसें गंगाजळ ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जाती ॥ ताप दर्शनें विश्रांती ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥

गंगाजळा पाहो पाठीं पोटीं नाहीं ॥ अवगुण तो कांहीं अमृतासी ॥ १ ॥
रवि दीप काळिमा काय जाणे हिरा ॥ आणिकां तिमिरां नाश तेणें ॥ २ ॥
कर्पूरकांडणी काय कोंडा कणी ॥ सिंधु मिळवणीं काय चाले ॥ ३ ॥
परिस चिंतामणी आणिकांचा गुणीं ॥ पालटे लागोनि नव्हे तैसा ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तैसे जाणा संतजन ॥ सर्वत्र संपूर्ण गगन जैसें ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥

संतांचा महिमा तो बहु दुर्गम ॥ शाब्दिकांचें काम नाहीं तेथें ॥ १ ॥
बहु दुधडें[4] जरी झाली म्हैस गाय ॥ तरी होईल काय कामधेनु ॥ २ ॥
तुका म्हणे अंगें व्हावें तें आपण ॥ तरीच महिमान येईल कळों ॥ ३ ॥

॥ ७ ॥

भुंकुनियां सुनें[5] लागे हस्तीपाठीं ॥ होऊनि हिंपुटी दुःख पावे ॥ १ ॥
काय त्या मशकें तयाचें करावें ॥ आपुल्या स्वभावें पीडतसे ॥ २ ॥
मातलें बोकड विटवी पंचाननां[6] ॥ घेतलें मरणा धरणें तें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे संतां पीडितील खळ ॥ घेती तोंड काळें करूनियां ॥ ४ ॥

॥ ८ ॥

नाहीं संतपण मिळत हें हाटीं[7] ॥ हिंडतां कपाटीं[8] रानीं वनीं ॥ १ ॥
नये मोल देतां धनाचिया राशी ॥ नाहीं तें आकाशीं पाताळीं तें ॥ २ ॥
तुका म्हणे मिळे जिवाचिये साटीं ॥ नाहीं तरी गोष्टी बोलों नये ॥ ३ ॥

॥ ९ ॥

नलगे चंदना सांगावा परिमळ ॥ वनस्पतिमेळ हाकारूनी ॥ १ ॥
अंतरींचें धांवे स्वभावें बाहेरी ॥ धरितांही परी आवरेना ॥ २ ॥

---

४ दुधाळ ५ श्वान, कुत्रें ६ सिंहाला ७ दुकानांत, बाजारांत ८ गुहेंत

सूर्य नाहीं जागें करीत या जना ॥ प्रकाश किरणा कर म्हूनं[9] ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मेघ नाचवी मयूरें ॥ लपवितां खरें येत नाहीं ॥ ४ ॥

॥ १० ॥

सोनियाचा कळस ॥ माजी भरिला सुरारस ॥ १ ॥
काय करावें प्रमाण ॥ तुम्ही सांगा संतजन ॥ २ ॥
मृत्तिकेचा घट ॥ माजी अमृताचा सांठ ॥ ३ ॥
तुका म्हणे हित ॥ तें मज सांगावें त्वरित ॥ ४ ॥

॥ ११ ॥

चंदनाचे हात पायही चंदन ॥ परिसा नाहीं हीन कोणी अंग ॥ १ ॥
दीपा नाहीं पाठी पोटीं अंधकार ॥ सर्वांगें साकर अवघी गोड ॥ २ ॥
तुका म्हणे तैसा सज्जनापासून ॥ पाहातां अवगुण मिळेचि ना ॥ ३ ॥

॥ १२ ॥

जिचें पीडे बाळ ॥ प्राण तियेचा विकळ ॥ १ ॥
ऐसा मातेचा स्वभाव ॥ सूत्र दोरी एक जीव ॥ २ ॥
सुखाची विश्रांति ॥ उमटे मातेचिये चित्तीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे संत ॥ तुम्ही बहु कृपावंत ॥ ४ ॥

॥ १३ ॥

कल्पतरु रुया नव्हती बाभुळा ॥ पुरविती फळा इच्छितिया ॥ १ ॥
उदंड त्या गायी म्हैशी आणि शेळ्या ॥ परि त्या निराळ्या कामधेनु ॥२॥
तुका म्हणे देव दाखवील दृष्टी ॥ तयासवें भेटी थोर पुण्य ॥ ३ ॥

॥ १४ ॥

पुनीत केले विष्णुदासीं ॥ संगें आपुलिया दोषी ॥ १ ॥
कोण पाहे तयांकडे ॥ वीर विठ्ठलाचे गाढे[10] ॥ २ ॥

---

९ म्हणून १० बलवान्, पराक्रमी

अशुभ त्यांपुढें ॥ शुभ होऊनियां ठाके ॥ ३ ॥
प्रेमसुखाचिया रासी ॥ पाप नाहीं ओखदासी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे त्यांनीं ॥ केली वैकुंठ मेदिनी ॥ ५ ॥

॥ १५ ॥

मऊ मेणाहूनी आम्ही विष्णुदास ॥ कठिण वज्रास भेदूं ऐसे ॥ १ ॥
मेले जित असों निजोनियां जागे ॥ जो जो जें जें मागे तें तें देऊं ॥ २ ॥
मायबापाहूनी बहु मायावंत ॥ करूं घातपात शत्रूहूनी ॥ ३ ॥
अमृत तें काय गोड आम्हांपुढें ॥ विष तें बापुडें कडू किती ॥ ४ ॥
तुका म्हणे आम्ही अवघेचि गोड ॥ ज्याचें पुरे कोड त्याचेपरी ॥ ५ ॥

॥ १६ ॥

कोण्या पुण्यें यांचा होईन सेवक ॥ जींहीं द्वंद्वादिक[11] दुराविलें ॥ १ ॥
ऐसें वर्म मज दावी नारायणा ॥ अंतरींच्या खुणा प्रकटोनी ॥ २ ॥
बहु अवघड असे संतभेटी ॥ तरि जगजेठी करुणा केली ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मग न यें वृत्तीवरी ॥ सुखाचे शेजारीं पहुडेन ॥ ४ ॥

॥ १७ ॥

काय वाणूं आतां न पुरे ही वाणी ॥ मस्तक चरणीं ठेवीतसें ॥ १ ॥
थोरींव सांडिली आपुली परिसें ॥ नेणे शिवों कैसें लोखंडासी ॥ २ ॥
जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूति ॥ देह कष्टविती उपकारें ॥ ३ ॥
भूतांची दया हें भांडवल संतां ॥ आपुल्या ममता नाहीं देहीं ॥ ४ ॥
तुका म्हणे सुख पराचिया सुखें ॥ अमृत हें मुखें स्रवतसे ॥ ५ ॥

॥ १८ ॥

जाणे भक्तीचा जिव्हाळा[12] ॥ तोचि दैवाचा पुतळा ॥ १ ॥
आणीक नये माझ्या मना ॥ हो कां पंडित शाहाणा ॥ २ ॥

---

११ द्वैतभाव १२ मर्म

नामरूपीं जडलें चित्त ॥ त्याचा दास मी अंकित ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नवविध ॥ भक्ति जाणे तोचि शुद्ध ॥ ४ ॥

॥ १९ ॥

अग्निमाजी गेलें ॥ अग्नि होऊन तेंच ठेलें ॥ १ ॥
काय उरलें तया पण ॥ मागील तें नाम गुण ॥ २ ॥
लोह लागे परिसा अंगी ॥ तोही भूषण झाला जगीं ॥ ३ ॥
सरिता ओहळा ओघा ॥ गंगे मिळोनि झाल्या गंगा ॥ ४ ॥
चंदनाच्या वासें ॥ तरु चंदन झाले स्पर्शें ॥ ५ ॥
तुका जडला संतांपायीं ॥ दुजेपणा ठाव नाहीं ॥ ६ ॥

॥ २० ॥

लेंकरा लेववी माता अलंकार ॥ नाही अंतपार आवडीसी ॥ १ ॥
कृपेचें पोसणें तुमचें मी दीन ॥ आजि संतजन मायबाप ॥ २ ॥
आरुष[13] उत्तरीं संतोषे माउली ॥ कवळूनि घाली हृदयांत ॥ ३ ॥
पोटीं आलें त्याचे नेणे गुणदोष ॥ कल्याणचि असे असावें हें ॥ ४ ॥
मनाची ते चाली मोहाचिये सोई ॥ ओघें गंगा काई परतों जाणे ॥ ५ ॥
तुका म्हणे कोठें उदार मेघा शक्ति ॥ माझी तृषा किती चातकाची ॥ ६ ॥

॥ २१ ॥

संतांचिये गांवी प्रेमाचा सुकाळ ॥ नाही तळमळ दुःखलेश ॥ १ ॥
तेथें मी राहीन होऊनि याचक ॥ घालितील भीक तेचि मज ॥ २ ॥
संतांचिया गांवी वरो[14] भांडवल ॥ अवघा विठ्ठल धन वित्त ॥ ३ ॥
संतांचें भोजन अमृताचें पान ॥ करिती कीर्तन सर्वकाळ ॥ ४ ॥
संतांचा उदीम उपदेशाची पेंठ ॥ प्रेमसुख साटीं घेती देती ॥ ५ ॥
तुका म्हणे तेथें आणिक नाहीं परी ॥ म्हणोनि भिकारी झालों त्यांचा ॥ ६ ॥

---

१३ आर्ष, कठोर १४ पुष्कळ

दुर्जननिषेध

॥ १ ॥

शब्दा नाहीं धीर ॥ ज्याची बुद्धि नाहीं स्थिर ॥ १ ॥
त्याचें न व्हावें दर्शन ॥ खळापंगतीं भोजन ॥ २ ॥
संतांसि जो निंदी ॥ अधम लोभासाठीं वंदी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पोटीं ॥ भाव आणिक जया होटीं ॥ ४ ॥

॥ २ ॥

रासभ धुतला महा तीर्थांमाजी ॥ नव्हे जैसा तेजी शामकर्ण ॥ १ ॥
तेवीं खळा काय केला उपदेश ॥ नव्हेचि मानस शुद्ध त्याचें ॥ २ ॥
सर्पासी पाजिलें शर्करापीयूष ॥ अंतरींचें विष जाऊं नेणे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे श्वाना क्षीरीचें भोजन ॥ सवेंचि वमन जेवीं तया ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

जेवीं नवज्वरें तापलें शरीर ॥ लागे तया क्षीर विषतुल्य ॥ १ ॥
तेवीं परमार्थ जिहीं दुराविला ॥ तयांलागीं झाला सन्निपात ॥ २ ॥
कामिनी[1] जयाच्या जाहाली नेत्रासी ॥ देखे तो चंद्रासी पीतवर्ण ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मद्यपानाची आवडी ॥ न रुचे त्या गोडी नवनीताची ॥ ४ ॥

॥ ४ ॥

दर्पणासी[2] बुजे ॥ नकटें तोंड पळवी लाजे ॥ १ ॥
गुण ज्याचे जो अंतरीं ॥ तोचि त्यासी पीडा करी ॥ २ ॥
चोरा रुचे निशी ॥ देखोनियां विटे शशी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जन ॥ देवा असे भाग्यहीन ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥

दुबळें सदैवा ॥ म्हणे नागवेल केव्हां ॥ १ ॥
आपणा ऐसें करूं पाहे ॥ स्वभावासी करील काये ॥ २ ॥

---

१ कावीळ, कामला, एक प्रकारचा नेत्ररोग आहे. २ आरशाला

मूढ सभेआंत ॥ इच्छी पंडिताचा घात ॥ ३ ॥
गांढें[3] देखूनियां शूरा ॥ उगें करिती बुरबुरा ॥ ४ ॥
आणिकांचा हेवा ॥ न करी शरण जाई देवा ॥ ५ ॥
तुका म्हणे किर्ती ॥ करूं दुष्टांची फजिती ॥ ६ ॥

॥ ६ ॥

ढेंकणाचे संगें हिरा जो भंगला ॥ कुसंगें नाडला साधु तैसा ॥ १ ॥
ओढाळाच्या संगें सात्विकें नासलीं ॥ क्षण एक नाडलीं समागमें ॥ २ ॥
डांकाचे संगती सोनें हीन झालें ॥ मोल तें तुटलें लक्ष कोडी ॥ ३ ॥
विषानें पक्वान्नें गोड कडू झालीं ॥ कुसंगानें केली तैसी परी ॥ ४ ॥
भावें तुका म्हणे सत्संग हा बरा ॥ कुसंग हा फेरा चौऱ्यांशींचा ॥ ५ ॥

॥ ७ ॥

वाइटानें भलें ॥ हीनें दाविलें चांगलें ॥ १ ॥
एकाविण एका ॥ कैंचें मोल होतें फुका ॥ २ ॥
विषें दाविलें अमृत ॥ कडू गोड घातें हित ॥ ३ ॥
काळिमेनें ज्योति ॥ दिवसें कळों आली राती ॥ ४ ॥
उंच निंच गारा ॥ हिरा परिस मोहरा ॥ ५ ॥
तुका म्हणे भले ॥ ऐसे नष्टांनीं कळले ॥ ६ ॥

जनांस उपदेश

॥ १ ॥

जोडोनियां धन उत्तम वेव्हारें ॥ उदास विचारें वेंच करी ॥ १ ॥
उत्तमचि गती तो एक पावेल ॥ उत्तम भोगील जीव खाणी ॥ २ ॥
परउपकारी नेणे परनिंदा ॥ परस्त्रिया सदा बहिणी माया ॥ ३ ॥

---

३ बलहीन

भूतदया गाईपशूंचें पालन ॥ तान्हेल्या जीवन वनामाजी ॥ ४ ॥
शांतिरूपें नव्हे कोणाचा वाईट ॥ वाढवी महत्त्व वडिलांचें ॥ ५ ॥
तुका म्हणे हेंचि आश्रमाचें[1] फळ ॥ परमपद बळ वैराग्याचें ॥ ६ ॥

॥ २ ॥

साकरेच्या गोण्या बैलाचिये पाठीं ॥ तयासी शेवटीं करबाडें[2] ॥ १ ॥
मालाचे पैं पेटे वाहताती उंटें ॥ तयांलागीं कांटे भक्षावया ॥ २ ॥
वाउगा हा धंदा आशा वाढविती ॥ बांधोनियां देती यमाहातीं ॥ ३ ॥
ज्यासी असे लाभ तोचि जाणे गोडी ॥ येर ती बापुडीं सिणलीं वांयां ॥ ४ ॥
तुका म्हणे शहाणा होईं रे गव्हारा ॥ चौऱ्यांशींचा फेरा फिरों नको ॥ ५ ॥

॥ ३ ॥

अन्नाच्या परिमळें जरि जाय भूक ॥ तरि कां हे पाक घरोघरीं ॥ १ ॥
आपुलालें तुम्ही करा रे स्वहित ॥ वाचे स्मरा नित्य राम राम ॥ २ ॥
देखोनि जीवन जरि जाय तान ॥ तरि कां सांठवण घरोघरीं ॥ ३ ॥
देखोनियां छाया सुख न पवीजे ॥ जंव न बैसीजे तया तळीं ॥ ४ ॥
सुख तरि होय गातां आइकतां ॥ जरि राहे चित्ता दृढ भाव ॥ ५ ॥
तुका म्हणे होसी भावेंचि तूं मुक्त ॥ काय करिसी युक्त जाणिवेची ॥ ६ ॥

॥ ४ ॥

कां रे नाठविसी कृपाळु देवासी ॥ पोशितो जगासी एकला तो ॥ १ ॥
बाळा दुधा कोण करितें उत्पत्ती ॥ वाढवी श्रीपति सवें दोन्ही ॥ २ ॥
फुटती तरुवर उष्णकाळमासीं ॥ जीवन तयांसी कोण घाली ॥ ३ ॥
तेणें तुझी काय नाहीं केली चिंता ॥ राहें त्या अनंता आठवूनी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे ज्याचें नांव विश्वंभर ॥ त्याचें निरंतर ध्यान धरीं ॥ ५ ॥

---

१ गृहस्थाश्रमाचें २ कडबा

॥ ५ ॥

पायां घालुनियां दोरी ॥ भृंग बांधिला लेंकुरीं ॥ १ ॥
तैसा पावसी बंधन ॥ मग सोडवील कोण ॥ २ ॥
गळां बांधोनियां दोरी ॥ वानर हिडवी दारोदारीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पाहें ॥ रीस धापा देत आहे ॥ ४ ॥

॥ ६ ॥

तुळसीवृन्दावनीं उपजला कांदा ॥ नावडे गोविंदा कांहीं केल्या ॥ १ ॥
तैसे वंशामध्यें झाले जे मानव ॥ जाणावे दानव अभक्त ते ॥ २ ॥
केवड्यामधील निर्गंध कणसें ॥ तैसीं तीं माणसें भक्तिहीन ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जेवीं चंदनांतील आळी ॥ न चढे निढळीं देवाचीया ॥ ४ ॥

॥ ७ ॥

बरवे दुकानी बैसावें ॥ श्रवण मनन असावें ॥ १ ॥
सारअसाराचीं पोतीं ॥ ग्राहक पाहोनि करा रितीं ॥ २ ॥
उगेचि फुगवूं नका गाल ॥ पूर्ण सांठवावा माल ॥ ३ ॥
सत्य तराजू पै धरा ॥ नका कृत्रिम विकरा ॥ ४ ॥
तुका जाला वाणी ॥ चुकवुनि चौऱ्यांशीच्या खाणी ॥ ५ ॥

॥ ८ ॥

भरणी आली मुक्त पेठा ॥ करा लाटा व्यापार ॥ १ ॥
उधार घ्या रे उधार घ्या रे ॥ अवघे या रे जातीचे ॥ २ ॥
येथें पंक्तिभेद नाहीं ॥ मोठें कांहीं लहान ॥ ३ ॥
तुका म्हणे लाभ घ्यावा ॥ मुद्दल भावा जतन ॥ ४ ॥

॥ ९ ॥

वैद्य वांचविती जीवा ॥ तरि कोण ध्यातें देवा ॥ १ ॥
काय जाणों कैसी परी ॥ प्रारब्ध तें ठेवी उरी ॥ २ ॥

अंगीं दैवत संचरे ॥ मग तेथें काय उरे ॥ ३ ॥
नवसें कन्यापुत्र होती ॥ तरि कां करणें लागे पती ॥ ४ ॥
जाणे हा विचार ॥ स्वामी तुकयाचा दातार ॥ ५ ॥

॥ १० ॥

चंदनाचे गांवीं सर्पांची वसती ॥ भोगिती ते होती द्वीपांतरीं ॥ १ ॥
एका ओझें एका लाभ घडे देवा ॥ संचिताचा ठेवा वेगळाला ॥ २ ॥
क्षीराची वसति अशुद्ध सेवावें ॥ जवळी तें जावें भोगें दुरी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे ऐसी बुद्धि ज्याची जड ॥ त्याहुनी दगड बरे देवा ॥ ४ ॥

॥ ११ ॥

याचि नांवें दोष ॥ राहे अंतरीं किल्मिष[3] ॥ १ ॥
मना अंगीं पुण्य पाप ॥ अशुभ उत्तम संकल्प ॥ २ ॥
बीजाऐसीं फळें ॥ उत्तम कां अमंगळें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे चित्त ॥ शुद्ध करावें हें हित ॥ ४ ॥

॥ १२ ॥

आली सिंहस्थपर्वणी ॥ न्हाव्या भटा झाली धणी ॥ १ ॥
अंतरी पापाच्या कोडी ॥ वरिवरी बोडी डोई दाढी ॥ २ ॥
बोडिलें ते निघालें ॥ काय पालटलें सांग वहिलें ॥ ३ ॥
पाप गेल्याची काय खूण ॥ नाहीं पालटले अवगुण ॥ ४ ॥
भक्तिभावेंविण ॥ तुका म्हणे अवघा सीण ॥ ५ ॥

॥ १३ ॥

कावळयाच्या गळां मुक्ताफळमाळा ॥ तरी काय त्याला भूषण शोभे ॥ १ ॥
गजालागीं केला कस्तूरीचा लेप ॥ तिचें तो स्वरूप काय जाणे ॥ २ ॥

---

३ पातक

बकापुढें सांगे भावार्थवचन ॥ वाउगाची सीण होय त्यासी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तैसे अभाविक जन ॥ त्यांसी वांयां सीण करूं नये ॥ ४ ॥

॥ १४ ॥

चित्त समाधाने ॥ तरी विष वाटे सोनें ॥ १ ॥
बहु खोटा अतिशय ॥ जाणा भले सांगों काय ॥ २ ॥
मनाच्या तळमळें ॥ चंद्नेंही अंग पोळे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे दुजा ॥ उपचार पीडा पूजा ॥ ४ ॥

॥ १५ ॥

नाहीं निर्मळ जीवन ॥ काय करील साबण ॥ १ ॥
तैसी चित्तशुद्धि नाहीं ॥ तेथें बोध करील काई ॥ २ ॥
वृक्ष न धरी पुष्प फळ ॥ काय करील वसंतकाळ ॥ ३ ॥
वांझे न होती लेंकुरें ॥ काय कीजे त्या भ्रतारें ॥ ४ ॥
नपूंसका पुरुषासी ॥ काय करील बाईल त्यासी ॥ ५ ॥
प्राण गेलिया शरीर ॥ काय करील वेव्हार ॥ ६ ॥
तुका म्हणे जीवनेंविण ॥ पीक नव्हे नव्हे जाण ॥ ७ ॥

॥ १६ ॥

आपणा लागे काम वाण्याघरीं गुळ ॥ त्याचें याति कुळ काय कीजे ॥ १ ॥
उकिरड्यावरी वाढली तुळसी ॥ टाकावी ते कैसी ठायागुणें[४] ॥ २ ॥
गाईचा जो भक्ष अमंगळ खाय ॥ तिचें दुध काय सेवूं नये ॥ ३ ॥
तुका म्हणे काय सलपटासी काज ॥ फणसांतील बीज कादुनि घ्यावें ॥४॥

॥ १७ ॥

क्षमाशस्त्र जया नराचिया हातीं ॥ दुष्ट तयाप्रति काय करी ॥ १ ॥
तृण नाहीं तेथें पडला दावाग्नि ॥ जाय तो विझोनि आपसया[५] ॥ २ ॥
तुका म्हणे क्षमा सर्वांचें स्वहित ॥ धरा अखंडित सुखरूप ॥ ३ ॥

---

४ स्थानदोषास्तव ५ आपोआप

॥ १८ ॥

राजा चाले तेथें वैभव सांगातें ॥ हें काय लागतें सांगावें त्या ॥ १ ॥
कोणी कोणा येथें न मनी जी फुका ॥ कृपेविण एका देवाचिया ॥ २ ॥
शृंगारिलें[६] नाहीं तगों येत वरी ॥ उमटे लौकरी जैसें जैसें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे घरीं वसे नारायण ॥ कृपेची ते खूण साम्या येते ॥ ४ ॥

॥ १९ ॥

देव भक्तालागीं करूं नेदी संसार ॥ अंगें वारावार करीतसे ॥ १ ॥
भाग्य द्यावें तरी अंगीं भरे ताठा ॥ म्हणोनि करंटा करोनि ठेवी ॥ २ ॥
स्त्री द्यावी गुणवंती नसती गुंते आशा॥यालागीं कर्कशा पाठी लावी ॥३॥
तुका म्हणे मज प्रचित आली देखा ॥आणीक या लोकां काय सांगों ॥४॥

॥ २० ॥

उपदेश तो भलत्या हातीं ॥ जाला चित्तीं धरावा ॥ १ ॥
नये जाऊं पात्रावरी ॥ कवटी सार नारळें ॥ २ ॥
स्त्री पुत्र बंदीजन ॥ नारायण स्मरविती ॥ ३ ॥
तुका म्हणे रत्नसार ॥ परि उपकार चिंधीचे ॥ ४ ॥

॥ २१ ॥

सुख पाहतां जवापाडें ॥ दुःख पर्वता एवढें ॥ १ ॥
धरीं आठवण ॥ मानीं संतांचें वचन ॥ २ ॥
नेलें रात्रीनें तें अर्धें ॥ बाळपण जरा-व्याधें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पुढां ॥ घाणा जुंतीजशी मूढा ॥ ४ ॥

॥ २२ ॥

आतां तरी पुढें हाचि उपदेश ॥ नका करूं नाश आयुष्याचा ॥ १ ॥
सकळांच्या पायां माझें दंडवत ॥ आपुलालें चित्त शुद्ध करा ॥ २ ॥

---

६ वरकरणी कितीही आव घातला तरी त्याचा टिकाव लागत नाहीं.

हित तें करावें देवाचें चिंतन ॥ करूनियां मन शुद्ध भावें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे हित होय तो व्यापार ॥ करा काय फार शिकवावें ॥ ४ ॥

दांभिकनिषेध

॥ १ ॥

शिष्याची जो न घे सेवा ॥ मानी देवासारिखें ॥ १ ॥
त्याचा फळे उपदेश ॥ आणिकां दोष उफराटे ॥ २ ॥
त्याचें खरें ब्रह्मज्ञान ॥ उदासीन देहभावें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सत्य सांगें ॥ योत रागें येती ते ॥ ४ ॥

॥ २ ॥

मुखें बोले ब्रह्मज्ञान ॥ मनीं धन अभिमान ॥ १ ॥
ऐशियाची करितां सेवा ॥ काय सुख होय जिवा ॥ २ ॥
पोटासाठीं संत ॥ झाले कलींत बहुत ॥ ३ ॥
विरळा ऐसा कोणी ॥ तुका त्यासी लोटांगणी ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

निंदा स्तुती करवी पोट ॥ सोंग दाखवी बोभाट ॥ १ ॥
जटा राख विटंबना ॥ धीर नाहीं क्षमा मना ॥ २ ॥
श्रृंगारिलें मढें ॥ जीवेंविण जैसें कुडें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे रागें ॥ भलतें चावळे वाउगें ॥ ४ ॥

॥ ४ ॥

नाना मतांतरें शब्दाची व्युत्पत्ति ॥ पाठांतरें होती वाचाळ ते ॥ १ ॥
माझ्या विठोबाचें वर्म आहे दुरी ॥ कैंची तेथें उरी देहभावा ॥ २ ॥
यज्ञ याग जप तप अनुष्ठान ॥ राहे ध्येय ध्यान अलीकडे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे होय उपरति चित्ता ॥ अंगीं सप्रेमता येणें लागे ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥

पंडित म्हणतां थोर सुख ॥ परि तो पाहतां अवघा मूर्ख ॥ १ ॥
काय करावें घोकिलें ॥ वेदपठण वांयां गेलें ॥ २ ॥
वेदीं सांगितलें तें न करी ॥ सम ब्रह्म नेणे दुराचारी ॥ ३ ॥
तुका देखे जिवीं शिव ॥ हाचि तेथींचा अनुभव ॥ ४ ॥

॥ ६ ॥

महारासी शिवे ॥ कोपे ब्राह्मण तो नव्हे ॥ १ ॥
तया प्रायश्चित्त कांहीं ॥ देहत्याग करितां नाहीं ॥ २ ॥
नातळे चांडाळ ॥ त्याचा अंतरीं विटाळ ॥ ३ ॥
ज्याचा संग चित्तीं ॥ तुका म्हणे तो त्या याती ॥ ४ ॥

॥ ७ ॥

डोई वाढवूनि केश ॥ भुतें आणिती अंगास ॥ १ ॥
तरी ते नव्हती संतजन ॥ तेथें नाहीं आत्मखुण ॥ २ ॥
मेळवूनि नरनारी ॥ शकुन सांगती नानापरी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मैद[1] ॥ नाहीं त्यापाशीं गोविंद ॥ ४ ॥

॥ ८ ॥

तोंवरी तोंवरी शोभतील गारा ॥ जंव नाहीं हिरा प्रकाशला ॥ १ ॥
तोंवरी तोंवरी शोभती दीपिका ॥ नुगवतां एका भास्करासी ॥ २ ॥
तोंवरी तोंवरी सांगती संताचिया गोष्टी॥जंव नाही भेटी तुक्यासवें ॥ ३ ॥

॥ ९ ॥

तांबियाचें नाणें न चले खऱ्या मोलें ॥ जरी हिंडविलें देशोदेशीं ॥ १ ॥
करणीचें कांहीं न मने सज्जना ॥ यावें लागे मना वृद्धांचिया ॥ २ ॥
हिरियासारिखा दिसे शिरगोळा ॥ पारखी ते डोळां न पाहाती ॥ ३ ॥

---

१ लबाड, भोंदू

देऊनियां भिंग कामाविलें मोतीं ॥ पारखिया हातीं घेतां नये ॥ ४ ॥
तुका म्हणे काय नटोनियां व्यर्थ ॥ आपुलें हें चित्त आपणा ग्वाही[2] ॥ ५ ॥

॥ १० ॥

बसोनि थिल्लरीं[3] ॥ बेडुक सागरा धिक्कारी ॥ १ ॥
नाहीं देखिला ना ठावा ॥ तोंडापिटी करी हांवा ॥ २ ॥
फुगतें काउळें ॥ म्हणे मी राजहंसा आगळें ॥ ३ ॥
गजाहूनि खर ॥ म्हणे चांगला मी फार ॥ ४ ॥
मुलाम्याचें नाणें ॥ तुका म्हणे नव्हे सोनें ॥ ५ ॥

॥ ११ ॥

जळो प्रेमा तैसा रंग ॥ जाय उडोनी पतंग ॥ १ ॥
सासू-साठी रडे सून ॥ भाव अंतरींचा भिन्न ॥ २ ॥
मैंद मुखीचा कोंवळा ॥ भाव अंतरीं निराळा ॥ ३ ॥
जैसी वृंदावनकांती ॥ उत्तम धरूं नये हातीं ॥ ४ ॥
बक ध्यान धरी ॥ सोंग करूनि मासे मारी ॥ ५ ॥
तुका म्हणे सर्प डोले ॥ तैसा कथेमाजी खुले ॥ ६ ॥

॥ १२ ॥

बळें बाह्यात्कारें संपादिलें सोंग ॥ नाहीं झाला त्याग अंतरींचा ॥ १ ॥
ऐसें येतें नित्य माझ्या अनुभवा ॥ मनासी हा ठावा समाचार ॥ २ ॥
जागृतीचा नाहीं अनुभव स्वप्नीं ॥ जातों विसरूनी सकळ हें ॥ ३ ॥
प्रपंचाबाहेरी नाहीं आलें चित्त ॥ केले करीं नित्य व्यवसाय ॥ ४ ॥
तुका म्हणे मज भोरप्याची[4] परी ॥ झालें सोंग वरी आंत तैसें ॥ ५ ॥

॥ १३ ॥

आशाबद्ध वक्ता ॥ भय श्रोतयांच्या चित्ता ॥ १ ॥
गातो तेंही नाहीं ठावें ॥ तोंड वाशी कांहीं द्यावें ॥ २ ॥

---

२ साक्षी ३ डबक्यात ४ बहुरुप्याची

झालें लोभाचें मांजर ॥ भीक मागे दारोदार ॥ ३ ॥
उभयतां लोभी मन ॥ वायां गेलें तें भजन ॥ ४ ॥
बहिरे मुके एके ठायीं ॥ तैसें झालें तया दोहीं ॥ ५ ॥
माप आणि गोणी ॥ तुका म्हणे रिती दोन्ही ॥ ६ ॥

॥ १४ ॥

मोलें घातलें रडाया ॥ नाहीं असूं आणि माया ॥ १ ॥
तैसा भक्तिवाद काय ॥ रंग बेगडीचा न्याय ॥ २ ॥
वेठी धरिल्या दावी भाव ॥ मागें पळावया पाव ॥ ३ ॥
काजव्याच्या ज्योतीं ॥ तुका म्हणे न लगे वाती ॥ ४ ॥

॥ १५ ॥

आंधळ्यासी जन अवघेचि आंधळे ॥ आपणासी डोळे दृष्टी नाहीं ॥ १ ॥
रोग्या विषतुल्य लागे हें मिष्टान्न ॥ तोंडासी कारण चवी नाहीं ॥ २ ॥
तुका म्हणे शुद्ध नाहीं जो आपण ॥ तया त्रिभुवन अवघें खोटें ॥ ३ ॥

॥ १६ ॥

भाव धरी तया तारील पाषाण ॥ दुर्जना सज्जन काय करी ॥ १ ॥
करितां नीट नव्हे श्वानाचें हें पुच्छ ॥ खापरा परीस काय करी ॥ २ ॥
काय करिल तया५ साखरेचें आळें ॥ बीज तैसीं फळें येती तया ॥ ३ ॥
तुका म्हणे वज्र भंगे एक वेळ ॥ कठीण हा खळ तयाहूनी ॥ ४ ॥

॥ १७ ॥

वाघें उपदेशिला कोल्हा ॥ सुखें खाऊं द्यावें मला ॥ १ ॥
अंतीं मरसी तें न चुके ॥ मज कां मारितोसी भुकें ॥ २ ॥

५ तया (कारल्याला), ‘ काब कारलिया ’ असा पाठभेद आहे तो ज्यास्त ग्राह्य दिसतो.

येरु म्हणे भला भला ॥ निवाड तुझ्या तोंडें जाला ॥ ३ ॥
देह तंव जाणार ॥ घडेल हा उपकार ॥ ४ ॥
येरू म्हणे मनीं ॥ ऐसें जावें समजोनी ॥ ५ ॥
गांठी पडली ठका ठका ॥ त्याचें वर्म बोले तुका ॥ ६ ॥

॥ १८ ॥

दुधाचे घागरीं मद्याचा हा बुंद ॥ पडिलिया शुद्ध नव्हे मग ॥ १ ॥
तैसें खळां मुखें न करावें श्रवण ॥ अहंकारें मन विटाळलें ॥ २ ॥
काय करावीं तीं बत्तीस लक्षणें ॥ नाक नाहीं तेणें वायां गेलीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे अन्न जिरों नेदी माशी ॥ आपुलिया जैसी संवसर्गें ॥ ४ ॥

॥ १९ ॥

एक तटस्थ मानसीं ॥ एक सहजचि आळसी ॥ १ ॥
दोन्ही दिसती सारिखीं ॥ वर्म जाणे तो पारखी ॥ २ ॥
एक ध्यानीं करिती जप ॥ एक बैसुनि घेती झोंप ॥ ३ ॥
एकां सर्वस्वाचा त्याग ॥ एकां पोटासाठीं जाग ॥ ४ ॥
एकां भक्ति पोटासाठीं ॥ एकां देवासवें गांठी ॥ ५ ॥
वर्म पोटीं एका ॥ फळें दोन म्हणे तुका ॥ ६ ॥

॥ २० ॥

कासया पाषाण पूजिती पितळ ॥ अष्ट धातु खळ भावहीन ॥ १ ॥
भावचि कारण भावचि कारण ॥ मोक्षाचें साधन बोलियेलें ॥ २ ॥
काय करिल जपमाळा कंठमाळा ॥ करिशी वेळोवेळां विषयजप ॥ ३ ॥
काय करिशील कुशल गायन ॥ अंतरीं मळीण कुबुद्धि ते ॥ ४ ॥
तुका म्हणे भाव नाहीं करी सेवा ॥ तेणें काय देवा योग्य होशी ॥ ५ ॥

॥ २१ ॥

मृगाचिये अंगीं कस्तूरीचा वास ॥ असे ज्याचा त्यास नसे ठावा ॥ १ ॥
भाग्यवंत घेती वेचूनियां मोलें ॥ भारवाही मेले वाहतां ओझें ॥ २ ॥
चंद्रामृतें तृप्ति पारणें चकोरा ॥ भ्रमरासी चारा सुगंधाचा ॥ ३ ॥
अधिकारी येथें घेती हातवटी ॥ परीक्षवंता दृष्टी रत्न जैसें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे काय अंधळिया हातीं ॥ दिलें जैसें मोती वायां जाय ॥ ५ ॥

॥ २२ ॥

सोनियाचें ताट क्षीरीनें भरिलें ॥ भक्षायाला दिलें श्वानालागीं ॥ १ ॥
मुक्ताफळहार खरासी घातला ॥ कस्तूरी सुकराला चोजविली[६] ॥ २ ॥
वेदपारायण बधिरा सांगे ज्ञान ॥ तयाची ते खूण काय जाणे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे ज्याचें तोचि एक जाणे ॥ भक्तीचें महिमान साधु जाणे ॥ ४ ॥

॥ २३ ॥

नका दंतकथा येथें सांगों कोणी ॥ कोरडे ते मानी बोल कोण ॥ १ ॥
अनुभव येथें पाहिजे साचार ॥ न चलती चार[७] आम्हांपुढें ॥ २ ॥
परि कोणी मानी रसाळ बोलणें ॥ नाही झाली मनीं ओळखी तों ॥ ३ ॥
निवडी वेगळें क्षीर आणि पाणी ॥ राजहंस दोन्ही वेगळालीं ॥ ४ ॥
तुका म्हणे येथें पाहिजे जातीचें ॥ येरा गाबाळाचें काम नाहीं ॥ ५ ॥

॥ २४ ॥

सदा सर्वकाळ अंतरीं कुटिल ॥ तेणें गळां माळ घालूं नये ॥ १ ॥
ज्यासि नाहीं धर्म दया क्षमा शांति ॥ तेणें अंगीं विभूती लावूं नये ॥ २ ॥
जयासी न कळे भक्तीचें महिमान ॥ तेणें ब्रह्मज्ञान बोलों नये ॥ ३ ॥
ज्याचें मन नाहीं लागलें हातासी ॥ तेणें प्रपंचासी टाकूं नये ॥ ४ ॥
तुका म्हणे ज्यासी नाहीं हरिभक्ती ॥ तेणें भगवें हातीं धरूं नये ॥ ५ ॥

---

६ चोपडली ७ चाले

॥ २५ ॥

देहीं असोनियां देव ॥ वृथा फिरतो निर्दैव ॥ १ ॥
देव आहे अंतर्यामीं ॥ व्यर्थ हिंडे तीर्थग्रामीं ॥ २ ॥
नाभीं मृगाचे कस्तूरी ॥ व्यर्थ हिंडे वनांतरीं ॥ ३ ॥
साखरेचें मूळ ऊंस ॥ तैसा देहीं देव दिसे ॥ ४ ॥
दुधीं असतां नवनीत ॥ नेणें तयाचें मथित ॥ ५ ॥
तुका सांगे मूढजना ॥ देहीं देव कां पहाना ॥ ६ ॥

॥ २६ ॥

स्वप्नींचें धन चित्रींच्या ब्राह्मणा ॥ जातकर्म जाणा वांटिती पैं ॥ १ ॥
तैसें शब्दज्ञान[८] करिती चावटी ॥ ज्ञान पोटासाठीं विकूनियां ॥ २ ॥
बोलाचीच कढी बोलाचाचि भात ॥ जेवूनियां तृप्त कोण झाला ॥ ३ ॥
कागदीं लिहितां नामाची साकर ॥ चाखतां मधुर केवीं लागे ॥ ४ ॥
तुका म्हणे जळो तैसें ज्ञान-बंड ॥ यमपुरीं दंड कठिण आहे ॥ ५ ॥

भक्तिरहस्य

॥ १ ॥

त्रैलोक्य पाळितां उबगला[१] नाहीं ॥ आमचें त्या काई असे ओझें ॥ १ ॥
पाषाणाचे पोटीं बैसला दर्दुर ॥ तया मुखीं चारा कोण घाली ॥ २ ॥
पक्षी अजगर न करी संचित ॥ तयासि अनंत प्रतिपाळी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तया भार घातलिया ॥ उपेक्षीना दयासिंधु माझा ॥ ४ ॥

॥ २ ॥

भवसिंधूचें काय कोडें ॥ दावी वाट चाले पुढें ॥ १ ॥
तारूं भला पांडुरंग ॥ पाय भिजों नेदी अंग ॥ २ ॥

---

८ वाचाळपणा   १ कटाळला

मागें उतरिले बहुत ॥ पैल तीरीं साधुसंत ॥ ३ ॥
तुका म्हणे लाग वेगें ॥ जाऊं तयाचिया मागें ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

गोड नांवें क्षीर ॥ परी साखरेचा धीर[2] ॥ १ ॥
तैसें जाणा ब्रह्मज्ञान ॥ बापुडें[3] तें भक्तीविण ॥ २ ॥
रुची नेदी अन्न ॥ त्यांत नसतां लवण ॥ ३ ॥
अंधळयाचे श्रम ॥ शिकविल्याचेंचि नाम ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तारा ॥ नांव तंबुऱ्याच्या सारा ॥ ५ ॥

॥ ४ ॥

सत्यसंकल्पाचा दाता भगवान ॥ सर्व करी पूर्ण मनोरथ ॥ १ ॥
येथें अलंकार शोभती सकळ ॥ भावबळें फळ इच्छेचें तें ॥ २ ॥
अंतरींचें बीज जाणे कळवळा ॥ व्यापक सकळ ब्रह्मांडाचा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नाहीं चालत तांतडी ॥ प्राप्तकाळ घडी आल्यावीण ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥

हरिहरां भेद ॥ नाहीं करूं नये वाद ॥ १ ॥
एक एकाचे हृदयीं ॥ गोडी साखरेच्या ठायीं ॥ २ ॥
भेदकासी नाड[4] ॥ एक वेलांटीच आड ॥ ३ ॥
उजवें वामांग ॥ तुका म्हणे एक अंग ॥ ४ ॥

मुमुक्षूंस बोध

॥ १ ॥

साधकाची[1] दशा उदास असावी ॥ उपाधि नसावी अंतर्बाहीं ॥ १ ॥
लोलुपता काय निद्रेसी जिंकावें ॥ भोजन करावें परिमित ॥ २ ॥

---

२ आवश्यकता ३ निरर्थक ४ अडचण, नड

१ मुमुक्षूची

एकांतीं लोकांतीं स्त्रियांशीं भाषण ॥ प्राण गेल्या जाण बोलों नये ॥ ३ ॥
संग सज्जनांचा उच्चार नामाचा ॥ घोष कीर्तनाचा अहर्निशीं ॥ ४ ॥
तुका म्हणे ऐशा साधनीं जो राहे ॥ तोचि ज्ञान लाहे गुरुकृपा ॥ ५ ॥

॥ २ ॥

निर्वाहापुरतें अन्न आच्छादन ॥ आश्रमासी स्थान कोपी[२] गुहा ॥ १ ॥
कोठेंही चित्तासी नसावें बंधन ॥ हृदयीं नारायण सांठवावा ॥ २ ॥
नये बोलों फार बैसों जनांमधीं ॥ सावधान बुद्धि इंद्रियें दमी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे घडी घडीनें साधावी ॥ त्रिगुणांची गोवी[३] उगवूनी ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

आशा हे समूळ खाणोनि काढावी ॥ तेव्हांचि गोसावी व्हावें तेणें ॥ १ ॥
नाहीं तरि सुखें असावें संसारीं ॥ फजिती दुसरी करूं नये ॥ २ ॥
आशा मारूनियां जयवंत व्हावें ॥ तेव्हांचि निघावें सर्वांतूनि ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जरी योगाची तांतडी ॥ आशेची बांबुडी[४] करी आधीं ॥ ४ ॥

॥ ४ ॥

घरोघरीं अवघें जालें ब्रह्मज्ञान ॥ परि मेळवण बहु माजी ॥ १ ॥
निरें[५] कोणापाशीं होय एक रज ॥ तरि द्या रे मज दुर्बळासी ॥ २ ॥
आशा तृष्णा माया कालवूनि दोन्ही ॥ दंभ तो दुरोनि दिसतसे ॥ ३ ॥
काम क्रोध लोभ शिणवी बहुत ॥ मेळवूनि आंत काळकूट ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तेथें कांहीं हातां नये ॥ आयुष्य मोलें जाये वांयांविण ॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

जाऊनियां तीर्था काय तुवां केलें ॥ चर्म प्रक्षाळिलें वरीवरी ॥ १ ॥
अंतरींचें शुद्ध कासयानें जालें ॥ भूषण त्वां केलें आपणया ॥ २ ॥

---

२ झोंपडी ३ गुता ४ बीमोड, निर्मूलन ५ शुद्ध, निर्भेळ

वृंदावनफळ घोळिलें साकरा ॥ भीतरील थारा मोडेचि ना ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नाहीं शांति क्षमा दया ॥ तोंवरी कासया स्फुंदा तुम्ही ॥ ४ ॥

॥ ६ ॥

अग्नि हा पाचारी कोणासी साक्षेपें ॥ हिंवें तोचि तापे जाऊनियां ॥ १ ॥
उदक म्हणे काय या हो मज प्यावें ॥ तृषित तो धांवे सेवावया ॥ २ ॥
काय वस्त्र म्हणे या हो मज नेसा ॥ आपुले स्वइच्छा जग वोढी ॥ ३ ॥
तुकया स्वामी म्हणे काय मज स्मरा ॥ आपुल्या उद्धारा लागूनियां ॥ ४ ॥

॥ ७ ॥

गंधर्वनगरीं क्षण एक रहावें ॥ तेंचि पैं करावें मूळक्षेत्र ॥ १ ॥
खपुष्पाची पूजा बांधोनि निर्गुणा ॥ लक्ष्मीनारायणा तोषवावें ॥ २ ॥
वंध्यापुत्राच्या लग्नाचा सोहळा ॥ आपुलिया डोळां पाहों वेगीं ॥ ३ ॥
मृगजळ पोही घालूनि सज्ञाना ॥ तापलिया जना निववावें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे मिथ्या देहेंद्रियकर्मे ॥ ब्रह्मार्पण ब्रह्म होय बापा ॥ ५ ॥

॥ ८ ॥

भावें गावें गीत ॥ शुद्ध करूनियां चित्त ॥ १ ॥
जरी व्हावा तुज देव ॥ तरि हा सुलभ उपाव ॥ २ ॥
आणिकांचे कानीं ॥ गुण दोष मना नाणीं ॥ ३ ॥
मस्तक ठेंगणा ॥ करीं संतांच्या चरणा ॥ ४ ॥
वेचीं तें वचन ॥ जेणें राहे समाधान ॥ ५ ॥
तुका म्हणे फार ॥ थोडा करी उपकार ॥ ६ ॥

मनास बोध

॥ १ ॥

होऊं नको कांहीं या मना आधीन ॥ नाइकें वचन याचें कांहीं ॥ १ ॥
हटियाची [1] गोष्टी मोडून टाकावी ॥ सोई ही धरावी विठोबाची ॥ २ ॥

१ हटयोगाची

आपुले आधीन करूनियां ठेवा ॥ नाहीं तरि जीवा घातक हें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जाले जे मना आधीन ॥ तयांसी बंधन यम करी ॥ ४ ॥

॥ २ ॥

मन करा रे प्रसन्न ॥ सर्व सिद्धींचें कारण ॥ मोक्ष अथवा बंधन ॥ सुख समाधान इच्छा ते ॥ १ ॥ मनें प्रतिमा स्थापिली ॥ मनें मना पूजा केली ॥ मनें इच्छा पुरविली ॥ मन माउली सकळांची ॥ २ ॥ मन गुरु आणि शिष्य ॥ करी आपुलेंचि दास्य ॥ प्रसन्न आपआपणास ॥ गति अथवा अधोगति ॥ ३ ॥ साधक वाचक पंडित ॥ श्रोते वक्ते ऐका मात ॥ नाहीं नाहीं आन दैवत ॥ तुका म्हणे दुसरें ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

हरिनामवेली पावली विस्तार ॥ फळीं पुष्पीं भार वोल्हावली[२] ॥ १ ॥
तेथें माझ्या मना होईं पक्षीराज ॥ साधावया काज तृप्तीचें या ॥ २ ॥
मुळींचिया बीजें दाखविली गोडी ॥ लवकरची जोडी जालियाची ॥ ३ ॥
तुका म्हणे क्षणक्षणा जातो काळ ॥ गोडी ते रसाळ अंतरेल ॥ ४ ॥

॥ ४ ॥

घेईं घेईं माझे वाचे ॥ गोड नाम विठोबाचें ॥ १ ॥
तुम्ही घ्या हे डोळे सुख ॥ पाहा विठोबाचें मुख ॥ २ ॥
तुम्ही आइका रे कान ॥ माझ्या विठोबाचे गुण ॥ ३ ॥
मना येथें धांव घेईं ॥ राहें विठोबाचे पायीं ॥ ४ ॥
तुका म्हणे जीवा ॥ नको सोडूं या केशवा ॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

जरा[३] कर्णमूळीं सांगों आली गोष्टी ॥ मृत्युचिये भेटी जवळ आली ॥ १ ॥
आतां माझ्या मना होईं सावधान ॥ ॐपुण्याची जाण कार्यसिद्धी ॥ २ ॥

---

२ भारानें लवली ३ म्हातारपण

शेवटील घडी बुडतां न लागे वेळ॥ साधावा तो काळ जवळी आला ॥ ३॥
तुका म्हणे चिंतीं कुळींची देवता ॥ वारावा भोंवता शब्द मिथ्या ॥४॥

सामान्य नीति

॥ १ ॥

खरें बोले तरी ॥ फुकासाठीं जोडे हरी ॥ १ ॥
ऐसे फुकाचे उपाय ॥ सांडुनियां वायां जाय ॥ २ ॥
परउपकार ॥ एका वचनाचा फार ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मळ ॥ मनें सांडितां शीतळ ॥ ४ ॥

॥ २ ॥

सर्वांभूती द्यावें अन्न ॥ द्रव्य पात्र विचारोन ॥
उपतिष्ठे कारण ॥ तेथें बीज पेरिजे ॥ १ ॥
पुण्य करितां होय पाप ॥ दुग्ध पाजोनि पोशिला साप ॥
करोनी अघोराचा जप ॥ दुःख विकत घेतलें ॥ २ ॥
भूमि पाहतां नाहीं वेगळी ॥ माळ बरड एक काळी ॥
उत्तम निराळी ॥ मध्यम आणि कनिष्ठ ॥ ३ ॥
म्हणोनि विवेकें ॥ कांहीं करणें तें निकें ॥
तुका म्हणे फिकें ॥ रुची नेदी मिष्टान्न ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

आलिया भोगासी असावें सादर ॥ देवावरी भार घालूं नये ॥ १ ॥
मग तो कृपासिंधु निवारी सांकडें ॥ येर तें बापुडें काय रंक ॥ २ ॥
भयाचिये पोटीं दुःखाचिया रासी ॥ शरण देवासी जातां भलें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नव्हे काय त्या करितां ॥ चिंतावा तो आतां विश्वंभर ॥४॥

॥ ४ ॥

परिमळ म्हूण चोळूं नये फूल ॥ खाऊं नये मूल आवडतें ॥ १ ॥
मोतियाचें पाणी चाखूं नये स्वाद ॥ यंत्र भेदुनि नाद पाहूं नये ॥ २ ॥
कर्मफळ म्हणुनी इच्छूं नये काम ॥ तुका म्हणे वर्म दावूं नको ॥ ३ ॥

१० आनंदतनय

या कवीसंबंधाने अद्याप निश्चयात्मक माहिती उपलब्ध नाही. तथापि हे कवि इ० सनाच्या १७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात होते असा कित्येकाचा तर्क आहे. हे कर्नाटकात अरणी या इतिहासप्रसिद्ध गावीं रहात असत. आनंदतनय व प्रसिद्ध कवि रघुनाथपंडित हे व्याही होते असें म्हणतात. पण रघुनाथपंडित हे सारस्वत ब्राह्मण होते असें ' महाराष्ट्रकविचरित्र ' काराचें मत आहे.

आनंदतनयानीं प्रसिद्ध व लोकप्रिय पौराणिक विषयावर लहान मोठी वीस काव्यें केली आहेत, व दीडशेवर पदेही केलीं आहेत. याची कविता श्लोकबद्ध असून प्रासादिक व मनोहर आहे. याची भाषा प्रौढ व रसाळ आहे. स्थलविशेषी सुंदर अलंकारही आढळतात. मात्र भाषेच्या शुद्धतेकडे याचे बरेंच दुर्लक्ष झालें आहे. यमकें व अनुप्रास साधण्याकडे याचा ओढा विशेष आहे, तथापि त्यामुळे अर्थहानि झालेली नाहीं. एकंदरींत याची कृति हृदयंगम व स्थलविशेषीं फारच उच्च प्रतीची आहे.

ताटकावध

विश्वामित्रादि ऋषीच्या यज्ञकर्मांत ताटका नामक राक्षसी फार विघ्नें आणीत होती. तिचा वध करण्यासाठीं रामलक्ष्मणास आपले बरोबर पाठविण्यासाठीं विश्वामित्रानें दशरथाजवळ मागणी केली. काहीं वेळ कांकूं करून अखेर दशरथानें रामलक्ष्मणांस पाठविलें. पुढें रामानें ताटकेचा वध केला. तो प्रसंग येथे वर्णिला आहे.

(चूर्णिका)

तो कोणेके अवसरीं ।
कनक निकेतनामाझारीं ॥
जैसा द्वि-ज-गणां-माझारीं कळाधरू[१] ।
कीं पद्मिनी-स्तोम-गणीं होय सहस्त्र-करू[२] ॥

---

१ नक्षत्रसमुदायामध्यें चद्र २ कमलसमुदायामध्यें सूर्य

कीं भूभृत्कुळीं[3] निजृंभमाण हेमं[4]-धरा-धरू ।
दशरथ पृथ्वी-वल्लभ ळखलखित सिंहासनारूढ विराजे ॥ १ ॥

(श्लोक)

तों आकस्मिक तीव्र सेवक सभाप्रांतीं नृपा वंदुनी ।
वार्ता सर्व निवेदिती द्रुतगती गाधेय[5] आला मुनी ॥
पायीं वाजति पादुका चटचटां आपाद माथां जटा ।
वाटे धूर्जटि[6] पातला, दशरथें तो देखिला भूतटा ॥ २ ॥

(अश्वधाटी)

माला करीं हृदय-भालासि तें भसित[7] ल्याला मृगाजिन कटीं ।
लोला जटा रुळति डोला परी परम कोलाहल ध्वनि उठी ॥
लीला अशी म्हणुनि नीलालका सुकृतशीला तयासि नमिती ।
आला मुनी निजघराला म्हणूनि मग झाला पुढे नरपती ॥ ३ ॥

(चूर्णिका)

जोडोनि करतल, सुर-सरिता जल-विमल-हृदय[8] अज-तनय[9] ।
सविनय पुसे काय आज्ञा, अगा ! हे ! मुनि-कुल-प्राज्ञा ! ! भूत-
भविष्य-वर्तमान-त्रि-काल-ज्ञा, निगमागम[10]-सार-पर-ज्ञा, जी जी ।
सकल-राज-संभार-अगणित-तुंग तुरंग मत्तमातंग सौध- ॥
मंडित, चतुः-समुद्र-वलयांकित भूमी, हा विषय आपुला ।
जी स्वामी, मज दासाप्रत सांप्रत मनोरथ प्रकटिजे ॥ ४ ॥

(दिंडी)

'ऐक राया सौभाग्य-घनाकाशा । अम्हां काशासी[11] दार-धनीं[12] आशा
काय योगी गुंतती मोहपाशा ? । जिहीं वरिल्या संपत्ति अवीनाशीं[13] ॥५
ऐक माझा वृत्तांत महीपाला । राक्षसांचा यज्ञांत उठे पाला[14]
विघ्न करिती मोडून यज्ञशाला । येथ आलों यालागि धी विशाला !॥ ६

३ पर्वतामध्यें ४ मेरू पर्वत ५ विश्वामित्र ६ शंकर ७ भस्म ८ गंगाजलासारखें शुद्ध आहे अंतःकरण ज्याचें ९ दशरथ १० वेदपारगत ११ कशाला १२ स्त्री व संपत्तीच ठायीं १३ अक्षय्य मोक्षरूप संपत्ति १४ समुदाय

करूं शकतिल त्वत्तनय सुसंग्रामा। कीर्ति शोभा येईल रामग्रामा ॥
पुन्हां येतों घेऊनि राम ग्रामा। पूर्ण-कामा कल्याण-गुण-ग्रामों[15] ॥ ७ ॥
'पुत्र द्यावा' हा शब्द पडे कानीं। खेद मोठा भूपाळ मनीं मानी ॥
शून्य मानी त्रैलोक्य राजधानी। काय मागा हे थोर गमे हानी ॥ ८ ॥
म्हणे 'जी! जी! सर्वज्ञ तपोराशी। कसे देऊं या सांग किशोरांसी ॥
नाहिं केला अभ्यास धनुष्याचा। मार्ग नेणे की मंत्र-रहस्याचा' ॥ ९ ॥
राम नेदी म्हणवोनि मुनी-नाथा। पदें साकेताधीश[16] नमीं माथां ॥
उठे कोपें गाधेय तूज गोथीं। म्हणे राया निःसत्व वृथा चोथा ॥ १० ॥
'माग' आधी बोलोनि सरे मागें। भूप ऐसा देखिला नाहिं मागें ॥
'सुखें नांदें सूपुत्रपणें रागें'। करी डोळे विस्तीर्ण महा-रागें ॥ ११ ॥
'बरें येतों' म्हणवोनि उठे चाले। तदा झाला भूकंप धरा हाले ॥
वसिष्ठादी धांवोनि ऋषी आले। 'कासया हे उत्पात नृपा झाले?' ॥ १२ ॥
पुत्र देई गाधेय-करीं आधीं। समाधानें कार्यार्थ बहू साधीं' ॥
गुरूवाक्यें परिसोनि सर्व साधी। कौशिकातें भूपाल समाराधी ॥ १३ ॥

श्लोक

रघुपती दिधला मुनिकारणें। सह सुमित्र दुजा अवधारणें ॥
मग नरेंद्र म्हणे, 'ऋषि कौशिका। उभयतां प्रतिपाळ किजे निका ॥ १४ ॥
केवळ हे सुकुमार कुमार बहू रजनी-चर-भार[18] वनीं।
युद्धमुखीं रिपु वध्य न यांसि असाध्य अबोध्य तिहीं भुवनीं ॥
नेणति हे पर-लोक-विलोकन कोकनदा-सम[19] पाणिपदें।
वंशिं तुझ्या अवतंस मुलें, मज संशय हाचि कसा न? वदें' ॥ १५ ॥

---

१५ शुभ गुणाचें निवास-थान, अशा १६ साकेतदेशाचा राजा दशरथ १७ सकट
१८ राक्षस १९ कमलासम

धांवतां नृपति तीव्र गती घे । लागती मुनिपदाप्रति तीघे ॥
दीधला दशरथें सुत भावें । हांसिला मग मुनी अनुभावें ॥ १६ ॥

आनंदे मुनिवृंद सुंदर जयध्वानें[20] अयोध्यापुरा ।
आशीर्वादुनि साधु साधु वचनें आले तदा गोपुरा ॥
वाद्यें वाजति भेरि दुंदुभि सभासद्मीं गुड्यातोरणीं ।
नारी आरतआरत्या करिति त्या जैशा रतीधोरणी ॥ १७ ॥

थोपितां[21] मुनिवरें सहसा रे । राहिले नृप जनादिक सारे ॥
चालिला त्यजुनि दूर अयोध्या । शौर्यमण्डित समार्गमिं योद्धा ॥ १८ ॥

जातां नीट अचाट दाट अटवी[22] वाटे दिठीं[23] लक्षिती ।
पक्षी श्वापद कूट थाट नटती बोभाटती लक्षिती ॥
सिंह व्याघ्र वृकादि शूकर मृगें दंती दरीं राहती ।
वृक्षीं पाक्षि सहस्र लक्ष फिरती, हें कौतुकें पाहती ॥ १९ ॥

एवं राम, मुनींद्र, लक्ष्मण तिघे गांभीर्य-लीला-गती ।
जातां कौतुक एक अद्भुत दिसे पक्षी नभीं लागती ॥
स्वैर श्वापदसंघ धांवति भयें दंती दिगंताप्रती ।
जाती लंघिति काननीं ' कवण हा कोल्हाळ जी संप्रती ॥ २० ॥

वारा कां सुटला, निनाद फुटला, कां देश बोभाटला ।
मेघाच्या पटला-परी उमटला पांशू[24] नभीं दाटला ' ॥
बोले राम मुनीसि पाय नमुनी ' आज्ञा करा नेमुनी ।
काळातें दमुनी न सोडिन शरा क्षेमस्थिती कां मुनी ? ॥ २१ ॥
ऐसी व्याकुल वाट कां ? मुनिवरा ! हे धांवती थाट[25] कां ? ।
मोठा घोर अचाट कानन-तटीं वंश क्षिती दाट कां ?' ॥

---

२० जयध्वनीनें २१ थाबवितां २२ अरण्य २३ डोळ्यांनीं २४ धूळ २५ समुदाय

'रक्षोरूप जुनाट कामिनि फिरे साधूजनीं कंटका ।
ऐकें चिन्मय-नाटका[२६] रघुपती आली दिसे ताटका' ॥ २२ ॥

वार्ता ऐकति राम-लक्ष्मण असी तों धांवली कर्कशी ।
घोराकार कराल-दंष्ट्र-वदना[२७] तदूदृष्टि[२८] बालार्कशी[२८] ॥
हाडांच्या अळुमाळ[२९] डोलति गळां माळा कटीं कांबळा ।
जिव्हा लोळतसे मुखीं ळळळळां येते धरोनी बळा ॥ २३ ॥

येतां सन्मुख राक्षसी लघुलघु क्ष्मा-पाल-वंशाग्रणी[३०] ।
क्रोधें दुर्धर वीर राम उठला शिक्षावया तत्क्षणीं ॥
तूणीं बाण गुणीं धरोनि सहसा कर्णांत आणी रणीं ।
हाणी तों धरणीवरी उलथली, उत्साह धातांगणीं[३१] ॥ २४ ॥

लागतां हृदयिं बाण खणाणा । ताटका उलथलीच दणाणा ॥
त्या ध्वनीस्तव रवींदु गळाले । यक्ष राक्षस पिशाच पळाले ॥२५॥

नेणो कोसळला कडा, उमळला चंद्र-द्रुमांचा थवा ।
किंवा वज्र-निपात पर्वत-तटीं मानी मनीं माधवा ॥
होतां हृद्गत राम बाण मिरवे मानें विमानावरी ।
शोभे दिव्य शरीर भव्य वचनीं रामस्तुती आदरी ॥ २६ ॥

केला जयध्वनि नभीं तयिं निर्जरांनीं[३२] ।
वर्षाव फुल्लसुम निर्भर जर्जरांनीं ॥
थोंबे मुखें स्तविति गर्जुनि सज्जनांचे ।
आनंदनंदन कवी मज सज्ज नाचे ॥ २७ ॥

---

२६ पूर्ण ज्ञानमय असून संसाररूपी खेळ करणाऱ्या २७ जबडा २८ बालरवीसारखे आरक्त तिचे डोळे २९ विपुल ३० राजकुलामध्यें श्रेष्ठ ३१ ब्रह्मलोकात ३२ देवानीं

श्रीकृष्णसुदामभेट

श्रीकृष्णाचा गुरुबंधु सुदामदेव हा एक गरीब ब्राह्मण होता. हा मोठा भगवद्भक्त होता. पुष्कळ काळपर्यंत श्रीकृष्णाची भेट झाली नाही, म्हणून एकदा त्याला भेटावे या हेतूने हा द्वारकेस गेला. जाताना यानें श्रीकृष्णास देण्यासाठी एक मूठभर पोहे नेंले होते. या भेटीचें वर्णन या श्लोकात केलें आहे.

कांही एक तटस्थ[1] होउनि सभाप्रांतीं उभा राहिला।
श्रीकृष्णें कमलेक्षणें प्रियसखा प्रेमादरें पाहिला॥
आधीं पाय नमूनियां, मग भुजीं आलिंगिला प्रेमळें।
स्नेहें पूर्ण सुधामयें निगदिलीं[2] वाक्यें महा कोमळें॥ १॥

मत्पुण्य तें पूर्ण फळासि आलें। बा रे! तुझें दर्शन आजि झालें॥
स्मरूनियां तूं मज भेटलासी। सुधा-निधी-संनिभ वाटलासी॥ २॥

'दादा चला' म्हणुनि हात धरूनि देवें।
सिंहासनीं बसविला मग वासुदेवें॥
आज्ञापिली जल-धि-जा[3] द्विज-वंदनातें।
हांसोनि ते नमितसे समजोनि नातें॥ ३॥

त्यानंतरें देव तया सुदाम्या। वार्ता विचारी विबुधासुधाम्या॥
'आहे बरी की वहिनी सुवृत्ता?। बाळे बरीं की? वद ह्याचि वृत्ता॥ ४॥

कांहीं आठवतें गड्या! शिशुपणीं शाळेंतलें खेळणें!।
नाना हास्यविनोद, मोद, सगडीं[4] कुस्ती करूं, हेळणें[5]॥
'मी' 'तूं' हा मज तूज भेद न जगीं, ते मूळ मैत्री भली।
येते कीं स्मरणासि? जाण सखया! पुण्यें बहु लाधली॥ ५॥

---

१ आश्चर्यचकित २ उद्गारिलीं ३ रुक्मिणी ४ मित्रासह ५ लीलेने, विनोदानें

धर्में त्वन्माता मी धर्मज्ञा धर्मसेतु रक्षाया ॥
कथितें तें मान्य करीं, स्वीकारीं स्त्री स्वधर्म रक्षाया ॥ २ ॥
मी गुरु मदुक्तिनें या स्त्री-स्वीकारीं नसे तुला पाप ॥
आपद्धर्म असे हा बा पद गुरुचें वरीं हरीं ताप ॥ ३ ॥
स्वजना हो तृप्ति तुझ्याठायीं, जैसी शिलीमुखां[2] बकुळीं ॥
कुरुकुळगृह न खचावें याला आधार तूंचि खांब कुळीं ' ॥ ४ ॥
भीष्म म्हणे ' माते त्वां धर्मचि कथिला, परि प्रतिज्ञा ते ॥
अत्याज्य; भीति सत्यभ्रंशासि[3] न बहु अरिप्रति ज्ञाते ॥ ५ ॥
म्यां ब्रह्मचर्य सुव्रतनियम स्वमुखें त्वदर्थ जो केला ॥
देह त्याज्य, परि न तो त्याज्य, न सेवील सुज्ञ ओकेला ॥ ६ ॥
त्यजितील पंचभूतें स्वगुणांसि, रवी छवीस[4] सोडील ॥
शीतत्वातें चंद्रहि, शक्रहि कर विक्रमासि जोडील ॥ ७ ॥
उष्णत्व त्यजिल दहन, मर्यादेतेंहि सिंधु सोडील ॥
धर्मपर धर्मराजहि सद्धर्मप्रीतिलाहि तोडील ॥ ८ ॥
परि हा शांतनव तुझा सुत केवळ कृपण मान सत्य जितां ॥
मेल्याहि न टाकील प्राणासि न भीतमानस त्यजितां ' ॥ ९ ॥

सावित्रीचें आख्यान

मद्रदेशच्या **अश्वपति**राजाची कन्या **सावित्री** (सावित्री देवीचा अवतार) हिनें **शाल्वदेश**च्या **द्युमत्सेन**राजाचा मुलगा **सत्यवान्** ह्यास वरिलें. सत्यवान् अल्पायुषी होता. त्याच्या मरणाच्या वेळीं **यम** जातीनें त्याचा प्राण घेऊन चालला असतां, सावित्रीनें त्याच्या मागून जाऊन यमास आपल्या भाषणानें संतुष्ट केलें; आणि सासरा आधळा व राज्यरहित होता त्यास डोळ्यांची व राज्याची प्राप्ति, आपल्या

---

२ भ्रमरांस ३ सत्याच्या भगास ४ प्रकाशास

बापास शंभर पुत्रांची प्राप्ति, व आपणाला शंभर पुत्राची प्राप्ति, असे वर त्यापास संपादिले; आणि शेवटीं सत्यवानाचा प्राणही परत आणिला; हे ह्या आख्यान सांगितले आहे.

धर्म पुन्हां त्यासि म्हणे, ' मार्कंडेया मुनीश्वरा आर्या ॥
आढळली तुज लोकीं सत्वाढ्या[1] आमुची जशी भार्या ' ॥ १ ॥
मुनि त्यासि म्हणे, " होती सावित्री नाम अश्वपतितनया[2] ॥
तच्चरित श्रवण करीं, ऐकाया योग्य साधु पतितें[3] न या ॥ २ ॥
झाली भक्तसुता ती श्री-सावित्रीचें[4] उद्धरायाला ॥
श्री[5] क्षीराधिला जन्मुनि जें दे यश तेंच शुद्ध रायाला ॥ ३ ॥
अश्वपति म्हणे, ' वत्से ! चिंता मज हेचि एक परमा गे ! ॥
झालीस दानयोग्या[6], परि कोणीही तुला न वर मागे ॥ ४ ॥
स्ववर पहा जा ' ऐसें योग्य जनीं तोचि तीसचि वदाया ॥
गुरुच्या वचनें गेली आपण घेऊनि ती सचिव[7] दाया[8] ॥ ५ ॥
अनुरूप वर विलोकुनि आली, तों त्या नृपा परमहर्षी[9] ॥
सांगत होता सुकथा श्री-नारद जो कृपापर महर्षी ॥ ६ ॥
ती दोघांतें वंदी, तो तीस ब्रह्मकायभू[10] पाहे ॥
सस्मित असें पुसे कीं, ' त्वत्तनया होय काय भूपा ! हे ? ॥ ७ ॥
कोठें गेली होती ? श्वशुरगृहाहूनि काय आणविली ? ॥
हा ! सचिवांनीं अजुनी दानोचितता इची न जाणविली ' ॥ ८ ॥
भूप म्हणे, ' परिसावें तेंचि तुवां सर्व साधु-कुल गीतें ॥
म्यां पाठविलें होतें स्ववर पहाया स्वयें स्वमुलगीतें ' ॥ ९ ॥

---

१ सत्त्वगुणसंपन्न २ मद्रदेशचा राजा अश्वपति याची कन्या ३ पातकी ४ ब्रह्मदेवा स्त्री (जिच्या वरप्रसादानें अश्वपतीला सावित्री झाली होती) ५ लक्ष्मी ६ उपवर, लग्नास योग ७ मंत्री ८ उपमाता ९ ब्रह्मानंदांत निमग्न १० ब्रह्मदेवाच्या देहापासून जन्मलेला

सांगे ती सावित्री, ' नृप द्युमत्सेन शाल्वपति[11] आहे ॥
जरि वृद्ध अंध रिपु-हृत-राज्य वनस्थहि न काळजी वाहे ॥ १० ॥
कुलशीलसत्त्वगुणनिधि तो पुत्रकलत्रमात्रपरिवार[12] ॥
परि वार[13] सर्व सम त्या, की मथिला स्वांतरस्थें[14] अरिवार ॥ ११ ॥
तो श्वशुर मानला मज, चित्तें त्याचा कुमार म्यां वरिला ॥
जरि लाजविति सख्या अनुसरली गौरी हरा, न त्या हरिला ' ॥ १२ ॥
नारद म्हणे, ' नृपा ! हे चुकली योजूनि सत्यवान् नवरा ॥
न वरावा जरि गुणवान् योजू अन्या, असे उणें न वरा ' ॥ १३ ॥
भूप म्हणे, ' सर्वज्ञा देवा ! उमजे असेंचि सांग मला ॥
गुणवान् युवा कुलजवर जरि तरिहि तुला अयोग्य कां गमला ! ॥ १४ ॥
काय इणें न धरावें अधनत्वें भूपज नवरा जीवीं ! ॥
कां न प्राशावें मधु मधुपानें कूपज-नवराजीवीं[15] !' ॥ १५ ॥
मुनि सांगे, ' वर्षांतीं येइल त्या भूपपुत्रका व्यसुता[16] ॥
अन्य वरू, वृताहि कच त्यजुनि वरी भूपपुत्र काव्यसुता[17] ' ॥ १६ ॥
भूप म्हणे, ' न वरावा वत्से ! जरि सुगुणसागर लवायु[18] ॥
शीतल मंद सुगंधहि वद सेवावा कसा गरलवायु ' ॥ १७ ॥
ती सुमति म्हणे, ' ताता ! न त्यजुनि पयोधिला नदी परते ॥
न पतंगचित्तवृत्ति क्षणही रत्नो त्यजूनि दीप रते ॥ १८ ॥
आयुष्य असो किति तरि मज तदितर पुरुष तुजसमचि राया ॥
मन न चळेलचि, येइल जरि चरचर हा गळा यम चिराया ' ॥ १९ ॥

---

११ शाल्वदेशाचा राजा १२ मुलगा व बायको एवढाच ज्याला परिवार आहे १३ तथापि ाला सर्व दिवस सारखेच वाटतात १४ अंतःकरणातील कामक्रोधादि शत्रुसमुदाय ५ विहिरींत जन्मलेलें नवीन कमल १६ वि + असुता म्ह० मृत्यु १७ काव्य (शुक्राचार्य) ाची सुता (मुलगी) म्ह० देवयानी १८ लव + आयु = अल्पायुषी

देवर्षि म्हणे, 'त्यासचि दे साध्वीव्रतपरा सुता राया ॥
शुचि निश्चयाहुनि अधिक अमृतरस नसे परासु ताराया ॥ २० ॥
होतें सद्धर्माच्या कासेला लागतां सदा शिव हो ! ॥
येतों, बसा, प्रसन्न प्रभु मृत्युंजय[१९] तुम्हां सदा शिव हो' ॥ २१ ॥
गेला मुनि जो भगवत्कीर्ति-महाकामधेनुचा[२०] दुहिता ॥
नेउनि दिली नृपें ती सद्विधिनें सत्यवत्करीं दुहिता ॥ २२ ॥
वेद श्वशुर, श्वश्रू स्मृति, ती स्वाचारपद्धतीच[२१] सती ॥
मुनि म्हणति, 'या नृपाच्या उटजीं सिद्धि स्नुषामिषें वसती' ॥ २३ ॥
तो सत्यवान् म्हणे, 'हे पितृराज्यश्री तपोवनांत पती ॥
हो आपन्मुक्त म्हणुनि बहुधा आपणहि या[२२] मिषें तपती' ॥ २४ ॥
तत्सद्गुणें प्रमुदितें झालीं केवळ मनांत न तिघें तीं ॥
सकळें सदेवतापसवृंदेंहि[२३] तपोवनांत नति घेती ॥ २५ ॥
ती स्वमनांत म्हणे, 'तुज तनु रडविल सर्व काळ जीवा हे ॥
सोड इला वेड्या, बुध न कुसंगति धरुनि काळजी वाहे' ॥ २६ ॥
ऐसें चित्तीं बोले, मोजी उर्वरित[२४] दिवस महिने ती ॥
नसतें तसें, तरि सुखें वय भोगुनि तदधिक श्रमहि नेती ॥ २७ ॥
उरतां चार दिवस ती करि वांचाया पति व्रतारंभा ॥
तन्नियमीं[२५] प्रियवाक् ती शुक्रीं विलोकी न तीव्रता रंभा ॥ २८ ॥
फलमूलार्थ निघे पति, त्यासि म्हणे, 'मजसि सत्तमा ! न्या हो ॥
वन पाहेन, तुम्हां हे न प्रथमप्रार्थना अमान्या हो' ॥ २९ ॥

---

१९ शंकर २० भगवत्कीर्तिरूप कामधेनूचें दोहन करणारा २१ सद्वर्तनाची रीति २२ सावित्रीच्या रूपानें २३ देवासह तपस्वी जनाचे समुदाय २४ बाकी राहिलेले २५ तन्नियमीं (सावित्रीच्या व्रतांत) (जी) तीव्रता (होती) ती प्रियवाक् (मधुर भाषण करणारी) रंभा शुक्रीं (शुक्राचार्यांच्या ठायीं) न विलोकी

चित्राश्व म्हणे, 'दयिते गमली वनसरणि[२६] काय कोमळ ती ? ॥
श्रमशिल शिबिकास्थाही[२७] दुर्गवनपथांत बायको मळती[२८] ॥ ३० ॥
येणारचि तरि साध्वी श्वश्रूश्वशुरांसि पूस मग ये, तें ॥
योग्य तुज मजहि, मानिति गुर्वाज्ञाधिक सुबुद्धि, न गयेतें ' ॥ ३१ ॥
सावित्री त्यांच्याही आज्ञेतें तत्प्रसाद साधुनि घे ॥
उटजांतूनि सतीसह वंदुनि तो स्वपितृपाद साधु निघे ॥ ३२ ॥
पात्र भरूनि फळांनीं, काष्ठें फोडी वनांत, सत्वरतें[२९] ॥
पाहूनि तत्कलत्रें स्मरलें मुनिवच मनांत सत्वर तें ॥ ३३ ॥
जों साध्वी हळुच म्हणे, 'हा ! नाथा ! नियतमानदा ! रुचिरा ॥
मूर्ति श्रमते, भ्रमते मति, कीं जी प्रियतमा न दारु चिरा ' ॥ ३४ ॥
तोंचि म्हणे तो, 'उठल्या करित्या स्मृतिहानि वेदना लागे ॥
शूलशत शिरीं, जाणों सखि ! अक्षम हा निवेदनाला गे ॥ ३५ ॥
तुझिया मृदुशीतांकीं शिर ठेउनि वाटतें निजावें गे ! ॥
त्वत्स्पर्श अमृत म्हणवुनि या मत्तापें पळूनि जावें गे ' ॥ ३६ ॥
मांडी देउनि, पतिचें मस्तक हस्तकमळें सुधी रगडी ॥
दे धैर्य सतीस तिचा निजनिश्चय जो खरा सुधीर गडी ॥ ३७ ॥
सीता दशकंठा जसि, तशि सत्वें भी न तीव्रतापा हे ॥
तों पाशपाणिपुरुषाप्रति[३०] पतिपार्श्वीं पतिव्रता पाहे ॥ ३८ ॥
क्षितिवरि पतिशिर उतरुनि सविनय झडकरि उठोनि कर जोडी ॥
नमुनि म्हणे, 'देव तुम्ही, अशि कैंची अन्यदर्शनीं गोडी ॥ ३९ ॥
केलेंचि धन्य दर्शनदानें येऊनि कानना मातें ॥
अजि ! देवेश ! निवावे बहु हे सेवूनि कान नामातें ' ॥ ४० ॥

---

२६ रानांतला मार्ग २७ पालखींत बसून जाणारी २८ त्रास होतो २९ सच्छील
३० पाश आहे ज्याच्या हातात असा पुरुष म्ह० यम

देव म्हणे 'सति! यम मी;' 'कां आलां?' 'न्यावया तुझ्या पतितें'॥
'हें दूतकार्य कीं जी;' 'जें सेवककृत्य वेगळें सति तें ॥ ४१ ॥
हा सत्यवान् सुकृतवान् गुणवान् न्यावा न सेवकांनीं की ॥
ज्या कर्मीं योग्यत्व स्वामीचें तें न सेवकानीकीं[३१]' ॥ ४२ ॥
अंगुष्ठमात्र पुरुषाप्रति यम पाशेंकरूनि आकर्षी ॥
तें 'हाय! हाय!' म्हणती बहु सद्गदकंठ साश्रु नाकर्षी ॥ ४३ ॥
यातें बांधुनि घेउनि यमधर्म प्रभु निघे अवाचीतें[३२] ॥
भ्याला सतीस, बहुधा जें ब्रह्मलिखित बरें न वाची तें ॥ ४४ ॥
त्यामागें तीहि निघे धर्म म्हणे, 'भागलीस जा परत ॥
स्नेहऋण फेडिलें त्वां, करुनि स्वपतिक्रिया रहा स्मरत' ॥ ४५ ॥
साध्वी म्हणे, 'प्रभो! पति जिकडे जावींच मूर्ति हे तिकडे ॥
स्वगुरुव्रतप्रसादें मद्गतिस न रोधितील हेति-कडे[३३] ॥ ४६ ॥
संत म्हणति, सप्तपदें सहवासें सख्य साधुशीं घडतें ॥
सन्मित्रचि[३४] न व्यसनीं अन्याखिलमित्र संकटीं पडतें' ॥ ४७ ॥
ऐसें सती वदे, तो बोल[३५] शशी, देव तोहि सागरसा ॥
प्रेमें उचंबळे हो, धरि कारुण्यें द्रवासि सागरसा[३६] ॥ ४८ ॥
धर्म म्हणे, 'साध्वी! बहु श्रमलीस, स्वाश्रमासि जा मागें ॥
जो मागशील तो वर देतों, घे इष्ट तें मला मागें' ॥ ४९ ॥
'देवा! व्हावे चक्षुस्तेजस्संपन्न आश्रमामाजी ॥
मामाजी ऐसें द्या, मति साहेनाचि त्या श्रमा माजी' ॥ ५० ॥
'दिधलें' धर्म म्हणे, परि जातचि होती तशीच मागूनी ॥
देव म्हणे पुनरपि, 'जा वत्से! घे वर दुजाहि मागूनी' ॥ ५१ ॥

---

३१ चाकराचा समुदाय ३२ दाक्षिण दिशेस ३३ शस्त्रें व डोंगराचे कडे ३४ सन्मित्र ज्याला आहे असा ३५ सावित्रीचें भाषण ३६ स + अग (पर्वतासहित) रसा म्ह० पृथ्वी

ती सुमति म्हणे, 'राज्यभ्रंशें बहु खिन्न सासुरा होतो ॥
पावुनि भवत्प्रसादें निजपद बहु काळ सासु[37] राहो तो' ॥ ५२ ॥
'होइल जा' धर्म म्हणे, परि करि अनुगमन सबहुमान सती ॥
कीं जी हंसी हंसावांचुनि मानील न बहु मानस ती ॥ ५३ ॥
धर्म म्हणे, 'गे! बाई! करिसी कां व्यर्थ या श्रमास तिजा ॥
वर घे नकोचि मागों, आलीस सुदूर, आश्रमा सति जा' ॥ ५४ ॥
त्यासि म्हणे सावित्री, 'संपन्न असो पिता सु-तनय-शतें' ॥
हा लक्ष्मीसुतकवि[38] किति लिहिल सतीचें उमासुत न यश तें ॥ ५५ ॥
उडुपा[39] उडुसें धर्मौदार्या लाजूनि अभ्र मुरडे हो ॥
सावित्रीच्या सुयशीं पति न दिसे म्हणुनि अभ्रमु[40] रडे हो ॥ ५६ ॥
ऐसें शिरोनि चित्तीं घेऊनि भारीहि तीन वर देवा ॥
सोडीना सोडविल्यावांचुनियां ती सती नवरदेवा ॥ ५७ ॥
देव म्हणे, 'तूं स्वच्छा, स्वच्छायाशींच मागतीस तिघे ॥
वर घेउनि जा चवथा देतों मागोनि मागती सति घे' ॥ ५८ ॥
व्हा सुप्रसन्न, 'वत्से! तुज हो सुतशत असें वदा, न्या हो ॥
सुयशोराशि स्वर्गी लज्जाप्रद सुरनगा वदान्या[41] हो' ॥ ५९ ॥
भुलला धर्म द्युतिला, धृतिला, मतिला तिच्या तथा स्तुतिला ॥
न करुनि विचार जावी मागें म्हणवुनि म्हणे 'तथास्तु' तिला ॥ ६० ॥
हळुचि म्हणे सावित्री, 'पावेन वरेंकरूनि संततिला ॥
तुमचा प्रसाद म्हणुनि प्रेमें गातील सर्व संत तिला ॥ ६१ ॥
तरि मत्पति मज द्या कीं, तुमची पावेल मान सत्या गी ॥
यश रक्षाया प्राणहि सत्यगुणासक्तमानस त्यागी' ॥ ६२ ॥

---

३७ स+असु=असुसहित=जिवत ३८ मोरोपत ३९ चद्राला ४० ऐरावताची स्त्री
४१ दात्या

रोमांचित धर्म म्हणे, ' बाई! गातिल तुझा प्रभाव सती ॥
पतिशीं अविनाभावें[४२] वससिल, रविशीं जशी प्रभा वसती ॥ ६३ ॥
राज्य चतुःशत वत्सर करिल तुझा कांत सोडिला, जा गे! ॥
हा त्वन्महिमा जागो, सीतेनें जेविं जोडिला जागे' ॥ ६४ ॥
तें वृत्त वर्तमान स्वल्पहि न तिच्या कळे वरा पाशीं ॥
जातां यम, सावित्री धांवत आली कलेवरा पाशीं ॥ ६५ ॥
पुनरपि तशीच बसली अंकीं घेऊनियां स्वपतिशिर ती ॥
जशि[४३] चेतना धवांगीं होय, इची जीवितांत मति शिरती ॥ ६६ ॥
स्त्रीस म्हणे, ' सुभगे! त्वां मृदु मांडी मांडिली उशी, रमला ॥
आत्मा निद्रेशीं, रवि मावळला लागला उशीर मला ॥ ६७ ॥
पुरुष श्याम महौजा[४४] ओढित होता बळेंचि मजला जो ॥
तो कोण, पुसेन तया नसतां स्वप्नोत्तमर्ण[४५] मज लाजो' ॥ ६८ ॥
' कथिन उद्यां, झाली बहु रात्रि; बळ असेल तरि उठा राया ॥
देत्यें हात, चला जी, घेत्यें फळभाजना कुठारा या ॥ ६९ ॥
भेटवित्यें ताताला मातेला, या उठा ' असें वदली ॥
आली घेउनि, अद्भुत वाटे कलभासि[४६] सांवरी कदली ॥ ७० ॥
आला प्रकाश नेत्रीं, अंधत्वाचा वरें नुरे गंध ॥
परि भूप पुत्रमोहें केला पहिल्यापरीसही अंध ॥ ७१ ॥
मुनि म्हणती ' हा आला, नेत्रें उघडुनि पहा सदारा या ॥
मोठा भाग्याचा तूं प्रमुदित यांसह रहा सदा राया ॥ ७२ ॥

---

४२ वियोग न होता ४३ जशी धवांगीं चेतना (तशी) इची मति जीवितांत शिरती होय (हिच्या जिवात जीव आला) ४४ महातेजस्वी ४५ स्वप्नातील उत्तमर्ण (सावकार) ४६ हत्तीच्या छाव्याला

दे आलिंगन, अंकीं घे, मस्तकपद्म हुंग वाराया ॥
आत्मात्मजतापातें[47], दे आशी राजसत्तमा राया' ॥ ७३ ॥
पुसतां विलंबकारण, चित्राश्व म्हणे, 'शिरोव्यथाशयन' ॥
मुनि म्हणति, 'हें नव्हे, वद वत्से, हो तूंचि आमुचे नयन' ॥ ७४ ॥
सावित्रीनें कथिलें तें वृत्त अशेष साधुसद नमुनी ॥
तेव्हां झाले अतुल प्रीतिक्रीडेसि केलिसदन मुनी ॥ ७५ ॥
दुसरे दिवशीं प्रकृति[48] प्रार्थिति येऊनि आपुल्या पतितें ॥
'या, राज्य करा, सचिवें वधिला, हरिली स्वभूमि ज्या पतितें' ॥ ७६ ॥
मुनि म्हणति, 'अनुभवावें स्वस्थमनें राज्यपद नता राया ॥
न तपोवन वर तुज बहु सावित्रीयुक्त सदन ताराया' ॥ ७७ ॥
सिंहासनीं बसविला सावित्रीच्या व्रतेंचि, हा नियम ॥
वरसामर्थ्य म्हणा, परि गेला होता करूनि हानि यम ॥ ७८ ॥
सावित्रीनें केला उभयकुलोद्धार हा असा राज्या ! ॥
कृष्णाहि अशीच, स्तुति येती न मुखासि या असारा ज्या" ॥ ७९ ॥

गांधारीचा दुर्योधनास उपदेश

पाडवांशीं युद्ध केल्यानें नाश होईल, सबब युद्ध करण्याचा हट्ट सोडून, त्याच्याशीं सख्य करून त्याचा भाग त्यास द्यावा असा गाधारीनें दुर्योधनास उपदेश केला तो यात आहे.

गांधारी त्यासि म्हणे, "वत्सा बहु कष्टतो दुरभिमानी ॥
कां त्यजिसि गुरूक्ति, इला आत्माधिक बहुगुणें सुरभि मानी ॥ १ ॥

---

४७ तुझें व तुझ्या मुलाचें दुःख याला ४८ प्रजा

अन्याय-कृष्णवर्त्मा[1] न स्पर्शो कीर्तिकापुरा तनया ॥
ज्या लोभा भजसी तूं, भजले नाहींत बा पुरातन या ॥ २ ॥
कामें कोपें लोभें नागविले अमित यांस जे भुलले ॥
यांच्या कुदृष्टिपातें तेजस्वी पुरुष-हीरेंही[2] उलले ॥ ३ ॥
न उगाचि मूकसा तूं चित्तांत धरूनि दंभ दर्प रहा ॥
बा ! दुरभिमान न बरा, देइल धनपतिकरींहि खर्पर[3] हा ॥ ४ ॥
अहित कथील तरि कसा गुरु ? बाप कसा तसीच आइ कसी ? ॥
नाइकसी गुरुवचन, क्षुद्रवचन बहु जपोन आइकसी ॥ ५ ॥
सत्यप्रेमें स्वामी न म्हणविती हे दयाभ्र[4] मामाजी[4] ॥
मी राजा ऐसें जें काय म्हणसि खेद या भ्रमामाजी ॥ ६ ॥
राज्यार्ध पांडवां दे, तूं घे राज्यार्ध, बहु तुला बा हें ॥
साम करी, यश रुसले, मुरडुनि तुज पाहतें मुला ! बाहें ॥ ७ ॥
निष्कंटक राज्य करिसि हा महिमा सत्य पांडवांचा रे ॥
सत्सख्य करूनि यशें धवळ करा सत्यपांड[5], वांचा रे ॥ ८ ॥
भीष्मद्रोणाचार्य प्राणांतें सांडितील, न तयांतें ॥
सामर्थ्य असोनि अधिक बहु ते आहेत साधु नत यांतें ॥ ९ ॥
क्षुद्र शकुनि-दुःशासन-कर्ण, यश क्षुद्र-संग-रहितास ॥
कोणा होइल केला भूतबळें रुद्रसंगर हितास ? ॥ १० ॥
सर्वसुहृत् श्री कृष्णप्रभु, याची कांस धरुनि सर्व तरे ॥
तूं किति ? तरले याच्या नामें बहु सागरांत पर्वत रे ॥ ११ ॥
तुज पांडवजय दुर्घट, नारळ हरिजेल काय खर्वतरें ॥
कृष्णोकें सख्य करीं, याचि उपायें अनिष्ट सर्व तरें" ॥ १२ ॥

---

१ अन्यायरूप अग्नि   २ पुरुषश्रेष्ठ   ३ खापर   ४ दयेचा मेघ भीष्म   ५ सत्यप + अड (ब्रह्मांड)

कुंतीचा स्वपुत्रांस निरोप

कौरवाशीं युद्ध करण्यास सज्ज झालेल्या आपल्या पुत्रास कुंतीने हा वीररसपूर्ण निरोप पाठविला.

स्वरथीं चढोनि भगवान् मग जाय पुसावयासि आतेला[1] ॥
तेंचि वदूं, कोण रसिक गोघृत सोडुनि करील आ तेला ॥ १ ॥
सांगे सुयोधनाचें मत संक्षेपें यदूद्वह[2] सतीतें ॥
धर्मासि निरोप पुसे, सुतमार्दव आठवूनि हसतीतें ॥ २ ॥
कुंती म्हणे, " वद असें त्या मत्तनयासि कमळनयना ! कीं ॥
परिसोत पूर्वज तुझा प्रेमें सुरगीत अमळ नय नाकीं ॥ ३ ॥
वाटे सुभटें पुत्रें मेळविला विप्रसेवनीं[3] नव ' ट ' ॥
वर्षोष्णसह[4] जटिल वर, तरि काय बहु तसे वनीं न वट ॥ ४ ॥
वर्णिति रिपूंत समरीं दाखवितां बाहुबळ जनां भाट ॥
ब्रह्मा[5] नामीं दुसरा योग्य क्षत्रा न जल-ज-नाभा ! ' ट ' ॥ ५ ॥
सांग स्वसख्यासि असें, झाली त्वत्सूतकीं[6] गगनवाणी ॥
कीं 'कुंति ! हा अरि वधुनि पद साधिल, तुज सुखा मग न वाणी' ॥ ६ ॥
तें सत्य असो, तेंही जें युद्ध पुरांतका[7] महेशासीं ॥
मद्वीरसूत्वहि[8], श्री-स्त्री-कीर्त्यपहार-काम हे शासीं ॥ ७ ॥
भीमासि म्हण, द्यूतीं नेलें जिंकूनि वित्त भीमा जें ॥
तें न स्मरे; न तुमच्या वनवासालाहि चित्त भी माजें ॥ ८ ॥

---

१ कुंतीला २ कृष्ण ३ विप्रांच्या सेवेच्या योगानें नवीन ' ट ' मिळविला म्ह० ' भट'च्या ऐवजीं ' भट्ट ' झाला, असा भाव ४ पर्जन्यग्रीष्मादि सहन करणारे ५ नामीं दुसरा ' ट ' ब्रह्मा (ब्राह्मणाला) योग्य, क्षत्रिया न, असा अन्वय ६ तुझ्या जन्मकाळीं ७ त्रिपुरारि शंकराबरोबरचें ८ माझें वीरपुत्र प्रसवण

सलतें मनांत दुष्टें वोढुनि नेली सभेंत कृष्णा तें ॥
स्मरली, त्वांहि उपेक्षा करितां, हरितां निरीस कृष्णातें ॥ ९ ॥
त्या स्मरणें मन पडलें तापीं बहु जेविं तळमळत डागें ॥
हृदयें मोह उघडिला, जैसा ग्रीष्मांत तळमळ तडागें ॥ १० ॥
दावावें यश जोडुनि कुळजानें सुप्रसन्न वदन कुळा ॥
प्रथम पुसोनि कुशल मग जगदीशा तूं असेंचि वद नकुळा ॥ ११ ॥
अयशस्कर तोक पळहि मळवाया धाम बा न रांगावें ॥
जरि न गमेचि, तरि सुखें चित्र-रचित-राम-वानरां गावें ॥ १२ ॥
हें क्षत्रियासि समुचित, ऐसाचि निरोप सांग सहदेवा ॥
जो पांचांत यशस्कर तो माजा पुत्र मूर्तमह[९] देवा ॥ १३ ॥
कृष्णेसि सांग कृष्णा तिळभरहि तुझें उणें न सोशील ॥
त्वां साहिलें असें पळमात्रहि सर्वसहा[१०] न सोशील ॥ १४ ॥
त्वां रक्षिलें, न झाले क्षम रक्षायाहि मत्तनय[११] नातें ॥
असते क्षम, चरणनखां स्पर्शो देते न मत्तनयनातें[१२] ॥ १५ ॥
जरि बुडविलीस माझ्या पुत्रांही व्यसन-गर्त-लीनांही ॥
तरि न विटलीस, यापरि सत्वें कोणीहि वर्तली नाहीं ॥ १६ ॥
किंबहुना सांग तयां समयीं जें काय चांगलें कांहीं ॥
कृष्णा, मन्मत हें कीं, यश रक्षावें, न आंग लेंकांहीं" ॥ १७ ॥

कर्णाची स्वपक्षपरायणता

कर्ण हा कुंतीचा पुत्र होता, परंतु लहानपणापासून तो कौरवाबरोबर वाढला होता. पुढे कौरवपाडवाचे युद्ध व्हावयाचें ठरले त्या वेळीं कृष्णाने त्यास पांडवांचा

---

९ मूर्तिमंत आनंद १० सर्व सहन करणारी पृथ्वी ११ माझे पुत्र १२ उन्मत्तांच्या नेत्रातें

पक्ष घेण्यास सांगितलें परंतु त्याने आपल्या हितकर्त्याचा पक्ष सोडिला नाहीं. या प्रसंगाचें यांत वर्णन आहे.

श्रीकृष्ण म्हणे, " कर्णा ! तूं कुंतीचा कुमार कानीन[1] ॥
त्वद्वदनोत्थ[2] न पडला अर्थिजनांच्या कधींहि कानीं न ॥ १ ॥
ऐसा वदान्य विद्वान् विश्रुत तूं शुद्ध विप्रजनदास ॥
चाल, भजोत भ्राते तुज, चातक भजति जेविं वनदास[3] ॥ २ ॥
चाल कसा, हो राजा, मातेच्या मानसासि दे सुख गा ॥
यांचा तुज काकांचा सहवास, जसा सितच्छदा[4] सुखगा" ॥ ३ ॥
कर्ण म्हणे, " बा ! देवा ! वदसि स्नेहेंचि बा ! दयाळो ! हें ॥
भटकरगें[5] जोडावीं स्पर्शमणीची कसी दया लोहें[5] ? ॥ ४ ॥
मातृत्यक्ता मजला राधाहस्तीं दिलें अधिरथानें ॥
मज पाजाया प्रेमें पय पळ धरिती तिची न धिर थानें ॥ ५ ॥
दुर्योधन नांवाचा, राजा मी, सर्वराज्यभोग मला ॥
मूर्त नरक नरकाविच्या हृदयाला, जो कृतघ्न, तो गमला ॥ ६ ॥
संस्कार विवाहावधि केले माझे यथोक्त सूताने ॥
निर्मळपणें निघावें रक्तपटांतूनि केविं सूतानें ? ॥ ७ ॥
श्रीकृष्णजी ! करावा कैसा विश्वासघात अवसानीं ॥
युद्ध कसें न करावें ? आम्हां हा युद्धलाभ नवसांनीं ॥ ८ ॥
तरि मग उरलें काय ? प्रभुजी ! त्यजिल्या जरि प्रतिज्ञा त्या ॥
नच सोडवेल देउनि धीर भरंवसा अरिप्रति ज्ञात्या ॥ ९ ॥
राज्य न करील, देइल धर्म मला उमजतांचि हें नातें ॥
देइन सुयोधना मी, तेव्हां होइल तुम्हांसि हें ना तें ॥ १० ॥

---

१ कुमारदशेंत झालेला पुत्र २ तुझ्या मुखातून निघालेला ३ मेघास ४ श्वेत पक्ष हंसास ५ वीराच्या हातातील लोहें म्ह० खड्गानें

आटोपिला न पहिला, तो आटोपेल काय गा ऊत ? ॥
जोडा यश, कवि होउनि रोमांच-व्याप्त-काय गाऊत ॥ ११ ॥
धारातीर्थींच मिळे सद्गति सत्कीर्ति शुद्धि अधमातें ॥
राज्यपदभोग नलगे, द्यावा देवा रणांत वध मातें ॥ १२ ॥
मज समजलें प्रभो हें त्वद्दृष्टिपुढें उरेल न क्षत्र ॥
रवि काळ-रुद्र-दृष्टिसि न पुरे, तेथें पुरेल नक्षत्र ?" ॥ १३ ॥
देव म्हणे, "राज्य नको ? उपदेश अयोग्य काय हे महिम्या ? ॥
क्लीबाला कन्यासी, तुज कां द्यावी बळेंचि हे मही म्यां ? ॥ १४ ॥
धनदानें अधनाचा, तुमचा तैसाचि काम रणदानें ॥
म्यां पुरविजेल, द्यावी स्वर्ग इतरें, न कां मरणदानें ? ॥ १५ ॥
जा, सर्व सिद्ध व्हा जरि आहे उद्युक्त मानस मराया ॥
सम रायास तुम्हांसहि भीमार्जुन वरद, शीघ्र समरा या" ॥ १६ ॥
कर्ण म्हणे, "बा वचना मान्य न झालों म्हणों नको पावें ॥
वध्यें वधाचि म्हणतां प्रभुनें आग्रह म्हणोन कोपावें ? ॥ १७ ॥
सत्य उपदेश आम्हीं वरिच्चेवरि भव्य हेतु झेलावे ॥
जाणोनि सर्व देवा लाविसि कां बोल ? हे तुझे लावे[६]" ॥ १८ ॥
श्रीकृष्ण म्हणे, "बहुधा मरणारचि हे समस्त सुपदेश[७] ॥
कीं तव हृदयें माझा हितहि स्वीकारिला न उपदेश" ॥ १९ ॥
कर्ण म्हणे, "भेटि असो परलोकीं मात्र बा दयाळो, कीं ॥
कलहीं स्नेह न राहे, हे दुर्लभ म्हणुनि पाद या लोकीं" ॥ २० ॥
ऐसें म्हणोनि कर्ण प्रभुला कडकडुनि भेटला सुचिर ॥
मुग्धासहि जडित[८]-कनक-मरकत-नग न गमला तसा रुचिर ॥ २१ ॥

---

६ खेळ ७ सु + पद + ईश – राजे ८ सुवर्ण व पाच यानीं जडित अलकार

वीरपुत्राची तेजस्विता

कौरवाचा सेनापति द्रोणाचार्य यानें चक्रव्यूह रचिला असता, तो फोडून जाऊन कौरवाचा पराभव करण्याचा अर्जुनाचा मुलगा अभिमन्यु यानें निश्चय केला, व त्याप्रमाणें त्यानें चक्रव्यूह फोडिला. परंतु शेवटीं अभिमन्यूवर सर्व कौरव योद्धे तुटून पडले व त्यानीं त्याला नि शस्त्र केले व तो मूर्च्छित पडला असता दुःशासनाच्या मुलानें त्याचा वध केला. त्या प्रसंगाचे व वीरपुत्र अभिमन्यु याच्या पराक्रमाचे वर्णन यात आहे.

तिसरे दिवशीं चक्रव्यूह सुदुर्भेद्य युक्तिनें रचिला ॥
जो धीरवीरहीरप्रवरप्रकरें[1] करोनियां खचिला ॥ १ ॥
व्यूहातें भेदाया धर्म झटे करुनि यत्न सानुजनीं[2] ॥
परि लोपवि प्रतापा गुरु तपना जेंवि रत्नसानु[3] जनीं ॥ २ ॥
धर्म म्हणे, 'सौभद्रा, दुर्भेद्य व्यूह यत्न चालेना ॥
व्यूहपुरःस्थितः अस्मद्गुरु कुरुकटकेश लेश हालेना' ॥ ३ ॥
अभिमन्यु म्हणे, 'चिंता करितां हे व्यर्थ काय हो तात ॥
या वाक्यें बहु लज्जित की हे तुमचेचि पाय होतात ॥ ४ ॥
तातें कथिला आहे दुर्भेद्य-व्यूह-भेदनोपाय ॥
शिरतों, भय काय मनीं ? आहेत सहाय राय हे पाय ॥ ५ ॥
व्यूहीं शिरेन शरसा, मागें परतेन एक पदही न ॥
युष्मत्पदप्रसादें होतिल युष्मत्सपत्न[4] मदहीन' ॥ ६ ॥
धर्म म्हणे, 'त्वद्रचितद्वारें आम्ही समस्त हे मागें ॥
येतों रक्षाया तुज द्यावें स्वस्थैर्य धैर्य हेमागें' ॥ ७ ॥

---

१ धैर्यवान् वीररूप हिऱ्यामध्यें श्रेष्ठ त्याच्या समुदायानें २ अनुजा (धाकट्या भाग) सह ३ मेरु ४ तुमचे शत्रु

सौभद्र म्हणे, 'शिरतों व्यूहीं, डोहीं जसा मतंगज वा ॥
हरिपोत[५] दंतियूथीं, कीं दहनीं करुनियां पतंग जवा[६] ॥ ८ ॥
जें करिन आजि होइल पितृ-मातुल-सुचरितानुरूपचि तें ॥
क्रव्यादांला[७] खाया देइन उधळुनि बळें कुरूपचितें[८]' ॥ ९ ॥
ज्येष्ठ पित्याला देउनि अभय, म्हणे तो सुवीर सूतातें ॥
'हूं हांक रथ, म्हणावी माय सुभद्रा सुवीर-सू तातें' ॥ १० ॥
तो सूत सुमित्र म्हणे, 'भो आयुष्मन् कुमार आपण कीं ॥
हांकिन हरि अरिवरि परि कुरुगुरुशीं गांठि, कठिण हा पण कीं' ॥ ११ ॥
हांसुनि सौभद्र म्हणे, 'हटकीन हठें रणास भीमातें ॥
शक्राऽर्जुनकृष्णाशीं करितां समर न शिवेल भी मातें ॥ १२ ॥
द्रोणानीका मानू जन सागर, मजहि सत्वरा मकर ॥
घे काय न्याय[९]-पर-स्वच्छात्र-नदीज-सत्त्व रामकर[०]' ॥ १३ ॥
तन्निर्बंधें नीटचि चालविला रथ विमानसा सूतें ॥
देती प्रभूक्तितें[१०] श्रितमाति, कुलजा जेविं मान सासूतें ॥ १४ ॥
भीमादि सबळ सर्वहि ते उठले व्यूहकोट फोडाया ॥
इकडुनि कौरवकटकहि होय पुढें शत्रुसैन्य झोडाया ॥ १५ ॥
पावत असतां दोन्हीं करुनि तुमुलाहवास[११] वध सेना ॥
व्यूहीं सौभद्र शिरे, चित्तेंहि जयांत वासव[१२] धसेना ॥ १६ ॥
प्रभुचा[१३] मर्मी हाणी सर्वांसहि तीन तीन शर भाचा[१३] ॥
वाटे बहु सिंहांशीं समर करी कुपित पोत शरभाचा[१४] ॥ १७ ॥

---

५ सिंहाचा छावा ६ वेगाला ७ मासभक्षक प्राण्यास ८ कुरु + उपचितें = कुरुसपादित ान्यें ९ न्यायनिष्ठ असा आपला शिष्य जो भीष्म त्याचें सत्व परशुरामाच्या हातानें घेववेल ाय ? १० धन्याच्या आज्ञेस ११ तुमुल + आहव = तुंबळ युद्ध १२ इंद्र १३ कृष्णाचा ाचा अभिमन्यु १४ अतिबलाढ्य पशुविशेष

अंध म्हणे, 'रे! संजय! हें त्या पौत्रासि वर्ष सोळावें!॥
लोळावें मांडीवरि, तेणें द्रोणादिकांसि घोळावें!'॥ १८॥
संजय म्हणे, 'म्हण अनृत, भीष्माचा एकला पणतु मुलगा॥
करिता झाला गुहसा[15] बहुतांनीं वेढिला रण तुमुल गा॥ १९॥
कुरुसैन्यांत गमे ज्यापरि रंभाकाननांत[16] वारा हो॥
त्या विजयश्री देउनि परिरंभा[17] कां न नातवा राहो?'॥ २०॥
'अक्षतधनु तोंवरि हें वीरशिरोरत्न नावरायाचें[18]॥
यास्तव सर्वहि रक्षूं आजि करुनि यत्न नांव रायाचें'॥ २१॥
कर्ण करी चर्माचे, श्रितविघ्नाचे जसे गणप टुकडे॥
तरि पाहोंहि न शकले वीर विशस्त्राहि त्या रणपटुकडे॥ २२॥
त्या सौभद्रावरि बळसागर गरगर गदेसि फिरवीत॥
दुःशासनसुत धांवे निज-भुज भुजग-प्रताप मिरवीत॥ २३॥
युद्धचमत्कार रुचिर सुचिर प्रकटुनि महागद भ्राते॥
अन्योन्यकृताघातें वा मूर्च्छा पावले अदभ्रा[19] ते॥ २४॥
आधीं उठोनि, उठतां सौभद्र-शिरीं प्रभो गदा घाली॥
विवश करी ती, दुष्परिहार्या जेविं प्रभोगदाघाली[20]॥ २५॥
पडली जशी कराया प्रेक्षक-सुर-विरस मस्तकोपरि ती॥
भूवरि सौभद्रतनुहि ओकुनि सरुधिर समस्त कोप रिती॥ २६॥

अभिमन्यूविषयीं अर्जुनाचे विलाप

संशप्तक वधुनि विजय सांजे शिबिरासि यावया परते॥
प्रभुसि म्हणे, 'कां कांपे मन कांपविले जरि स्वयें पर ते॥ १॥

---

१५ कार्तिकेयासारखा १६ कदलीच्या वनात १७ आलिंगनास १८ आवरणार नाहीं १९ पुष्कळ २० फार दुःखदायक अघा (पातका) ची आली (पक्ति)

कंठ गहिवरें भरला, शिरली हृदयांत केशवा ! धडकी ॥
येतें रडे वृथा कां ? बा माझी प्रकृति काय गा ? रडकी ' ॥ २ ॥
अर्जुन अस्वस्थहृदय होय, गतश्रीक[1] शिबिर पाहून ॥
प्रभुसि म्हणे, ' महदप्रियसूचक[2] बहु चिन्ह काय याहून ? ॥ ३ ॥
अतुलप्रताप लोकीं ज्या खलबलजलधिवाडवाभाचा[3] ॥
तो कृष्णा ! आज तुझा मज आला कां न आडवा भाचा ?' ॥ ४ ॥
शिबिरीं शिरोनि विजयें धर्मादिक देखिले अधोवदन ॥
तें पुत्ररत्न एकचि न निरखिलें सद्गुणर्धिचें[4] सदन ॥ ५ ॥
मृदुलप्रकृति न साहे सुतशोका जेंवि न रविला पाला ॥
शिबिरीं करी परोपरि नारायणमित्र नर विलापाला ॥ ६ ॥
" जो बहु परपृतनांसीं[5] गोपींसी बाळकृष्णसा रमला ॥
दावा हो ! सत्वर तो स्व-गुरु-वचन-गीत-कृष्णसार[6] मला ॥ ७ ॥
ज्याचा शस्त्रीं शास्त्रीं व्यवहारीं वासुदेववत् समज ॥
काय तुम्ही केला हो ! आणुनि तो भेटवाचि वत्स मज ॥ ८ ॥
बहुधा तुम्हीं धरुनि गुरु-कृत-चक्र-व्यूह-भेद-कामातें ॥
केलाचि पुढें, नाहीं तरि करिता स्पर्श खेद कां मातें ? ॥ ९ ॥
तुमच्या भुजशस्त्रांतें धिक् ! हा निःसार हो खटाटोप ॥
शिर ज्या न रक्षवे तो कार्याचा काय ओखटा[7] टोप ॥ १० ॥
हर ! हर ! जाणों चुरिला तो बाळ करेणुंनीं[8] चरणपातें ॥
शिव ! शिव ! भरतिल कीं हो तो बाळक रेणु नीच रणपातें[9] ॥ ११ ॥

---

१ निस्तेज २ मोठें अनिष्टदर्शक ३ शत्रुसैन्यरूप समुद्राला वडवाग्नीसारखें तेज आहे ज्याचें असा ४ सद्गुणाच्या समृद्धीचें स्थान ५ शत्रुसैन्यांशीं ६ ताताज्ञारूप गीतास हरिणासारखा वश (म्ह० आज्ञाधारक) ७ वाईट ८ बालहस्तींनीं ९ रणातील पतनानें

कुंतीस काय सांगूं ? कृष्णेला दाखवूं कसें वदन ? ॥
दुष्कर मला सुभद्रासांत्वन ! दुर्दर्श उत्तरासदन ! ॥ १२ ॥
यांचें स्वरूप कळतें तरि पळ न विसंबितोंचि बाला हो ॥
'शिव ! शिव !' म्हणेल मरणावधि वैधव्याधिमग्न[10] बाला हो ॥ १३ ॥
न म्हणे अमृतरस अधिक करि ज्याच्या बाप लालना कवि तो ॥
काय पितृपरिष्वंगज[11] जें सुख त्या बा पलालें[12] नाक वितो ॥ १४ ॥
कां माझें उर न उले ! कवि पवि की म्हणति तोक-शोकाला ॥
लोकां लाजे मन, कीं जेविं सुयश हारवूनि ओकाला ॥ १५ ॥
हा ! वत्सा ! रक्ताक्षा झाले त्वत्सुगुण आजि घातकसे ॥
बा ! वाहिले परांचे तुजला हाणावयासि हात कसे ? ॥ १६ ॥
मारिन जयद्रथ, करिन यश भुवनीं विशिखजाल[13] वितत रणीं ॥
हें न घडतां जळेन ज्वलनी, होतांचि अस्तमित[14] तरणी " ॥ १७ ॥

हंसकाककथानक

मद्रदेशचा राजा शल्य कर्णाचे सारथ्य करीत असता गर्वानें फुलून आत्मप्रौढी मिरविणाऱ्या कर्णाचा उपहास करण्यास्तव ही कथा शल्याने कर्णास सागितली.

मग मद्राधीश म्हणे, " कर्णा ! जे धर्मनीतिचें वतन, ॥
गोब्राह्मणशरणागत ज्यांहीं केलेचि सर्वथा जतन ॥ १ ॥
संग्रामीं न पळाले, यज्वे[1], मूर्धाभिषिक्त जे राजे, ॥
ज्यांच्या शुद्ध यशासी तुळितां क्षणही न चंद्रमा साजे ॥ २ ॥
त्यां राजर्षिवरांच्या वंशीं झालों, स्व-धर्म-पथ-गामी[2] ॥
सूत नव्हें, वर देउनि चालवितां हा त्वदीय रथ गा ! मी ॥ ३ ॥

---

१० वैधव्यरूप आधींत बुडालेली ११ पित्याच्या आलिंगनापासून झालेलें १२ तृणप्राय १३ बाणाचें जाळें १४ सूर्यास्त होताच

१ यज्ञ करणारे २ आपल्या धर्मानें चालणारा

त्या मजही हित कथितां म्हणसी ‘ हितशत्रु ’ मत्तसा वदसी ॥
तुज मति मलिनाचि रुचे चोरा जसि कृष्णपक्षि चावदसी[3] ॥ ४ ॥
काककथा कथितों ती ऐकावी मग यथेष्ट वर्तावें; ॥
पडतां गिरिशिखरच्युतबृहदुपलें[4] कीं खलें न पर्तावें ॥ ५ ॥
पूर्वी सागरतीरीं साधुनृपाच्या पुरांत एक धनी ॥
सन्मान्य वैश्य होता, नांदे ज्याच्या स्वधर्मनीति मनीं ॥ ६ ॥
त्या धनिका वैश्याचे होते बहु पुत्र पौत्र गुणवंत ॥
त्यांतें आशीर्वादें गौरविती सर्वदा सदय संत ॥ ७ ॥
त्या वैश्यकुमारांचें भक्षी उच्छिष्ट एक काक सदा ॥
बाळक उदारमतिनें न वदति वाणी कदापि साध्वसदा[5] ॥ ८ ॥
देती वैश्यकुमारक मांसौदन सेवया वडे मांडे ॥
मधु घृत पायस[6] वायस खाय सदा, पक्षिपांसवे भांडे ॥ ९ ॥
सागरतीरीं तेथें आले दैवें कदाचित मराळ[7] ॥
जे मुक्ताफळ भोजन करिती, बिसतंतु भक्षुनि फराळ ॥ १० ॥
पाहुनि हंसांतें ते बाळ स्वोच्छिष्टपिंडपुष्टातें[8] ॥
म्हणती, ‘ तूंचि विहंगा ! सर्व खगश्रेष्ठ ’ त्या सुदुष्टातें ॥ ११ ॥
गर्वे मूर्खपणें तो मानी बाळोक्त सर्व साचार ॥
अधिकचि माजे स्तवनें, न विचार करी मलीमसाचार[9] ॥ १२ ॥
गेला उडोनि गगनीं मग नीच सगर्व काक तो त्यांत ॥
साधूंत खळ असा, कीं काचमणी परमशुद्ध मोत्यांत ॥ १३ ॥

---

३ चतुर्दशी, हें विलक्षण रूप केवळ यमक साधण्यासाठीं केलेलें दिसतें ४ पर्वताच्या शिखरावरून पडणाऱ्या बृहत् (मोठ्या) उपलानें (दगडानें) ५ भय देणारी ६ खीर ७ हंस ८ आपल्या उष्ट्या अन्नावर पुष्ट झालेल्या (कावळ्यास) ९ मलीमस + आचार (दुष्ट वर्तनाचा)

जाणे त्या हंसांत श्रेष्ठ जया त्यासि तो म्हणे काक ॥
'दोघे उडों, तुझें बळ पाहों दे मत्समीप ये ठाक' ॥ १४ ॥
म्हणती हंस तयातें, 'गर्वभरें करिसि वायसा चार[१०] ॥
आम्ही मानस-वासी, सर्व-खगांचेहि राय साचार ॥ १५ ॥
रे बलिपुष्टा ! दुष्टा ! कैसें हंसासमेत उडशील ॥
साहस करितां सहसा स्पष्ट व्यसनार्णवांत[११] बुडशील' ॥ १६ ॥
वायस बहु हंसांच्या हितवचनाची करून कुत्सा[१२], हें ॥
वदता झाला त्यांसी पुनरपि तो गर्व-राशि उत्साहें ॥ १७ ॥
'शतपात[१३] जाणतों मी उडेन एकेक पात शतगावें[१४] ॥
मजसीं उडतां अन्या खगमाचें पक्षवीर्य न तगावें' ॥ १८ ॥
हांसोनि एक हंस ध्वांक्षासि[१५] म्हणे, 'तुझ्या गती शतशा ॥
आम्ही हंस समस्तांहि एकचि गति जाणतों, दुज्या न तशा ॥ १९ ॥
जाणें एका गतिला, त्याचि गतीनें उडेन आकाशीं, ॥
माने तिनें उडें तूं' बोले ऐसें मराळ काकाशी ॥ २० ॥
तों बहु हांसती जे कीं आले होते मिळोनि तज्ज्ञाती[१६] ॥
शतविधि गतिहुनि अधिका, परि तुच्छा भासली अतज्ज्ञां[१७] ती ॥ २१ ॥
हंस उडे तों त्यासीं स्पर्धेनें कावळा उडे व्योमीं, ॥
शतपात पातकालय[१८] दावी सांगों प्रकार किति तो मी ? ॥ २२ ॥
स्वज्ञातिश्रेष्ठाचें गतितांडव पाहतांचि काकांनी ॥
हर्षभरें नभ भरिलें, 'का का का का' अशा स्वहाकांनीं ॥ २३ ॥

---

१० चेष्टा ११ सकटसमुद्रात १२ अनादर १३ शंभर प्रकारचीं उड्डाणें १४ चारशें कोस १५ कावळ्यास १६ त्याचे (कावळ्याचे) ज्ञातिजन १७ त्याला (कावळ्याला) माहीत नसलेली १८ पातकाचें घर (कावळा)

मृदुपातें हंस उडे, काकाहुनि हीनशक्तिसा भासे ॥
ऐसें मुहूर्तभरि तो दावी, तों काक-मंडळी हांसे ॥ २४ ॥
हंसांसि काक म्हणती, ' हा हारविलाचि की भवज्ज्ञाती ' ॥
आयकिली दूरुनि त्या सर्व मराळोत्तमें अवज्ञा[१९] ती ॥ २५ ॥
मग पश्चिमदिग्देशीं शीघ्र शिरे हंस, काकही मळधी ॥
जिकडे होता कर्णा ! गंभीर अपार खोल तो जळधी ॥ २६ ॥
मागें धांवे वायस, हंस पुढें, सोडिला जसा तीर ॥
स्पर्धेत काक नेणे की केवळ दूर राहिलें तीर ॥ २७ ॥
पक्षांचें बळ सरलें, गर्व मनींचा मनांतचि जिराला ॥
घे[२०] धाक काक, सागर सर्वत्र दिसे निराश्रय[२१] विराला ॥ २८ ॥
न दिसे अग[२२] नग[२३], मग तग[२४] गगनीं खग नीच काय काढील ॥
चित्तीं म्हणे ' समय हा मज काळाच्या मुखांत वाढील ' ॥ २९ ॥
अवलोकिला मराळें अत्यंतासन्नपतन[२५] पामर तो ॥
मग आणिलें मनी कीं, ' यावरि म्यां न करितां कृपा मरतो ' ॥ ३० ॥
ऐसें सत्पुरुषव्रत आठविलें, मग म्हणे मराळ, ' अगा ! ॥
बहुगतिचतुरा ! पतितें शत कथिलीं त्वां स्वयेंचि काकखगा ॥ ३१ ॥
तुंडाग्रें पक्षयुगें शिवसी काका ! क्षण क्षण जळाला ॥
या गतिचें नाम कथीं. दे टाकुनि सर्व संशय जळाला ॥ ३२ ॥
ये ये झडकरि, हा मी हंस तुझी वाट पाहतों करटा ! ॥
या लक्ष-योजनांबुधि-परतीरीं आमुचा असे घरटा ' ॥ ३३ ॥

---

१९ हेळणा २० धाक घे = घाबरला २१ आश्रयहीन झालेला (कावळा) गर्भगळित झाला
२२ वृक्ष २३ पर्वत २४ मग तो नीच गगनीं तग काढील (टिकाव धरील) काय
२५ अगदीं पडण्याच्या बेतात आलेला

नेत्रीं नाकीं कानीं क्षारोदक, पक्ष जाहले ओले; ॥
केवळ विव्हळ दुर्बळ तो खळ आर्तस्वरें असें बोले ॥ ३४ ॥
'केली तुजसीं स्पर्धा तत्फळ हें व्यसन पावलों सद्य[२६] ॥
शरणागतासि रक्षीं हो कीर्ति तुझी जनांत अनवद्या[२७] ॥ ३५ ॥
सदया ! निजदेशाप्रति जरि मज नेशील तरि विभो ! मग मी ॥
शल्भीहि नम्र होइन, बा ! सांगों काय मदधिकीं खगमीं' ॥ ३६ ॥
ऐसें वदे, रडे बहु, खाय गटकळ्या जळांत, करि का का ॥
धांवे मराळ, चरणी कवळुनि काढी क्षणांत वरि काका ॥ ३७ ॥
वाहे त्या दीनातें पृष्ठी तो ब्रह्मवाहनहि[२८] हंस ॥
घेउनि गेला सागरतीरातें सर्वसज्जनवतंस ॥ ३८ ॥
स्वसमांतें अधिकांतें अवमानी दुष्ट काक तूंहि तसा ॥
तो बहुमत वैश्यसुतां धृतराष्ट्राच्या सुतांसि तूं हितसा ॥ ३९ ॥
तव दर्प सर्पसम शर हाणोनि उरीं हरील जिष्णु रणीं ॥
तें उमजसील, न उरे व्याघ्ररवें वीर्य लेशही उरणीं[२९] ॥ ४० ॥
लोकप्रसिद्ध सन्मत तेजस्वी कृष्ण[३०] चंद्रसूर्य तसे ॥
खद्योत[३१] प्राकृत तूं; ते त्वत्तेजांत लोपतील कसे ? ॥ ४१ ॥
ऐसें जाणोनि वृषा ! आटोपीं परम चंचला जिभली, ॥
कर्णा ! सावध सावध सावध रे ! गति नसेचि आजि भली" ॥ ४२ ॥

कर्णवध

भारतीय युद्धात कौरवाचा सेनापति या नात्याने कर्ण लढत असतां, अर्जुनाचा व त्याचा सामना झाला व त्यात शेवटीं कर्ण मारला गेला. तो प्रसंग व त्या वेळचा त्याचा कृष्णाबरोबर झालेला संवाद यात वर्णिला आहे.

२६ तत्क्षणींच २७ निर्दोष २८ ब्रह्मदेवाचें वाहन असूनही २९ मेंढरात ३० कृष्ण व कृष्ण (अर्जुन) ३१ काजवा

राधापुत्र[1] बहु करी बाधा पार्थासि तेधवां त्याला[2], ॥
राधाहृच्चोर[3] म्हणे, 'बा! धाक प्राप्त कां तुला झाला ॥ १ ॥
सावध होईं वीरा! पुनरपि अस्त्रासि शीघ्र अभ्यासीं[4] ॥
पावेल कोण खळ जय संगर तुजसीं करूनि सभ्यासीं?' ॥ २ ॥
देतां धीर प्रभुनें, पार्थ मनामाजि धरुनि कोपातें ॥
अभिमंत्रुनि रौद्रास्त्रें, हस्तीं घे अहिवरोग्ररोपातें[5] ॥ ३ ॥
तों वृष भूमि-ग्रस्त-स्यंदन-चक्रासि उद्धरायातें, ॥
उतरे, स्वरथाखालें, करुनि असें तुमुल युद्ध राया! तें ॥ ४ ॥
उद्धरण करूं पाहे कर्ण भुजांहीं धरूनि चक्राचें ॥
परि पृथिवी सोडीना, जाणों व्रत घेतलेचि नक्राचें ॥ ५ ॥
त्या व्यसनीं तो पाणी आणी नेत्रांसि वृष म्हणे 'हाय!' ॥
काय[6] करील? न साहे तें, बहु मर्मीहि साहिले घाय ॥ ६ ॥
स्व-वधोद्यतार्जुनातें कर्ण म्हणे, 'बळ तुझें अनंत रहा ॥
स्वस्थ मुहूर्तभरि, रणश्रद्धा पुरवील गा अनंतर हा ॥ ७ ॥
रक्षावा धर्म बुधें, कुशलाचा धर्म हा निधी, राहें ॥
स्थिर जें करिसि निरायुधमथन[7] करिल धर्महानि धीरा! हें' ॥ ८ ॥
कृष्ण म्हणे, 'राधेया! भला बरा स्मरसि आजि धर्मातें ॥
नीच व्यसनीं बुडतां निंदिति देवासि, न स्वकर्मातें; ॥ ९ ॥
जेव्हां तूं, दुर्योधन, दुःशासन, शकुनि एकमति झालां, ॥
कैसे कपटद्यूतीं चित्तींहि न धर्म लंघितां भ्यालां ॥ १० ॥

---

१ कर्ण २ अर्जुनाला ३ कृष्ण ४ योजना कर ५ सर्पश्रेष्ठवत् भयंकर बाणातें ६ मर्मस्थळीं बाणप्रहार सोशिले पण रथचक्र काढववत नाहीं, हा कमीपणा सोसवत नाहीं, असा भाव ७ ज्याच्या जवळ शस्त्र नाहीं त्यावर शस्त्राघात

जेव्हां सभेसि नेली पांचाळी मानिलें मनीं शर्म ॥
तेव्हां गेला होता कोठें राधासुता ! तुझा धर्म ॥ ११ ॥

केले दग्ध जतुगृहीं[8] त्वां पांडव वारणावती जेव्हां ॥
गेला होता कोठें धर्म तुझा सूतनंदना ! तेव्हां ? ॥ १२ ॥

अभिमन्यु बाळ बहुतीं वधितां त्वां वारिलें न तें कर्म ॥
तेव्हां गेला होता कोठें राधासुता ! तुझा धर्म ? ॥ १३ ॥

पूर्वी धर्म न रुचला त्यजिला निपटूनि तो जसा कुचला ॥
आतांचि बरा सुचला ? धर्मगृहा, सर्व व्हा परासु, चला ॥ १४ ॥

रक्षावा धर्म असा करिसी उपदेश, तरि असे मान्य ॥
रक्षितसों धर्मातें, आम्हांला धर्म ठाउका नान्य' ॥ १५ ॥

आश्रितजनाभिमानी प्रभु बोले जेधवां असें रागें, ॥
निश्वास वृषें लज्जावनतमुखें[9] सोडिला जसा नागें ॥ १६ ॥

न वदे कांहींच, रथी वेगें तो सूर्यसूनु, चापातें ॥
जोडी बाण, कराया[10] मूर्छित शक्रासि सूनुच्या पातें ॥ १७ ॥

शर सोडिला रविसुतें, धीरजनेंहि स्वधीर, यामागें ॥
जो सोडिलाचि नव्हता व्यसनांत कधींहि, मणि जसा नागें ॥ १८ ॥

तो शर गर-धर-वर-सा, पविसा, रविसा स्मरारि[11]-सायक-सा ॥
पार्थभुजांतरिं शिरला वल्मीकामाजिं[12] नागनायकसा ॥ १९ ॥

त्या खर-शर-प्रहारें विव्हल झाला महेन्द्र-सुत राया ॥
जरि होता निकट कुशल मंत्री प्रभु बाणसर्प उतराया ॥ २० ॥

---

८ लाक्षागृहात ९ लज्जेनें ज्यानें तोंड खालीं घातलें आहे त्यानें १० सूनुच्या पातें (स्वपुत्र अर्जुनाच्या वधानें) शक्रातें (अर्जुनपिता इंद्र त्यातें) मूर्छित कराया ११ मदनशत्रु शंकराच्या बाणासारखा १२ वारुळांत

ऐसा निज-भुज-विक्रम दावुनि सर्वां भटांसि शुद्धरणीं[13], ॥
उतरे वृष दावाया[14] भू-ग्रस्त-रथांघ्रिच्याहि उद्धरणी ॥ २१ ॥
जों वृष करीत होता चक्रोद्धरणप्रयास तापार्थ[15] ॥
राहुविमुक्तार्क[16] जसा झाला गतमोह भासता पार्थ ॥ २२ ॥
देव म्हणे, 'पहिलें गुरुनाम, मग स्वधनु, बाण बरवे घे ॥
खंडी शिर, रिपु पुनरपि जों रथरत्नाचिया न वर वेंघे' ॥ २३ ॥
योजुनि महास्त्रमंत्रित शर विजय म्हणे, 'जरि स्वगुरु सर्व ॥
तोषविले असतील, ज्ञानबळाचा नसेल तिळ गर्व ॥ २४ ॥
विधिनें जोडुनि नेले असेल जरि कीर्तनें न तप नाशा ॥
तरि या शरें वृष मरो, हरिचीच पुरो पुरो न तपनाशा[17]' ॥ २५ ॥
ऐसें म्हणोनि पार्थें ओढुनियां सगुण[18] बाण कर्णान्त ॥
पाठविला काळें निजदूत तसा व्हावयास कर्णान्त ॥ २६ ॥
तो शर कृत्यानळसा[19] दुर्घट[20]-चक्रोद्धृति-क्रियानळसा ॥
गांठी कुरु-बळ-विजय-प्रासादाच्या रविप्रभा[21] कळसा ॥ २७ ॥
शाणनिशितमुख[22] बाण प्राणभृदीड्यार्क[23]-सूनुच्या अमळा ॥
खंडी नाळापासुनि[24] कमळा मारुत तसा शिरःकमळा ॥ २८ ॥
सास्राश्रु[25] शिर वृषाचें प्रथम क्षोणीतळीं गळालें हो ! ॥
मग सकुसुमवृष्टि तनू; सधर्मभयशत्रुबळ[26] पळालें हो ॥ २९ ॥

---

१३ धर्मयुद्धात १४ (विक्रम) दावाया १५ व्यर्थ श्रम करण्यास्तव १६ राहूच्या ग्रहणातून मुक्त झालेला सूर्य १७ (कर्णपिता) सूर्य त्याची आशा १८ दोरीसह १९ अविचारानें उत्पन्न केलेल्या राक्षसीच्या अग्नीप्रमाणे २० दुस्साध्य अशा चक्र काढण्याच्या कामीं आळशी नाहीं अशास २१ रवीपासून जन्मलेल्यास (कर्णास) २२ साहाणेवर घासून ज्याचें टोंक तीक्ष्ण केलें आहे असा २३ प्राणिमात्रांनीं ईड्य (स्तुत्य) अशा अर्काच्या (सूर्याच्या) पुत्रास २४ देंठापासून २५ आप्ताच्या अश्रूसह २६ धर्माच्या भीतीसह शत्रुसैन्य

कर्णशरीरापासुनि तेज निघालें दिवाकरीं शिरलें ॥
गुरुहृच्छोकतमावरि[27] जाणों सत्पुत्रसत्व तें फिरलें ॥ ३० ॥

दुर्योधनाचा बाणेदारपणा

समरांगणीं चित होऊन मरणोन्मुख पडला असताही दुर्योधनास कृष्णाचे मर्मभेदक शब्द सहन न होऊन त्यानें कृष्णाला समर्पक उत्तर देऊन हिणविलें व त्याचा अन्याय त्याच्या पदरांत घालण्याचा प्रयत्न करून, आपण ऐश्वर्य भोगिलें व शेवटपर्यंत सार्वभौमत्व गाजविलें इत्यादि सप्रमाण सिद्ध केलें, तो प्रसंग यांत वर्णिला आहे.

केशव म्हणे, ' सुभट हो ! मृतमारण हें तुम्हां नव्हे युक्त ॥
मेला तेंच गुरूचें[1] जेव्हां याणें विलंघिलें उक्त ॥ १ ॥
मेला दुर्जन, झालें बहु बरवें, सर्व वारिली पीडा ॥
खळ साधुपदा भोगित होता, बक जेंवि हंसखगनीडा[2] ' ॥ २ ॥
या स्वाधिक्षेपें[3] तो नृप उठला धरुनियां मनीं राग ॥
आगस्करघातार्थी[4] पुच्छच्छेदार्तधी जसा नाग ॥ ३ ॥
कोपें कृष्णासि म्हणे, " आइक रे ! कंस-दासदायादा[5] ! ॥
निर्लज्जा ! कपटा तव हृदया तसि गांठि जसि नदा यादा[6] ॥ ४ ॥
या फाल्गुनासि सांगुनि कपट हळुच खूण दावुनी भीमा ॥
त्वां मोडविल्या माझ्या मांड्या त्वत्कैतवा नसे सीमा ॥ ५ ॥
जो धर्मयुद्धदुर्जय वरुणा, धनदा, द्युपा,[7] यमा, रविला ॥
त्वां स्त्रीपूर्व[8] शिखंडी करुनि पुढें आपगेय[9] मारविला ॥ ६ ॥

---

२७ पित्याच्या (सूर्याच्या) हृदयातील शोकरूप अंधकारावर

१ धृतराष्ट्राचें २ हंसाच्या घरट्यास ३ आपल्या निंदेनें ४ अपराध करणाराचा नाश करूं इच्छिणारा ५ कंसाचा दास वसुदेव त्याच्या पुत्रा ६ जलचराला ७ इंद्रास ८ प्रथम जो स्त्री होता ९ नदीपुत्र (भीष्म)

शिकवुनि धर्मा 'अश्वत्थामा मेला' असें अलीक रणीं ॥
गुरुघातार्थ वदविलें त्वां स्पष्ट, तुझी नव्हे भली करणी ॥ ७ ॥

तैसाचि अश्वसेनव्यालशर[10] च्छद्म करुनि चुकवीला ॥
मारविलें त्वां चक्रव्यसनीं कर्णा अशाहि सुकवीला ॥ ८ ॥

आम्हां असें बुडविलें त्वां बहु निजधर्मनिरतकपटानें ॥
झांकिल कसें अनार्या ! स्ववदन यदु सुरसभेंत न पटानें" ॥ ९ ॥

देव म्हणे, "गांधारे ! मेलासि सपुत्रबंधु तूं दुरितें ॥
सच्छलकर्म, सुदारुण वज्र तसें, बहु दृढासही चुरितें ॥ १० ॥

भीष्म द्रोण सुदुर्जय परि मेले हे तुझ्याचि पापानें ॥
ज्यां प्रबळां जोडावे हात जयंताचियाहि बापानें ॥ ११ ॥

होता सुरासुरनरोरगदुर्जय कर्णही जसा रुद्र ॥
व्यसनीं पडोनि मेला की तव शीलानुवर्तक क्षुद्र ॥ १२ ॥

दुःशासन केश धरुनि कृष्णेसि जधीं सुयोधना कर्षी ॥
म्यां तेव्हांचि वधुनि तुज हृष्ट करावे सुयोध नाकर्षी ॥ १३ ॥

बहुतांनीं विरथ करुनि वधिला अभिमन्यु एकला बाळ ॥
तें अघ करिल तुझी, जसि वृद्धाची निर्धनत्व आबाळ ॥ १४ ॥

केला घात अधर्में असि मजवरि घालितोसि कां आळ ? ॥
व्याळसम पोषिला जो तो त्वदधर्मचि खळा तुझा काळ" ॥ १५ ॥

राजा म्हणे, "विसरलों मी सांगा करुनि पाठ वेदा न ॥
पात्रीं न दिलें ऐसें एकहि मजला न आठवे दान ॥ १६ ॥

---

१० खाडववनदहनसमयीं अर्जुनानें तक्षकपुत्र अश्वसेनाच्या आईचा वध केला तें वैर धरून अश्वसेन गुप्तरूपानें कर्णाच्या बाणावर राहिला, परतु हा बाण कृष्णानें युक्तीनें चुकाविला, ती कथा येथे ध्वनित होते

अखिलाहि भोगिली म्यां पृथ्वी, परमस्तकी दिला पाय ॥
स्वंततर[11] कवण मजहुनि आतां कर्तव्य राहिलें काय ? ॥ १७ ॥
अभिमुख शस्त्राघातें समरमखामाजि वेचिला काय ॥
स्वंततर कवण मजहुनि आतां कर्तव्य राहिलें काय ? ॥ १८ ॥
मद्भोग मदैश्वर्य प्रेक्षुनि वदले समस्त अरि, 'हाय' ॥
स्वंततर कवण मजहुनि आतां कर्तव्य राहिलें काय ? ॥ १९ ॥
सत्कारील सुरांचा ससुहृत्सुतसोदरा[12] मला राय ॥
स्वंततर कवण मजहुनि आतां कर्तव्य राहिलें काय ? ॥ २० ॥
ज्या वीरसू तयांला झाली मान्या जगत्रयीं माय ॥
स्वंततर कवण मजहुनि आतां कर्तव्य राहिलें काय ? ॥ २१ ॥
प्रविहतसंकल्प[13] तुम्हीं झालां सर्वहि बुडाल शोकांत ॥
सकळ सहायांसह मी प्रमुदित होईन वीरलोकांत " ॥ २२ ॥
या वाक्याच्या[14] झाली कुरुपतिवरि पुष्पवृष्टि अवसानीं ॥
सुर झाले हृष्ट जसे जन होतां कामपूर्ण नवसांनीं ॥ २३ ॥

उत्तराविलाप

अंकीं मस्तक घेउनि ती बाळा उत्तरा पहा पतितें, ॥
चुबुक[1] धरुनि बोलविते 'लिहिलें ऐसें कसें महापतितें ?' ॥ १ ॥
म्हणते 'मौन त्यजुनि स्मितपूर्वक एक बोल बोला जी ॥
ती कासि निवेल तुमच्या प्रियवागमृतींच नित्य लोला जी ॥ २ ॥
हा जन सखीसमाजीं तुमचा सोडूनि काय पद रमला ? ॥
चुकलें, क्षमा करावी, पसराया उशिर काय पदर मला ॥ ३ ॥

---

११ सु + अंत + तर = अधिक चांगला। ज्याचा अंत झाला आहे असा १२ मित्र, पुत्र बांधवासह अशा मला १३ ज्याच्या इच्छा नष्ट झाल्या आहेत असे १४ भाषणाच्या शेवटीं
१ हनुवटी

नसतां उशी, उशीरव्यजन[२] पयःफेनशुभ्र मृदुशयन, ॥
कशि निज आली जरि शिर न मदंकीं, पदतळींहि हा शाय न ॥ ४ ॥
अपराध कां करिल ? हे जाणे पतिदास्यधर्म साध्वी कीं ॥
अजि तीर्थबुद्धि[३] केवळ जी युष्मत्पीतशेषमाध्वीकीं[४] ॥ ५ ॥
नेत्रें उघडुनि पहा दासी तुमचीच हे, नव्हे अन्या, ॥
भलती स्पर्शेल कशी ? मी सत्य विराटनृपतिची कन्या ॥ ६ ॥
हा सातवा परिचया मास, पहा गणुनि लोटले साच ॥
इतुक्यांत कसे विटलां ? साधु म्हणति सख्य साधुसी साच ॥ ७ ॥
आर्या कृष्णा देवी, आर्या कृष्णानुजा, पृथा आजी, ॥
यांवरि रुसलां कैसे जातां सोडुनि कां वृथा आजी ॥ ८ ॥
सहदेव, नकुळ, अर्जुन, भीम उभे आर्य, धर्म मामाजी ॥
हे तात काय जेथें न बहुमता दे मुखांत आमा[५] जी ॥ ९ ॥
श्रीकृष्णजी ! तुम्हांला पाहुनि, रचिला तुम्हां असाचि गुणें ॥
सुकुशल विधि, परि पडलें मुख्य प्रेमी गुणीच फार उणें ॥ १० ॥
कृप, कर्ण, जयद्रथ, गुरु, गुरुपुत्र, क्रूर हे जसा काळ ॥
धिक् त्यांतें अन्यायें विरथ करुनि मारिला जिहीं बाळ ॥ ११ ॥
वीरा कोणा पांडव माधव तव हे न नाथ ! सा[६] मान्य ? ॥
मेलासि असाहि कसा सहसाचि जसा अनाथ सामान्य ? ॥ १२ ॥
अत्यद्भुतही सुखद न यांचा यांतेंहि न महिमा मातें ॥
सुखदा होइल, मारुनि, रिपुला, विपुलाहि न महि मामातें[७] ॥ १३ ॥

---

२ वाळ्याचा पखा ३ तीर्थवत् पवित्र मानणारी ४ तुम्ही पिऊन बाकी राहिलेल्या मद्याच्या ठायीं ५ स्तन, जी मुखात आमा दे (अशी सुभद्रा माता) जेथें बहुमता न (तेथे) हे तात काय ? असा अन्वय ६ सहा ७ कृष्णातें

तुजवांचुनि वांचुनि सुख कैचें हा काय भार, तार मला ॥
ने, हंस मानसीं निजहंसीविण काय भारता ! रमला ? ॥ १४ ॥
उदकीं लवण, तसें हें करिलचि शोकांत उर विलीन सती ॥
असती मृदु तरि पळ या तापें लोकांत उरविली नसती ॥ १५ ॥
बहु अप्सरा सुरसुता आहेत मनोविनोदकुशला हो ! ॥
पाणिग्राह्यत्वातें[८] तोहि जन उशीर, हाहि कुश लाहो ॥ १६ ॥
येइन कशि तरि सखया मति पायांची न वाहुं दे शपथ ॥
न विसंबेल पळहि मज, आणिल तव शोक पुसत देशपथ ' ॥ १७ ॥

धर्मास राज्याभिषेक

' धर्मा ! राज्य कर अशा या विप्रांचे सभाजन[१] कराया ॥
संसारीं धन्य करिल तुज हे जसि मुनिसभा जनकराया ' ॥ १ ॥
या गुरुवरोपदेशें कुंतीसुत शोक दैन्य सोडून ॥
प्राङ्मुख[२] कांचनपीठीं बैसे विप्रांसि हात जोडून ॥ २ ॥
तदभिमुख सुमणिकांचनपीठीं श्रीकृष्णसात्यकी बसले ॥
भीमार्जुन नृपामध्यें घालुनि कनकासनीं समुल्लसले ॥ ३ ॥
सहदेव-नकुल घेउनि दांतीं[३] सिंहासनीं पृथा बसली ॥
जसि काय देवहूती[४] योगयुगयुता[५] सदाश्रमीं वसली ॥ ४ ॥
अभिषेकाचें आल्या घेउनि साहित्य सर्वही प्रकृती ॥
पूर्वांग[६] भगवदुक्तें करिती धौम्यादि सर्व विप्र कृती ॥ ५ ॥
व्याघ्राजिन वेदीवरि, अंथुरिला पट तयाउपरि धवल ॥
धौम्यें धर्म बसविला त्याच्या द्रुपदात्मजा सती जवळ ॥ ६ ॥

---

८ अप्सराजनरूप वाळा व उत्तरारूप दर्भ हस्तग्रहणाचा लाभ घेवोत

१ पूजन २ पूर्वेस तोंड करून ३ हस्तिदताच्या ४ कपिल महामुनीची माता
५ योगमार्ग व कालस्वरूप यानीं सपन्न ६ राज्यारोहणाचे पूर्वकर्म

केला होम यथाविधि, तृषितज्वलनासि पाजिलें प्राज्य ॥
आज्य सुखें यजमानें, बहु निष्कंटक करावया राज्य ॥ ७ ॥
मग सांठविलें आहे ज्याच्या निःशेष विश्व हें उदरें ॥
कृष्णेसह धर्मातें अभिषेकी देवदेव तो सुदरें[७] ॥ ८ ॥
धृतराष्ट्रहि अभिषेक स्वकरें धर्मी दरेंकरूनि करी ॥
निजमस्तकीं शमाया संताप जसा करेंकरूनि[८] करी ॥ ९ ॥
अभिषेचुनि वृद्ध म्हणे, ' दिधलें तुज सर्व राज्य पुत्रा ! म्यां ॥
जैसें पूर्वी कश्यपमुनिनें अभिषेक करुनि सुत्राम्या ॥ १० ॥
सर्व प्रकृतिहि धर्मी त्याचि कनकभूषितें दरें वर्षे ॥
रामाभिषेकसमयीं जेविं तसिच त्या महोत्सवीं हर्षे ॥ ११ ॥
धर्म पदीं बैसवितां श्रीमत्कृष्णें अशषदेवाद्यें ॥
बहु वाजविलीं दुंदुभि-वीणा-पणवानकादि जयवाद्यें ॥ १२ ॥
दिधलीं युधिष्ठिरानें त्या विप्रांला असंख्य धनदानें ॥
वाटे वांटाया निधि दिधले नवही तयासि धनदानें[९] ॥ १३ ॥
हृष्ट ब्राह्मण वदले ' त्वां व्रत हें घेतलें न नव संतें ॥
पूर्वी तसें पुढेंही सुखवावें जग, जसें वन वसंतें ' ॥ १४ ॥
विप्रांतें प्रकृतींतें धर्म म्हणे ' धन्य धन्य मी आजी ॥
गुण घेतां जरि आच्या रीति असी बहु विलक्षणा माजी ॥ १५ ॥
झालां प्रसन्न सर्वहि जरि तरि मजवरि करा प्रसाद असा ॥
होती जी धृतराष्ट्रीं त्या वृत्तीतेंचि वाढवीत असा ॥ १६ ॥
याचें प्रिय शासन तें माझें, याहूनि अन्य मी नाहीं ॥
न्हृदवृद्धिनेंचि व्हावें तद्भजन करूनि धन्य मीनांहीं ॥ १७ ॥

---

७ उत्तम शखानें ८ सोंडेनें ९ कुबेरानें

करुनि ज्ञातिवध असा म्यां न वहावाचि काय; परि साचें ॥
याचें शुश्रूषण मज हित, लोहा जेविं काय परिसाचें ॥ १८ ॥
किंकर पांचहि आम्ही, राजा धृतराष्ट्र, हे धरा याची ॥
कथिली वेदाज्ञासी राजाज्ञा हे मनीं धरायाची ' ॥ १९ ॥
सांगुनि सर्वांसि असें त्या नीति-प्रीति-मति-सुधा-निधिनें ॥
भीमासि यौवराज्य प्राज्यस्नेहोत्सवें दिलें विधिनें ॥ २० ॥
सर्वज्ञा, सकळ-सुकवि-तिलका, प्रबळाहिताद्रिच्या[10] भिदुरा ॥
षाड्गुण्य[11], मंत्रनिश्चय यांचा अधिकार धर्म दे विदुरा ॥ २१ ॥
आयव्यय आणि कृताकृत यांच्या चिंतनीं परिज्ञानीं ॥
संजय नियोजिला; कीं भ्रमवी श्री, न भ्रमे परि ज्ञानी ॥ २२ ॥
सैन्याधिकार नकुळा, ज्याच्या बाहूंसि शक्रपुर गातें ॥
त्या परचक्रवधाचा दिधला अधिकार शुभ्रतुरगातें[12] ॥ २३ ॥
देता झाला देवब्राह्मणकार्याधिकार धौम्यातें ॥
दे अधिकार स्वनिकट सहदेवातेंहि साधुसौम्यातें ॥ २४ ॥
कीं निधितें यक्षपसा त्यातें करि तोचि सर्वदा जतन ॥
सहदेव वृत्तिमंतचि[13], जाणों श्रीधर्मराज तें वतन ॥ २५ ॥
ज्यां ज्यांसि योग्य जें जें, सांगे त्यां त्यांसि धर्म तें कार्य ॥
सांगे युयुत्सुसंजयविदुरातें प्रार्थुनी असें आर्य ॥ २६ ॥
' नित्य प्रातःकाळीं संध्याकाळी पुसोनि आर्यातें[14] ॥
बहु अप्रमत्त निरलस होऊनि करा प्रभूककार्यातें ' ॥ २७ ॥

---

१० बलाढ्य शत्रुरूप पर्वताच्या वज्रास ११ संधि, विग्रह, यान, आसन, द्वैध व आश्रय या गुणाचा समुदाय तें १२ अर्जुनातें १३ वतनदार १४ धृतराष्ट्रातें

भीष्मनिर्याण

उघडुनि नयनें भीष्म, प्रेक्षुनि सर्वांकडे, म्हणे ' धर्मा ! ॥
आलासि बरा समयीं, वत्सा ! मी बहुत पावलों शर्मा ॥ १ ॥
वत्सा ! धृतराष्ट्रा ! तूं ज्ञाता, तुज पाठ चारही वेद ॥
भावि कदापि चुकेना, आतां कांहीं करूं नको खेद ॥ २ ॥
चिंतामणिची तापा जसि न, करुनि शर्महानि[1], दे शाला, ॥
सत्संगति तसि; न तुझ्या उल्लंघिल धर्म हा निदेशाला ' ॥ ३ ॥
इतुकें धृतराष्ट्राला सांगुनि, मग त्यासि आपगा-तनय ॥
नमि, ज्याचे रिपु वसले ज्यासह होऊनि आप[2] गात नय ॥ ४ ॥
' पांडव आहेत तुझ्या पदरीं, म्यां रीति म्हणुनि निरवावे ॥
आप्तत्व तुजपुढें बा त्रिजगज्जनका ! कशास मिरवावें ? ॥ ५ ॥
नारायणा ! त्वदाज्ञा होतां हा, जेविं मंडपा वेल ॥
उत्तम लोकासि तुझा सेवक होऊनि थंड पावेल ' ॥ ६ ॥
कृष्ण म्हणे, ' या लोकीं, म्हणसी होवूनि सज्ज, न वसूं; तें ॥
रुचलें; जा पाव सुखें भीष्मा ! तूं सुज्ञ सज्जन वसूतें[3] ॥ ७ ॥
मार्कंडेय तसा तूं पितृभक्त, मुनींद्र वर्णिती बा ! हे ॥
यास्तव मृत्यु तव वशीं आनत होऊनि भृत्यसा आहे ' ॥ ८ ॥
आज्ञा देतां देवें, भीष्म प्रतिपाल्य जे सदा वपुसे ॥
पांडव, धृतराष्ट्र, विदुर सर्व सुहृद्वर्ग जे, तयांस पुसे ॥ ९ ॥
परिसा हो ! सर्व तुम्ही मागतसे भीष्म हा निरोपातें ॥
' लोभ न देवू सत्या, दे जेंवि ग्रीष्म हानि रोपातें ॥ १० ॥

---

१ सुखनाश २ आप होऊनि (= आप्त होऊन) ज्यासह ज्याचे रिपु नय गात बसले असा अन्वय ३ वसुलोकातें

रक्षुनि शुद्धयशातें मेळवितें जेंवि सत्य, यश तातें ॥
तेंवि न मेळविलें; हो ! हेंचि करी दूर अत्ययशतातें[4] ॥ ११ ॥
भूतीं दया असों द्या; व्हा इंद्रियषडरिनिग्रहीं धीट ॥
सोडुनि अन्य पथ धरा निजधर्माचारमार्ग हा नीट ॥ १२ ॥
चैतन्य[5] सम पहावें, गुरु लघु देहें दिसो करी कीट ॥
ब्राह्मणसत्काराचा येवूं देवूं नका मनीं वीट ' ॥ १३ ॥
सर्वांसि पुसुनि शंतुनुसुत तो राहे मुहूर्तभरि उगला ॥
फुगला सुखें, मनांत श्रीकृष्णाच्या धरूनि पदयुगला ॥ १४ ॥
झालीं क्षणें विशल्यें भीष्माचीं वीररससुधापात्रें[6] ॥
कृष्णप्रमुखांचीही झालीं रोमांचितें तदा गात्रें ॥ १५ ॥
भेदुनि मस्तक आत्मज्योति महोल्का[7] तसी शिरे व्योमीं ॥
मुनि वदले "या तेजीं तें आल्हादप्रदत्व, जें सोमीं " ॥ १६ ॥
रत्न-कनक-गंधांबर-माल्यांहीं भीष्मदेह तो भावें ॥
धर्म, विदुर शोभविती; जेणें सुकृतें[8] उगेंचि शोभावें ॥ १७ ॥
करुनि पुरावा[9] कृष्णागरु-कर्पूरादि-पुण्य-गंधाचा ॥
संस्कारिला यथाविधि देह चिताग्नींत सत्यसंधाचा ॥ १८ ॥
अपसव्य करुनि सर्वहि धृतराष्ट्रप्रमुख सज्जन चितेतें, ॥
वाटे गंगेंत करिति यज्ञांतावभृथमज्जनाचि[10] ते तें ॥ १९ ॥
गांगेयास व्यासें, गंगोदक नारदें दिलें, असितें, ॥
तेणेंहि[11], सुगति पावुनि, अरि बहु वर्णिति जयाचिया[12] असितें ॥२०॥

---

४ सकटाचें शत (=अनेक सकटें) ५ करी (हत्ती) कीट देहें गुरु लघु (मोठा लहान) [दि]सो, (तथापि) चैतन्य (ईश्वरांश) सम पहावें ६ वीर रसरूप अमृताचीं भांडीं अशीं [ज्यांचीं] गात्रें) ७ आकाशांतून पडणाऱ्या तेजस्वी ताऱ्यासारखी ८ ज्या देहानें स्वपुण्यानें सहज [स्व]भावें ९ पुरवठा १० यज्ञांत अवभृथमज्जन=यज्ञसमाप्तिनंतरचें स्नान ११ कृष्णानेंही [१]२ ज्या कृष्णाच्या खड्गातें

विश्व धवळिलें जेणें स्वयशांहीं चंद्ररश्मिगौरांहीं ॥
त्यासि भरतभार्यांहीं[13] सतिल जल दिलें, तसेंचि पौरांहीं ॥ २१ ॥
प्रगटे जलदानाच्या अवसानी भूषणास्य-रुचि-रहिता[14] ॥
करि परिदेवन[15] दीना देवनदी नारदादि-मुनि-महिता ॥ २२ ॥
ती रोदन करित म्हणे, "भारतहो ! भूप हो ! अहो मुनि हो ! ॥
वाटे न जपुनि, न तपुनि, न नमुनि, कोणी श्रमी न होमुनि हो ॥ २३ ॥
जो शुद्धराजवृत्तें[16] संपन्न, धनेंकरूनि यक्षपसा ॥
कोणीहि कवि धराया ज्या न, जसा पारदास[17] दक्ष पसा ॥ २४ ॥
प्रज्ञेनें वाक्पतिसा, संपन्न जसा महामुनि यमांनीं[18] ॥
मणिनी शेषशिरोगणसा साजे जो सदा सुनियमांनीं ॥ २५ ॥
आचार्यैंही रामें शस्त्रास्त्रांहीं न जो पराभविला ॥
वधिला शिखंडिनें तो, नवल कसें भंगिलें तृणें पविला ! ॥ २६ ॥
हें माझें हृदय मला भारत हो ! अश्मसारमय वाटे ॥
परमप्रियपुत्राच्या न विरहशोकेंकरूनि जें फाटे " ॥ २७ ॥
ऐसा विलाप करितां समजावी वासुदेव गंगेतें ॥
मन शुद्धबोधदुग्धें क्षाली, शोकेंकरूनि रंगे, तें ॥ २८ ॥
" देवि ! नको शोक करूं, शुद्धयशा तो न तव तनय शमला ॥
श्रुत[19] इतर असें करितें सत्कविवाणीस न वतन यश मला ॥ २९ ॥
शुभदर्शने ! सुत तुझा पार्थशरांहींच पावला पतन ॥
'बत[20]' न म्हणावें, गेलें होतें, तें साधिलें पुन्हा वतन ॥ ३० ॥

---

१३ भारतवंशीय स्त्रियांहीं १४ अलंकार व आस्यरुचि (मुखावरील तेज) हीं जिला नाहींत अशी १५ विलाप १६ राजा या नात्यानें केलेल्या पवित्र आचरणानें १७ पाऱ्यास १८ शमदमादि साधनांनीं १९ सत्कविवाणीस वतन करितें असे इतर यश मला श्रुत न, असा अन्वय २० 'हाय'

तुज सुतशोक शिखंडी, सिंहीला शश, कधीं न दे वधुनी ॥
विजयहि न वधी; कीं तो मृत्यु तयाच्या अधीन देवधुनी[21]! ॥३१॥
जरि देवता समस्ता मिळत्या, करित्या रणीं न तच्छमना ॥
कीं तो होता ज्ञाता, साक्षात् स्मरहर तसाचि अच्छमना[22] ॥ ३२ ॥
प्रसवश्रम भोगुनिही, सुयश न मिळतां अ-वीर-सूचि[23] रडे ॥
समर-हत-सुवीर-स्तुत-सुत-शोकभरें न वीरसू चिरडे " ॥ ३३ ॥

धृतराष्ट्राचें वनप्रस्थान

व्यास म्हणे, 'धर्मा ! हा, मत होइल, न करितां तप कसा ? रे ॥
तरुणपणीं गोड पुढें वृद्धपणीं विषय ते सपक[1] सारे ॥ १ ॥
दे आज्ञा; संपादू स्वकुलव्रत सेवटील, सुतपा हो ॥
न मरो वृथा; सुगतितें हा माझा अंध वृद्ध सुत पाहो' ॥ २ ॥
" मुनि गेल्यावरि, वदनें बोले तो धर्म मंद मंद नतें ॥
पावे निरोप देतां नंदा जें दुःख नंदनंदन, तें ॥ ३ ॥
जेवावें मग जावें; अन्य वरा त्यजुनि, आजि याचि तसें ॥
स्तन्याला बाळ जसें, सानुज मी, नमुनि पाय, याचितसें " ॥ ४ ॥
विप्रादिकांसि भोजन देवूनि, करी स्वयेंहि मग विधिनें ॥
कीं लाविला असे हा अर्थिखगांचा[2] गृहस्थनग[3] विधिनें ॥ ५ ॥
कुंतीसह जेवविली गांधारी हर्षेली सुनारी ती ॥
कीं आदरीं सखीची कन्येची दाविती सुना रीती ॥ ६ ॥
भोजन करूनि, बसला स्वस्थानीं स्वस्थ भूप, त्याजवळ ॥
ये धर्म चकोर जसा इंदुकडे घ्यावया प्रभाकवळ ॥ ७ ॥

---

२१ सुरनदी २२ शुद्धांतःकरणाचा २३ वीरपुत्र न प्रसवणारी
१ नीरस २ याचकरूप पक्षाचा ३ गृहस्थाश्रमरूप वृक्ष

धर्मासि म्हणे राजा, फिरवुनि सप्रेम पाठिवर हात ॥
' वत्सा ! धर्मी सादर, नित्य सदुपदेश आठिव, रहात ॥ ८ ॥
आत्मा संरक्षावा, मंत्र[४] करावा नृपोत्तमा ! गूढ, ॥
सुज्ञ पुरुष एकहि बहु, राजा ! न बरे सहस्रही मूढ ' ॥ ९ ॥
धर्म म्हणे " करिन असें; कथिलें त्वां नीतिसार सार मला ॥
त्यजुनि गुरूक्ता, इतरीं हा नच, अलि जेविं सारसा रमला " ॥१०॥
हित सांगुनि धर्माला राजा अंतःपुरांत तो गेला ॥
त्यासि म्हणे गांधारी, ' सांगावा मज विचार, जो केला ॥ ११ ॥
भूप म्हणे, ' पुत्रांचीं श्राद्धें करुनि, ' द्विजांसि तर्पूनी ॥
गांधारि ! शीघ्र निघतों, सर्वस्व ब्राह्मणांसि अर्पूनी ॥ १२ ॥
आज्ञा घ्यायाकरितां आधीं सर्व प्रजेसि आणवितों ॥
इतुकेंचि राहिलें, हें कर्तव्य युधिष्ठिरासि जाणवितों ' ॥ १३ ॥
धर्मासि नृपें सांगुनि धर्मैंहि सकल जनासि, पाठविलें[५] ॥
वर्ण सकळहि[६] आले, कीं प्रभुनें आपणासि आठविलें ॥ १४ ॥
नृप भेटुनि त्यांसि म्हणे, ' सज्जन हो ! जेविं वायुसह वास ॥
तेविं तुम्हासह भारत, अविट सदा यावदायु[७] सहवास ॥ १५ ॥
व्यासें, धर्मैंहि, दिली आज्ञा जाया तपोवनास मज ॥
कीं आहे या सुज्ञा राया, जसि त्या तपोधना, समज ॥ १६ ॥
द्यावी तुम्हींहि आज्ञा मज; न करावी विचारणा कांहीं ॥
मत्परिणाम घडावा बहु बरवा, यांत वांकडें नाहीं ॥ १७ ॥
आहें सुतविरहाकुळ, उपवासक्षीण, या वयें श्रांत ॥
भ्रांत नसें झालों जों तों मी पाहेन आपुला प्रांत[८] ॥ १८ ॥

---

४ राजकारण ५ सागून पाठविलें ६ ब्राह्मणक्षत्रियादि चारी वर्ण ७ जिवंत आहे तोंपर्यंत
८ वनप्रदेश

गेलें या पांडुसुतीं सत्पुरुषवरीं युधिष्ठिरी राज्य ॥
प्राज्य सुख मला झालें; ससितीं[९] दुग्धींच सांडलें आज्य ॥ १९ ॥
या[१०] पुत्रैश्वर्याहुनि तें पुत्रैश्वर्य होय फार उणें ॥
हा कोठें, तो कोठें ? तदधिक सत्पुरुष धर्म कोटिगुणें ॥ २० ॥
रक्षिल तुम्हांसि हरिसा, विधिसा, हा धर्म वत्स राघवसा ॥
येथें नाहीं काम-क्रोधाहंकार-मत्सराघ, वसा[११] ॥ २१ ॥
हा निरविला तुम्हांला म्यां चिंतास्पर्शमणि-धन-न्यास[१२] ॥
बहु सावधान चित्तें संरक्षा नित्य या अनन्यास ' ॥ २२ ॥
आधीं रोदन पुष्कळ, मग करुनि विचार, त्या सशोकांहीं ॥
ऋग्वेदी सांब द्विज वक्ता केला समस्त लोकांहीं ॥ २३ ॥
तो सांब म्हणे " राजा ! जें तूं वदलासि, तें सकळ साचें ॥
तव वचनाचें, जैसें प्रासादाच्या महत्व कळसाचें ॥ २४ ॥
कोणी प्रजांसि अप्रिय राजा, एकींहि जो उणा अंशीं ॥
कुरुकुळतिलका ऐसा झाला नाहींच भूप या वंशीं ॥ २५ ॥
तैसाचि हा युधिष्ठिर करिल बहुसहस्र वत्सर हितातें ॥
याची श्रितरहिता मति पावे, जें धेनु वत्सरहिता तें ॥ २६ ॥
देवा ! ज्ञातिविमर्दी[१३] म्हणसी दुर्योधनास हेतू, तें ॥
न तसें, दैवचि कारण, ऐसें जन विनवितात हे तूतें ॥ २७ ॥
सुतपस्याचि करावी अस्मच्चिंता तुवां कदा न मनें ॥
देतों निरोप, करितों बा आम्ही सर्व हे तुला नमनें " ॥ २८ ॥
ऐसी आज्ञा देतां, बहुतचि तो जन मनीं असुख पावे ॥
हर्षे नृप, कीं त्याच्या चित्तांत तपोवनी असु[१४] खपावे ॥ २९ ॥

---

९ शर्करायुक्तीं १० धर्माच्या ऐश्वर्याहून दुर्योधनाचें ऐश्वर्य ११ वसति १२ न्यास=ठेवा
१३ स्वजनाचा सहारक १४ मृत्यु यावा

सत्संगस्तव

सत्संग अतिश्रेष्ठ श्रेयस्कर म्हणुनि सुज्ञ या गाती ॥
यातें भजतां सिद्धिप्राप्ति असे जी न योगयागा ती ॥ १ ॥
लीलेनें देतो जें सत्संग नता न दे पद पिता तें ॥
जरि राज्य दिलें केलें नच पुत्राचें बरें तदपि तातें ॥ २ ॥
सत्संगति करिताहे लीलालेशें करूनि जेविं हित ॥
न तसें माता जाणे संसारामाजि मात्र जें विहित ॥ ३ ॥
सत्संगाची देती तसि इतरांची कधीं न तोख[1] दया ॥
दुःसह चिरकालामय[2] भव हा सत्संग होय ओखद या ॥ ४ ॥
सत्संग सिंह यानें दूर भयें कामनाग[3] सरकविला ॥
डोले भुलोनि खळजननाग गमे हाहि नागसर कविला ॥ ५ ॥
सत्संगतिप्रसादें बहु भगवद्भक्तिच्या भरी भरले ॥
सरले दोष सकल जन न तरावे जे कधींहि ते तरले ॥ ६ ॥
देतो सत्संग तसा बहु सुगुणमहत्व भक्तजनतेला ॥
सत्पुष्पसुगंध जसा मुदित करायास तज्ज्ञमन[4] तेला ॥ ७ ॥
जीं हरिहरप्रसादीं कल्याणें वसति साधुसंगीं तीं ॥
अघ शमतें सुख गमतें मन रमतें जेविं दिव्य संगीतीं ॥ ८ ॥
सत्संगमींच नाना दुःखार्त तथापि चित्त रंगतसे ॥
जलनिधितरंगवातें सत्संगें उठति चित्तरंग[5] तसे ॥ ९ ॥
स्पर्शमणि सुवर्ण करी दे स्पर्शमणित्व तो न लोहातें ॥
हा साधुसंग करितो साधु असाधुसि हरून मोहातें ॥ १० ॥

---

१ तोष, आनंद २ फार दिवसाचा रोग, असा भव (संसार) ३ कामरूप हत्ती ४ तें जाणणार ५ चित्त (ज्ञान) तरंग

कविस्तव

श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्या[1] केली जनासि ताराया ॥
सारा या सद्ग्रंथा सेविति, संसारताप साराया ॥ १ ॥
ज्ञानेशा त्वत्कृतितें करिती ज्ञाते समस्तही प्रणती ॥
ज्ञानेश्वरी भवानी होय महामोह-महिष हे म्हणती ॥ २ ॥
भक्तिप्रताप लोकीं अत्यद्भुत याचि नामदेवाचा ॥
परमप्रिय भक्त, सखा की आत्मा आप्तकाम[2] देवाचा ॥ ३ ॥
भक्तिसुखाधिक मानुनि मुक्तिसुख कदापि याचिना, म्यां तें ॥
अत्यद्भुत आयकिलें सद्वृंदीं नमुनि याचि नाम्यातें ॥ ४ ॥
नमिला शमिलास्यप्रद[3] शांतिजलधि एकनाथ तो भावें ॥
शोभावें ज्याचें यश विश्वीं, ज्या देववृंद लोभावे ॥ ५ ॥
द्विज 'सावधान' ऐसें सर्वत्र विवाहमंगलीं म्हणती ॥
तें एक[4] रामदासें आयकिलें; त्या असो सदा प्रणती ॥ ६ ॥
शिवराजास ज्ञानद जो, जैसा याज्ञवल्क्य जनकास ॥
तरले भवार्णवीं बहु दृढतर त्याची धरूनि जन कास ॥ ७ ॥
भक्तिरसचि मूर्त असा करिति बृहस्पतिशतक्रतु कयास ॥
कीं वाटे भगवद्यश सुरभीपय; अमृत तक्र, तुकयास ॥ ८ ॥
साधुसभाप्राणप्रिय, ज्याचे निर्दोष, युक्तिमदभंग[5] ॥
भगवज्जनेतराचा करिती ज्यांतील उक्ति मदभंग ॥ ९ ॥
भगवद्भक्ति कराया बहुजड जीवांसि जो तुका शिकवी ॥
त्याच्या दुसरा धरणीवरि येइल कोण हो तुकासि[6] कवी ? ॥१०॥

---

१ ज्ञानेश्वरी ग्रंथ २ ज्याच्या इच्छा तृप्त आहेत असा ३ शमि म्ह० योगी त्यास नृत्य करावयास लावणारा ४ एकट्या रामदासालाच त्याचें रहस्य कळलें ५ युक्तिमत् + अभंग ६ तुलनेस

श्रीहरिचीं बहु रचिलीं, देती जीं हर्ष नित्य नव चरितें ॥
भक्तिज्ञानरसभरित यत्कवन; जयांत एक न वच रितें[७] ॥ ११ ॥
वाटे सूक्तिश्रवणें मस्तक वाल्मीकिनेंहि डोलविला ॥
प्रभुनें भुलवाया मन, वामन हा वेणुसाचि[८] बोलविला ॥ १२ ॥
त्या महिपतितें पाहुनि, ऐकुनि, सच्चित्त कां न लोभावें ॥
शोभावें यश ज्याचें चिर, नमिला विष्णुदास तो भावें ॥ १३ ॥
श्रीमुक्तेश्वर कविवर यातें कोण न शुभेच्छु वंदील ॥
बंदी[९] लक्ष जयाचे, ज्याचें यश भव्य जेविं मंदील ॥ १४ ॥
वंदन नंदनसा मी करितों भावें मुकुंदराजाला ॥
वश झाल्या सद्विद्या सत्कीर्ति, सुमुक्ति, सुंदरा ज्याला ॥ १५ ॥
हरिविजयग्रंथातें मग आधीं श्रीधरासि वंदीन ॥
शिववंदनकामांहीं[१०] लंघावा प्रथम देवनंदी न ॥ १६ ॥
कीर्तनसुखार्थ झाला अवतारचि अमृतराय जीवाचा ॥
भलत्या मुखांतुनि अशी सुरसखनि निघेल काय जी वाचा ॥ १७ ॥
श्रीवाल्मीकिच झाला श्रीतुळसीदास रामयश गाया ॥
तरिच प्रेमरसाची खाणी वाणी तशीच वशगा[११] या ॥ १८ ॥
तद्वर्ति[१२] करुनि दीप, प्रभुपाशीं तच्छिवार्थ तो लावी ॥
कोणाच्या शांतीशीं हे माधवदासशांति तोलावी ॥ १९ ॥
श्रीरामभक्त मोठा ज्ञानी वाटे कबीर हित मातें ॥
दोहा तो रविच गमे हरिल तयाचा अबीरहि तमातें ॥ २० ॥
नरसिंहनाम महता, अहतामळकीर्ति, भक्त नागर[१३] हा ॥
'याच्या वैभवगानीं' स्वमुखसहस्रा म्हणेल नाग 'रहा' ॥ २१ ॥

---

७ अर्थहीन, फोल ८ मुरलीसारखा ९ भाट, स्तुतिपाठक १० शिवास वदन करण्याची इच्छा धरणारानीं ११ हस्तगत १२ वर्ति = वात १३ नागर जातीचा

मदालसा

विश्वावसु नामक गंधर्वाची कन्या मदालसा हिला पातालकेतु राक्षसानें पाताळात बंदीत ठेविली होती. त्या पातालकेतूचा ऋतुध्वज नामक राजपुत्रानें वध करून तिला मुक्त केलें व पुढें तिच्याशी लग्न केलें, ती कथा या आर्यांत आहे.

पूर्वी होता राजा, नाम जया शत्रुजित् सदाधारा[1] ॥
यत्कीर्तिसुकृतिसेव्या, अमृतरसाची जसी सदा धारा ॥ १ ॥
त्याचा पुत्र ऋतुध्वज वरगुण[2], जैसा जयंत शक्राचा ॥
मदहर गजयूथाचा सिंह, तसा जो स्वशत्रुचक्राचा ॥ २ ॥
ज्या शुद्धतपोनिधितें[3] सानंद सदा सुरेशपुर गातें ॥
गालव शत्रुजितातें भेटे, आणूनि दिव्य तुरगातें ॥ ३ ॥
पूजेतें स्वीकारुनि गालव बोले असें, “ अगा ! राया ॥
आलों तुज कळवाया दुःसह निजताप मी अगारा[4] या ॥ ४ ॥
कोणी दैत्य करितसे नित्य उपद्रव मदाश्रमीं बापा ॥
तापा साहों न शकें द्याया सुतप-क्षयावहा[5] शापा ॥ ५ ॥
पृथ्वीवलयाक्रमणीं अश्व अतिसमर्थ, म्हणुनि हा नांवें ॥
‘ कुवलय[6] ’ विख्यात यशों होइल, विश्वेंहि यास वानावें ॥ ६ ॥
आज्ञा आतांचि करीं, सनया तनया स्वधर्मदक्षा या ॥
चढुनि कुवलयीं तेजें निजविप्रादि प्रजांसि रक्षाया ॥ ७ ॥
‘ जा, जोडीं यश; ’ ऐसें नृप तनया, फुल्ल[7] करुनि गाल, वदे ॥
गाधिज जेविं दशरथा, आशी राजा तसाचि गालव दे ॥ ८ ॥

१ साधूचा जो आधार त्याला २ उत्तमगुणसंपन्न ३ शुद्ध तपश्चर्येचा साठा त्यातें ४ ह्या गृहास ५ उत्तम तपश्चर्येचा नाश करणाऱ्या (अशा शापा द्याया न शकें व तापा साहों न शकें) ६ कु म्ह० पृथ्वी, वलय म्ह० कडें, मंडल, हें नाव पडण्याचें कारण पूर्वार्धांत दिलें आहे ७ गाल फुगवून म्ह० आनंदानें

तो कुवलयाश्व जाउनि गालवमुनिसह तदाश्रमीं राहे ॥
तों सूकररूप[८] असुर मुनिचें धर्षण करावया पाहे ॥ ९ ॥
अश्वीं चढोनि धांवे नृपसुत होवूनि तप्त कोपानें ॥
त्या सूकरासि ताडी चंद्रार्धाकार तीव्र रोपानें[९] ॥ १० ॥
निबिडांधकारगर्तीं[१०] सूकर घाली उडी, तयामागें ॥
रागें तो कुवलयही, पक्षीश्वर[११] वंचिला जसा नागें ॥ ११ ॥
करुनि प्रवेश, पाहे नृपसुत अतिरम्य शून्य परि पुर तें ॥
स्त्रीतें विलोकुनि पुसे, उत्तर ईक्षणहि ती न करि पुरतें ॥ १२ ॥
ती स्त्री प्रवेशली ज्या प्रासादीं सत्वरा, तयामाजी ॥
निःशंक कुमार शिरे, द्वारीं स्थापूनि तो महावाजी ॥ १३ ॥
रत्नकनकपर्यंकीं पाहे तो रतिसमा नवी रमणी ॥
अवलोकिला तिणेंही सहसा हा स्मरसमान वीरमणी ॥ १४ ॥
वृत्त प्रेमें पुसतां सुदती[१२] स्वसखीमुखाकडे पाहे ॥
ती बोले, 'पुरुषवरा ! वृत्त क्लेशद इचें असें आहे ॥ १५ ॥
गंधर्वांचा राजा विश्वावसु, जिष्णुचा[१३] सखा आहे ॥
त्याची मदालसाख्या कन्या धन्या, बहु प्रिया, बा ! हे ॥ १६ ॥
जो वज्रकेतुदानव तत्सुत पातालकेतु या नांवें, ॥
या पाताळीं वसतो, कळिकाळें ज्यासि मित्र मानावें ॥ १७ ॥
उद्यानगता हे त्या दुष्टें, हरिणी वृकें, तसी धरिली ॥
मत्प्रियसखी मदांधें, प्रकटुनि माया[१४] तमोमयी हरिली ॥ १८ ॥
येत्या त्रयोदशीचा निश्चय केला इला वरायाचा ॥
'शूद्र श्रुतिस, मज तसा हा' म्हणुनि इणेंहि बा मरायाचा ॥ १९ ॥

---

८ डुकराचें रूप ९ बाणानें १० दाट अंधकाराच्या खाड्यात ११ गरुड १२ सुंदरी १३ इंद्राचा १४ मूर्छा जींत आहे अशी माया

पातालकेतु दानव मानवलोकीं वराहतनुधारी ॥
मुनिरक्षणार्थ कोणीं केला खरबाणविद्ध अविचारी ॥ २० ॥
तच्छोध करुनि सत्वर आलें तें वृत्त ईस कळवाया ॥
पळवाया चिंतेतें, दुर्जनवदनें समस्त मळवाया ॥ २१ ॥
हे प्रीतिमती झाली, दर्शन होतांचि, या तुझ्या रूपी ॥
की मानसींच हंसी रमती, न रमे कदापि ती कूपीं ॥ २२ ॥
जेणें दानव वधिला त्याची व्हावी मदालसा भार्या ॥
कार्याकार्य न जाणे, यास्तव मूर्च्छेसि पावली आर्या ॥ २३ ॥
निजवृत्ति[15] सांग सुमते ! येथें आलासि कोणत्या कार्या ॥
तूं कोण ? देव किंवा दानव, गंधर्व, नाग की आर्या ' ॥ २४ ॥
तो तीस म्हणे ' अमळप्रज्ञे ! करुनि स्थिर स्वचित्तातें ॥
श्रवण करी पाठविलों मी मुन्यवनार्थ[16] शत्रुजित्तातें ॥ २५ ॥
आला सहसा दैत्य स्वीकारुनि उग्र रूप कोलाचें[17] ॥
म्यां हृदय भेदिलें निज बाणें त्या तापसार्तिलोलाचें[18] ॥ २६ ॥
होतां विद्ध पळाला, त्यामागें धावलों हयारूढ ॥
शिरला गर्ती प्राणत्राणार्थी विप्रशत्रु तो मूढ ॥ २७ ॥
भ्रमलों तमांत बहु मी, मग झालों पाहता प्रकाशातें ॥
तुज पाहुनि पुसलें, परि न वदुनि आलिस इच्या सकाशातें ॥ २८ ॥
तुज अनुलक्षुनि आलों या प्रासादांत कुंडले[19] ! सुमते ! ॥
मी सत्य मनुष्य मधुप, देवासुरपन्नगादि जे सुम[20] ते ' ॥ २९ ॥
ती कुंडला म्हणे, ' तूं वीरा ! वदलासि सत्य, मन ईचें ॥
तरिच तुतें अनुसरलें; वरुनि सरा[21] वन वसेल न नईचें ॥ ३० ॥

---

१५ आपला धंदा १६ मुनीच्या रक्षणासाठीं १७ डुकराचें १८ तपस्व्यास त्रास देण्याच्या ठायीं चटावलेल्याचें १९ मदालसेच्या सखीचें नाव २० पुष्पें २१ नईचें (नदीचें) वन (पाणी) सरा (सरोवराला) वरोनि न वसेल, म्हणजे नदी समुद्रालाच मिळणार, असा भाव

चंद्रातें पावुनियां तपनद्युति पावती अधिक कांती ॥
क्षांति श्रेष्ठा, धन्या भूति[२२] मिळे, धृति[२३] भटा, कविस शान्ती ॥ ३१ ॥
त्वांचि अधम तो वधिला, कां मिथ्या कामधेनु बोलेल ? ॥
कन्याकरग्रह करीं, हर्षे गंधर्वराज डोलेल ' ॥ ३२ ॥
राजकुमार म्हणे ' सति ! मी आहें नाथवान्[२४] कसें स्वमतें ॥
हें कन्यारत्न वरूं ? गुरुलंघन यांत मन्मना गमतें ॥ ३३ ॥
आलि म्हणे ' न वद असें, होसिल न इतें वरूनि अपराधी ॥
देवी हे दुष्प्रापा, म्हणुनि करावी कदापि न परा[२५] धी ॥ ३४ ॥
नृपसुत म्हणे ' बहु बरें, देवीवचनहि अलंघ्य सांगाल ॥
विहितचि, तें कर्म करिल न गुरुजनाचे प्रफुल्ल कां गाल ? ' ॥ ३५ ॥
या कुवलयाश्ववचनें हर्षे बहु सालि[२६] कुंडला भरली ॥
गंधर्वेश्वरकुलगुरु तुंबरुतें तेधवां मनीं स्मरली ॥ ३६ ॥
तो तुंबरु संपादी दोघांच्या सुविधिनें विवाहातें ॥
वंदूनि आखुवाहा[२७], हंसवृषभवाहसह[२८] विवाहातें[२९] ॥ ३७ ॥
तुंबरु गेल्यावरि ती स्वसखीतें कुंडला म्हणे ' आले ! ॥
त्वद्हृदयीं सद्गुण जे, ते सर्व सुखें वसावया आले ॥ ३८ ॥
सफळ मनोरथ झाले, स्वस्थ मनें जातसें तप कराया ॥
हेंचि परम मधुर मना, माझ्या अमृतहि गमे सपक राया ॥ ३९ ॥
स्वसखीतें आलिंगुनि, तत्पतितें नमुनि कुंडला गेली ॥
हेलिस्यंदनतुरगीं घेउनि हृष्ट प्रियें प्रिया केली ॥ ४० ॥

---

२२ उत्कर्ष २३ धैर्य २४ परतंत्र २५ विपरीत बुद्धि २६ आलि (सखी) सह २७ उदीरवाहन गणपतीस २८ हसवाह (ब्रह्मदेव) व वृषभवाह (शंकर) यासह २९ वि (गरुड) वाहन विष्णूतें

भरतभेट

(हा उतारा 'बालमंत्ररामायणा'तला आहे. या रामायणाच्या प्रत्येक तेरा गीतींत 'श्रीराम जयराम जय जय राम' हा मंत्र साधला आहे.)

स्वश्रीस भरद्वाज प्रगटी रामानुजा सपरिवारा ॥
पूजी, न अहंकृतिचा लागों दे मानसास परि वारा ॥ १ ॥
सारा[1] जो विश्वाचा थारा नेता भवाब्धिच्या पारा ॥
त्या भरत चित्रकूटीं भेटे रामा क्षमादयागारा ॥ २ ॥
तो मरण दशरथाचें ऐकुनि सानुज सदार 'हा! तात' ॥
ऐसें म्हणे, यदाश्रित सानंद भवीं सदा रहातात ॥ ३ ॥
निज शोकें व्यसु[2] झाला जनक म्हणुनि फार पावला शोक ॥
तो करि पिंड-जलांजलि-दानादिक करिति जें सदा लोक ॥ ४ ॥
दयमानमानसा त्या प्रभुसि म्हणे पाय धरुनि तो भरत ॥
परत स्वपुरा ये बा! याच पदीं मी पदीं दुज्या न रत ॥ ५ ॥
त्या राजीवाक्ष म्हणे हा धर्म नव्हे लहान चवदावें ॥
सरतांचि वर्ष येइन वत्सा त्वां म्यांहि 'हा' नच वदावें ॥ ६ ॥
श्रम राज्यभरोद्वहनें[3] श्रीगुरु ससचिव असे परि सहाय ॥
बा! लाविशिल म्हणाया कामप्रमुखाहि तूं अरिस 'हाय' ॥ ७ ॥
द्विज रावणनिधनार्थी ज्ञाते तेथील तेहि भरतातें ॥
म्हणति वहावाचि दिला दुर्वहहि चतुर्दशाब्द भर[4] तातें' ॥ ८ ॥
प्रयतमति म्हणे, टळतां अवधी ज्वलनांत काय होमीन ॥
गंगाह्रदविरहातें[5] साहुनि वांचेल काय हो मीन ॥ ९ ॥

---

१ श्रेष्ठ आश्रय २ वि+असु=मृत ३ राज्यभार वाहिल्यानें ४ भार ५ गंगेच्या डोहापासून ताटातूट झाल्यामुळें होणारें दुःख

मजला श्रीचरणाब्जस्पृष्टा दे पादुका तरायास ॥
योगक्षेम-समर्था या हरितिल विरहकातरा[६] यास ' ॥ १० ॥

श्रेय प्रियभक्ताचें करि देउनि पादुका दयाजलधी ॥
कैकेयीतेंहि नमुनि राम म्हणे ' नच धरूं तुझी मळ धी ' ॥ ११ ॥

वारासार करुनि तो भरत परतवूनि, ऐंद्रिकाकातें ॥
शिक्षुनि, तेथूनि निघे राम कराया प्रहृष्ट नाकातें ॥ १२ ॥

शमधन[७] अत्रि प्रभुतें पूजी त्याची महासती भार्या ॥
सीतेसि अलंकारी सत्कीर्ति जशी तशीच ती आर्या ॥ १३ ॥

केका

तुझ्या बहुत शोधिले[१] अघनिधी पदाच्या रजें ।
न तें अनृत[२], वर्णिती बुध[३] जनीं सदाचार[३] जे ॥
असे सतत ऐकते[४], सतत बोलते[४], मीच ते ।
प्रमाण न म्हणों जरी उचित माझिया नीचते ॥ १ ॥

तसाचि उरलों कसा ? पतित मी नसें काय ? कीं ।
कृपाचि सरली ! असेंहि न घडे जगन्नायकीं ॥
नसेन दिसलों कसा ! नयन सर्वसाक्षी रवी ।
विषाद[५] धरिला म्हणों ! न[६] सुरभी विष क्षीर वी ॥ २ ॥

न पावसि, म्हणोनि मी म्हणतसें तुला आळशी ।
बरी न असदुक्ति हे, रविसखोत्थिता[७] आळशी ॥

---

६ कातरा = भितऱ्याला ७ शाति हेंच आहे धन ज्याचें

१ उद्धारार्थ शुद्ध केल २ खोटें ३ सद्वर्तनसपन्न शाते ४ ऐकणारे व बोलणारे ५ रोष, कटाळा ६ सुरभी क्षीर वी, विष न, असा अन्वय ७ रविसख (सत्राजित) याच्यापासून उत्थिता (निघालेली) अशी जी आळ (आरोप) त्यासारखी, स्यमतकमणि कृष्णानें चोरिला असा सत्राजितानें त्याच्यावर आरोप केला होता अशी कथा आहे

असंख्य जन तर्पिले, क्षुधित एकला जेमनीं[८]।
चुकेल, तरि त्यास दे, परि वदान्य[९] लाजे मनीं ॥ ३ ॥
'अगा! प्रणतवत्सला!' म्हणती त्या जनां पावलां।
म्हणून तुमच्याच मी स्मरतसें सदा पावलां ॥
करूं बरि कृपा हरूं व्यसन दीन हा तापला।
असें मनिं धरा, खरा भरंवसा मला आपला ॥ ४ ॥
सदैव नमितां जरी पद ललाट केलें किणें[१०]।
नसे इतर तारिता मज भवत्पदाब्जाविणें ॥
नता करुनि मुक्तही म्हणशि 'मी बुडालों रिणें'।
अशा तुज न जो भजे मनुज धिक् तयाचें जिणें ॥ ५ ॥
कराल पुरती दया, तरि असो दिलें पावलें।
परंतु हरि! एकदां त्वरित दाखवा पावलें ॥
प्रसाद करणें मनीं जरि नसेल, हें आंवरा[११]।
जया[१२] बहु तयास द्या, मज कशास? मी हावरा ॥ ६ ॥
'दिलें फिरुनि घेतलें,' अशी अकीर्ति लोकीं न हो।
सुनिर्मळ तुझी पदें कधि तरी विलोकीन हो।
निजप्रियजनांकडे[१३] तरिहि दे हवाला; जशी।
पडेल समजाविशी[१४], तशि करोत; कां लाजशी? ॥ ७ ॥
अहा! निपट[१५] धृष्ट मी; प्रभुवरासि 'कां लाजसी'।
म्हणें, तुज नसो तशी विकृति[१६], भाविकांला जशी ॥
परंतु अपराध हा गुरु म्हणोनि शिक्षा करीं;।
असेचि धरिली नय-च्युत-दमार्थ दीक्षा[१७] करीं ॥ ८ ॥

---

८ जेवणात (मूल धातु जिम = जेवणें) ९ दानशूर. १० चिन्ह, घट्टा ११ हें इंद्रियपट्टुत्व
१२ जया (ज्याला हें इंद्रियपट्टुत्व) बहु (पुष्कळ असें वाटत असेल) तयास द्या १३ भक्ताकडे
१४ समजूत १५ केवल, पक्का १६ विकार, वाईट वाटणें १७ वाणा

सदैव अपराध हे रचितसें असें कोटि, गा ! ।
स्वयेंचि कथितों, नसे तिळहि लाज मी कोटिगा[१८] ॥
अजांड[१९]-शत-कोटि ज्या उदरिं सर्वदा नांदवा ।
न त्यांत अवकाश या स्थळ दिलें तदा कां दवा[२०] ॥ ९ ॥

दयाब्द[२१] वळशील तूं, तरि न चातकां सेवकां ।
उणे किमपि; भाविकां उबगशील[२२] तूं देव कां ? ॥
अनन्यगतिका[२३] जना निरखितांचि सोपद्रवा[२४] ।
तुझेंचि करुणार्णवा ! मन धरी उमोप[२५] द्रवा ॥ १० ॥

कळी करि सुनिर्मळी परम उग्र दावा नळीं[२६] ।
तयांत अविशुद्ध[२७] मी, शलभ जेविं दावानळीं ॥
व्रणार्त पशुच्या शिरावरि वनी उभे काकसे ।
स्मरादि रिपु मन्मनी; अहि न काळ भेकां[२८] कसे ? ॥ ११ ॥

तरेन तुमच्या बळें भव-महा-नदी नाविका ! ।
तुम्हीच मग आतरास्तव[२९] मला सुदीना विका ॥
असे विदित वासही मज सदाश्रमीचा, करा ।
दया, गुण पहा, सवे[३०] मज सदा श्रमी चाकरा ॥ १२ ॥

धना परिजना घरीं तुमचिया उणें कायसें ? ।
न लाभ मणि-हेम-भू-पतिस जोडिल्या आयसें[३१] ॥
परि प्रभुहि संग्रहीं सकल वस्तुंला ठेविती ।

१८ कोडगा १९ ब्रह्मांडाच्या शभर कोटि २० वणवा, कृष्णावतारीं कृष्णानें दयार्द्र होऊन गोपालास त्रस्त करणारा वणवा गिळिला, ती कथा येथें लक्ष्य आहे २१ दयेचा मेघ २२ कंटाळा करशील २३ ज्याना शरण जाण्यास अन्य स्थान नाहीं अशास २४ पीडिलेले २५ पुष्कळ २६ नळराजाच्या ठायीं २७ मलिन, पापी २८ बेडकास २९ परतीरीं नेण्याचें भाडें, नोर ३० मज चाकरा सदा श्रमीं सवे (म्ह० सवय) असा अन्वय ३१ लोखंड

गुणा न म्हणतां उणा, अधिक आदरें सेविती ॥ १३ ॥
' प्रभुस्तुति न ठाउकी, परि तिच्या महाकामुका[३२] ।
मला[३२] कृपण मारितो बहु सकाम हाका मुका ' ॥
म्हणा मनि असें, कसे प्रथम नीट ये लेंकरा ? ।
हळूहळु[३३] पटु स्वयें सुपथिं लावियेलें करा ॥ १४ ॥
' अतर्क्य महिमा तुझा, गुणहि फार, बा ! हे ' विधी[३४] ।
श्रुतिज्ञहि[३४] म्हणे सदा, स्तविल आमुची केविं धी[३५] ॥
तरी जन यथामति स्तवुनि जाहले सन्मती ।
स्तवार्थ तुझिया तुझ्यासम कवी कधी जन्मती ? ॥ १५ ॥
' तुम्ही परम चांगले, बहु समर्थ, दाते; असें ।
सुदीन जन मी, तुम्हां शरण आजि आलों ' असें ॥
पुन्हाहि कथितों, बरें श्रवण हें करा यास्तव ।
समक्ष किति आपुला सकललोकराया स्तव ॥ १६ ॥
किती श्रवण झांकिती प्रभुहि;[३६] काय ते पोळती ? ।
पुसाल जरि कोण ते ? पदरजी तुझ्या लोळती ! ॥
बरें तुजचि सोसवे स्तवन; कृत्तिवासा[३७] गरा ।
न पी, तरि कसें घडे ? हितकरा ! दयासागरा ! ॥ १७ ॥
गमो मधुर हें विष-स्तवन, सेवितां माजवी ।
करी मलिन[३८] सद्यशोमुख, हलाहला लाजवी ॥
हरापरिस तूं बरा प्रभुवरा ! सदा जो पिशी ।
असा रस समर्पित्या[३९] अमृत आपुलें ओपिशी ॥ १८ ॥

---

३२ अत्यत स्तुतिप्रियाला मला ३३ रवयें सुपथिं लावियेलें (लाविलेले लेक.रू) हळूहळू पटु करा ३४ वेद जाणणारा ब्रह्मदेव ३५ बुद्धि ३६ समर्थ लोक ३७ चर्माचे वस्त्र धारण करणाऱ्या शंकराने हालाहल प्राशन केलें नसतं तर ३८ सत्कीर्तिरूप मुखाला काळिमा आणितें ३९ देणाऱ्याला

म्हणोनि कविता-सुता तुज समर्पितों साजरी ।
नसे बहुतशी गुणी कनक-पीत-वासा ! जरी ॥
तरी न इतरा वरी; हरि ! करी इला किंकरीं ।
मयूरहि[४०] निजात्मजाग्रहविमुक्त, जैसा करी ॥ १९ ॥
जिणें रस पहावया प्रशिथिलीं[४१] रदीं चाविलीं ।
सुवासहि कळावया प्रथम नासिकीं लाविलीं ॥
तुम्हांसि शबरी[४२] तशीं बदरिकाफळें दे, जुनी ।
कथा अशि असो, पहा स्वचरितें तुम्ही मेजुनी ॥ २० ॥
प्रभो ! शरण आलियावरि न व्हां कधी वांकडे ।
म्हणोनि इतुकेंचि हें स्वहितकृत्य जीवांकडे ॥
प्रसाद करितां नसे पळ विलंब बापा ! खरें ।
घनांबु न पडे मुखीं उघडिल्याविना पांखरें[४३] ॥ २१ ॥
शिवे न तुझिया पदा अदयताख्य[४४] दोष क्षण ।
प्रभो ! चुकतसों तरी करिशि तूंचि संरक्षण ॥
नसेचि शरणागती घडलि सत्य अद्यापि ती ।
रुचे विषय; ज्यां मिळे अमृत, ते न मद्या पिती ॥ २२ ॥
म्हणा मज उताविळा, गुणचि घेतला; घाबरें ।
असो मन असेंचि बा ! भजक[४५]-बर्हि-मेघा ! बरें ॥
दिसे क्षणिक सर्व हें भरंवसा घडीचा कसें ।
धरील मन ? आधिनें बहु परिभ्रमे चाक-सें ॥ २३ ॥

---

४० मोरोपंतालाही आपल्या कन्यारूप ग्रहापासून मुक्त कर. नव ग्रहापासून जसा कमी अधिक त्रास होतो तसा कन्या असली म्हणजेही त्रास होतो, म्हणून कन्येला एक ग्रह मानिले आहे ४१ ढिल्या दातानीं ४२ श्रमणा नामक भिल्लीण फार रामभक्त होती, तिनें उष्टीं बोरें रामास दिलीं इत्यादि कथा येथे लक्ष्य आहे ४३ चातकाने ४४ निर्दयपणा नामक ४५ भक्तरूप मोरास आनंददायक मेघरूप देवा

कृतांत–कटकामल-ध्वज-जरा[४६] दिसों लागली ।
पुरःसरगदांसवें[४७] झगडतां तनू भागली ॥
सहाय दुसरा नसे तुजविणें बळें आगळा ।
न हों जरि उताविळा, स्वरिपु[४८] कापितो हा गळा ॥ २४ ॥

अवश्य करणें खरें प्रणतरक्षण स्वोचित ।
उशीर मग कां ? बसो कृपण मीहि कां शोचित ॥
नव्हे प्रभुवरा ! तुम्हां उचित एकटें धांवणें ।
कृतांत शिवला नसे तंव दिसे बरें पावणें ॥ २५ ॥

तुझ्या गुणकथा महासुरभि, त्यांत ही रासभी[४९] ।
शिरे विषयवासना, जशि[५०] शुका अहीरास भी ॥
तशी न इतरांस भी, इस सदंडहीं[५१] हाकिती ।
तथापि बहु लाथळी; मग अदंड मी हा किती ? ॥ २६ ॥

खरी करितसे कशी तव जनींहि सत्ता पहा ।
इचा वध न निंद्य बा ! प्रबळ मूर्त सत्ताप[५२] हा ॥
' कथासुरभिचा रस स्वहित पुष्कळ स्वादुहीं ' ।
म्हणे ' त्यजुनि[५३] कां मला निजधना, परस्वा दुही ' ? ॥ २७ ॥

कथा-सुरभि या भल्या स्वजननीहुनी वाटती ।
शिशूंस जरठांसही निरखितां रसें दाटती ॥
दुहोत भलते[५४] सदा, तरि न लेशहीं आटती ।
स्ववत्समल भक्षिती, परि न सर्वथा बाटती ॥ २८ ॥

---

४६ यमाच्या सैन्याची पाढरी ध्वजा हीच जरा (म्हातारपण) ४७ पुढें सरसावून येणाऱ्या रोगाबरोबर ४८ मृत्यु ४९ गाढवी ५० शुक्राचार्य हाच कोणी गवळी (अहीर) त्याला जशी ही भी, तशी इतरास (विश्वामित्रादिकास) न भी. शुकाची ब्रह्मचर्यव्रताबद्दल ख्याति आहे ५१ काठीनें युक्त असे लोक (म्ह० सन्यासी) ५२ साधुजनास हा मूर्तिमत ताप होय ५३ तुमची स्वसत्तेची वस्तु म्ह० माझें दूध टाकून परक्याची वस्तु म्ह० कामधेनूचें दूध तुम्हीं कां पिता ? असें खरी म्हणे ५४ कोणीही

किती वय ! कसें तप प्रखर ! काय विश्वास तो ! ।
ध्रुव[५५] ध्रुव खरा ! स्तवा उचित होय विश्वास तो ॥
कशी तुळितसां तुम्ही प्रकट मेरुशीं मोहरी ? ।
प्रसाद करितां उणें अधिक नाठवा हो ! हरी ॥ २९ ॥

असो वरि कसा तरी, विमल भाव ज्याचा, करा ।
तयावरि दया, पचे वर असाचि द्या चाकरा ॥
वृथाचि गमतें दिलें बहुहि जें न दासा जिरे ।
पुसोनि अधिकार[५६] द्या, सुकर तें सदा साजिरें ॥ ३० ॥

तुझें कुशळ नाम वा ! हळुहळू मना आकळी[५७] ।
दुरत्यय असा महा खळहि त्यास भी हा कळी ॥
हरी व्यसन पाप हें; बहु कशास ? कायाधवा[५८] ।
परि त्वरित भेटवी तुजहि योग[५९]-माया-धवा ॥ ३१ ॥

तुझ्यासमचि हें[६०] गुणें, अणु उणें नसे नाम, हा ।
दिसे अधिकही, तसा गुण तुला असेना महा ॥
सदैव भलत्यासही सुलभ; आणखी गायका ।
छळी न, न अधोगति क्षणहि दे जगन्नायका ॥ ३२ ॥

छळाल कृपणासि कां ? अजि ! दयानिधे ! कापिती ।
भटास भट संगरीं, परि न कातरा दापिती ॥
कराल तितुकी कृपा बहु अहो ! शरण्या[६१] ! तमी ।
बुडोनि शरणागत श्रमतसें अरण्यांत मी ॥ ३३ ॥

---

५५ ध्रुव हाच खरा ध्रुव (निश्चयी) पुढे चिंतामणि कवीच्या ध्रुवाख्यानांत ही कथा पहा
५६ पात्रता ५७ वश करितें ५८ कयाधूचा पुत्र प्रल्हाद त्यास ५९ मूलप्रकृतीचा स्वामी
(ईश्वर) ६० नाम ६१ शरणागतावर दया करणाऱ्या देवा

तर्यी[६२] प्रभुवरा तसे सदय कां असे आज हो ! ।
विचारुनि पहा बरे निजमनीं महाराज ! हो ॥
वनोवनिं फिरां पिशापरि, म्हणां अहोरात्र ' हा ' ।
नसे कुशल भाषणी परि असे कृपापात्र हा[६३] ॥ ३४ ॥

न जें प्रिय, सदोष तें, प्रिय सदोषही चांगलें ।
स्वतोक पितरां रुचे, जरिहि कर्दमीं[६४] रांगलें ॥
तुलाचि धरि पोटिशीं कशि तदा यशोदा बरें ? ।
जरी मळविशी रजो[६५]-मलिन-काय तूं अंबरें ॥ ३५ ॥

प्रसिद्ध तुमचे महासदय पाय; जीवांकडे ।
चुकी म्हणुनि होतिल क्षणहि काय जी ! वांकडे ॥
न निष्ठुर पिता, म्हणे मनिं ' न हो प्रजा टोणपी ' ।
अपथ्य[६६]-रुचि रुग्ण तो कटुक ओखदें कोण पी ? ॥ ३६ ॥

सदाहि हित नायकों; बहु अपाय केले करूं ।
तरी सकृप बाप तूं म्हणसि, ' नायके लेंकरूं ' ॥
कधीं न करिसी प्रभो ! भजक[६७]-बाळकोपेक्षण ।
न तूजवरि ज्यापरि पशुपपाळ[६८] कोपे क्षण ॥ ३७ ॥

खरा जनक तूं; जनां इतर कोण हो ! देव वी ? ।
समीहित[६९] फळें जगा तव पदाब्ज दे देववी ॥
अशीच करुणा असो हरि ! कधीं न[७०] भंगो पिता ।
अशा मज असाधुला इतर कोण संगोपिता ॥ ३८ ॥

---

६२ रामावतारीं रावणानें सीता नेली त्या वेळीं ६३ मोरोपंत ६४ चिखलात ६५ धुळीनें मळलें आहे शरीर ज्याचें ६६ ज्याला अहितकर पदार्थांची आवड आहे असा ६७ भक्तरूपी बालकाचा अव्हेर ६८ गोपालाचा राजा नंद ६९ वांछित ७० तुझें पितृप्रेम कधींही भंग न पावो

सुविद्य, धन मेळवी, वचन आयके, आंवरी ।
प्रपंचभर घे शिरीं, करि कृपा पिता त्यावरी ॥
असा जरि नसे, रुचे तरि न तो अभद्र[७१] क्षण ।
तसा तुजचि आवडे करिसि तूंचि तद्रक्षण ॥ ३९ ॥

पिता जरि विटे, विटो, न जननी कुपुत्रीं विटे ।
दयामृतरसार्द्रधी[७२] न कुलकज्जलें[७३] त्या किटे ॥
प्रसादपट[७४] झांकिती परि परा गुरूचे थिटे[७५] ।
म्हणूनि म्हणती भले ' न ऋण जन्मदेचें फिटे ' ॥ ४० ॥

अशी तरि कृतज्ञता हरि ! तुझ्याच ठायीं अगा ।
सख्या ! अणुचि मानिसी करुनि सुप्रसादा[७६] अगा[७६] ॥
भुले सुकविवाग्वधू[७७] तव गुणा अनर्घ्यां नगा ।
म्हणेल जन कोण कीं यश पुनःपुन्हां तें न गा ? ॥ ४१ ॥

तुझें चरित सन्मुखें श्रवण जाहलें यास्तव ।
प्रजापतिसुतत्व[७८] ये, करिति साधु ज्याचा स्तव ॥
स्वनीचपण मागिलें[७९], बहु दया अशी नारदा ।
स्मरे घडिघडी प्रभो ! भवपयोधिच्या पारदा[८०] ॥ ४२ ॥

तुझें यशचि तारितें; परि न केवळा तारवे ।
सहाय असिला असे, तरिच शत्रुला मारवे ॥
न भागवत भेटतां, न घडतांहि सत्संगती ।
न अज्ञ-हृदयें तशीं तव यशो-रसीं रंगती ॥ ४३ ॥

---

७१ करटा ७२ दयारूप अमृतानें ओलें झालें आहे अंतःकरण जीचें ७३ कुळाला कलंक लावणाऱ्या पुत्रामुळें ७४ कृपारूप वस्त्र ७५ अपुरते ७६ पर्वता एवढ्या अनुग्रहाला ७७ चांगल्या कवीची वाणीरूप मुलगी तुझ्या अमोल गुणरूप अलंकाराला भुले ७८ केवळ भगवत्कथाश्रवणानें पूर्वजन्मींचा दासीपुत्र नारद पुढें ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र झाला, ती कथा येथें लक्ष्य आहे ७९ पूर्वजन्मींचें ८० पार नेणाऱ्या

बुडे, बुडवि सागरी तरि[८१], सुकर्ण[८२]-धारा-विना ।
सहाय नसतां स्वयें परतटासि ती दाविना ॥
सहाय भगवज्जनां तव सुकीर्ति जेव्हां करी ।
तईच उतरी भवोदधितटी जनां लौकरी ॥ ४४ ॥

सुसंगति सदा घडो; सुजनवाक्य कानी पडो ।
कलंक मतिचा झडो, विषय सर्वथा नावडो ॥
सदंघ्रिकमळीं[८३] दृडो; मुरडितां हटानें अडो ।
वियोग घडतां रडो, मन भवच्चरित्रीं जडो ॥ ४५ ॥

न निश्चय कधीं ढळो; कुजन-विघ्न-बाधा टळो ।
न चित्त भजनी चळो, मति सदुक्तमार्गी वळो ॥
स्वतत्त्व हृदया कळो; दुरभिमान सारा गळो ।
पुन्हा न मन हें मळो; दुरित आत्मबोधें[८४] जळो ॥ ४६ ॥

मुखीं हरि ! वसो तुझी कुशल-धाम-नामावली[८५] ।
क्षणांत पुरवील जी सकळ कामना मावली ॥
कृपा करिशि तूं जगत्रयनिवास दासांवरी ।
तशी प्रकट हे[८६] निजाश्रितजनां सदा सांवरी ॥ ४७ ॥

दयामृतघना ! अहो ! हरि वळा मयूराकडे[८७] ।
रडे शिशु तयास घे कळवळोनि माता कडे ॥
असा अतिथि धार्मिक-स्तुत-पदा ! कदा सांपडे ? ।
तुम्हां जड भवर्णवीं उतरितां न दासां पडे ॥ ४८ ॥

---

८१ नौका ८२ चागल्या नावाड्याशिवाय ८३ साधूच्या चरणकमलाचा आश्रय करो ८४ आत्मज्ञानानें ८५ सर्व कल्याणाचें निधान अशी तुझी नामावळी ८६ नामावळी ८७ मोराकडे, पक्षीं, मयूरपताकडे

सज्जनप्रार्थना

माझा प्रेमा सुदामा हरिसख[1] दुबळा; शब्दसंदोह[2] जो, हे ।
साधूंपाशीं श्रुतीनें पदर पसरुनी, जोडिले स्वल्प पोहे ॥
या दीनोपायनानें[3] बुधजनभगवान् प्रीतिनें, फार गोडी ।
आणूनि श्रोतृवक्त्रीं भरिल, बहु दया मानुनी तेहि थोडी ॥ १ ॥

नसे तादृक् चेतो-हर गुण जरी, साधु तरि या ।
वरू, चूडारत्नीकृतविधुहि[4] जैसा धुतरिया[5] ॥
भले सद्विद्यांचे नद करिती ते लोभ, विहिरा ।
तयांचा मी; कर्त्या जडहि घडिला शोभवि हिरा ॥ २ ॥

अभय दिधलें आहे, वाहे श्रुतिप्रतिभा झरा ।
विधुमणिचिया[6] सारा तारा[7]-प कारण पाझरा ॥
जडहि कविता जोडी, गोडी गुणी हरिच्या घरीं ।
सहज तुमचा हीना दीना प्रसाद समुद्धरी ॥ ३ ॥

प्रसाद तुमचा कळा-निधिहुनी गुणें आगळा ।
हरी नत-मनो-मळा, निजसुरद्रुमांचा मळा ॥
करी रत सदा बळानुज[8]-पदीं मना चंचळा ।
सुखेंचि पुरवी लळा, सुचिर कीर्ति दे उज्ज्वळा ॥ ४ ॥

रामकृष्णचरणीं समर्पित । ग्रंथ; हो रसिकचित्त तर्पित ॥
न प्रमादभव दोष राहवू । सत्प्रमोदनयनोद[9] वाहवू ॥ ५ ॥

---

१ कृष्णमित्र सुदामा २ शब्दसमूह ३ दीनाच्या नजराण्याला. या श्लोकातील रूपक सुदामचरित्रावरून घेतलें आहे ४ शिरोरत्न केले आहे चंद्रास ज्यानें तो शंकर ५ धोतऱ्याला ६ चंद्रकांतमण्याच्या ७ चंद्र ८ बलरामाचा धाकटा भाऊ कृष्ण ९ उत्कृष्ट आनंदाश्रु

१६ रघुनाथपंडित

नलदमयंती-स्वयंवराख्यान

या कविरत्नाविषयीं काहींएक माहिती उपलब्ध नाहीं. याचा 'नलदमयंती-स्वयंवराख्यान' हा एकच ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. हा ग्रंथ जरी लहानसा आहे, तरी त्याच्या सर्वांगसुंदरत्वामुळें रघुनाथपंडिताच्या उज्ज्वल प्रतिभेची व वर्णनचातुर्याची वाचकास पूर्ण ओळख पटते. या ग्रंथाचा विषय शृंगाररसप्रधान असल्यामुळे व त्या रसाचा परिपोष उत्कृष्ट झाला असल्यामुळें, सर्व सहृदय वाचकास त्यात सहज गोडी वाटते, व विशेषतः त्या रसाला अनुकूल अशी कवीची अत्यंत रसाळ व प्रौढ वाणी हिचें साह्याय्य झाल्यामुळें हे काव्य अधिक चित्ताकर्षक झाले आहे. पंडितानी आपल्या कवितेला मनोहर यमकानी व नानाविध उत्कृष्ट अर्थालंकारानी पूर्ण सजविली आहे. छंदोयोजना विविध प्रकारची असून फार मधुर आहे. शब्दरचना जरी संस्कृत-मिश्रित व श्लेषमय आहे, तरी क्लिष्टत्वाचा दोष नाहीं. या काव्यात उद्यानातील वनश्रीचें वर्णन, नलहंससंवाद, हंसदमयंतीसंवाद व नलदमयंतीच्या विरहावस्थेचें वर्णन हे भाग कवीच्या वाग्देवीचीं उत्कृष्ट विहारस्थळें होत. नल व दमयंती याचीं स्वभाववर्णनें फारच मार्मिक व चमत्कारिक आहेत. हे कवि आनंदतनयाचे समकालिन होते व त्याचे व्याही होते, अशी एक आख्यायिका आहे. परंतु हे जातीचे सारस्वत ब्राह्मण असावेत असा 'महाराष्ट्रकविचरित्र' काराचा तर्क आहे

पुण्य-श्लोक-नृपावळींत[१] पहिला होवोनि जो राहिला ।
जो राजा असतां समस्त महिला विश्रांति शेषाहिला[२] ॥
व्यासोक्तें अवगाहिला बुधजनीं नानागुणीं गाइला ।
जो नामें नळ तत्कथौघ लिहिला तो पाहिजे पाहिला ॥ १ ॥

---

१ पवित्रकीर्ति–नृपाच्या पक्तींत 'पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः । पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः॥' २ राजा दुराचारी असला म्हणजे पृथ्वीला व तिला धारण करणाऱ्या शेषाला भार होतो असें मानतात; परंतु ज्या अर्थीं त्या दोघाना विश्राति होती त्या अर्थीं नल सदाचारी होता असें ध्वनित केलें आहे

इंद्रादिक वर असतां, कशी नल-सतीच होय दमयंती ? ।
सुंदर-सकल-वधूंतें कशी न लसतीच होय दमयंती[3] ॥ २ ॥

कथा बोलूं हे मधुर सुधाधारा । होय श्रृंगारा करुणरसा थारा ॥
निषध-राजा नळ-नामधेय होता । वीरसेनाचा तनय महा-होता[4] ॥ ३ ॥

चौगुणीनें[5] जरि पूर्ण शीत-भानू । नळा-ऐसा तरि कला-निधी वानूं ॥
प्रतापाचा जो मावळे न भानू । तयासारीखा कोण दुजा मानूं ॥ ४ ॥

चंद्रासि लागति कळा उपराग[6] येतो ।
गंगेसि भंग[7] बहु पाण-उतार होतो ॥
जें होय चूर्ण तरि मौक्तिक तें कशाला ।
नाही समान नळ-राज-महा-यशाला ॥ ५ ॥

वाजीचें मन जाणता, सकलही राजी शिपाई जया ।
याजी होउनियां द्विजांसि म्हणतो ' या जी, धनें घ्यावया ' ॥
त्याजी जो धनदा-परी, सुकृत जे त्या जीव ऐसें गणी ।
गाजी तो नळ भूप हूर्प[8] धरुनी गा जी गुणींच्या गणीं ॥ ६ ॥

लोकबंधू[9] जो होय रवीऐसा । कुवलयाला[10] जो सुखद चंद्र जैसा ॥
सांग नोहे तो कुसुम-चाप[11] तैसा । निषध-रायाशीं तुल्यरूप कैसा ? ॥ ७ ॥

नाडीज्ञान जयाचें, सरोग-बंधू[12] चतुष्पद गणावे- ।
सुत तेजी-तुरगीचे; नळसम सुंदर कदापि न म्हणावे ॥ ८ ॥

---

३ गर्व हरण करणारी ४ यज्ञकर्ता ५ चौपट, म्हणजे षोडश कलायुक्त चंद्र जर ६४ कलांनीं युक्त होईल तर ६ ग्रहण ७ बहुभग=पूर ८ हुरूप, उत्साह ९ लोकहित करणारा; सूर्यपक्षीं, प्रकाशानें लोककर्माचें नियमन करणारा १० चंद्रकमलाला, नळपक्षीं, कु म्ह० पृथ्वी तिच्या वलयाला ११ मदन १२ कृष्णपक्षात कलाच्या क्षयामुळें क्षयरोगी जो चंद्र त्याचे बंधु म्ह० धन्वंतरी व तेजीतुरगीचे म्ह० अश्वरूपधारी सूर्य व घोडीचें रूप धारण करणारी त्वष्ट्याची मुलगी ' संज्ञा ' याचे सौंदर्यसंपन्न पुत्र अश्विनीकुमार हे ज्याच्या नाडीज्ञानापुढें चतुष्पद गणावे

कदा नेणों वोढी शरधितुनि काढी शर कदा ।
कदा धन्वी जोडी वरिवरिहि सोडी तरि कदा ॥
विपक्षाच्या[13] वक्षावरि विवर-लक्षास्तव रणीं ।
कळे राजेन्द्राची त्वरित शर-संधान-करणी ॥ ९ ॥

झाले धनी पुढिल याचक या नळाचे ।
येतां फिरोनि समुदाय पर्था तयांचे ॥
मागावयास जन मागिल देखियेले ।
त्यांहींच ते सकल पूरित-काम केले ॥ १० ॥

अशी अगणित-गुण-कीर्ति नैषधाची ।
फिरे भुवन-त्रयिं जान्हवीच साची ॥
असें असतां द्विज पांच सात याची ।
भेटि घेती वैदर्भ-राजयाची ॥ ११ ॥

बहू आशीर्वादासि तिहीं केलें । भीम-भूपें मग तयां बोलिजेलें ॥
'तुम्हीं आलां कोठून अशा बोलें।द्विजीं निषधा-पासाव म्हणीजेलें'॥१२॥
भीमराजा मग गिरा वदे ऐसी । 'निषधदेशीं नळ-राज-रीति कैसी' ।
असें ऐकोनी वदति विप्र त्यासी । विप्रयासीं[14] वक्तृत्व ये जयांसी ॥ १३ ॥

'हे वामनैक-पद[15] भूमि, नसोनि जंघी[16] ।
एके दिनींच दिन-राज नभास लंघी ॥
वाराशि[17] वानर-विलंघित होय तो कीं ।
लोकीं नसे नल-यशस्तुलना विलोकीं ॥ १४ ॥

जो पाहे सदसद्विचार हृदयीं, जोपा जनांची करी ।
जो पावे समयीं, विशेष गणिला जो पावनांभीतरी ॥

---

१३ शत्रूच्या वक्षःस्थलावर व्रण दृष्टीस पडल्यामुळें १४ कष्टाशिवाय १५ वामनाच्या पावलाएवढी; येथें वामनावतार कथा लक्ष्य आहे १६ त्वरितगतीनें चालणारा १७ समुद्र

सोपा जो सकळां द्विजां, सुमतिचा सोपा, सदा लाभतो ।
कोपातें न धरीच तो नळ मही-गोपायिता शोभतो ॥ १५ ॥

जो धैर्यें धर-सा, सहस्र-कर-सा तेजें तमा[१८] दूरसा ।
जो रत्नाकरसा गभीर, शिरसा भूपां, यशोहारसा ॥
ज्ञाता जो सरसावला नव-रसां-माझारिं शृंगारसा ।
शोभे तामरसाक्ष तो नळ रसा-नाथ स्तवूं फारसा ' ॥ १६ ॥

निषध-पति-कथा हे जे सुधेतें जयंती ।
परिसुनि दमयंती रंजली रंजयंती ॥
नवल मज न भासे चंद्र-वंशैक-शाली[१९] ।
नल तरि वनमाळी[२०] भीमकी[२१] हेचि झाली ॥ १७ ॥

नळ-राज-कथा सुधाचि[२२] साजे । दमयंती वर-वर्णिनी[२३] विराजे ॥
मिळणी उभयांसि होय जेथें । अधिकारी अधिकानुराग तेथें ॥ १८ ॥

कथा तेथिल ही होय असो ऐसी । हेर आला तो वदे नैषधासी ॥
' तुझ्या कथनीं वैदर्भराजयासी । प्रीति होती तनयाहि तयापासीं ॥ १९ ॥

जें अंतरंग पिवळें सरसी-रुहाचें । भासे मनांत मज अंग तसें तियेचें ॥
गोरोचना-परिस गौर असें गणावें । सोनेंच बावनकसी न कसें म्हणावें'॥२०॥

असें बोले तो चार समाचारा । करी दमयंती नलमनीं विहारा ॥
नोवरी हे मज होय कशी दारा । करूं लागे तै भूप या विचारा ॥ २१ ॥

विभूतीनें झांकला अनळ-सा तो । गुप्त दमयंती-विरह नृपा होतो ॥
नित्य पोटीं वडवाग्नि पेट घेतो । सागरानें तो काय सांगिजेतो ॥ २२ ॥

---

१८ अज्ञानापासून दूर म्ह० अज्ञानरहित १९ चंद्रवंशात एकटाच शोभणारा २० कृष्ण २१ दमयती; पक्षीं रुक्मिणी २२ अमृत २३ उत्तम स्त्री, गुणग्रहण करणारी, श्लेषानें सुधा म्ह० चुना व वरवर्णिनी म्ह० हळद याची मिळणी झाली म्हणजे अधिक अनुराग म्ह० तांबडा रंग याचाच प्रादुर्भाव होतो

रजनी दिवस गमेना नृपतिस संगीतही सुख गमेना ।
मन कोठेंहि रमेना म्हणोनि करि वन-विहार सह सेना ॥ २३ ॥

गंगा-तरंग-सम जो निज-देह-वर्णी । भृंगापरी रुचिर कांति जयास कर्णी ॥
जंघाल[२४] जो पवन-संगतिची सवें घे । शृंगारिला हय तयावरि भूप वेंघे ॥ २४ ॥

जो अंबरी उफळतां खुर लागला हे । तो चंद्रमा निज-तनू-वरि डाग लाहे ॥
जो या यशास्तव कसें धवलत्व नेघे । शृंगारिला हय तयावरि भूप वेंघे ॥ २५ ॥

सवें सेना भूपाळ निघालाहे । शींव लंघी उद्यान एक पाहे ॥
रिघे तेथें मित सेवकांसि बाहे[२५] । फौज सारी बाहेर उभी राहे ॥ २६ ॥

पनस जंबू जंबीर विविध निंबे । कुंद चंदन माकंद सु-दाडिंबें ॥
तुंग नारिंगें विकसलीं कदंबें । वसति तेथें शुक-सारिका-कदंबें ॥ २७ ॥

लतेतळी रुंद निरुंद कालवे । गळोनि तेथें मकरंद कालवे ॥
परागही सांद्र तयांत रंगती । फुलांसवें भृंग-तती तरंगती ॥ २८ ॥

उपरि सकंटक सांचे परंतु साचे[२६] जयांत सुरसाचे ।
घोंस असे फणसांचे षण्मासांचे कितीक वरसाचे ॥ २९ ॥

तया वनी एक तटाक तोये । तुडुंबलें, तामरसानपायें[२७] ॥
निरंतरामंद मरंद वाहे । तपांतही यास्तव रिक्त नोहे ॥ ३० ॥

अमृतही पयही म्हणवीतसे । उभय होय तसी रुचि वीतसे ॥
मधुर सारस[२८] तें जल गा तसें । मधुर सारस[२९] यास्तव गातसे ॥ ३१ ॥

पीतां[३०] मरंद उदरं-भर-बंभरांचें । जें होय मंदिरहि सुंदर इंदिरेचें ॥
जें पद्म तेथिल सहस्र दळां धरीतें । प्रत्यक्ष सूर्यकिरणांस विसांववीतें ॥ ३२ ॥

---

२४ वेगवान् २५ बोलावी २६ गरे २७ तामरसाचा (कमलाचा) अनपाय (अविनाश) त्यामुळें निरंतर अमंद मरंद (पुष्परस) वाहे २८ सरोवराचे २९ सारसपक्षी ३० अन्वयः—जें (कमल) इंदिरेचें (पद्मालया लक्ष्मीचें) [मंदिर तें] मरंद पीता उदरंभरबंभराचें (भ्रमराचें) सुंदर मंदिरही होय.

तया कासारा राज-हंस पाहे । राजहंसांचा कळप पोहताहे ॥
तयांसाठीं हे वापिकाचें[३१] पोहे । नळें केली हें कोण म्हणे नोहे ॥ ३३ ॥

तया हंसांचे देह कांचनाचे । पक्ष झळकती वीज जशी नाचे ॥
रंग माणिकसे चंचुंचे पदांचे । जसे अधरीचे भीमकन्यकेचे ॥ ३४ ॥

त्यांतील एक कलहंस तटीं निजेला ।
जो भागला जल-विहार विशेष केला ॥
पोटीच एक पद, लांबविला दुजा तो ।
पक्षी तनू लपवि, भूप तया पहातो ॥ ३५ ॥

टाकी उपानह[३२], पदें अति मंद ठेवी ।
केली विजार वरि डौरहि, मौन सेवी ॥
हस्तीं करी वलय उंच, अशा उपायीं ।
भूपें हळूच धरिला कलहंस पायीं[३३] ॥ ३६ ॥

तदितर खग भेणें वेगळाले पळाले ।
उपवन-जल-केलीं जे कराया मिळाले ॥
स्वजन गवसला जो त्याजपाशीं नसे तो ।
कठिण समय येतां कोण कामास येतो ! ॥ ३७ ॥

न सोडी हा नळ भूमिपाळ मातें । असें जाणोनी हंस वदे त्यातें ॥
हंसहिंसा नच घडो तुझ्या हातें । स्वस्थळातें पावेन पक्षपातें ॥ ३८ ॥

वधुनि माझी हे कनकरूप काया । कटकमुकटादिक भूषणें कराया ॥
कशी आशा उपजली तुला राया । काय नाहीं तूजला दया माया ॥३९॥

म्हातारी उडतां नयेचि तिजला माता मदीया अशी ।
कांता काय वदों नव-प्रसव ते सातां दिसांची तसी ॥

---

३१ पाणपोई ३२ जोडा ३३ पाय धरून पकडलें असा भाव

पाता[३४] त्या उभयांस मी, मज विधी घातास योजीतसे ।
हातांमाजि नृपा तुझ्या गवसलों आतां करावें कसें ॥ ४० ॥

सखे माझे परतोन घरा येतां । तुवां सजणे हा समाचार घेतां ॥
तया शोकें घायाळ हृदय होतां । कशी होशिल तें आठवितों आतां ॥ ४१ ॥

थोर होतिल बाळकें तुझीं बाळे । तुला कामा येतील वेल्हाळे ॥
माय माझी बैसेल शोकशाळे । मला आठवितां हृदय तिचें पोळे ॥ ४२ ॥

सदय हृदय याचें भूप हा तापहारी ।
म्हणुनि परिसतां मी होय येथें विहारी ॥
मजहि वध कराया पातकी पातला जो ।
वरुनि पति असा ही भूमि कैसी न लाजो ! ॥ ४३ ॥

येणेंपरी परिसतां अति दीन वाचा ।
हेलावला नल पयोधि दया-रसाचा ॥
सोडी, म्हणे 'विहर जा अथवा फिराया ।
राहें यथा-निज-मनोरथ हंसराया' ॥ ४४ ॥

सुटुनि खग पळाला बैसला शाल-शाखे ।
क्षणभरि निजदेहीं मुक्ति-विश्रांति चाखे ॥
स्वजन तंव तयाचे भोंवताले मिळाले ।
कवळिति निजबंधू बाष्पबिंदू गळाले ॥ ४५ ॥

विसांवा घे कांहीं, उडुनि लवलाही परतला ।
नृपाळाचे स्कंधीं बसुनि मणिबंधीं[३५] उतरला ॥
म्हणे हंस क्षोणी-पतिस, "तुज कोणी सम नसे ।
दयेचा हा ठेवा तुजजवळि देवा बहु वसे ॥ ४६ ॥

---

३४ पालनकर्ता ३५ मणगटावर

ऐक राया ! तूं थोर दया-सिंधू । नीति-सागरही, तूंचि दीनबंधू ॥
निखंदूनी[३६] बोलिलों नको निंदू । सकल वदसी तरि पाय तुझे वंदूं ॥ ४७ ॥

किती रावे असतील तुझे धामीं । किती कोकीळा सारिका तसा मी ॥
चित्त जडलें हें तूझिया लगामीं । नृपा स्वामी मज योजि तुझ्या कामीं॥४८॥

'हें पांखरूं मजसि येईल काय कामा'।
ऐसें नृपा न वद पूरित-लोक-कामा ॥
मोलें उणें व्यजन[३७] तें धरितां पुढारी ।
छाया करी, तपन-दीप्तिसही निवारी ॥ ४९ ॥

वर-नृपति विराजे भीम हें नाम ज्याला ।
वर दमन ऋषीनें दीधला की तयाला ॥
वर-सुत दम नामा, दांतनामा द्वितीय ।
वर-तनु दमयंती नंदिनी हे तृतीय ॥ ५० ॥

तेजोनिधीस तनया यमुना जसी ते ।
सीता जशी सुजनका, जनका तसी ते ॥
ते आवडे, सुतहि ते न तसे तयाला ।
ते नोवरी करवितों तुज मी दयाला ! ॥ ५१ ॥

राया तिचें मुख सुधाकर या द्वयाला ।
नाहीच वेगळिक हें गमतें मनाला ॥
संपूर्ण नित्य असता नसता कलंकी ।
हा चंद्र हें मुख, असें मग कोण शंकी ॥ ५२ ॥

चांफेकळीपरिसही सरलत्व नाकीं ।
जीचा धरी अधर विद्रुम-भावना[३८] कीं ॥

३६ खोंचून, निर्भर्त्सना करून ३७ छत्री ३८ पोंवळ्यासारखा रक्तवर्ण

भासे मनांत मज बिंब[39]-फळ-भ्रमानें ।
कीं सत्य चंचुपुट वोढविलें शुकानें ॥ ५३ ॥

धाता करींच करिता, मृदु हे न होती ।
या कारणास्तव मनोमय मूस ओती ॥
तेथें भरोनि पहिला[40] रस पूर्ण केली ।
ओतीव, हे न घटिताकृति बोलिजेली " ॥ ५४ ॥

ऐशीं खगेंद्र वचनें वदतां तयाला ।
विश्रांतिही विरहखेदहि फार झाला ॥
आधार हा मज म्हणोनि गणोनि डोले ।
झाला सवेंचि विरही नळराज बोले ॥ ५५ ॥

" वेल्हाळ ते न दिसतां विरहांधकारीं ।
चालून मी हळुच चांचपतां पुढारीं ॥
चक्रापरीच[41] सजलों असतां फिराया ।
हंसा[42] ! तुझा उदय होय सुखी कराया ॥ ५६ ॥

भृंगें विराजित नवी अरविंद-पत्रें ।
पाहूनि मानुनि तिचींच विशाल नेत्रें ॥
घालीन अंजन अशा मतिने तटाकीं ।
आहा ! वृथा उतरलों, भिजलों, विलोकीं ॥ ५७ ॥

हंसा विलोकुनि सुधाकर अष्टमीचा ।
म्यां मानिला निटिलदेश[43] तिचाच साचा ॥
शंख-द्वयीं[44] धरुन कौंकुम कीर-वाणी[45] ।
लावावया तिलक लांबविला स्व-पाणी ॥ ५८ ॥

---

३९ तोंडलें ४० शृंगार ४१ चक्रवाकाप्रमाणें ४२ हंसपक्षी, श्लेषानें सूर्य ४३ कपाळ ४४ कानशिलाचीं दोन हाडें ४५ खरोखर

भला माझा तूं हंस गडी राया। विरह-दुस्तर-विस्तार निस्तराया॥
चित्त ने घे मज तूज जा म्हणाया। तेंचि वाहन तरि तूं करीं फिराया"।५९।

असें बोलोनी नळें रंजवीला। अंजुळीमाजी हंस बैसवीला॥
गमे चंपक-कुसुमौघ-हार झेला। पाठवाया युवतीस सिद्ध केला॥ ६०॥

"त्वरित पुनरागम असो तुझा येथें। झेंप घालीं सुखरूप गगनपंथें॥
नको विसरूं आम्हांसि असों येथें"।वदुनि धरिजे गहिंवरा महीनाथें॥६१॥

'बरें येतों' म्हणऊनि हंस बोले। उडुनि जातां बहु शकुन तया झाले॥
पवन-चंचळ मधुबिंदु मुखीं आले। वामभागीं उभयतां गरुड गेले॥ ६२॥

उडत होते खग वायसादि जाणा। तयां भासे तें हंस तो ससाणा॥
नभा मानुनि कीं निकषपाषाणीं[४६]। स्वर्णरेखा तें तेज मनीं आणा॥६३॥

खग मग नगरीचे गोपुरीं झेंप घाली।
मृदु-पवन-गवाक्षीं बैसतां झोंप आली॥
तदुपरि जव-शाली वेंघला चंद्र-शाला[४७]।
निरखि वितत-शाला[४८] राजधानी विशाला॥ ६४॥

सकल-भुवन-ललामायमाना[४९]।
मानाधिकें[५०]-विभव-धनिक-सदन-शत-विराजमाना॥
कलश-जनित[५१]-मुनि-चकित-जलधि-शरणाति-
विस्तृत-परिखांतरीपायमाना चंद्रशाला-विजित-सुर-विमाना॥
जिचे सौध गगन-मंडपाधार-स्तंभाचि माना।
लाविति ते जलदा निज माना। वासव-चाप जयांस कमाना॥
ऐसी कुंडिन-नामधेय-नगरी राज-हंसें पाहिली॥ ६५॥

४६ कसोटीचा दगड ४७ उच्च माडी ४८ जीमध्यें विस्तृत वाडे आहेत अशी ४९ भूषणभूत ५० अमित ५१ घटज अगस्त्य ऋषीला भ्यालेल्या सागरानें रक्षण करणाऱ्या परिखा (खदक) त्यानीं अतरीपायमाना म्ह० बेटाप्रमाणें वेष्टिलेली

तेणें तसें नगर तें धरितां निडारी[52] । तेथें विलास-वन एक दिसे पुढारी ॥
जेथें सुशीतळ महीतळ सांद्र साई । जाईजुई फुलमयी बहु आंबराई ॥६६॥
तो मंडलाकृति फिरे उतरावयाला । भैमी-मुखेंदु-परिवेष[53] म्हणों तयाला ॥
तेथें महीवरि असा खग बैसताहे। की सुंदरी निज कुतूहल जेविं पाहे ॥६७॥
जो बैसतां चपळ पक्षपुटीं धरेला । हाणीतसे फडफडां ध्वनि हो उदेला ॥
पाहे तया खगवरासि वरानना हे । मानी मनीं नवलहीं, मग बोलताहे ॥६८॥

'असा पक्षी लक्षी बहु-विहग-लक्षी न मिळता ।
सुवर्णी जो वर्णी वद कवण वर्णी कवयिता ॥
अगाई हा बाई त्वरित जाईल पळुनी ।
धरूं जातें हातें हळुहळु तयातें न कळुनी' ॥ ६९ ॥

ऐसें वदे मग तयास धरावया हे ।
तै होय हंसगमना पहिलीच[54] आहे ॥
वाजेच ना वलय, नूपुर-नाद नोहे ।
तो तद्गतीस निरखूनि कसा न मोहे ? ॥ ७० ॥

हे मंद-मंद-पद सुंदर कुंद-दंती । चाले जसा मद-धुरंधर इंद्र-दंती ॥
हंसा धरूं जवळि जाय कृशोदरी ते। निष्कंप-कंकण-करासि पुढें करीते ॥७१॥
गवसलाच असा खग भासला । तंव तदीय सखीजन हांसला ॥
मग सर्वेच बुझावुनि हांकिला । उडविलाचि पिटाळुनि लाविला ॥७२॥
'हंस धरीन म्हणोनि मनोरथ हा मज होय विनोद तुम्हांला ।
हा कलहंस पिटाळवितांहि, पुन्हां उडवाल तया विहगाला ॥
जा परत्याच, तुम्ही नलगेच' असें वदुनी नृपराजसुता ते ।
राहविला सखिचा जन, आपण-मात्र तयास धरूं मग जाते ॥ ७३ ॥

---

५२ दृष्टींत ५३ दमयतीच्या मुखचद्राचें खळें ५४ पहिलीच जी हसगती होती ती हसगमना म्ह० हसाकडे जाणारी झाली

रागेजली[५५] अरुण-कांति विराजवीते ।
हे एकली सुतनु चंद्रकला तशी ते ॥
गेली हळूच, कलहंस समीप केला ।
कांहीं पुढें फडकला अवलोकिजेला ॥ ७४ ॥

मद-गज-गमनेनें मागुती चाल केली ।
विनत-तनु-लता हे तत्समीपास गेली ॥
पुनरपि फडके तो फारसा दूर नाहीं ।
जवळि जवळि ऐसा भासला हंस कांहीं ॥ ७५ ॥

हंसें तदा चतुरसंमत युक्ति केली ।
ते चालवीत सुतनू बहु दूर नेली ॥
छाया[५६] तियेशि दुसरी तिसरी वनाळी ।
जे सांवळी युवतितुल्य दिसे निराळी ॥ ७६ ॥

'भूमि-भागीं फिरणार तूं, तुला मी । कसा सांपडेन सांग गगन-गामी ॥
बाळ बाळे! जरि होय चंद्रकामी । हस्त त्याचा लागेल काय सोमीं ॥७७॥

असो, सांपडतों तुझ्या करामाजी । पुन्हां सुटका करिशील काय माझी ॥
कसा पातेजूं[५७]? बाळबुद्धि तूझी । स्त्रीस्वभावें बहु आणशील बाजी[५८]'॥७८॥

चतुर नर जसा हा बोलतो हंस तैसा ।
तरि न धरि मृगाक्षी विस्मयी भाव कैसा ॥
पळुनि तिज निखंदी तीस तो खेद नाहीं ।
शिणहि विसरली ते बोलती होय कांहीं ॥ ७९ ॥

'कोण तूं गा कोठील कवणियाचा? । कसा झाला तव देह सोनियाचा ? ॥
कशी आली ही तूज मनुज-वाचा? । काय भाग्योदय सांगुं या वनाचा॥८०॥

---

५५ रागावली ५६ तिला सोबतीला तिची छाया व वनराजि होती ५७ विश्वास ठेऊ
५८ संकट

धरिल पाहिल सोडील असा पाहीं । मजवरता विश्वास तुझा नाहीं ॥
असो, पुसतें ते सांग कथा कांहीं । जाइं अथवा मग याच वनीं राही' ॥८१॥

असें बोलोनी मौन धरुनि राहे । काय बोले तो हंस, असें पाहे ॥
तदा त्याचा वचनौघ असा वाहे । "राजकन्ये ! तूं आयकें गिरा हे ॥८२॥

'मंदाकिनीमधिल जीं कनकारविंदें[५९] ।
ती जेवितों मृदुल-नाल-मृणाल-कंदें ॥
आम्ही असों नृपसुते तरि कांचनाचे ।
जें कार्य तें धरिल कीं गुण कारणाचे ॥ ८३ ॥

जो[६०] मानसी विहरतो, विहरो, परी तो ।
कां आमुची कुलसती असती करीतो ? ॥
राखीं नळा ! निज-यशो-मय-हंस राया ! ।
आलों महीवर फिराद[६१] अशी कराया ॥ ८४ ॥

मी गुंतलो नळ-महींद्र-गुणौघ-पाशीं ।
सेवेसही मग करोनि तयाच पाशीं ॥
आलोकुनी कवण या चतुरा न नाचे ? ।
लोकेशता विभवही चतुराननाचे[६२] ॥ ८५ ॥

एकांत लेखनहि वाचनही करीतो ।
माझी तनु-द्युति समीप तदा धरीतो ॥
याकारणें नळ मला बहु आप्त मानी ।
तो सांगता निज-मनोरथ होय कानीं' ॥ ८६ ॥

---

५९ सुवर्णकमळें ६० नळाचा कीर्तिरूप हंस मानसात विहार करितो तो खुशाल करो, परंतु तो आमच्या सुवर्णकान्तित्वाबद्दलच्या कुलकीर्तीचा नाश का करितो ? त्याला कह्यांत ठेव, असा भाव ६१ फिर्याद ६२ ब्रह्मदेवाचें

आधीच नैषध-कथा नवनीत-भेला[६३] ।
होता अलंकरण-रूप इच्या जिभेला ॥
हंसोदयें[६४] विघरतां अधरीं धरी ते ।
स्वीकारितां वचन तें मग आदरीते ॥ ८७ ॥

" नळें तुजशीं एकांत काय केला ? । तोचि ऐकाया जीव हा भुकेला ॥
तया बोलोनी निववि या भुकेला। ऐकवावा मज म्हणुनि नायिकेला" ॥८८॥

निषधराजीं हे फार दिसे राजी । असें हंसें जाणोन मनामाजी ॥
बोलिजेली नळ-राज-कथा हे जी । भला हेजीब[६५] तीशि म्हणे, " हे जी ॥८९॥

नळ म्हणाला मज सहज धरुनि बाहीं ।
तुला कोठेंहि बंक अटक नाहीं ॥
सकळ भुवनें तरि फिरुनि राजगेहीं ।
एक नवरी मज योग्य बरी पाहीं ॥ ९० ॥

एकांत हाच वदला मज जाण बाळे ! ।
तूं सांग तो वर तुला रुचला रसाळे ! " ॥
येणेंपरी परिसतांच तया अनन्या ।
ते बोलते चतुर सुंदर राजकन्या ॥ ९१ ॥
" मी जाण देवनळही[६६] स्वकरीं धराया ।
सांगेन काय ? चतुरा ! मज लाज जाया ॥

---

६३ लोण्याचा गोळा ६४ सूर्योदयें, पक्षीं, हंसाच्या आगमनानें ६५ दूत ६६ (अन्वय- १)—काळें करूनि जोंवरि लेखीं सुख होय (तोंवरि) देवनळ ही स्वकरीं धराया (योग्य आहे असें) मज लाज जाया मी सांगेन काय ? अर्थः—मला नळ वरीपर्यंत देवनळ (बोरूची लेखणी) हातीं धरून पत्रद्वारा मनोगत कळवून सुख करून घेतलें पाहिजे. मला ज्यास्त स्पष्ट सांगण्यास लाज वाटते. तू चतुर आहेत तू सर्व समज. (अन्वयः २) देवनळ ! या (व) ही (दमयंती जाया (स्वस्त्री म्हणून स्वकरीं धरा हें) मी काळेंकरून सांगेन आण, जों (जोंपर्यंत तो मला) वरी (वरील) तोंवरी लेखी सुख होय. यावरून असें

काळें करून सुख जोंवरि होय लेखीं" ।
हें बोलणें खग मनीं उभयार्थ लेखी ॥ ९२ ॥

श्लेषशब्दें इणें भाव सांगीतला । नैषधाधीश तो नाथ मागीतला ॥
होय जाणीयली घे त्रपा-कंचुला[६७] । हंस बोलावया हालवी चंचुला ॥९३॥

'गांठ्याळ जें हृदय सांद्र[६८] न होय ज्याचें ।
नामेंचि देवनळ, कार्य नसे तयाचें ॥
धत्तूर[६९] हा कनकनाम सदा धरीतो ।
होईल काय रसिका कनकापरी तो ?' ॥ ९४ ॥

ती बोलते युवति, 'लाज मनीं दडाली ।
होती तुवां विघरतां मन, ती उडाली ॥
आतां वरूं नळवरासि तुला नवाजूं ।
गाऊं तुझी स्तुति करूनि कशास लाजूं' ॥ ९५ ॥

परिसुनि वच ऐसें जें इणें बोलिजेलें ।
पतग-कुल-वतंसें[७०] अंतरीं ध्यायिजेलें ॥
पर-वश-हृदया हे नैषधें राज-हंसें ।
म्हणुनि समजतां हें बोलिजे राजहंसें ॥ ९६ ॥

'जशी रंजलि आहेस निषध-भूपीं । तसा तोही रंजला तुझ्या रूपीं ॥
दैव-घटने अन्योन्य व्हाल सोपी । तुम्ही नांदालहि सत्य हें निरोपीं ॥९७

नळरहित वराशीं तूज योजूनि पाहे ॥
तरि मग विधि ऐसा कोण तो मूढ आहे ! ॥

ध्वनित केलें कीं 'तुला नळ आवडला काय ?' असे तू विचारिलें, तर स्त्रिया 'अमुक नव आवडला' असें कधीं सांगतात काय ? नाहीं, लज्जेनें तसे सागत नाहींत. पण मला नळ इष्ट आहे असें तिनें दर्शविलें. या श्लेषमय पद्याची रचना फारच मजेदार आहे

६७ लज्जारूप चिलखत ६८ स्निग्ध ६९ धोतरा ७० पाक्षिश्रेष्ठ हंसानें

अचतुर नर तोही जाहल्या जेविता[७१] कीं ।
सळमिसळ करीना सर्वथा क्षीर-ताकी ॥ ९८ ॥

कशाला हें बोलणें ! काय एणें ! । तुवां वरिला नळ-राज तूंहि तेणें ॥
सफळ माझें हें येथवरी येणें । राजकन्ये नीरोप मला देणें ' ॥ ९९ ॥
" असें जाउनि तूं बोल राजहंसा ! । ' तुझी दासी जाहलें राजहंसा ! ॥
नको चिंता तूं करूं अरिध्वंसा ' । ऐक शुभ्रांशू-वंशजावतंसा ! ॥ १०० ॥
' नको पाहूं तूं नोवरी नळाशी । मीच भावें होईन सत्य दासी ॥
जरी यावें आतांचि तयापाशीं । गोष्ट भासे विपरीत लौकिकाशीं ' " ॥ १०१

' करुनि मज रवाना राजसे ! तूजसाठीं ।
नृपति निरखि माझी वाट आराम-वाटीं[७२] ॥
बसवुनि निजपाठीं तूज नेईन तेथें ।
परि चुकुर तुझे हे लोक होतील पथें ' ॥ १०२ ॥

येरीकडे नृपति धाडुनि राजहंसा ।
तो बैसला करित आपण तत्प्रशंसा ॥
येईल शीघ्र घटना करुनी तियेची ।
होईल भेटि मज आज तये प्रियेची ॥ १०३ ॥

तों चिन्हें शुभ पाहुनी नृप म्हणे ' लाभेल लाभावळी ' ।
आला सन्मुख राजहंस निरखी, बाहूयुगें आंवळी ॥
बोले मंजुळ वाक्य ' एथ बसलों त्वद्ध्यान लावूनि रे ! ।
झालें वृत्त समग्र सांगुनि करीं हंसा समाधान रे ' ! ॥ १०४ ॥

हंस बोले, नृपराज सु-गुण-सारा ! । माळ घालीते ती तुला उदारा ॥
तुझ्या ध्यानीं सल्लग्न जे विचारा । सत्य मानीं ती होय तुझी दारा ॥१०५

---

७१ जेवू लागला तर   ७२ उद्यानात

वरें येतों, बोलोनि पाय हातें। नमुनि चाले सप्रेम तो गृहातें ॥
नृप निघे तें सह-चमू निजपुरातें। हंस-वचनीं लावुनी अंतरातें ॥ १०६ ॥
असो; आल्या इजजवळि सख्या ऐशा। बोलती त्या मग तीस सकळ कैशा।
हंस धरुनी परिपूर्ण तुझी आशा। काय गेला तो उडुनि गगनदेशा ॥ १०७।

न रंजे कारंजें निरखुनि, फणीतें[७३] फणफणी,।
मुदेनें मोदेना नल-गुण-गणीं जे गुणगुणी[७४] ॥
न बैसे जे सेजेवरि, न परिसे जे शुकगिरा।
न नाहे, माना, हे न धरि ललना हेतु दुसरा ॥ १०८ ॥
गजबज बहु झाली, माय धांवोनि आली।
धरुनि हृदयदेशीं तीजला सेज केली ॥
करिति विझणवारे त्या सख्या वेगळाल्या।
वडिल वडिल दाया जाणत्याही मिळाल्या ॥ १०९ ॥

ते शीतळोपचारीं जागी झाली, हळूच मग बोले।
'औषध नलगे[७५] मजला;' परिसुनि जननी 'बरें!' म्हणुनि डोले ॥ ११०।
'मूल उपवर हे जाहली इयेला। पाहिजे कीं वर योग्य पाहिजेला' ॥
असें ऐकूनी वधूचिया बोला। सैंवराचा[७६] मग यत्न नृपें केला ॥ १११।
निषधराजासी लिखित पाठवी तो। प्रतिद्वीपीं भूपतिसही लिहीतो।
अशा यत्नीं लागला नृप अहो! तों। पुढें परिसा वृत्तान्त कसा होतो ॥ ११२।
ऋषी नारद असतां नभोविहारी। वैजयंती ज्या दिसे मनोहारी ॥
मणी रमणीय कनक-कलश भारी। सुरपतीचा जो सौध महा भारी ॥ ११३।
तया प्रासादीं जाय ऋषी पाहे। सभा केली, देवेन्द्र बैसलाहे ॥
फार आदरिलें तया देवरायें। अर्घ्यपाद्यादिक करुनि विनतकायें ॥ ११४।

---

७३ केंस विंचरण्याच्या फणीला त्रासली ७४ गुणगुण, ध्यान करी ७५ नको; श्लेषानें 'नल गे' म्ह० मजला नल हेंच औषध पाहिजे ७६ स्वयंवराचा

'उपवर दमयंती जाहली नोवरी ते ।
कवण वर कळेना हे जयातें वरीते ॥
दृढ-तर-निज-लज्जा-गव्हरीं गुप्त केला ।
जिवलगहि सखीला जो नसे सांगिजेला ॥ ११५ ॥

नवे तरणे नृप मुख्य तीजसाठीं । मोहिले, ते करिताति यत्न कोटी ॥
कलह-वार्ता ही मानिताति पोटीं । तया युवतीची आस तयां मोठी' ॥ ११६ ॥
असें नारद बोलोनि तो निघाला । जाय हृदयासी मानिल्या स्थळाला ॥
थोर चिंता मग होय सुरेन्द्राला । म्हणे कैसी ती वरिल आपणाला ॥ ११७ ॥
वरुण, पावक, यम, इन्द्र हे मिळाले । असे चौघेही रथारूढ झाले ॥
महीलोकासी यावया निघाले । तया कुंडिन-नगरा-समीप आले ॥ ११८ ॥
तंव तया चवघांस तया पथीं । निषध-नायक येत दिसे रथीं ॥
तरुण सुंदर जो चतुराग्रणी । अतुल वैभव राजशिरोमणी ॥ ११९ ॥

नळातें पाचारी, सुरपति विचारी कुशल तो ।
म्हणे, 'आम्हांपाशीं तव गुरु विलासीं निवसतो ॥
खुणा ज्या ज्या त्याच्या तुजजवळि त्या त्या निरखितों ।
खरा तूं तद्वंशी म्हणउनि तदंशी समजतों ॥ १२० ॥

तो वन्हि, तो वरुण, तो यम, इन्द्र गा मी ।
झालों तुला सकळ हे विदित स्वनामीं' ॥
बोले महीरमण 'हा नळ चंद्रवंशी ।
वंदी पदास तुमच्या तुमचाच[७७] अंशी' ॥ १२१ ॥

बोलताहे देवेन्द्र नृपवराला ।
'नैषधा तूं आलासि सैंवराला ॥

---

७७ राजा हा अष्टलोकपालाचा अंश असतो असें मानतात

समज आम्हीं तुजजवळि याचनेला ।
करूं आलों मनिं धरुनि कामनेला ॥ १२२ ॥
जे हे दिशापति[७८] विशाल-यशा ! अशांला ।
आशावशा[७९] कु-वलयांत दृशा[७९] कशाला ॥
हा बोल तूं न वद, तूजसमीप येतों ।
आम्हीं मखीं निजमुखीं *अवदान घेतों' ॥ १२३ ॥
केला विचार हृदयीं नळ-राज यानें ।
'हा जीवही धनहि देइन निश्चयानें ॥
देवेन्द्र दे जरि म्हणेल कदापि भैमी ।
ते देववेल मज काय ? करीन गै[८०] मी' ॥ १२४ ॥
बोले सुराधिप नराधिपतीस 'राया ! ।
भैमी जशी मज वरील तसें कराया ॥
बोलावयास तिजशीं तिचिया घरा जा ।
तूं बोलका चतुर केवळ होस राजा !' ॥ १२५ ॥
मग हळुच सुरेंद्रा बोलिजे भूपतीनें ।
'मज निज-सुमनाची[८१] घातली माळ तीनें ॥
हृदय तरि तियेचें सान्द्र झालें सुवासें[८२] ।
चलित न करवे तें कोणत्याही प्रयासें' ॥ १२६ ॥
पुन्हा बोले देवेंद्र नृपवरा या । 'तुला झालें वश हृदय तिचें राया ।
तरिच आलों हे याचना कराया। तुझ्या वाक्यें आम्हांसि ते वराया॥ १२७॥
दातव्यही स्ववश आपण जाणताही ।
पर्याय उत्तर वदेच न देच कांहीं ॥

---

७८ दिक्पाल ७९ आशाबद्ध दृष्टि * आहुति ८० काणाडोळा ८१ चागल्या मनाची म्ह० मनानें वरिलें आहे ८२ सुगधानें, पक्षीं, (नळाची) चागली वसति तिच्या हृदयात झाली आहे

दाता असा शठ कसा ठकसा कदापी ।
जो याचकावरि दया न करीच पापी ॥ १२८ ॥

भांबावला धनमदें भलतेंच बोले ।
तो बोलही सरस मानुनि लोक डोले ॥
मांसेंकरूनि फुगला गळसाच भावे ।
ज्या दीन मीन धरितां वळसाच[८३] पावे ! ॥ १२९ ॥

असे परिसोनी बोल वासवाचे । तया नळराजा काय वदे वाचे ॥
'तुम्हीं ज्ञाते हो थोर थोर साचे।असां साक्षी तुम्हि माझिया मनाचे।१३०।
ज्यासि जेथें सामर्थ्य नसे त्यातें । कसें कार्या त्या तुम्हीं सांगिजेते ॥
बाळ तान्हें उचलील काय जातें।बोलणाराचें मोल फोल जातें'।१३१।

बोले सुरेंद्र, 'नृप-सौध सुखें फिराया ।
आकार गुप्त वर देइन देव-राया ॥
जाई विदर्भ-वसुधेस, सुतेस शोधीं ।
आम्हांसि ते तरि वरील तुझ्याच बोधीं' ॥ १३२ ॥

'बरें' म्हणोनि उत्तरें । रथावरोनि ऊतरे ॥
तया राजपुरीं शिरे । शोभा तेथील पाहतो ॥ १३३ ॥

प्राणापरीच हृदयीं नगरांतरीं तो ।
गुप्तस्वरूप नलभूप तदा धरीतो ॥
बंकीं[८४] रिघे, तंव तया दिसताति बंके ।
पंकेरुहास्य[८५] न दिसेच, तया न शंके ॥ १३४ ॥

तया राजसौधांतरीं । शोभा पाहे परोपरी ॥
कोठें आहे ते सुंदरी । धुंडावया लागला ॥ १३५ ॥

---

८३ गोता, सकट ८४ चौकींत, बंके=पहारेकरी ८५ कमलवदन नळ

सुमनसेजेच्या पलंगीं । बैसलीसे तन्वंगी ॥
सख्या खेळतातीं संगी । बहु अप्सरा त्या जैशा ॥ १३६ ॥
प्रगट तिजपुढारां जाहला राज-मौळी ।
पदर वरि न घेतां हार जैसा झळाळी ॥
निज-हृदय-निवासी काय बाहीर आला ।
निरखुनी दमयंती तेविं मानी तयाला ॥ १३७ ॥
गजबजोनि समस्त तिच्या सख्या । गज-गमा उठल्या तिजसारख्या ॥
पदर सांवरितां नृप-बाळिका । झळकती हृदयीं मणिमाळिका ॥ १३८ ॥
रामातें जनक-क्षमा-पति-सुता[८६], रामा[८७] जशी रेवती ।
कामारीस[८८] नगाधि-राज-तनया, कामासि जैसी रती ॥
या मानूनि तशी विदर्भ-दुहिता रामा मनीं भाविते ।
हा माझा हृदयाब्ज-सूर्य म्हणुनी त्या मानिनी बोलते ॥ १३९ ॥
'कोण तुम्ही कवणाचे कोठुनि येथें कां आलां ? हो !।
काय निमित्तें दिधला मजला हा निज-दर्शन-लाहो[८९] ॥ १४० ॥
संभवलां कवणाचे वंशीं सांगा हो अकलंकी ।
उभे असां कां भागतसां हो या बैसा पर्यंकीं ॥ १४१ ॥
राजे असाल तरि धन्य वसुंधरा हे ।
शोभाल देव तरि नाक यथार्थ आहे ॥
भोगी[९०] तुम्हीं उपजलां जरि नागलोकीं ।
खालीं[९१] असोनि सकळांवरि होय तो कीं ॥ १४२ ॥
दुग्ध-पूर नसतां निजरूपीं क्षीर-सिंधु तो जैसा ।
वसंत आला नाहीं तरि तो उद्यान-भाग जैसा ॥ १४३ ॥

---

८६ जनकराजाची कन्या सीता ८७ बलरामाला ८८ शंकराला जशी पार्वती ८९ लाभ ९० नाग ९१ नाग जरी पाताळात असतो तरी तो जगत्कर्ता जो विष्णु त्याच्यावर आपलें फणा-छत्र धरितो म्हणून अर्थात तो सकळावर असतो

अमृत-कराचा उदय न होतां रजनी-समयो जैसा ।
तुमच्या विरहें आजि जाहला कवण देश तो ऐसा ? ॥ १४४ ॥

भूपाळ जो मम मनोमुकुरीं[९२] उभासे ।
तो नैषधेंद्र तुमचा अनु-बिंब भासे ॥
रूपें तशींच दिसतात दिगंतराळीं ।
तीं ही कशी म्हणवितील तुम्हां निराळीं ॥ १४५ ॥

सरस-श्रुति-पद फुल शिरसाचें फुललें मृदु स्वभावें ।
चालवाल किति दूर तयातें अदय हृदय मज भावे ॥ १४६ ॥
कर्ण-युगुल हें धन्य करावें सांगुनियां निज नांवें ।
स्तवन करी रघुनाथ तयाचें कवन स्वीकारावें' ॥ १४७ ॥

आहेस कीं सुखवती कमनीय-लीले ।
निश्चित की हृदय होय तुझें सुशीले ! ॥
आतां नकोच अवलंब विलंबनाचा ।
हेजीब[९३] मी समज मुख्य सुराधिपाचा ॥ १४८ ॥

जो धरी निजकरीं शतकोटी । ज्यासि नम्र सु-मनः-शत-कोटी[९४] ॥
तो सुरेंद्रहि तुला नत याची । हा असो वर, तुला न तयाची ॥१४९॥

बोले नृपाळ, ' पुससी मज वंशनामें ।
यावीण सांग तटली तुझि काय कामें ? ॥
आलों सुधांशु-मुखि ! जे घटना कराया ।
तीतें विचारुनें, वरीं सुर-लोक-राया ' ॥ १५० ॥

बोले सुंदरी तयासी । ' स्ववंशनाम न सांगसी ।
तरी आम्हीं पर पुरुषासीं । वदणें मर्यादा नोहे ' ॥

---

९२ मनोरूप आरशात ९३ दूत ९४ शतकोटी देव

तिचा पाहुनियां कोप । काय बोले नळभूप ॥
'चंद्र-वंशाचें हें रोप । माझें जाण राजसे ॥
महाजनाचा आचार । निज नामाचा उच्चार ॥
करूं नये हें साचार । शास्त्राधार आहे की' ॥
पुन्हा बोलते सुंदरी । 'चंद्रवंशी महीवरी ॥
बहु आहेत ते परी । नामें घेतां जाणवे' ॥ १५१ ॥

मी वासुदेव ऐसें स्व-नाम मुर-हर[९५] वदे सकळवेदी ।
आधार तोचि मानुनि निजाभिधानासि कवण न निवेदी ? ॥ १५२ ॥

बोले नैषधेंद्र वाचा । 'नाम हेजीब इंद्राचा ॥
किती साक्षेप नामाचा । काय तेणें करिसी तूं ? ॥ १५३ ॥

केला काय अंगिकार । बोलूं इन्द्रासी निर्धार ?' ॥
तंव ते बोले सुकुमार । चंद्राकारवदनातें ॥ १५४ ॥

'ऐरावतावरि बसोनि विमानदेशीं ।
जो संचरे सुरपती सुखसंपदेशी ॥
मी भूमिकेवरि असोनि, तयास कांही ।
मागावया तरि कशी मज लाज नाही ? ॥ १५५ ॥

नळावेगळा भ्रतार । नलगे स्वप्नीं हें साचार ॥
ऐसा निश्चय विचार' । तंव राजेन्द्र बोलतो ॥
'टाकूनि इद्राचा संभ्रम । धरिशी कां तूं नळभ्रम ? ॥
जाईल विश्राम-विभ्रम[९६] । नसता श्रम होईल ।
तुझें सौंदर्य पहावया । धरी सहस्राक्ष काया ॥
तया वरीं देवराया । नळमाया टाकुनी ॥

---

९५ सर्वेश मुरारि ९६ सुखविलास

अथवा तुज तो मोहला । होऊं नेदी नैषधाला ॥
यास्तव त्याच इंद्राला । माळ गळां घालावी ॥ १५६ ॥

एणंपरीच अनळासि यमाधिपासी ।
पाशीसही तरि वरी' म्हणतां नृपासी ॥
आधार लेश न वदे नवसारसाक्षी ।
होते तयांसि सुरनायक गुप्त साक्षी ॥ १५७ ॥

ऐसा अवंचक वदोनि नृपाळ आला ।
इंद्रादिकांसहि निवेदित वृत्त झाला ॥
पाचारिले मग महीन्द्र विदर्भभूपें ।
आले समस्तहि सभेसि सहर्षरूपें ॥ १५८ ॥

इंद्रादिक तेही अधिप । धरूनि आले नळरूप ।
सभे बैसले अमूप । जेथें भूप शोभती ॥ १५९ ॥

आला नळही भूपाळ । कीर्ति-रूपें जो विशाळ ।
तदा दमयंती वेल्हाळ । सखियां बोलते ॥ १६० ॥

'नळ-राज-हिरा वरिला । तोचि मनीं म्यां धरिला ।
सुर किंवा नर भला । न वरीं अन्यातें निश्चयें' ॥ १६१ ॥

ऐसें बोलोनी सुंदरी । बैसे शिबिकेभीतरीं ।
आली राज-सभांतरीं । बरोबरी शारदा[९७] ॥ १६२ ॥

बोले शारदा तियेला । 'ऐकें राजांच्या नामांला ।
मना येईल तयाला । माळ गळां घाली तूं ॥ १६३ ॥

हा राजा ऋतुपर्ण नाम धरिता हारावली कंधरीं ।
हा राहे शरयूसमीप नगरीं हा राजसे आदरीं ॥

---

९७ जिला सर्व राजाची माहिती असते व जी फार चतुर असते अशी स्त्री स्वयवर-वधूची सखी असे, तिला शारदा म्हणत

हा राजीव-दलाक्ष, सद्गुण-निधी, फारा जनांचा महा ।
थारा, हाच वरीं, रिपूंसि परते सारावयाचा, पहा ' ॥ १६४ ॥

एणेंपरीच बहु भूप निवेदिजेले ।
हीच्या मनासचि न येति उगेचि ठेले ॥
जेथें वळी[९८] धरुनि पंचनळी[९९] बसे ते ।
तेथें विरिंचि[१]-तनये-समवेत येते ॥ १६५ ॥

'ज्याची पदें धरिति देव शिरोललामीं ।
स्वाराज्य[२] जो मिरवितो गजराजगामी ॥
जो वज्रपाणि, बहुलोचन,[३] कांति भारी ।
हा पाहिजे तरि वरीं नळरूपधारी ॥ १६६ ॥

साहील कोण सजणे ! बहु तेज याचें ।
मध्यस्थ[४] रूप धरितो हरिचें यमाचें ॥
स्नेहा[५] धरी, अधिक होय तमासि वारी ।
हा पाहिजे तरि वरीं नळरूपधारी ॥ १६७ ॥

संपूर्ण ते समज यास्तव[६] दक्षिणाशा ।
पाप्यास दंड धरितो, करितो विनाशा ॥
देहीं जया मिरवते घन[७]-कांति भारी ।
हा पाहिजे तरि वरीं नळरूपधारी ॥ १६८ ॥

आधार[८] हाच सजणे बहु जीवनाचा[८] ।

---

९८ ओळ, राग ९९ पाच नळरूपधारी

१ शारदेसह २ स्वर्गाचें राज्य ३ या विशेषणानें इंद्राचें कुरूप ध्वनित केलें ४ पूर्व व दक्षिण या दिशाचे स्वामी इंद्र व यम त्याचा मध्यस्थ म्ह० आग्नेयी दिशेचा स्वामी अग्नि ५ तेल; या श्लोकात अग्नीचें असह्यत्व म्हणून अर्थात् अयोग्यत्व ध्वनित होतें ६ यमामुळें ७ काळा रंग या पदानें यमाचें कुरूप दर्शविलें आहे ८ वरुण

रक्षी[९] दयेंकरुनि मान ऋषीजनांचा ॥
यादांस फार म्हणती जन सौख्यकारी ।
हा पाहिजे तरि वरी नळरूपधारी ॥ १६९ ॥
होतील[१०] नंदनविलास जयास तो हा ।
आहे धनंजयहि धर्महि जाण तो हा ॥
रत्नाकरीं तुज विराजविता विहारी ।
हा पाहिजे तरि वरीं नळरूपधारी ' ॥ १७० ॥
शारदेस मग राजसुता हे । शारदेंदु-वदना वदताहे ॥
' शेवटील नळ हा मज बाई ! । मानला बहु मनीं सुखदाई ' ॥ १७१ ॥
तेव्हां दमयंती सुंदरी । इंद्रादिकां नमस्कारी ।
तयां बोलली उत्तरी । अमृतापरीस मधुर ॥ १७२ ॥
' माझा भीम जैसा पिता । तैसे तुम्ही जी ! तत्वतां ।
करा कन्यादान आतां । नळनाथाचे करीं ' ॥ १७३ ॥
सुर समस्त इच्या वरनिश्चयें । सुरस मस्त[११] असें वदले स्वयें ।
' नळवराशि वरोनि सुखी असें । तुज 'नको' जन कोण म्हणे असें ? ॥ १७४
मावेचना सुख मनीं कमनीय बाला ।
मायेसही विसरली न पुसेचि बाला[१२] ॥

९ वरुणाचा मुलगा बंदी याने आपल्या बापास ऋत्विज् प्राप्त करून देण्यासाठीं कहे वगैरे ऋषींस समुद्रात बुडविले, त्यास यज्ञ संपताच वरुणानें सत्कारपूर्वक परत पाठविलें कथा येथें लक्ष्य आहे १० या श्लोकात श्लेषानें नळामध्यें चारी देवाचे उत्तम गुण दाखवि आहेत ते असे, (१) नंदनविलास म्ह० इंद्रपक्षीं नंदनवनातील विलास व नळपक्षीं आन विलास, (२) धनंजय म्ह० अग्नि व नळपक्षीं धन जिंकणारा म्ह० द्रव्यवान्, (३) ध म्ह० यम व नळपक्षीं नीतिमान्, (४) रत्नाकरीं विहारी म्ह० समुद्रवासी वरुण व नळप रत्नामध्यें खेळणारा, रत्नाकरीं या पदानें येणाऱ्या वरुणाच्या अयोग्यत्वाचा परिहार ' तु विराजविता ' या पदाने केला आहे ११ पुष्कळ १२ पित्याला

दूर्वादळीं कदलि[13]-बंध-मधूक-माळा।
तीनें अलंकृत करी नळ-कंठ-नाळा ॥ १७५ ॥

चौघे श्रेष्ठ सुरेश्वर। देते झाले अष्ट वर।
मस्तकीं ठेवोनि कर। दोन दोन एकेकें ॥ १७६ ॥

नृपाळाचे मांडीवरि बसुनि, मांडी हरिख[14] ते।
तयां पाहों आले जन, सकळ झाले हरिखते ॥
महा-वाद्यें नाना निनदहि तनाना मग घडे।
पिता तीचा पांटीभर धनहि वांटी बहु विडे ॥ १७७ ॥

राजा निरोपा तें घेत। मग दमयंतीसमवेत।
आपल्या नगरातें जात। नांदे आनंदभरें ॥ १७८ ॥

---

१७ चिंतामणि

या कवीविषयीं कांहींएक माहिती मिळत नाही. यानीं केलेल्या 'ध्रुवाख्याना'-तून हा उतारा घेतला आहे. याची कविता रसाळ आहे. भाषेच्या शुद्धतेकडे याचें दुर्लक्ष दिसते. कथेकरी या आख्यानातील दिंड्याचा बराच उपयोग करितात, त्यामुळे हें आख्यान बरेंच प्रसिद्ध आहे.

ध्रुवाख्यान

स्वायंभू **मनूचा** पुत्र **उत्तानपाद** राजा ह्यास दोन बायका होत्या. थोरलीचें नाव **सुनीति** व धाकटीचें नाव **सुरुचि.** सुरुचि ही राजास फार प्रिय होती. थोरलीचा मुलगा **ध्रुव** एकदा बापाच्या मांडीवर जाऊन बसला, तें धाकटीस न

---

१३ केळीच्या दोरींत गुफलेली मधूक पुष्पाची माळ १४ हरिख माडी=आनंद करी

साहून, तिने त्यास पायाने माडीवरून खालीं लोटलें. तेव्हा ध्रुवास फार वाईट वाटून तो परमेश्वरास शरण गेला; तेव्हा त्याने प्रसन्न होऊन ध्रुवास अचल पद दिले. ही कथा ह्या आख्यानात आहे.

सूर्यवंशीं[1] उत्तानपाद राजा। रूपवंती तयास दोन भाजा ॥
कनिष्ठेसी अत्यंत प्रीत-माया। पट्टराणीची पडों न दे छाया ॥ १ ॥
वरिष्ठेसी जाहला एक पुत्र। भक्तराज वैकुंठ[2]-पाळ-मित्र ॥
सु-कुमार आ[3]-कर्ण-पद्म-नेत्र। ठाण[4] माण रेखिलें जेविं चित्र ॥ २ ॥
पांच वर्षे लोटलीं ध्रुवा अंगीं। पिता ठाऊका नाहिं तयालागी
पुसे मातेसी भक्तराज योगी। तात कोठें तो सांग मला वेगीं ॥ ३ ॥
म्हणे माता तान्हया तोचि तूझा। धराधीश बोलती ज्यास प्रजा ॥
येरु बोले पाहीन पिता माझा। नको जाऊं मारील राजभाजा ॥ ४ ॥
पूर्वपुण्यें शुभ दिन ऊगवला। मुलांसंगें तो राजगृहा गेला ॥
राजदृष्टी सन्मूख उभा ठेला। पिता पाहे तों मोह झळंबला[5] ॥ ५ ॥
अनीवार मोहास पूर आला। ऊचलोनी मांडिये बैसवीला ॥
बाळशब्दें खेळवी तनूजाला। न साहे तें राणीस कोप आला ॥ ६ ॥
उचंबळे क्रोधाग्नि शिखा टाकी। कवण बोले बैसला राज-अंकीं ॥
राव कैसा खेळवी कवतूकीं। ध्रुव राजा होईल धरालोकीं ॥ ७ ॥
धरोनीयां सापत्नभाव[6] चित्ती। पदें लोटोनी पाडियला क्षीतीं ॥
रडत गेला माउली जेथ होती। अश्रुपातें हालवी नेत्रपातीं ॥ ८ ॥
म्हणे माता तान्हया काय झालें। कोण पापीयें तूज गांजियेलें ॥

---

१ ज्या स्वायभु मनूचा उत्तानपाद मुलगा होता तो सूर्यवशीय वैवस्वत मनूहून निराळा असल्यामुळें हा कवीचा प्रमाद दिसतो २ विष्णूचा भक्त ३ कानापर्यंत गेले असून कमलासारखे आहेत नेत्र ज्याचे ४ स्थान आणि मान, म्हणजे सर्व अवयव प्रमाणात होते ५ मोहित झाला ६ सवतीमत्सर

मला रायें मांडिये बैसवीलें । राजभाजेनें पदें लोटियेलें ॥ ९ ॥
बुझावीतां माउली काय बोले । आम्ही देवासी नाहिं पूजियेलें ॥
येरु बोले तो देव कसा आहे । बसे कोठें तो सांग लवलाहे ॥ १० ॥
माय बोले सर्वत्र देव आहे । चराचर व्यापून विश्व राहे ॥
तयालागीं धुंडिती महा-योगी । पूर्व पुण्यें दरुपण[७] तयालागी ॥ ११ ॥
तुझी बुद्धी काय बा वय सान । तुला कैसें देईल दरूपण ॥
ध्रुव बोले त्यागीन तरी प्राण । हरी देईना जरी दरूपण ॥ १२ ॥
उभा जैसा तैसाचि निघे वेगें । रडत पाठीं लागली माय मागें ॥
पुत्र गेला रायासि दूत सांगे । राय झाला घाबरा मोहसंगें[८] ॥ १३ ॥
सर्व सौख्याचें मूळ बाळ माझें । ध्रुव गेला घेणार राज्य-ओझें ॥
वनीं प्राण त्यागीन लोकलाजे । काय जीणें मारिलें दुष्ट भाजे ॥ १४ ॥
लवलाहीं लागला ध्रुवापाठीं । म्हणे बाळा ऐक बा एक गोष्टी ॥
बुझावीतों तुज धरुनि हनुवटी । तूजवीणें दाटला प्राण कंठी ॥ १५ ॥
फीर मागें देईन एक गांव । ध्रुव बोले देईल देवराव ॥
पांच गांव दीधले फीर आतां । ध्रुव बोले मागेन जगन्नाथा ॥ १६ ॥
राय बोले देईन एक देश । ध्रुव बोले देईल जगदीश ॥
अर्ध राज्य दीधलें आण तूझी । ध्रुव बोले देवासि लाज माझी ॥ १७ ॥
सर्व राज्य दीधलें फीर मागें । ध्रुव बोले देइजे रमा-रंगें[९] ॥
स्नेह कां रे सोडिला ध्रुवा आजी । काळतोंडा जाहलों जगामाजी ॥ १८ ॥
ध्रुव बोले पितयास तात-देवा । अतां येतों मी लोभ असों द्यावा ॥
हरी-भक्तीचा लोभ कसा देहीं । अनुतापें कोंदल्या दिशा दाही ॥ १९ ॥

---

७ दर्शन, ह्या कवीनें शुद्धाशुद्ध, ऱ्हस्वदीर्घ, स्वर इत्यादि गोष्टींकडे फार दुर्लक्ष्य केलें आहे
८ ममतेनें ९ लक्ष्मीचें रंजन करणारा विष्णु, त्यानें

सर्व भावें उभवूनि दोनि बाही । म्हणे देवा दे भेट लवलाहीं ॥
निरंजनी जावोनि उभा राहे । शोक आक्रोशें करूनियां बाहे ॥ २० ॥
दुरूनीयां अष्टाक्ष[१०]-सुता पाहे । तया दृष्टी सायुज्य[११]-पदा लाहे ॥
जवळ येवोनी पुसे बाळका जी । सान वय तूं कोण ह्या वनामाजी ॥२१॥
पूर्व वृत्तांत सांगे नारदासी । आयकोणी तोषला देव-ऋषी ॥
गुरू-मंत्रावांचोन देव कैंचा । श्रुती साऱ्या बोलती अशी वाचा ॥२२॥
सकल मंत्रांमाझारिं मुख्य साचा । मंत्र-राज द्वादश[१२] अक्षरांचा ॥
ध्रुवा कानी सांगोनि मुनी गेला । जपतांचि तो हृदयीं प्रगटला ॥ २३ ॥
चतुर्भुज सायूध घन-नीला । तया दृष्टी सन्मुख उभा ठेला ॥
दिव्य रूपा त्या ध्रुवें देखियेलें । नमस्कारोनी मनीं पूजियेलें ॥ २४ ॥
देव बोले तूं काय इच्छितोसी ! धराधीश कीं स्वर्ग-भोग-वासी[१३] ॥
ध्रुव बोले मज भक्ति सदा देईं । पद न दीजे ऊठवी दुजी आई ॥२५॥
ध्रुव यानीं तो वाहुनियां नेला । ध्रुवस्थानीं[१४] तो अढळ बैसवीला ॥
चंद्र सूर्य नक्षत्र ग्रह तारा । सप्त-ऋषिही घालिती ज्यास फेरा ॥२६॥

---

१८ नरहरि

या कवीविषयीं कांहींएक माहिती उपलब्ध नाहीं. यांच्या 'गंगारत्नमालें'तून हे दोन उतारे घेतले आहेत. याची कविता साधी असूनही रसाळ व मधुर आहे आणि कवितेंत प्रसादही आहे. याची वर्णनशैली चांगली मोहक आहे. सृष्टिसौंदर्याचीं वर्णनें चांगलीं साधली आहेत. भूगोलदृष्ट्या यांची कविता महत्वाची आहे.

---

१० ब्रह्मदेवाचा मुलगा नारद ११ मुक्तीचें पद १२ 'ओं नमो भगवते वासुदेवाय' हा बारा अक्षराचा मंत्र १३ पाताळ १४ अचलपदावर

हिमाचल

जेथें असंख्यात अ-मर्त्य[1] येती । गंधर्व विद्याधर सिद्ध गाती ॥
अ-गम्य जो पातकि मानवाला । हिमाचळी त्या नर-पाळ[2] आला ॥ १ ॥
जेथें दिसे उंच पवित्र झाडी । स्व-पल्लवें स्वर्ग-मलासि झाडी ॥
कोंदाटलीं पक्षि-रवें वनें तीं । बोलावुनी देवगतीस नेती ॥ २ ॥
हिमाचळीं जें सुख देव यातें । न होय तें नंदनिं मंदवातें ॥
कळेल कोणा महिमा तयाची । रामा, सुता ती गिरिजा जयाची ॥ ३ ॥
करी व्याघ्र शब्दास एके ठिकाणी । कडेलोट चाले खळाळोनि पाणी ॥
पडे ओघ खालीं जळांचा कडाडे । न त्या साहतां ती महीही धडाडे ॥ ४ ॥
कडे तूटले एक ठायासि खालीं । मदें मत्त-दंती-कदंबें निघाली ॥
तशा हस्तिना पाहतां शैलकाया । गमे मेघ जाती तळीं काय राया ॥ ५ ॥
गुहेमाजि जे नीजले सिंह त्याला । महत्तोय-शब्दें गमे शत्रु आला ॥
प्रतिस्पर्धितेनें स्वयें गर्जताती । तया ऐकतां श्वापदें दूर जाती ॥ ६ ॥
तपस्वी उभे राहिले एक-पायीं । तसे बैसले नेत्र झांकोनि कांही ॥
नसे मांस देहीं त्वगस्थीच[3] राहे । दिसे एक डोई जटाभार वाहे ॥ ७ ॥
किती[4] पर्ण भक्षोनियां राहताती । जितेंद्रीय कोणी सदा ब्रह्म ध्याती ॥
किती वायु-भक्षी किती धूम्र-पानी । किती देह टाकोनि जाती विमानीं ॥ ८ ॥

एक ठायिं ते वाहती झरे । कूटतूल्यही[5] बर्फ पाझरे ॥
तूटले कडे श्वापदां नसे । मार्ग पाहतां भीति होतसे ॥ ९ ॥
म्लान दीवसा ज्या वनस्पती । अग्निचे परी रात्रि दीसती ॥
त्या मणि-प्रकाशीत वारुळीं । बैसले किती थोर कुंडली[6] ॥ १० ॥

---

१ देव २ राम ३ त्वचा व हाडें, अस्थिपजर ४ या श्लोकात तपश्चर्येचे प्रकार वर्णिले आहेत ५ पर्वताच्या शिखराएवढे ६ सर्प

चंदनाचिये वृक्षि वेष्टना । करुनि डोलवी कुंडली फणा ॥
जो कधी नसे पक्षि पाहिला । नृप विलोकितां स्तब्ध राहिला ॥ ११ ॥
पर्वताचिये शीखरावरीं । शरभ बैसुनी ओरडा करी ॥
वैनतेयही[७] त्याच काननीं । धरुनियां उडे सर्प आननीं ॥ १२ ॥
खालिं पाहुनी हस्ति केसरी । वरुनि घे उडी मस्तकावरी ॥
वानरें उड्या वृक्षि मारिती । तनय घेउनी पोटिशीं किती ॥ १३ ॥
पायिं चालतां सर्प थोरले । अजगरादि ते मत्त पाहिले ॥
पाहि जों पुढें व्याघ्र एकला । महिष फाडुनी खात बैसला ॥ १४ ॥

गंगायमुनासंगम

गंगा होउनि पश्चिमाभिमुख त्या कालिंदिला[१] भेटली ।
जेथें तें स्थळ तीर्थराज म्हणुनी प्रख्यात या भूतळीं ॥
तेथें माधव लोक-मुक्ति-कारितां प्रीती धरोनी वसे ।
तीर्थीं ज्यांत अनंत तीर्थ दुसरें ऐसें न कोठें असे ॥ १ ॥

वेणीमाधव तीर्थराज म्हणती हो या प्रयागाभिधें ।
राहे कल्पतरूच कामद जना भूमंडळाच्या मधें ॥
पापांधार हरावया उगवला की सूर्य पृथ्वीवरी ।
तीर्थक्षेत्र हरिप्रिय त्रिजगतीं नाही दुजें यापरी ॥ २ ॥

सित–कृष्ण तोय भासे अद्यापी पावली जिथें संगा ।
पूर्वाभिमुखी होउनि यमुनेसह चालली पुढें गंगा ॥ ३ ॥

पाणी सुनिर्मळ जिचें अति रम्य भासे ।
मोठे लहान फिरती अगणीत मासे ॥

---

७ गरुड १ यमुनेला

तैसेच कच्छप असंख्य जळांत कांही।
तीरीं बहूत रमती तप घ्यावयाही ॥ ४ ॥

भौरे अनंत फिरताति अगाध पाणी।
तेथील नक्रसमुदाय न अंत जाणी ॥
लाटांवरी भिडति येउनि उंच लाटा।
तीरास लागति न होय जळांत सांठा ॥ ५ ॥

एकापुढें एक सहस्र नावा। धांवोनि जाताति नसे विसावा ॥
तरंगवेगें वर खालिं होती। होड्या किती त्यांतुन पार जाती ॥ ६ ॥

भागीरथी शब्द करीत वेगें। येऊनि सारी यमुनेस मागें ॥
नेतां तिचा ओघ मिळूनि दोघी। प्रेमें पुढें चालति पूर्वभागीं ॥ ७ ॥

भागीरथीचें अति शुभ्र वारी। काळी दिसे सूर्यसुताहि भारी ॥
दोघींमधें जें जळ लाल आहे। सरस्वती ती प्रकटोनि वाहे ॥ ८ ॥

आकाशापरि तोय त्यांत ढगसे फेनौघ[2] ते चालती।
उष्णें अग्नि तशा सशब्द लहरी विद्युल्लता हालती ॥
नावा त्यांत विमानपंक्ति तळिची मोती जशा तारका।
रामा, विष्णुपदासि याचि धरिं तूं चित्तीं सदा तारका ॥ ९ ॥

नरामर शतावधी पुलिनिं बैसुनी ते किती।
सुधा-रस-समान त्या अति अतृप्त तोया पिती ॥
सुकांत पुलिनांत ते पसरले दुहों बाजुंला।
गमे जननि पाजवी पय धरोनि तेथें मुला ॥ १० ॥

मृदू सुखद वालुका लखलखीत शोभे बरी।
हिरे चुरुनि वोपिले म्हणुनि स्वच्छ तेजा धरी ॥

---

२ फेंसाळलेले प्रवाह

सुखें भरित मत्स्य ते वरिवरी उड्या मारिती ।
सुरां कळविती न ती वरि[3] जळी अम्हां जी रती ॥ ११ ॥
मदांध गज आंतुनी करिति जी कराग्रें वरी ।
करेणु-सह चालतां दिसति पंकजांचे परी ॥
खळाळुनि जलौघ तो करित भोंवरे चालला ।
तयांत फिरती तरी करिति अप्सरांच्या कला ॥ १२ ॥
हिमाद्रिभव पातला पवन पत्रपुष्पें जळीं ।
समर्पण त्रिवेणिच्या करि म्हणोनि झाला बळी ॥
तटानिकट भूरुह श्रमहर स्वयें वांकले ।
जनांसि सुख द्यावया सुजन संगतीच्या फलें ॥ १३ ॥
उभय बाजुनें चित्रतरूंची दाट लागली छाया ॥
पांथस्थाला सुखकर मोठी श्रमहर मार्गीं जाया ॥ १४ ॥
जंबु कंवठ सुरदारु नारळी केळी पोफळि अंबे ॥
फणस पेरु अणि लिंबतरूंच्या भरलें तीर कदंबें ॥ १५ ॥
सरल कुटजवटवृक्ष सातवण प्लक्ष[4] दाडिमी चांफा ॥
शाल ताल किति तमाल उंबर घालविती जनतापा ॥ १६ ॥
मंदारामल बकुल बिल्व कुंट अशोक चंदन जाती ॥
वृक्षिं बैसले पक्षि सर्वदा भागिरथीगुण गाती ॥ १७ ॥
दूर जाउनी फीरली पुढें । स्वर्गवासिनी उत्तरेकडे ॥
उत्तरामुखी स्नानदुर्लभा । दर्शनेंचि दे माय सुप्रभा ॥ १८ ॥

---

३ स्वर्गांत ४ पिंपळ, पिंप्री ५ चित्रकाचें झाड

असें पापी मोठा म्हणुन न पडोंदे विसरणीं ।
झटो वाचा माझी अनिश तव कीर्तिप्रसरणी ॥ २ ॥

उणें वाटे जें जें कर सकळ त्याची पुरवणी ।
असे ही दीनाची सतत तुजपाशीं विनवणी ॥
न होवो विश्वेशा भव-जलधि-मध्यें बुडवणी ।
सदा होवो देवा तव अवकृपेची चुकवणी ॥ ३ ॥

बसावें, गुंजावें, प्रभु तव पदाब्जी भ्रमरसें ।
हंसावें, डोलावें, मग अमित सौख्यें अमरसें ॥
मधा प्यावें त्याच्या अनिश अमृताशी सम रसें ।
सुधा तीही वाटे विरसचि अशा उत्तम रसें ॥ ४ ॥

दयामेघा देवा, द्रवसि तर संताप शमती ।
कराया वृष्टीतें प्रभु तुज असे काय कमती ! ॥
प्रभो, विश्वाधारा, जरि पतित मी मंद कुमती ।
तरी जाणें त्यांतें फलसि तुज जे दीन नमती ॥ ५ ॥

नृलोकी जे मोहें क्षणिक सुखभोगांत रमती ।
सुखाची ज्यां वाटे नच इतर सीमा, परम ती ॥
धनादि–प्राप्तीच्या क्षणभर न यत्नी विरमती ।
अशा मूढां द्यावी स्व–पद–भजनीं सुस्थिर मती ॥ ६ ॥

तुझ्या ऐश्वर्याची प्रभु ! तुजविना होय न मिती[1] ।
जगद्वंद्या ! नाही नवल नर हे पाय नमिती ॥
अनंत ब्रह्मांडें अनिश न शिरे काय न मिती ? ।
न ज्या जन्मान्ताची लिखित युग–वर्षायन–मिती[2] ॥ ७ ॥

---

१ गणना २ संख्या

तुझ्या सामर्थ्याचें मनन करितां मान सरती ।
कळे गर्विष्ठांतें स्व-धन-बल-सीमा न सरती ॥
तुझे पायी देवा अनुदिन असो मानस-रती ।
जशी कीं हंसांतें अभिमत असे मानसरती ॥ ८ ॥

पृथ्वी

प्रभो, प्रणत-वत्सला ! बहुत पातकी दीन मी ।
निराश्रित अजाणता तुज सदैव चित्तीं नमीं ॥
चुकें तर पदोपदीं, पण न भी नसें घाबरा ।
क्षमाच करिशील तूं भरंवसा मला हा बरा ॥ ९ ॥

अगाध महिमा तुझा बुधहि गावया नेणती ।
यथामति वदावया मजचि लाज ती कोणती ! ॥
पिईन परमेश्वरा विमल-कीर्ति-गानामृता ।
भिईन न कदापि मी मग पुढें जित्या वा मृता ॥ १० ॥

सुखास्तवच आमच्या अति अपूर्व केली धरा ।
कमी किमपिही नसे जिजमध्यें यशः श्रीधरा ॥
प्रशस्त पडली, सुखा विपुल देत आम्हांस ती ।
धरून हृदयीं जशी प्रियकरा स्वबाला सती ॥ ११ ॥

तिच्यांत अति सुंदर प्रभु, मणी बहु शोभती ।
सुवर्ण—रजतादि ते सकळ धातुही लाभती ॥
असोत पण ते, सदा उदक–अन्न ती देतसे ।
अपार उपकार हा नच तिचा, तुझा होतसे ॥ १२ ॥

असंख्य दिसती नभीं रुचिर गोल जे प्रत्यहीं ।
तुझें यश कथावया उदित दैवतें सत्य हीं ॥

दिलीस गति ज्यांस जी सतत तीच संभाळिती ।
सुबोध करण्यास त्यां, स्वनियमां न जे पाळिती ॥ १३ ॥

तुझी कृति दिसावया, रवि तमास उच्छेदितो ।
स्वकीय किरणामृतें सकळ विश्व आल्हादितो ॥
अशेष तरु, जीव, यां भयद शीत तें नाशितो ।
तुझ्या प्रभु, कृपेमुळें सतत त्यांस तो पोशितो ॥ १४ ॥

शशी विमल-कांति जो गगनमंडळा भूषितो ।
अदृश्य असतां रवी, पथिक यांस संतोषितो ॥
पहा प्रतिदिनीं कसा क्षय-विवर्धना भोगतो ।
प्रभो ! तुजविना नसे किमपि, नित्य हें सांगतो ॥ १५ ॥

समुद्र, सरिता, गिरी, तरु जिवांस तूं निर्मिलें ।
विचित्र रचना तुझी बुधहि वर्णितां शर्मिले ॥
अ-नादि सकल-ज्ञ जो मुदित नित्य त्या मी नमीं ।
असो, प्रभु ! दयार्णवी पतित एक हा मीन मी ॥ १६ ॥

---

२२ कृष्णशास्त्री चिपळूणकर

हे प्रसिद्ध पंडित, ग्रंथकार, व कवि इ० स० १८२४ त जन्मले. हे जातीचे आश्वलायन ब्राह्मण. यांचे वडील हरिपंत यानीं याचेकडून लहानपणीं वेदाभ्यास करविला. १४ वर्षांचे झाल्यावर यांना विश्रामबागेंतील मराठी शाळेत घातले. तेथें यानीं अल्पकाळातच अलंकार, न्याय व धर्म या शास्त्रांत पारंगतता मिळविली. पुढें पाच वर्षेपर्यंत शास्त्रीबोवांनीं इंग्रजीचें चांगलें अध्ययन केले. नंतर सरकारी नोकरी पत्करिली. ते अनुक्रमें भाषातरकार, ट्रेनिंग कॉलेजचे प्रिन्सिपाल आणि वर्तमानपत्रें व पुस्तके याचे रिपोर्टर होते. हे वादविवादांत अत्यंत कुशल होते. अर्वाचीन

कविमालिकेत यांची पदवी फार उच्च आहे. याचा 'पद्यरत्नावली' नावाचा काव्यग्रंथ प्रसिद्ध आहे. याची वाणी विद्वत्ताप्रचुर, सरल, सरस व मनोहर आहे. इ० स० १८७८ त शास्त्रीबोवा पुणें मुक्कामीं काळजाच्या रोगानें निवर्तले.

हरिणान्योक्ति

मत्त असती जे धनाच्या मदानें । न दाविशी त्यां तोंड दीनवाणें ॥
आर्जवाचीं भाषणें मधुर खोटी । करुनि तोषविसी न त्यां कधीं पोटीं ॥१॥
गर्ववचनें हीं परिसशी न त्यांचीं । धरुनि आशा त्यांचिया प्रसादाची ॥
घरा त्यांचीया करुनि येरझारा । न घालविशी तूं स्वीय काळ सारा ॥२॥
भूक लागलिया कोमला तृणातें । भक्षुनीयां तूं पावसी सुखातें ॥
स्वस्थ निद्रेशी घेशि झोंप येतां । चित्ति नाही तव काडिमात्र चिंता ॥३॥
अशी सौख्याची स्थिती प्राप्त व्हाया । योजियेलें त्वां कोणत्या उपाया ॥
काय कोठें त्वां तपश्चरण केलें । मृगा योगें ज्या भाग्य हें उदेलें ॥ ४ ॥
नवें कोमल उगवलें गवत दाट । स्वच्छ सुंदर वाहतो त्यांत पाट[1] ॥
मृगी ठायीं त्या एक देखियेली । जिच्या अंगीं तारुण्य करित केली[2] ॥५॥
अशा पाहुनियां उत्तम स्थलातें । भूल पडली तैं मृगाच्या मनातें ॥
व्याध चापीं योजुनी बाण राहे । आड जाळीच्या न तो त्यास पाहे ॥६॥
वनीं हिंडोनी शीण फार झाला । घाम अंगाला तुझ्या दाट आला ॥
बैस येऊनी स्वस्थ आश्रमांत । करीं रोमंथा, नीज बा निवांत ॥ ७ ॥
दुष्ट भिल्लांचा इथें वास नाहीं । मुनी बसले हे शांत यांस पाहीं ॥
भूतमात्रीं हे दयेतें करीती । मृगा मनिंची बा सोड सर्व भीती ॥ ८ ॥

जाळें तोडुनियां बळें हरिण तो टाळोनि दावाग्निला[3] ।
व्याधाचे चुकवूनि बाणहि महा वेगें पुढें चालिला ॥

---

१ पाण्याचा झरा २ क्रीडा ३ वणव्याला

तों घाईंत उडी फसूनि पडला आडामधें[४] बापडा ।
होती सर्वहि यत्न निष्फळ, जरी होई विधी वांकडा ॥ ९ ॥

वृक्षान्योक्ति

मार्गीं वाढुनि सांवली पसरिशी विस्तीर्ण कां तूं अशी ? ।
कां होशी फळयुक्त ? होउनि तसा कां वांकशी भूमिशी ? ॥
तेणें ओढिति तोडिती जन तुला पाषाणही मारिती ।
वृक्षा सोस निमूट हाल अवघे, आतां न अन्या गती ॥ १ ॥
दावाग्नी खवळोनियां तरुवरा जाळावया जें वळे ।
जाती सर्व पळोनि कोकिल, शिखी, रावे तसे कावळे ॥
भक्षायास फळें चहोंकडुनियां एकत्र जे जाहले ।
येतां संकटकाळ होय जवळी ऐसा न कोणी मिळे ॥ २ ॥
जे भक्षूनि फळें सदैव पिकलीं स्वादिष्ट आनंदले ।
कोटीं बांधुनि त्यांत जे तुजवरी वर्षें बहु नांदले ॥
ते पक्षी करुणस्वरें विलपती, वृक्षा तटीं बैसुनी ।
पाडाया तुज थोर जोर करितां पूरास या देखुनी ॥ ३ ॥
तापानें पीडिले त्यां निववि‍शि, करिशी तृप्त त्यां जे भुकेले ।
अर्थी देऊनियां त्वां अभिमत मनिंचें फार संतुष्ट केले ॥
ऐसी कीर्ती तुझी ही परिसुनि दुरुनी पातलों आश्रयातें ।
कांटे झाडें अम्हां हीं अडवुनि धरिती कां ? तरो वार यांतें ॥ ४ ॥

यक्षसंदेश

कालिदासकृत मेघदूताच्या मराठी रूपातरांतून हा वेचा घेतला आहे. कुबेरानें एका यक्षाला स्वकर्तव्य-पराङ्मुखतेबद्दल हद्दपार करून रामगिरीवर बंदींत ठेविले

---

४ विहिरींत

ह्योतें. तेथून त्याने एका मेघाबरोबर आपल्या नायकोस दिलासा देण्यासाठी जो संदेश पाठविला तो येथें वर्णिला आहे.

खिडकित पाहुनि तुला, चकित ती होतां विस्मय भावें।
यापरि मधुरस्वरें तिला तूं आश्वासुनि बोलावें-॥ १ ॥

"पतिव्रते, मी तुझ्या पतीचा जिवलग मित्र असोनी।
आलों आहें येथें त्याचा निरोप तुज घेवोनी ॥ २ ॥

प्रवासिकांतें स्वगृहीं जाया त्वरा करुनियां नित्य।
तज्जायांतें सुखित करावें आहे हें मम कृत्य" ॥ ३ ॥

यापरि भाषण तुझें परिसुनी आनंदुनि ती फार।
सीता जेवीं वायु-सुताचा, करिल तुझा सत्कार ॥ ४ ॥

आयकेल ही तुझ्या मुखांतुनि कुशल-मयी मम वार्ता।
निरोप पतिचा आणि गांठ हीं सम गणिती विरहार्ता ॥ ५ ॥

सांगावें मग तिला "तुझा पति रामगिरीवर राहे।
खुशाल अससी कीं ? ऐसें तुज त्यानें पुशिलें आहे ॥ ६ ॥

तुम्हांसारखे बहुत गांजले जन जे दुर्दैवानें।
त्यांनीं कुशल प्रश्नचि करिजे परस्परां पहिल्यानें ॥ ७ ॥

वाळुन गेला असे फार तो, तूंही कृश झालीस।
विरह-ज्वर भाजितो तयातें, तूंहि तशी जळतीस ॥ ८ ॥

जसें तयाच्या तसें तुझ्याही न खळे जळ डोळ्याचें।
तुम्हां उभयतां उत्कंठेचें दुःखहि समान साचें ॥ ९ ॥

अशी सर्वथा समदुःखा तूं प्राणसखी, तुज गे तो।
दूरस्थहि मम सखा, मनेंची दृढालिंगना देतो ॥ १० ॥

सख्यांसमक्षहि उघडपणें जें वचन कथायाजोगें ।
तें सांगाया चुंबनलोभें[1] जो तव कानीं लागे ॥ ११ ॥

दुर्दैवें तो प्रियकर आजी फार दूर पडल्यानें ।
प्रेमभरित हें भाषण तुजला बोलत मद्वदनानें ॥ १२ ॥

कोमल वेलीमधें भासतें अंग तुझें सुकुमार ।
तसा पिसाऱ्यामधें शिखींच्या दिसे तुझा कचभार[2] ॥ १३ ॥

हरिण-बालकांजवळ उमगती चंचळ डोळे काळे ।
मंद नदीच्या लहरीमाजी तव भृकुटींचे चाळे ! ॥ १४ ॥

लावण्य तसें तुझ्या मुखाचें अढळे पूर्ण शशांकीं ।
मत्त मतंगीं मंदगती ही तूझी दिसते लोकीं ॥ १५ ॥

यापरि, सखये, दृष्टी पडतें कोठें कोठें कांहीं ।
परंतु तुलना पूर्ण तुझी ज्या, ऐसें एकहि नाहीं ! ॥ १६ ॥

सखे, प्रीतिच्या कलहें जणुं तूं मजवरि फार रुसोनी ।
बसलिस ऐसें चित्र शिळेवर रंगांनी काढोनी ॥ १७ ॥

समजावाया ठेवुं लागतों जों पायांवर डोई ।
अश्रुजळें तों नयन भरूनी दिसेचनासें होई ! ॥ १८ ॥

किती दुष्ट तरि दैव असावें न शकें वदावया हें ।
याहि परीची, सखे, आपुली भेट जयास न साहे ! ॥ १९ ॥

स्वप्नीं पाहुनि तुजला, सखये, प्रेमें कवळायास ।
घट्ट उरीं, मी लांबवितांना आकाशांत करांस ॥ २० ॥

देखुनि वनदेवता दयेनें द्रवती चित्ती फार ।
लतापल्लवीं अश्रु तयांचे गळती वारंवार ! ॥ २१ ॥

---

१ चुंबनासाठीं २ केशाचा कलाप

हिमाचलींच्या वनस्पतीचा घेउनि मधुर सुगंध ।
तेथुनि वायू दक्षिणेस जो वाहे निष्प्रतिबंध ॥ २२ ॥

तयास आलिंगितों, प्रिये, मी नित्य बहु प्रीतीनें ।
कीं, तो तुजला स्पर्शुनि आला असेल या बुद्धीनें ॥ २३ ॥

लांब रात्र ही क्षणासारखी लहान होइल केवीं ? ।
तीव्र उष्णता दिवसाची ही लयास जाइल तेवीं ॥ २४ ॥

ऐशी चिंता उगिच करूनी त्यांत नसे फळ कांहीं ।
जरी जाणतों असें, तथापी ती मज सोडित नाहीं ॥ २५ ॥

जरी होतसे तुझ्या वियोगें मजला दुःख अपार ।
धीर धरितसें, पुढिल सुखाचा चित्तीं करुनि विचार ॥ २६ ॥

सखे शहाणी असशी, यास्तव विवेक करुनी तूंही ।
अपुल्या आश्वासशील हृदया नानाविध हेतूंहीं ॥ २७ ॥

सदा कोण गे दुःखी ? अथवा कोण सुखी या लोकीं ? ।
सुखदुःखें हीं चक्रन्यायें येती हें अवलोकीं ॥ २८ ॥

कार्तिकमासीं शाप संपतो माझा तुज हें ठावें ।
चार मास हे मिटुनी डोळे कैसे तरि कंठावे ॥ २९ ॥

खुणेवरुनि या एकांतांतिल निश्चय तुज होईल ।
खरा दूत हा माझ्या पतिचा, आहे तोहि खुशाल ॥ ३० ॥

विपरित जनीं वार्ता परिसुनि संशयांत न पडावें ।
विश्वासातें मजवरिच्याही किमपिहि न ढळूं द्यावें ॥ ३१ ॥

कोणी कोणी म्हणती, विरहें जातो स्नेह लयातें ।
हरिणलोचने, परंतु न खरें वाटे मत मजला तें ॥ ३२ ॥

प्रिय वस्तूंचा वियोग होतां न ढळे सत्यप्रीती ।
उलटी वाटे अधिकाधिकची ! ऐशी मम प्रचीती " ॥ ३३ ॥

प्रथम वियोगें पीडित सखिला यापरि आश्वासोनी ।
तिच्यापासुनी निरोप आणिक खूणहि बा घेवोनी ॥ ३४ ॥

परत झडकरी यावें तिकडुनि मजला सुखित कराया ।
वाट तुझी मी पहात बसतों येथेंची घनराया ॥ ३५ ॥

विरहिविलाप

अहा कैसा झाला अवचित विधी निष्ठुर असा ! ।
प्रिया एकाएकी अ-मर-सदना गेलि सरसा ॥
मना, आतां कोणा कथिशिल जिवींच्या हितगुजा ।
सुखाच्या शब्दांनी कवण निववू तापहि तुझा ॥ १ ॥

घरातें मी येतां, दचकुनि उठोनी हंसुनियां ।
विशाला नेत्रांहीं अमृत-रस-वृष्टी करुनियां ॥
न कां चित्ता आजी मधुर-वचनीं हर्ष करिशी ? ।
असे झाली माझ्या अगळिक करें कोणति अशी ॥ २ ॥

बुजालें दुःखानें स्मरण विषयांचें अवघिया ।
अनभ्यासें गेली मज सकळ विद्या त्यजुनियां ॥
जिचे डोळे काळे बघुनि मृगबाळेंहि झुरती ।
वसे चित्तीं देवी-परि सतत ती मात्र सुदती[1] ॥ ३ ॥

निघोनीयां जातां अवचित सखी मुक्ति-सदना ।
दयाशीला, वाटे, विसरलि दयाही सुवदना ॥

---

१ सुंदर दात आहेत जिला अशी

कटाक्षांहीं नीलांबुज-मद-हरांही मजवरी ।
कृपालेशातेंही प्रकट म्हणुनी आज न करी ॥ ४ ॥
पडायाच्या भीतीस्तव ममकरातें धरुनियां ।
विवाहीं पाषाणीं[2] चढलिस, सखे, तूं जपुनियां, ॥
कशी ती तूं, आजी चढशि मज सोडोनि, गगनीं, ।
करी ऐसी शंका हृदय शतधा, येउनि मनीं ॥ ५ ॥
तुझें जाणें, प्राणेश्वरि, परिसुनी स्वर्गभुवनीं, ।
अलाफातें शंकां त्यजुनि करिती कोकिल वनीं ॥
निमाली चिंताही सकल कमलांची अजि अहा ! ।
कशी आतां चंद्रा अतुल सुषमा[3] लाधलि, पहा ! ॥ ६ ॥
सखे, विद्युल्लेखा[4]-स्फुरण-चपला देउनि मला ।
सुरेंद्राच्या कांहीं दिवस उपभोगांस अतुला ॥
अहा ! मंत्रभ्रष्टक्षितिपतिस[5] लक्ष्मी त्यजि जशी ।
लया पुण्यें जातां, त्यजुनि तशि गेलीस मजशीं ॥ ७ ॥
असोनि त्वां भूमीवर चढविलें ज्या सुर-पदीं ।
प्रिया, नाथा, ऐशा अतिमधुर संबोधन-पदीं ॥
तया मातें कैशी धरणि-तल-धूलीत सखये ।
दिवस्था[6] होऊनी ढकलिशि; दया कां तुज न ये ? ॥ ८ ॥
अपूर्वा लावण्या, अनुपम सुशीला, सुविनया, ।
अपारा चातुर्या, अगणित कलांतेंहि, सुनया, ॥
गुणां ऐशा कोणा निरविशि, सखे, आणि मजला ? ।
नसे थारा त्यातें, मजहि दुसरा ज्ञात तुजला ! ॥ ९ ॥

---

२ विवाहसमयीं पाषाणावर पावलें टाकीत जाण्याचा विधि असतो तो येथें लक्ष्य आहे
३ सौंदर्य ४ विजेच्या चमकेसारखे क्षणिक ५ ज्याला मुत्सद्याची सल्लामसलत नाहीं असा
६ स्वर्गस्थ

प्रभा-पावित्र्यांहीं स्वसम तुज पाहून, दहना ।
अला वाटे हेवा वर्नि बहुत त्या कृष्णवदना ॥
तयानें त्या रोषें, मज गमतसे जाळिलि तुला ।
दया त्या कैंची! जो स्व[7]-जननि-हि खाऊं न चुकला ! ॥ १० ॥

सुधा-स्पर्शें जेवीं निवति नयनें जीस बघुनी ।
जिचा कंठीं वाटे कर कमल-हारा-परि मनीं ॥
करी जी उल्हासा अतुल, कविता सुंदर जशी ।
तुला नाहीं कोठें मनुज-भुवनीं योग्य तिजशी ॥ ११ ॥

न पाही स्वप्नींही पतिविण कधीं जी नर दुजा ।
स्पृहा-युक्तें चित्तें, जित-कमल-नालोत्तम-भुजा[8] ॥
सुशीला तूं ऐशी, परपुरुष[9] जो निर्गुण, तया ।
कशी पाहूं जाशी, हरिण-नयने, सत्वरतया ? ॥ १२ ॥

गुणांनीं जी पूर्णा, अणुसम नसे दोषहि जिला ।
अलंकारीं साजे, रस वसतसे जीत पहिला ॥
मृदू जीचे वर्ण श्रवण-सुख[10] देती परिसतां ।
वसे ती पद्माक्षी जशि हृदयिं माझी सुकविता ॥ १३ ॥

न जाणों दुर्दैवें अगळिक असे काय घडली ।
जिच्या योगें ऐशी तव मनिं अढी थोर पडली ॥
म्हणोनी सोडोनी मज, रुसुन गेलीस सदनीं ।
सखी मुक्तीच्या तूं, असुनि विमला कीर्तिहि जनीं ॥ १४ ॥

सुधातुल्यें हास्यें करुनि अभिषेकास मजला ।
कटाक्षांनीं वर्षे जणुं मजवरी नीलकमळां ॥

---

७ अग्नीला उत्पन्न करणारें लाकूड अग्नि जाळून टाकितो म्हणून त्याला स्वजननिभक्षक म्हणतात ८ कमलाच्या देंठाहूनही अधिक कोमल आहे भुज जिचा अशी ९ परमात्मा, ह्या शब्दावर श्लेष आहे १० कानाला सुखकर

मृगाक्षी, मांगल्य-प्रद, विधि-विधात्री, सुवदना ।
न सोडी चित्तातें क्षणभरिहि ती कुंद[११]-रदना ॥ १५ ॥

बसोनी पर्यंकीं दयितगुण गातां निज मुखें ।
दिनें नाहीं झाली बहु निरखुनीयां तुज सखे ! ॥
न कां आजी देशी प्रतिवचनही एक मजला ? ।
असा कां माझ्याशीं अवचित अबोला धरियला ॥ १६ ॥

स्वरूपें काव्याच्या अजवरि सखे जे प्रकटले ।
विलास प्रीतीचे सरस अमृतातुल्य घडले ॥
तयांचा दुर्दैवें अवचित असा नाश घडतां ।
पुढें आतां कैशी मधुर मम होईल कविता ॥ १७ ॥

तीं भाषणें मधुर जी अमृतासमान ।
लावण्य तें रतिहि देत जयास मान ॥
तें शील ज्यास तुलना न मिळेचि कोठें ।
कोणास हर्ष गुण हे स्तवितां न वाटे ? ॥ १८ ॥

---

२३ परशुराम बल्लाळ गोडबोले

हे लोकप्रिय कवि श्रीक्षेत्र वांई येथे इ० स० १७९९ जन्मले. हे जातीचे कोकणस्थ हिरण्यकेशी ब्राह्मण. याचे प्राथमिक शिक्षण वांई येथेंच झाले. नंतर यांनीं संस्कृताचा चांगला अभ्यास केला. पुढें पुणें येथें मातुलांच्या पेढीवर हे कारकून होते. त्यांना लहानपणापासून कविता करण्याचा नाद असे व तो पुढे वृद्धिंगत होऊन त्यानेंच ते प्रसिद्धीस आले. पुढें मराठी भाषेचा कोश करण्यासाठी नेमलेल्या शास्त्रीमंडळांत यांची योजना झाली. मराठी क्रमिक पुस्तकरचनेच्या कामीं याची मदत

११ कुंदासारखे आहेत दात जिचे अशी

घेण्यांत आली, व त्या पुस्तकांत कविता घालण्याचे काम यांनीच केलें. पुढें यानीच नवनीत नावाचा मराठी काव्यातील वेच्याचा ग्रंथ संपादन करून तद्द्वारा महाराष्ट्रीयास मराठी कवींची ओळख करून दिली. संस्कृत नाटकाचीं गद्यपद्यात्मक मराठींत रूपांतरें करण्याचा उपक्रम परशुरामपंतांनींच केला. यानी केलेली उत्तररामचरित्र, मृच्छकटिक वगैरे नाटकाची भाषांतरे उत्तम वठलीं, तीं फार प्रसिद्ध आहेत. माधव चंद्रोबाच्या ‘ सर्वसंग्रहा ’ चें संपादकत्व तात्याकडेच होतें, व त्यानी तें काम उत्तम रीतीने केलें. मोरोपंताच्या कवितेविषयीं याना फार अभिमान असे, व त्याच्या केकावलीतील हृद्गत तात्यानीं ‘ केकादर्श ’ नामक ग्रंथात उत्कृष्ट रीतीने व्यक्त केले आहे. शिवाय त्यानीं ‘ बालबोधामृत ’, ‘ वृत्तदर्पण ’, ‘ नामार्थदीपिका ’, व ‘ ऐतिहासिक स्फुट कविता ’ वगैरे अनेक उपयुक्त ग्रंथ लिहिले आहेत. परशुरामपंताची वाणी रसाळ, भाषा प्रौढ व कविता प्रसादगुणयुक्त असून सरळ व हृदयंगम आहे. हे आपल्या वयाच्या ७५ व्या वर्षी निवर्तले.

वर्षावर्णन

मृच्छकटिकाच्या मराठी रूपांतरातून हा वेंचा घेतला आहे.

आनंदले नटति पाहुनि ज्यास मोर ।
त्रासोनि हंस नच ठाकति ज्यासमोर ॥
तें हें अकालिकचि दुर्दिन होय भारी ।
कामीजनास गगनासहि रोधकारी ॥ १ ॥
हा मेघ आर्द्र-महिषोदर-तुल्य[1] काळा ।
शंखाकृती धरि करांत बलाक-माला[2] ॥
विद्युत्प्रभा वसन पीत कसोनि हातें ।
वाटे दुजा हरिच आक्रमितो नभातें ॥ २ ॥
माधव-गात्र-श्यामल शुभ्र-बलाका-समूह-रचित-दर[3] ।
विद्युत्पीत-वसन हा शोभे अंभोद जेविं चक्र-धर ॥ ३ ॥

---

१ जलार्द्र म्हशीच्या उदरासारखा   २ बगळे   ३ शंख

मेघोदरांतूनि जलाच्या धारा । भूमीवरी पडती झरारा ।
जैशा शुद्ध रजताच्या तारा । विद्युत्प्रकाशें झळकती ॥ ४ ॥

कांही हंस मयूर काक बकसे वेगें उडों पाहती ।
कांहीं कांसव मीन नक्र सुसरी पाण्यामधें पोहती ॥
कांहीं पर्वत-वृक्ष तुंग-शिखर-प्रासादसे दीसती ।
वातें हालवितां नभीं घन असे नानाऽकृती शोभती ॥ ५ ॥

भासे कौरव-राष्ट्र-तुल्य नभ हें जें अंधकारा धरी ।
हर्षानें बहु गर्जना करि शिखी दुर्योधनाचे परी ॥
द्यूतीं निर्जित धर्मसा पिक[४] वनीं आला असे संप्रती ।
गेले स्त्रीसह हंसपांडव तसे अ-ज्ञात-वासा-प्रती ॥ ६ ॥

होऊनि शैल-शिखरा-वरि लंबमान ।
हे गर्जतात घन दुंदुभिच्या समान ॥
ऐकोनि शब्द उडती शिखि-पक्षवातें ।
कीं वीजिती[५] मणि-मय-व्यजनीं[६] नभातें ॥ ७ ॥

पवनचि जवन तुरग ज्या, जल-मय-धाराचि शस्त्र-धारा ज्या ।
ज्या स्तनित[७]-दुंदुभि-ध्वनि शोभे विद्युत्पताक ज्या राजा ॥
तो मेघराज नेतो हरुनि नभीं कर-समूह चंद्राचा ।
राजा जसा स्वनगरा नेतो कर-भार अबल शत्रूचा ॥ ८ ॥

तडिद्दलाका यांच्यायोगें कर्बुर[८] झालेल्यानीं ।
गर्जुनि विरहि-जनांच्या चित्तीं क्षत केलें मेघांनीं ॥ ९ ॥

त्यावरि दुर्मति हताश बक हा पहा करितसे मार ।
'प्रावृट्' 'प्रावृट्' ऐसें बोलुनि, घाली क्षतांत खार ॥ १० ॥

---

४ कोकिल ५ वारा घालितात ६ पंख्यानें ७ वाजविलेल्या ८ रोमांचित

मेघीं आर्द्र तमाल-पत्र-मलिनीं आकाश आच्छादिलें ।
बाणीं हस्तिस तेविं वारुळ-शता धारा-शतें भेदिलें ॥
शोभे वीज घनावरीहि, दिवटी प्रासाद-माथां जशी ।
चंद्राची हरिली प्रभा जलधरें, स्त्री दुर्बलाची तशी ॥ ११ ॥

ज्यांच्या पाठीवर बांधियले विद्युल्लेखा दोर ।
धांवुनि धाराधर हे खालीं धारा सोडिति थोर ॥ १२ ॥

जाणों हे गज शक्राज्ञेनें रजताच्या दोरांनीं ।
ओढुनि नेती या पृथ्वीला वर अपुल्या जोरांनीं ॥ १३ ॥

विजेच्या चापल्यें क्षुभित घन नीलाभ[९] वळले ।
महावातें अभ्यंतरिं उदधि जैसे खवळले ॥
तिहीं गंधोद्दामा[१०] हरित-तृण-सस्यांकुरवती[११] ।
असे केली धारा-शत-शर-विदीर्णा वसुमती ॥ १४ ॥

मोरांनीं बहु आदरें वरुनि जो ये ये असा बाहिला ।
वेगें जाउनि जो बलाक-ततिनें सोत्कंठ आलिंगिला ॥
हंसांनीं निज-पंकजें त्यजुनियां त्रासोनि जो पाहिला ।
तो हा मेघ दिशांस झांकित नभीं नीलांबरें राहिला ॥ १५ ॥

तारा गेल्या नाशाप्रती । जैशी दुर्जनावरी उपकृती ।
कांतवियुक्त युवती । तैशा भासती दशादिशा ॥ १६ ॥

पेटतां विद्युल्लताज्वलन । अंतरीं गेले संतापोन ।
वाटे विरघळलें गगन । जळरूपें पडतसे ॥ १७ ॥

उतरे चढेहि वर्षे गर्जे पाडी घनांधकारातें ।
प्राप्त-नव-श्री-पुरुषा-परि मेघ धरी अनेक रूपांतें ॥ १८ ॥

---

९ नीलवर्ण   १० सुगधानें रमणीय   ११ धान्याचे अकुर

विद्युल्लतांनी जळतेंच काय ?। धाराजळांनीं गळतेंच काय ?॥
बलाहकांनीं हंसतेंच काय ?। वायुभ्रमें निःश्वसतेंच काय ?॥ १९॥
मेघोदरा भेदुनियां निघाल्या। पंकांतुनी जेविं मृणालि आल्या॥
धाराच चंद्र-व्यसनें हजारा। सोडीतसे हें दिव अश्रुधारा॥ २०॥

सज्जन-चित्त-सुनिर्मळ विजय-शर-समान कर्कशाकारा।
चंडानिल-संचोदित जलधर हे वर्षतात जलधारा॥ २१॥
सोडिति जलद्-जलाचे बिंदू बलरामवस्त्रसम काय ?।
इंद्राच्या कोशांतिल घेउनि मुक्काच टाकिती काय ?॥ २२॥

तमाल[१२]-पिष्ट-नीलांनी, मेघांनीं नभ लिंपिलें।
संसक्त-शीत सुरभि वातांनी उपवीजिलें॥ २३॥
विद्युज्जिह्वा लांबवूनी। जलधर हनुवटी खालवूनी।
इंद्रचाप भुज उभारोनी। जांभई देतें अंतरिक्ष॥ २४॥

ताडावरी कर्कश शब्द होतो। जळीं स्थळीं केवळ मंद हो तो।
जशा विण्याच्या झडतात तारा। तालानुसारें पडतात धारा॥ २५।

दारिद्र्यप्रभाव

हा वेंचाही मृच्छकटिकांतून घेतला आहे.

ज्या माझ्या सदनांगणांत विमल द्वारप्रवेशीं बली।
होते सारस हंस भक्षित सदा, तैशीच हे देहली॥
तेथें सांप्रत हीं पहा उगवलीं झाडें तृणें दीसती।
त्यांमध्यें पडतां बली, झटुनियां मुंग्या, किडे, भक्षिती!॥ १।

भोगून दुःखें सुख शोभतें जनीं। घनांधकारांत दिवा जसा वनीं॥
सुखापुढें होय दरिद्रता नरा। असोनि देही मृततुल्य तो खरा॥ २।

---

१२ पर्णविशेष

माझें मलाच घर तापद फार झालें ।
क्षीणार्थ जाणुनि जनीं गृह वर्ज्य केलें ॥
गेला सुकोनि मद कालवशेंचि ज्याचा ।
जातात भृंग कट[1] सोडुनि त्या गजाचा ॥ ३ ॥

नाहीं खरें विभव-नाश-ज दुःख मातें ।
दैवानुसार मिळतें धन आणि जातें ॥
हें दुःख फार मज नष्टधनास, सारे ।
झालेच मित्रपण सोडुनि पाठिमोरे ॥ ४ ॥

दारिद्य लज्जेचें कारण । लज्जा करी तेजाचें हरण ।
निस्तेज पुरुषास अपमान । पदोपदीं होतसे ॥ ५ ॥

अपमान निर्वेदा[2] उठवी । निर्वेद शोकातें पेटवी ।
शोक बुद्धीतें आटवी । निःशेषपणें ॥ ६ ॥

बुद्धीनें सोडिलें जयासी । नाश गांठी त्या नरासी ।
अहो ! इतुक्याही अनर्थासी । मूळ पाहतां दारिद्य ! ॥ ७ ॥

चिंतेचें घर हेंच[3], वैर दुसरें लोकांत होतें सदा ।
निंदा मित्रजनांत, कारण निज द्वेषास हें सर्वदा ॥
जाया बुद्धि वनास देइ सहसा, जाया[4] सदा लाजवी ।
शोकाग्नी हृदयस्थ हा, परि तनू जाळी न संतापवी ! ॥ ८ ॥

निर्द्रव्या पुरुषा न बंधुजनही साह्यास संतोषती ।
त्याचे जे प्रियमित्र तेहि फिरती आपत्तिही वाढती ॥
जातें सत्व लयास शील-विधुची कांती क्षया पावती ।
जें केलें जन पाप-कर्म इतरीं तें त्याकडे लाविती ॥ ९ ॥

---

१ गंडस्थल २ उद्विग्नता ३ दारिद्य ४ पत्नी

त्याची संगत कोणिही न करिती त्या मान कोठें नसे ।
जातां तो धनिच्या घरा सुवचनें त्याला न कोणी पुसे ॥
थोरांपासुनि दूरदूर फिरतो लाजून दुर्वस्त्रक ।
वाटे निर्धनता मला खचित हें साव्हें महापातक ॥ १० ॥

दारिद्र्यमित्रा ! वससी शरीरीं । माझ्याच तूं मानुनि सौख्य भारी ॥
तुझ्याविशीं हें मज दुःख मोठें। मेल्यास मी जाशिल सांग कोठें ॥११॥

जेव्हांहि भाग्यक्षय दुर्दशा नरा । येते अशी काळकृता सुदुर्धरा ॥
घेतात मित्रेंहि अमित्रता तदा । कंटाळती लोकहि रक्त जे सदा ॥१२॥

वेगातें करितो तुरंग गमनीं चालावयाला अती ।
त्याचीं तीं परि पावलें नच तशीं शक्तिक्षयें चालती ॥
तैशा पूरुष चित्तवृत्ति चपला चोहोंकडे धांवती ।
खिन्ना होउनि त्या पुन्हा परतुनी चित्ताप्रती पावती ॥ १३ ॥

---

२४ पांडुरंग गोविंदशास्त्री पारखी

हे प्रसिद्ध शास्त्री, ग्रंथकार व कवि पुणें जिल्ह्यात खेड तालुक्यांतील कडूस नामक गांवीं इ० स० १८४४ त जन्मले. हे जातीचे देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण, कडूस येथील वृत्तिवान् व नानाफडणविसाचे आश्रित होते. यानीं व्युत्पत्ति, व्याकरण, व अलंकार या शास्त्राचें अध्ययन केलें होतें. गरीबीमुळें याना नोकरी पत्करणें भाग पडल्यामुळें इ० स० १८६७ त वऱ्हाडांतील शाळाखात्यात यानीं सरकारी नोकरी स्वीकारिली, परंतु पुढें वडिलांच्या वृद्धापकाळामुळें यांना नोकरी सोडून पुण्यास परत येणें भाग पडलें. यानीं अनेक गद्य ग्रंथ व 'षडृतुवर्णन,' 'कृष्णाकुमारी,' 'बोधामृत' वगैरे काव्यें केलीं आहेत. यांनीं प्रासंगिक स्फुट कविताही पुष्कळ लिहिल्या आहेत. यांची वाणी विद्वत्ताप्रचुर व प्रौढ आहे. संस्कृत शब्दांचा भरणा

विशेष असल्यामुळें जरी याची कविता स्थलविशेषीं क्लिष्ट आहे, तरी ती विविध रसालंकारानीं पूर्ण मंडित असल्यामुळें उच्च प्रतीची आहे यात संशय नाहीं.

शरदृतु

सदानंदातें जो सुखकर करी स्वादूभुत रसें ।
कराया रामा जो प्रिय विहृतिकर्मा म्हणतसे ॥
असे ज्याला प्रेमा कुसुमितवनीं केलिविषयी ।
शरत् श्रीकृष्णाचें चरित ऋतु दावी सुसमयीं ॥ १ ॥

हरिद्वस्त्रा नेसे बहु रुइफुली कांठ सरसे ।
अलि-श्रेणी[1] वेणी तिलक निटिलीं शोभत असे ॥
सुचंद्रातें घाली सुबकहि फुलें केतक दिसे ।
सुवर्णालंकारीं शरदमलरंभोरु[2] विलसे ॥ २ ॥

रम्यप्रसन्नेंदुमुखी दिसे जे । शुभ्रांबरानें रमणी विराजे ॥
हो हंस कीं भूषित पद्मनेत्री । वाटे शरच्छ्री जणुं ही सुगात्री ॥ ३ ॥

ह्यामाजि ऐंद्रधनु न प्रगटे सुरंगी ।
नानापरी न घनही दिसती स्वभागी ॥
व्योमीं कधीं फिरति मेघ रिते सुशुभ्र ।
शोभे सदंतरिव[3] निर्मल रम्य अभ्र ॥ ४ ॥

आ–तृप्ति–जीवन समग्र चराचराला ।
देऊनि ताप हरुनी बहु हर्ष केला ॥
हे मेघराज अजि निर्वसु[4] जाहलाशी ।
शोभाचही तुज दिसे जगतांत खाशी ॥ ५ ॥

रुचिकर लागुनि पचनीं पडतें, अन्नोदक ज्यामाजीं ।
प्राबल्यातें पावुनि दिसते, सुंदर तनु ही ताजी ॥ ६ ॥

---

१ भृंगाच्या पंक्ति २ शरत्सुंदरी ३ सज्जनाच्या अंतःकरणासारखें ४ निर्धन

नर, पशु, पक्षी, सर्व प्राणी हुशार दिसती ताजे ।
प्रफुल्ल वल्ली मल्ली तरुवर सुरेख खुलती तेजें ॥ ७ ॥

ग्रामवनीं बहु कुसुमित वल्ली सुंदर दिसती दाट ।
सौंदर्यानें पूर्ण श्री कीं करून आली थाट ॥ ८ ॥

पुष्पवाटिका प्रफुल्ल होती, घमघम सुवास येतो ।
वरुनी मारुत झुळुझुळु येउनि सुखद तनूला होतो ॥ ९ ॥

जाई शोभे मंडपीं पुष्पिताग्रा । शेवंतीही शोभते पुष्पनम्रा ॥
झेंडू, मर्वा, पाच, चांफा, गुलाब । मोतीयाही देतसे गंध लांब ॥ १० ॥

शुभ्र जाई शेवंति पातळातें ।
नेसुनी कीं आलीच शरत्स्त्री ते ॥
झेंडुचे ज्या जरिकांठ गुलाबाचे ।
छटे मधिं मधिं मन मोहिते जनांचें ॥ ११ ॥

ह्या झेंडुच्या कितिक पुष्पित रम्य रांगा ।
बागांत आणिक घरोघरिंही सुरंगा ॥
जाती तयांमधिं अनेक सुरेख गोल ।
कीं गालिचे पसरले ऋतुनें अमोल ॥ १२ ॥

शोभेंत थोडिंच फुलें तुझियासमान ।
आहेत झेंडु ! पृथिवीवरि सत्य मान ॥
बारे, तुझ्यांत असता जरि कां सुवास ।
बागेमधें न मिळता इतरांस वास ॥ १३ ॥

पडोळीं, घोसाळीं, परवर, फळें मंडपतळीं ।
तशीं शेंगावांगीं बहु मृदुल बागेंत कवळीं ॥
किती पेरू, केळीं, अतिमधुर सीता-फळ-तती ।
लता-वृक्षीं नाना फल-कुसुम-राजी विलसती ॥ १४ ॥

जिकडे तिकडे सुंदर शेतें, दिसती हिरवीं गार ।
सुलतालिंगित पर्वत तरुही दिसती सुरेख फार ॥ १५ ॥

क्षेत्रें अनेक दिसती रमणीय खाशीं ।
लक्ष्मी वनांत रमते परिपूर्ण हौशी ॥
हर्षें कृषीवल मधें करितात धंदे ।
पक्षी सहर्ष करिती स्थल पूर्ण नादें ॥ १६ ॥

कणसें हळु हळु नवीन निघती, शोभा त्यांची फार ।
कोमल दाणे दिसती सुंदर, सृष्टीचें तें सार ॥ १७ ॥

कणसांवरतीं नवीन दाणे, ओळीनें ते दाट ।
शरदें लोकां मौक्तिक-कणसें ताटीं आणिली भेट ॥ १८ ॥

कर्षक माळ्यांवर बैसूनी कोलाहल करिताती ।
गोफण धोंडे गुंगत हाणुन, पक्ष्यांतें उडवीती ॥ १९ ॥

सकल सकल पक्षी रम्य वृक्षीं बसोनी ।
मग फल-रस-धान्यां भक्षिती थोर रानीं ॥
विमल जल नदीचें प्राशुनी खेळताती ।
उडत उडत हर्षें स्वेच्छ लीला करीती ॥ २० ॥

पशु नविन तृणातें भक्षुनी पुष्ट होती ।
करुन वर सुपुच्छा उच्च शब्दा करीती ॥
समद वृष नदीचें तीर हुंदाडिताती ।
भिडवुनि खर शृंगां मत्त झुंजा करीती ॥ २१ ॥

निर्झर मौक्तिक-शुभ्र-हार जणुं धरिती अंगिं सुरेख ।
हिरव्या वेषा करुनी सुलता आलिंगिति गिरि देख ॥ २२ ॥

नदीपात्रीं रमणीयता विशेष । स्वच्छ उदकें देतात मना तोष ॥
प्रसन्ना ह्या चालती नद्या वाटे । त्वरेनें कीं प्रिय-संगमेच्छु वाटे ॥ २३ ॥

सुज्ञाचिया संगतिनें विशुद्ध । होती खलांचीं कुमनें; प्रसिद्ध ॥
ऋतूंचिया या सुसमागमें हीं । तैशीं जलें निर्मल शांत पाहीं ॥ २४ ॥

तुला सत्पात्राची सतत असते संगति बरी ।
तसे दोन्ही भागी प्रबल असती रोधहि तरी ॥
जला चांचल्यातें धरुन असशी नीच-ग खरें ।
स्वभंगा पावूनी फिरत असशी संभ्रम-भरें ॥ २५ ॥

जलाशयीं ह्या ऋतूंत कमलें प्रफुल्ल होती फार ।
मधुकर गुंजारव वर करिती शोभा दिसते थोर ॥ २६ ॥

जलामध्यें सर्वदा असे स्थान । मधु-प-वृंदा सप्रेम देह मान ॥
कंटकाशीं आजन्म सख्य आहे । मुदित मित्रोदयिं पद्म तरी राहे ॥ २७ ॥

करी जागृत सन्मित्र करीं लोकां । येइ तुजही करण्यास पाहुनी कां ? ॥
मिटिसि डोळे तरि तूंहि कुमुदिनी गे । कशी वाटत तुज लाज नसे सांगें ॥

रत्नाकराचा सुत शांत कांत । श्रीचा असे बंधु कलानियुक्त ॥
सुधा-करांनीं सुखवी अनेकां । अशासवें पद्मिनि रुष्ट तूं कां ॥ २९ ॥

तुझ्या ठायीं पद्मिनी गुण अनेक ।
परी त्यांचें प्राकट्य नसे स्तोक ॥
हाच हेतु श्री-युक्त रम्य-कोशें ।
मधु-प-संघा पाळिसी सदा तोषें ॥ ३० ॥

कर-स्पर्शें मातंग पद्मिनीस । भ्रष्ट करिती पाहून तें अलीस ॥
राग येई स्वप्रियाघर्षणानें । फोडण्या तच्छिर जाति जणूं मानें ॥ ३१ ॥

कर्णी ताडित मधुपहि सध्वनि फिरून गंडीं जाती ।
द्विज दानार्थी तीक्ष्ण-ताडणा-प्रति नाहीं मानीती ॥ ३२ ॥

कंजांदोलीं वैसुनी हंसहंसी । झोला घेती वायु येण्या विलासी ॥
अंगीं घेती अष्टगंधी पराग । भृंगी-गीतें डोलती कीं सुराग ॥ ३३ ॥

रवि ह्या ऋतूंत तापद, करितो प्राण्यांस फार तो कष्टी ।
माध्याह्नीं उष्णानें, होती संपूर्ण कृष्ण मृग पृष्ठीं ॥ ३४ ॥
धरितांचि दक्षिणाशा, तेजस्वी-प्रख्यही जरी द्युमणी ।
अपणा केवळ नाहीं, स्वाश्रित दिवसां लघुत्वही आणी ॥ ३५ ॥
शुष्कपंका निर्धूलि भूमि शोभे । लतापुष्पीं गुंजती भ्रमर लोभें ॥
मंद शीतल सद्गंध वात येतो । पांथ-जनता-चित्तांस मोहितो तो ॥ ३६ ॥
सौख्यकंदच तो होय शारदेंदु । कुमुदकुंदीं चंद्रिका विशद बिंदु ॥
मोद देती, चालतो मंद मंद । वात, घेउन मकरंद रम्य गंध ॥ ३७ ॥

---

२५ बजाबा रामचंद्र प्रधान

या कवींचा जन्म इ० स० १८३८ त कोंकणात दापोली येथे झाला. हे जातीचे कायस्थ प्रभु. याचें शिक्षण दापोली व पुणे येथें झाले. 'मॅट्रिक्युलेशन' ची परीक्षा उतरल्यावर यांनीं पुढें काही वर्षे अभ्यास केला, व नंतर सरकारी नोकरी धरून आपल्या विद्वत्तेच्या व बुद्धिमत्तेच्या जोरावर 'डे० एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर' च्या हुद्यापर्यंत चढले. हे उत्तम मराठी लेखक व कवि होते. आंग्ल कवि सर वॉल्टर स्कॉटच्या 'लेडी ऑफ् धि लेक' ह्या काव्याच्या धर्तीवर यांनीं 'देवसेनी' नामक एकच पण सहृदयानंददायी काव्य केलें आहे. मराठी भाषेंत आंग्ल काव्यसाहित्याच्या परिणामाचे हें पहिलेंच फल होय, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. या काव्यात कवींचें कल्पनाचातुर्य व सृष्टिसौंदर्याविषयींचें प्रेम हीं स्पष्ट व्यक्त झाली आहेत. या कवींचा इ० स० १८८६ सालीं मुंबई येथें आकस्मिक अंत झाला.

देवसेनी आणि जयसेन यांची भेट

पुरुष जवळ ऐसा पाहतां हे कुरंगी ।
दचकुनि भय पावे, लज्जिता अंतरंगीं ॥

इतर जन नसेही, संकटीं काय कीजे ।
वदन करुनि खालीं मौनिनी ते विराजे ॥ १ ॥

पुरुष पाहुनि ये भीति अंतरंगी । चित्त सहसा दचकेहि, कंप अंगी ॥
अधोवदनें झांकोनि दृष्टि राहे । कठिण संकट जाणोनि कष्टताहे ॥ २ ॥

धैर्य गेलें, मुखचंद्र उतरलाहे । चित्त घाबरलें, हृदय उडों पाहे ॥
करी चिंता, 'करुं काय अगे बाई। धांव ठाकुरजी! धांव चंडिकाई' ॥ ३ ॥

अशी मुद्रा पाहोन गोरटीची ।
वीरराणा पांथस्थ वदे वाची ॥
'भीरु बाले ! त्यज भीति दुःख आतां ।
होय मानव मी, व्यर्थ तुझी चिन्ता ॥ ४ ॥

पिता प्रियकर पाहीन असा हेतू । धरुनि आली असशील कन्यके तूं ॥
परी आशा भंगोनि, अचंबाही । व्यर्थ उपजवितो भीति तुझे ठायीं ॥ ५ ॥

वनीं आलों मृगयेस जाण आजी । रात्र झाली मज तोंच तयामाजीं ॥
कुठें ठाया शोधीतसें विरामा । तोंच दैवें तव दाखविलें धामा ॥ ६ ॥

पाहुणा मी तरि आजि तुझ्या गेहीं । निराश्रितसा अपरात्र जाहली ही ॥
जरी तुजशीं आतिथ्य याचियेलें । कसा करशिल अव्हेर दयाशीले' ॥ ७ ॥

लज्जावती उत्तर दे न कांहीं । हाले न, तैशी वरतें न पाही ॥
पांथस्थ पेशांत करी उपाया । नौकेंत तो पाहतसे रिघाया ॥ ८ ॥

नौकेमाजीं अग्रस्थानीं दूर परी तो बैसे ।
योग्य रीति, मर्यादा, उत्तम शील त्यजील कैसें ? ॥ ९ ॥

सस्मितमुख जयवंत मानुनी उत्कंठितही भारी ।
चित्त परी साशंक पहाया चंद्रमुखी सुकुमारी ॥ १० ॥

स्वयें अवलें घेऊन करीं वेगें । नाव हळु हळु लोटीत जळासंगें ॥
भीरु युवती विसरोन देहभाना । स्तब्ध राहे तिज शब्द बोलवेना ॥ ११ ॥

चालविलें जलयान तयानें चित्त नसे अवधानीं ।
लक्ष न जाय अवश्यक कामीं नसतां तें स्वस्थानीं ॥ १२ ॥
सुविचारांनी पुनरपि चंचल आवरि तो स्वमनाला ।
सदयहृदय बहु विनय धरूनी काय वदे सुशिलेला ॥ १३ ॥
'बाले ! सुंदर तरुणी तूं ही, मी परपुरुष असें कीं ।
म्हणुनी वदनीं मौन तुझ्या हें चित्त असें मम शंकी ॥ १४ ॥
व्यर्थ परंतू शंका सारी जाणें तुझी सुशीले ।
दूषिल कैशी रीति जनांची आतिथ्यादर बोलें ? ॥ १५ ॥
एकाकीही कुलीन कन्या, पांथांतें स्वस्थानीं ।
सत्कारुनियां आदरितातीं, ऐकियलें त्वां कानीं ॥ १६ ॥
जाय जरिही तव तात इतर कामा । कुलोचित हें तुज नेइं मला धामा ॥
तुझ्या पदरीं उपकार बांधुनीयां । त्वरें जाइन उदईक निजा ठाया ' ॥ १७ ॥
जणों मानवले बोल कन्यकेतें । करी किंचित् आयास बोलण्यातें ॥
पुन्हां लज्जा वदनास करी वायां । अर्धशंकित निर्भीडसें वदाया ॥ १८ ॥
"अहा" ऐसा जो शब्द बोलताहे । तोंच नौका थडकोनि उभी राहे ॥
मोहपाशीं पांथस्थ गुंतलेला । द्वीप सन्निध नकळेचि हें तयाला ॥ १९ ॥
नाव जेव्हां स्थिर होय, हे कुरंगी । भूमिवरतें उतरोन जाय वेगी ॥
पाहि ऐसें पांथस्थ चपापोनी । म्हणे जाइल कीं एकली निघोनी ॥ २० ॥
परी पाहे साल्हाद नवल दृष्टीं । कुलिन सात्विक युवतीस उदककांठीं ॥
उभी राहे संकोच निवारोनी । वदे पांथस्था विनय सांवरोनी ॥ २१ ॥
'अहो ! या जी उतरोनि चला गेहा । रात्र अथवा दिनरात सुखें राहा ॥
परी नाहीं प्रिय तात घरीं आला । घरीं एकुलती मीहि तया बाला ॥ २२ ॥
असो, घालविणें योग्य अतिथियाला । उचित नोहे हें तातकुलिनतेला ॥
तुम्हां तरि मी निजगेहिं नेत आहें ' । परी, इतुकें बोलोनि उगी राहे ॥ २३ ॥

असे सन्निध येतात जों गृहाचे । धाम पाही पांथस्थ सुंदरीचें ॥
क्षेत्र आंतिल बहु थोर नसे कांहीं । स्पष्ट सांगे एकांतवास हाही ॥ २४ ॥

अपरिचितसा पांथस्थ जाय गेहीं । नेत्र लावुनि जों भुवन सर्व पाही ॥
चित्त दचके, बहु नवल मनीं खोंचे । वीरपुरुषाचें धाम असे साचें ॥ २५ ॥

व्याघ्र-शार्दुल-मृग-शशक-चर्म-भारे । रीस, जंबुक, वृक, अंथरिले सारे ॥
परी तेथें आश्चर्य तया भारी । स्तब्ध राहे रोखोनि दृष्टि सारी ॥ २६ ॥

दोन तेथें जी पाहिलीं निशाणें । लिखित वरुतीं संज्ञीक याप्रमाणें—
"मालपुरचा ठाकूर बादशाही," । दुजावरतीं "जयपूर जय सवाई" २७

होय मानस उद्विग्न देखताहे । उभा कोठें ! हें कोण ! काय आहे ! ॥
देहभाना विसरोनि स्वस्थ ठेला । व्यर्थ शोधोनि श्रमावि कल्पनेला ॥ २८ ॥

---

२६ गणेश सदाशिवशास्त्री लेले

श्रीक्षेत्र त्र्यंबकेश्वर येथे या विद्वान् कवींचा इ० स० १८२५ साली जन्म झाला. हे जातीचे कोकणस्थ ब्राह्मण. प्रवेशपरीक्षा झाल्यावर यानीं 'एल्फिन्स्टन्' कॉलेजात अभ्यास सुरू केला, परंतु मुंबईची हवा न मानवल्यामुळे यास अभ्यास सोडणें भाग पडलें. याचा काव्यव्यासंग जबरदस्त होता. यानी 'रघुवंशाचें पद्यात्मक भाषातर,' 'शिवाजी चरित्र,' 'कृष्णाकुमारी' वगैरे बरींच मोठीं काव्यें व इतर स्फुट कविता रचिली आहे. याची काव्यरचना विद्वत्ताप्रचुर, प्रौढ, रसालंकार मंडित व मनोहर आहे. हे कवि इ० स० १८९८ साली निवर्तले.

भाटांनीं केलेला अजस्तुतिपाठ

कालिदासकृत रघुवंशाच्या मराठी रूपातरांतून हा व पुढील वेंचा घेतला आहे.

गेली रात्र पहा विचार-चतुरा, ऊठ प्रभो ! लौकरी ।
क्षोणी-रक्षण-भार हा अपुलिया ध्यायास खांद्यावरी ॥

दोघे पूरुष योजिले कमल-जें दोहींकडोनी, तिहीं ।
खांदे देउनियां वरी उचलिजे, ऐसी असे गोष्ट ही ॥ १ ॥

त्यांतोनि एक तव तात असे कुमारा ।
एकीकडोनि धरितो उचलोनि भारा ॥
बाजू दुजी उचलण्या तुजलाचि तेणें ।
बा योजिलें म्हणुनि ऊठ अतां त्वरेनें ॥ २ ॥

निद्राधीन–मनें तुवां क्षणभरी लक्ष्मी तिरस्कारिली ।
तेव्हां खंडित-नायिके-परि[1] मनस्तापास बा पावली ॥
चंद्र त्वन्मुख-कांति-युक्त म्हणुनी त्याच्याकडे जाय ती ।
विश्रांत्यर्थ, परंतु तोहि बघ रे झाला फिका संप्रती ॥ ३ ॥

आतां मनोज्ञ नयनासहि पंकजांस ।
बा एकदांचि अजि येउ नव्हा विकास ॥
नेत्रांत गर्गर तुझ्या फिरताति तारा ।
पद्मांत भृंगततिका करि येरझारा ॥ ४ ॥

ऐसीं विकासि कमलें अणि नेत्र यांचें ।
अन्योन्य साम्य घडुं दे नरवीर साचें ॥
कां कीं सहस्र-दल-बंधु नभःप्रदेशीं ।
येवोनि सूर्य कमलांप्रति हा विकाशी ॥ ५ ॥

प्रभातीं फुल्लांभोरुह-समुदयालागिं भजतो ।
तसा वृक्षांच्याही शिथिल कुसुमांलागिं हरितो ॥
तुझ्या श्वासामध्यें परिमल निसर्गेंचि वसतो ।
जणूं तत्प्राप्त्यर्थ स्फुट पवन हा यत्न करितो ॥ ६ ॥

---

१ मनोभंग झालेल्या स्त्रीप्रमाणें

वृक्षांचीं नवकोमलारुण अशीं स्नेहांश[२]-शाली दलें ।
त्यांमाजी दंव शुभ्र मौक्तिकसरा ऐसें दिसे चांगलें ॥
हास्याची रुचि दंतकांतिसहिता आतां बहू पांढरी ।
जेवीं शोभतसे, तुझ्या नृपसुता रक्ताधरोष्ठावरी ॥ ७ ॥

प्रतापनिधि सूर्य हा जरि न ये वरी अंबरीं ।
तरी अरुण सत्वरीं अधिंच त्या तमा संहरी ॥
रणीं अतुलविक्रमी असुनि वीर तूं तत्वतां ।
न कारण रिपूंवरी रघुस[३] जावयाला स्वतां ॥ ८ ॥

पुष्पें गेलीं सुकोनी म्हणुनि विरलता फार हारांस आली ।
निस्तेजस्क प्रदीपावलि नृपतनया ! देख ही सर्व झाली ॥
जीं जीं बा त्वां उठावें म्हणुनि वदतसों रम्यवाक्यें, सुखानें ।
ती तीं हा पंजरस्थ प्रकट वदतसे, देख रावा[४] मुखानें ॥ ९ ॥

ऐसी बंदिसुतोक्त[५]-वाणि मधुरा ऐकोनियां जागृत ।
होवोनी, शयना त्यजी झडकरी तो भूपतीचा सुत ॥
जागा होउनि राज-हंस-विरुतें[६] गंगेचिया सैकता[७] ।
जेवीं सोडुनि सुप्रतीक उठतो, तैसा दिसे हा स्वतां ॥ १० ॥

दर्शनीयस्थलनिर्देश

पुष्पक–विमानात बसून अयोध्येकडे जात असतां रामानें सीतेला अनेक प्रेक्षणीय स्थलें दाखविलीं त्यांचें येथें वर्णन आहे.

त्वच्छुद्धीस[१] वनीं करीत असतां शोकाचिया निर्भरीं ।
कांते ! नूपुर एक म्यां निरखिला दैवें धरित्रीवरी ॥

---

२ तेलकटपणाचा अंश ३ अजाचा पिता ४ पोपट ५ भाटानीं केलेली ६ कलरवानें ७ वाळवंट

१ शोधास

तो त्वत्पाद्-वियोग-दुःखित जणूं बोलेच ना दुर्बळ ।
ऐसें वृत्त घडे, जिथें जनकजे ! तें हेंचि पाहें स्थळ ॥ १ ॥

ज्या मार्गें तुजला निशा[२]-चर-पती नेई बळें सुंदरी ! ।
त्या मार्गा वचनेंकरूनि वदण्या शक्ती नसे ज्यां वरी ॥
वाताकम्पित-पल्लवांगुलि-वशें त्या ह्या लतांनी मला ।
सीते ! घोरवनीं दयार्द्रहृदयें पंथा तुझ्या दाविला ॥ २ ॥

लागेना तव शोध यास्तव बहु मी व्यग्र हें अंतरीं ।
जाणोनी हरिणी तृणा त्यजुनि ह्या, तोंडा करोनी वरी ॥
दृष्टी फेंकुनि दक्षिणेस अपुली त्यांनीं मला सूचना ।
केली कीं, बघ या दिशेसचि असे बापा ! तुझी अंगना ॥ ३ ॥

आतां हें अग्रभागी हिम[३]-कर-वदने ! माल्यवान् पर्वताचें ।
आकाश-स्पर्शि ऐसें शिखर बघ दिसूं लागलें थोर साचें ॥
जेथें एकेच काळीं विमल नवजला सोडिलें शीघ्र मेघें ।
तैसें बाष्पोदकातें व्यथित बहुत म्यां होउनी त्वद्वियोगें ॥ ४ ॥

जो सीते ! गंध चाले भिजुनि नवजलें मृत्तिका पल्वलांची ।
वाणी सुस्निग्ध[४] मेघागम-मुदित अशा तैं मयूर-व्रजाची ॥
नीपांच्या[५] रम्य पुष्पांतिल मृदुल असे तंतु बाहेर येती ।
या गोष्टी याच शृंगीं मज तव विरहें दुःसहा फार होती ॥ ५ ॥

येथें ऐकुनियां सरो-ज-नयने ! मेघांचिया गर्जिता ।
ज्याचा थोर उठे प्रतिध्वनि गुहेमाजी सखे ! तत्वतां ॥
ऐशा वेळिं मिठी गळ्या मम तुवां गे घालिजे साध्वसें[६] ।
तें येवोनि मनी श्रमें दिवस ते म्यां कंठिले राजसे ॥ ६ ॥

---

२ रावण ३ चद्रवदने सीते ४ घनगंभीर ५ वृक्षविशेष ६ भीतीनें

रक्तें कंदलिचीं फुलें उमललीं जें काननीं चांगलीं ।
पर्जन्यें भिजुनी क्षिती बहु तिची ती वाफ त्यां लागली ॥
ती पाहोनि विवाहकालिक तुझी धूमारुणें लोचनें ।
चित्तीं आठवुनी मला श्रम इथें झाले मृगांकानने ! ॥ ७ ॥

ज्यांच्याभोंवतिं फार दाट विलसे हें वेतसीचें कुल ।
तैसे सारस पक्षि देख दिसती लांबोनि किंचिच्चल ॥
त्या पंपा७-सलिला दुरून बघुनी ये खालतीं धांवुनी ।
श्रांता होउनि दृष्टि ही मम सखे ! पीतेच वाटे मनीं ॥ ८ ॥

जेथें आम्रतरू तुवां घटजलें मोठ्या श्रमें पोशिले ।
तोंडें ऊर्ध्व करोनि धांवति जवें जेथें मृगांची कुलें ॥
ती ही पंचवटी अजी बहुदिनीं संप्राप्त झाली असे ।
जीतें पाहुनियां मदीय हृदया आनंद गे होतसे ॥ ९ ॥

ज्यानें तो नहुषाख्य भूप पृथिवीमाजी बहू उद्धत ।
भ्रू-भंगें सहसा महेंद्र-पदवी-पासोनि केला च्युत ॥
येतां जो उदयास पंकिल जलें होतीं अती निर्मळ ।
पाहें आश्रम त्या अगस्त्यमुनिचा हा भूवरी सोज्ज्वळ ॥ १० ॥

चोहींकडे ज्वलन पेटवुनी दुपारीं ।
माथ्यावरी तपतसे जंव सूर्य भारी ॥
बैसोनियां मुनि सुतीक्ष्ण म्हणोनि हा कीं ।
पंचाग्निसाधन करी अबले विलोकीं ॥ ११ ॥

नांवेंचि हा विदित लोकिं सुतीक्ष्ण पाहें ।
हे जानकी ! प्रकृतिनें तरि सौम्य आहे ॥

---

७ सरोवरविशेष

नांवावरोनि न कधीं करिजे परीक्षा ।
लक्षांत ठेविं सखये ! मम ही सुशिक्षा ॥ १२ ॥

हा मौनी म्हणुनी मम प्रणतिला अत्यादरें ध्यावया ।
किंचिन्मस्तक डोलवूनि करुनी प्रत्युक्तिची सत्क्रिया ॥
गेलें जैं निघुनी विमान मधुनी व्योमांत एकीकडे ।
तेव्हां लावि मुनी पुनश्च अपुल्या दृष्टीस सूर्याकडे ॥ १३ ॥

आहे हा शरभंग-नाम मुनिचा संशुद्ध गे आश्रम ।
जेथें दीन जनास सौख्य मिळतें अद्यापि सर्वोत्तम ॥
ज्यानें अध्वरिं फार होम करुनी अग्नीस संतर्पिलें ।
शेखीं आत्मतनूसही शुचिमनें अग्नीमधें होमिलें ॥ १४ ॥

पांथांच्या बहुला श्रमास हरिती देवोनियां सावली ।
क्षुद्बाधा हरितातिं तेविं विपुली जे आपुल्या सत्फलीं ॥
वृक्षांच्या असल्या गणां अतिथिचा सोंपून पूजाविधी ।
सत्पुत्रास पिता तसा त्यजि निजा देहा तपांचा निधि ॥ १५ ॥

दरीरूप ज्याचें असे तोंड थोर । निघे सर्वदा ज्यांतुनी शब्द घोर ॥
असे शृंगलग्ना महा मेघराजी । जणूं टक्करा मारितां पंक, याजी ॥ १६ ॥

असे माखला, या अशा चित्रकूटा । सखे ! देख तूं जो असे उंच मोठा ॥
वृषाचें बहू साम्य साजे यया जी । निघेना यया सोडुनी दृष्टि माझी ॥ १७ ॥

वाहे निर्मळ आणि सुस्थिर बहू पाणी जियेचें असें ।
येथोनी बहु दूर यास्तव लघू तो ओघ जीचा दिसे ॥
आहे ही तटिनी समीप गिरिच्या मंदाकिनी-नामिका ।
मोत्यांचा जणुं हार हा पृथिविच्या कंठांत शोभे निका ॥ १८ ॥

येथें हा गिरिच्या शिरीं जिवलगे ! देखें तमालद्रुम ।
याचा पल्लव घेतला खुडुनि मी ज्या गंध ये उत्तम ॥

हे वैदेहि ! तईं मनोहर असा कानावरी खोंविला ।
ईषत्पांडु[८] यवांकुरापरि तुझ्या वक्त्रीं बहू शोभला ॥ १९ ॥

शिक्षेवांचुनि शांत जंतु असती जेथें स्वतां सत्तम ।
पुष्पावांचुनि पादपांस नियमें येती फळें उत्तम ॥
ऐसा चित्तचमत्कृतीस करितो जेथील सीते ! क्रम ।
तो हा साधन सत्तपास वनिते ! उद्दाम अत्र्याश्रम ॥ २० ॥

गंगास्नान तशीं पवित्र कुसुमें हीं योग्य पूजाक्रमीं ।
हें जाणोनि महासती सुरनदी आणी स्वकीयाश्रमीं ॥
प्रातःकाळिं उठोनियां सुविधिनें स्नानास संसाधिती ।
सप्तर्षि स्वकरें सुवर्णकमलें तोडोनि आराधिती ॥ २१ ॥

पूर्वीं श्याम असा प्रसिद्ध पृथिवीमाजी तुवां अर्चिला ।
हस्ता जोडुनियां व्रतीं पतिशुभासाठीं बहु प्रार्थिला ॥
पाहें तो वट हा महा फलभरें सर्वांगिं वेटाळला ।
सद्गारुत्मत-पद्म-राग-मणिच्या राशीपरी शोभला ॥ २२ ॥

मुक्ता-यष्टिच इंद्रनीळ-मणिनीं शोभे जशी वेढिली ।
किंवा शुभ्र-सरोज-पंक्ति खचिली इंदीवरांनीं[९] भली ॥
श्वेता हंसतती जशी मिसळतां कादंबकांच्या गणीं ।
वा कृष्णागरुमिश्र पत्ररचना भूची दिसे चांदनी[१०] ॥ २३ ॥

छायेमाजि दडोनि राहि तम जें तेणें जशी चंद्रिका ।
रात्रीं वेगळि वेगळी दिसतसे ती पाहतां जोविं कां ॥
किंवा शारद-मेघ-राजि गगनीं तीच्या स्वरंध्रांतुनी ।
आकाश स्फुट कृष्णवर्ण दिसतें जैसें सखे ! लोचनीं ॥ २४ ॥

---

८ किंचित् पांढरा ९ भृंगानीं १० चंदनासारखी

किंवा शुभ्र विभूतिनें शिवतनू जी कां दिसे पांढरी ।
ती ही कृष्ण-भुजंग-भूषण-गणीं होते जशी साजरी ॥
तैसा जन्हु-सुता-प्रवाह दिसतो गे पांढरा शुभ्र हा ।
त्याला हा यमुनौघ कृष्ण मिळुनि वाहे कसा तो पहा ॥ २५ ॥

गंगा सूर्यसुता नद्या उभयतां यांच्या महासंगमीं ।
स्नाना जे करितात ते शुचिमनें प्राणांचिया निर्गमीं ॥
जीवात्मैक्य[11]-विभावना न करितां मोक्षास जाती त्वरें ।
त्यांचें मागुति या जगांत तनुला[12] घेवोनि येणें सरे ॥ २६ ॥

पाहें ही नगरी गुहाख्य अमुचा जो मित्र त्याची, प्रिये ! ।
येथें मस्तकभूपणा त्यजुनियां बांधी जटा मी स्वयें ॥
तेव्हां तो सुमती सुमंत्र रडुनी ऐसें मुखें बोलला ।
की 'गे केकय-कन्यके ! अजि तुझा इष्टार्थ आला फला' ॥ २७ ॥

ब्रह्माचें सर मानसाख्य सखये ! विख्यात पृथ्वीवरी ।
जेथें यक्ष-वधू-गण प्रतिदिनीं पानीय-केळी करी ॥
त्यापासोनि निघे पवित्र सरयूनामें नदी ही तशी ।
अव्यक्तांतुनि बुद्धि जेविं निघते हें सांगताती ऋषी ॥ २८ ॥

यज्ञस्तंभ विशाल ह्या सरयुच्या तीरीं बहु शोभती ।
साकेता-जवळोनि[13] निर्मळ जळें हीचीं पहा वाहती ॥
इक्ष्वाकु-क्षिति-पाळ हे अवभृथ-स्नाना सवान्तीं[14] जळीं ।
पूतात्मे करिती म्हणोनिच अती संशुद्ध ती जाहली ॥ २९ ॥

मातेच्या परिही वियुक्तचि असे मान्यें नृपानें धुनी[15] ।
मी आलों वनवास भोगुनि असें ती मानसीं जाणुनी ॥

---

११ परब्रह्माशीं जीवात्म्याच्या ऐक्याचा विचार १२ पुनर्जन्म टळतो १३ साकेत नगरी
१४ सोमसेवनानंतर १५ नदी

वातें शीत तरंगरूप कर जे त्यांनींच आलिंगिते ।
जाणों ही मजला, सुधांशु-वदने! ऐसें मला भासतें ॥ ३० ॥
संध्या रक्त जशी तशीं अवनिचीं मोठी उडाली रजें ।
त्यांतें पाहुनि, वाटतें मम मनीं कीं संभ्रमें वायुजें ॥
नंदिग्रामिं महोत्सवें कळविला वृत्तांत माझा बरा ।
ऐकोनी भरत त्वरें मजकडे येण्या निघाला खरा ॥ ३१ ॥
मारोनी खरदूषणादि रिपुंला येतां फिरोनी सखे! ।
रक्षूनी तुज लक्ष्मणें मम करीं जैसें दिलें कीं सुखें ॥
आलों तातकृता खरी करुनि मी आज्ञा तशी मागुती ।
लक्ष्मी रक्षित काल ती भरत हा देईल माझ्या हतीं ॥ ३२ ॥

---

२७ कान्होबा रणछोडदास कीर्तिकर

हे प्रसिद्ध डॉक्टर, ग्रंथकार व कवि मुंबई येथें इ० स० १८४९ त जन्मले. हे जातीचे सूर्यवंशी पाठारे प्रभु. मुंबईस उच्च प्रतीचे शिक्षण संपादून हे इंग्लंडास गेले व तेथें 'आय्. एम्. एस्' ही परीक्षा पास झाल्यावर हिंदुस्थानात येऊन यानी सरकारी नोकरी केली. यानी बरेच गद्यग्रंथ व 'भक्तिसुधा,' विलापलहरी,' 'इंदिरा' ही काव्यें व शिवाय काही स्फुट कविता लिहिली आहे. यांची कविता साधी व रसाळ आहे. पुष्कळ वर्षे पेनशनचा उपभोग घेऊन हे इ० स० १९१७ सालीं निवर्तले.

वेंचे—विलापलहरींतील

घरा यावें तेव्हां मज दिसतसे चंद्रवदनी ।
अतां कोठें गेली? कुणि लपविली काय सदनीं? ॥

पहावें धुंडोनी सकल गृह खालीं वर तरी ।
दिसेना ती कोठें! अनिश उठती दुःखलहरी ॥ १ ॥

कुठें पाहूं आतां सुमुखि तुझिया हास्यवदना ।
पडे कर्णी तूझें मृदु वचन येतांचि सदना ॥
करूं आतां वर्णश्रवण वद कैचें कमलिनी ।
विझालीशी ज्योती! बहु तळमळें मी निशिदिनीं ॥ २ ॥

अहोरात्री जीवा तरफड, न कांही गमत गे ।
जरा येतां निद्रा, दिससि मज स्वप्नीं जिवलगे ॥
तुझ्या संगें भार्ये सकल कुलसौभाग्य बुडलें ।
अकालीं त्वां जावें, कवण असलें पाप घडलें ॥ ३ ॥

रडोनी स्फुंदोनी नयन सुजले अश्रु गळती ।
निशीं निद्रा नाहीं, तनु विरहवन्हींत जळती ॥
म्हणावें गेलीशी रुसुनि मशिं दावा करुनियां ।
कसें तैसें होई? तुजसम न शांता भुवनिं या ॥ ४ ॥

सदा जी चित्ता दे सुख मधुर वाणी वदुनियां ।
महा माया लावी सतत सकलां दावुनि दया ॥
बहु ज्ञाती स्त्री ती परि तिज नसे गर्व तिळही ।
गुणां गाई तीच्या सकल बहु संतोषित मही ॥ ५ ॥

महा मिथ्या माया सकल जग साचें मृगजळ ।
उलाढाली होती विविध, परि लागे नचि पळ ॥
प्रभा जीची पूर्णा शशिसम पडे नित्य सुखदा ।
तिथें आतां झालें तिमिरमय; मी भोगिं विपदा ॥ ६ ॥

कसा अतुल भार हा विरहजन्य साहूं शिरीं? ।
कसा सखि तुझ्याविणें क्रमिन काळ या मंदिरीं? ॥

कसें क्षणिंच अंतरे अमितसौख्यभांडार तें ।
जपोन उपभोगिलें सुधन दिव्य जें म्यां रतें ॥ ७ ॥

विनोद करुनी महा रमविशी तुझा 'सोबती' ।
प्रिये हृदयरंजने ! कवण हाक मारील ती ? ॥
न सोबत अतां मला विरहवह्निवांचूनियां ।
जगेल तनु जोंवरी, स्मृति तुझी न पावो लया ॥ ८ ॥

हिमालय पर्वत

ज्याच्या पादरजां सदैव धुविती शुभ्राघ भागीरथी ।
कालिंदी अति कृष्णनीर भरली गंगेसवें प्राक्पथीं ॥
ब्रह्माची तनया सदंघ्रि वसते, ब्राह्मां सुधा सौख्यदा ।
पंचापीं नद सिंधुचा रत पदीं नांदे जयाच्या सदा ॥ १ ॥

कोटाळोनि वसुंधरे कटितटीं शोभे स्वयें मेखला ।
जो शृंगीं धवलांगकांति नटला, सौख्यानिलें भारला ॥
जो गव्यूतिसहस्रादिव्य गगना भेदीत अभ्रांतरीं ।
जाई वैभवशालि, पामर तया मी वर्णुं कोण्यापरी ॥ २ ॥

सौंदर्यें भरला पुरा, हिमनगा ! तूं भाससी रे मला ।
वर्णूं ना तुज मी कवी म्हणवुनी वर्णूं कुणा मी भला ? ॥
वर्णाया तुजला अरे ! नखशिखीं आहेत नानापरी ।
का वर्णूं वन-औषधी वसत ज्या तूझ्या दरीं गव्हरीं ? ॥ ३ ॥

का वर्णूं कवण्यापरी रवि सदा कांती तुझी शोभवी ? ।
रश्मी सोज्वल पाडुनी तुजवरी त्यांहीं तुला गौरवी ॥
का वर्णूं तव उच्च दिव्य शिखरीं मेघांबरें कीवि तीं ।
प्रेमें नांदुनि शीतदा जलसुधाधारा सुखें वर्षिती ? ॥ ४ ॥

नर्मदा

भेडा नामक रम्य पर्वताचि हा, ही नर्मदा सुंदरी ।
रम्यस्थान असें दुजें न नयनीं देखीयलें भूवरी ॥
चित्तानंदद धौतधौत गिरिच्या श्रृंगांवरोनी झरे ।
धों धों धांवत येउनी घुमविती श्रीशंभुचीं मंदिरें ॥ १ ॥
स्वच्छंदें अतिरम्य गर्द हिरव्या झाडींतुनी तोषदा ।
आली फोडित शुभ्र अद्रि-शिखरें जी स्वैरिणी नर्मदा ॥
झाली केवळ दुग्ध-सिंधु-लहरी फेंसाळुनी या स्थळीं ।
स्वर्गांतील यशों समस्त हरुनी जाणों जवें चालली ॥ २ ॥
वाहे शुभ्र शिळांमधोनि गिरिच्या अत्युच्च रांगांतुनी ।
सारा तो धवल प्रवाह विलसे अंभीं शिळा बिंबुनी ॥
येतां नाव हळूहळू गमतसे, या भव्य कोटान्तरीं ।
व्यूहीं सांपडलों, दरींत पडलों, वा खंदकाभीतरीं ॥ ३ ॥
कोठें ये खडकी खळाळत, कुठें गंभीर घोषा करी ।
कोठें निम्न-जळीं तरंग-निकरी पुष्पें झणीं सावरी ॥
कोठें शुभ्र विशाल रम्य पुलिना[1]-माझारिं वाहोनियां ।
देई स्थान पुर-स्त्रियांसि सलिल-क्रीडा-सुखें घ्यावया ॥ ४ ॥
नाना कोमल बिल्व, फुल्ल तरुही, ज्या पर्वतीं नांदती ।
गौरी-शंकर-मंदिरें हळुच तीं तेथोनि डोंकावती ॥
शोभे दूरवरी प्रचंड-सिकता[1]-पात्रांतुनी नर्मदा ।
झाली, नाशुनि पापराशि, सकलां जी सर्वदा शर्मदा[2] ॥ ५ ॥
स्वच्छंदें लहरीवरी फिरुनियां ये गार वारा सखा ।
लीलें हालवुनी प्रफुल्ल तरुतें दे सौरभाच्या सुखा ॥

---

१ वाळवट २ सुखद

ठायीं ठायिं मयूर नाच करिती, एक्या सुरें पांखरें ।
गाती; होय विलास-मंदिरचि हें श्रीनर्मदेचें खरें ॥ ६ ॥

गौरी-शंकर-दर्शना वरिवरी नारी-नरांचीं कुलें ।
येती, धांवति त्यांसवें दडदडां सानंदचित्तें मुलें ॥
सारा रम्य नदीप्रदेश गिरिच्या शृंगांवरोनी झणीं ।
पाहातां क्षणिं तर्जनी[3] हनुवरी त्या ठेविती कामिनी ॥ ७ ॥

अद्रीच्या गुरु-गव्हरीं घुमत ये विस्तीर्ण ती नर्मदा ।
होती चूर्ण तरी इथें, उसळुनी लाटा सदा सर्वदा ॥
वेगें निम्नजळीं सदा गरगरा ते भोंवरे फीरती ।
घेरे घेउनि वृक्ष ते वरिवरी अंभीं बुडूं लागती ॥ ८ ॥

वाहे शुभ्र विशाल रम्य पुलिनामाझारिं तेथोनि ती ।
एकामागुन एक ये वरिवरी नाहीं तरंगां मिती ॥
भेटे वाहत येउनी खळखळां ती बाणगंगा तिला ।
रेवासैकतभाग रम्यचि दिसे जो संगमीं भेदिला ॥ ९ ॥

येई धांवत डोंगरावरुनियां श्रीबाणगंगा जवें ।
रेवा[4] वाहतसे जवेंचि, सरिता ती तज्जलीं कालवे ॥
अन्योन्यांवरि आपटोनि करिती कल्होळ नानापरी ।
फेणें धौत सुरम्य संगम असा आनंदवृत्ती करी ॥ १० ॥

नाना मीन तशाच पीन सुसरी पाण्यामधें पोहती ।
प्राणी ओढुनि नेउनी गिळुनियां ज्या तत्क्षणीं टाकिती ॥
पक्ष्यांचे फिरती नदीवरुनि जे नाना थवे अंबरीं ।
घेती तत्प्रतिबिंब ओढुनि, वृथा आशा खरी बावरी ॥ ११ ॥

---

३ हनुवटीवर बोट ठेवितात ४ हें नर्मदेचें त्या प्रांतांतील विशिष्ट नांव आहे

डोळे लावुनियां असंख्य बगळे तीरावरी बैसती ।
आले संनिध देखुनी गिळुनियां मीनांसि ते टाकिती
हर्षे आमिष मत्स्य तेविं गिळितां कंठीं शिरे हा गळ ।
साधूचा जरि वेष दुर्जन धरी, तो साधु कैंचा? खळ! ॥ १२ ॥

झाडीं गर्द तशीच उंच दुथडीं लागोनि बिंबे जळीं ।
जाणों नेसुनि पैठणीच हिरवी ये नर्मदा माउली ॥
गाती सुस्वर सारिका, पिक, तसा चंडोल झाडींतुनी ।
बोले, तो स्तुतिपाठक क्षण गमे श्रीच्या मनोरंजनीं ॥ १३ ॥

चांदीचा जणु चूर हो उधळिला साऱ्या प्रदेशावरी ।
ऐशा थोर सतेज शुभ्र पुलिनीं यात्रा भरे साजिरी ॥
गर्दी होय विशाळ पात्र विलसे सेना-समुद्रा-परी ।
होई एकचि गर्जना, सुर तयें हेलावती अंबरीं ॥ १४ ॥

स्वच्छंदें फिरती असंख्य तरुणी या रम्य पात्रांतुनी ।
आनंदें तरणीविहार करिती नाथांसवें साजणी ॥
सौंदर्यें भरला प्रदेश अवघा, आनंद येथें किती ।
जो तो भाग दिसे मनोरम, अहा! गुंगोनि गेली मती ॥ १५ ॥

वसंतश्री

शीतासवें शिशिर सोडुनि विश्व जाई। शौर्यें वसंतनृप सर्वहि राज्य घेई ॥
पर्णें गळूनि, नव कोमल पल्लवांच्या। वृक्षीं ध्वजा फडकल्या मधुराजयाच्या
आधीं फुले बकुल, नंतर मोतियाही। त्याच क्रमें कनकचंपक फुल्ल होई ॥
तो पारिजात करि मौक्तिक पोवळ्यांचा। वर्षाव, दे फुलुनि गंध गुलाब साचा
हे दोहदाविण[1] अशोकहि फुल्ल झाले। जाणों वसंतयश निर्मळ तें उदेलें ॥

---

१ गरोदर स्त्रीनें रक्ताशोकाला आपला पाय लाविला तर त्याला फुलें येतात असा समज आहे

झाले पलाशतरु रक्तचि कुड्मलांहीं । पुष्पोद्भवें नटुनि सज्ज वसंत होई ३
वायु स्वयें शिरुनियां वनवंशरंध्रीं । वाद्यें सुमंगलचि वाजवि मोदकारी ॥
गुंजारवें भ्रमर गुंगुनि त्यांसवें ते । झाले विशंक नृपवादक मोददाते ॥ ४ ॥
मंजुस्वनें पिक न,भाटचि या नृपाचे । स्वारीमधें फिरति गात यशासि साचे
ही सारिका मधुर गान करूं निघाली । झाले मयूर नट नर्तक याचि काली
पुष्पान्विता नवलता जणुं पौरनारी । पुष्पांजली उधळिती झणिं भद्रकारी ॥
जो झोंकिला सुरभि दिव्य पराग त्यांहीं । तेणेंचि राजपथ रंजित होत पाही
ऐसा वसंत, तरुणीप्रियमित्र आला । रेवाप्रदेश अवघा रमणीय झाला ॥
आरक्तकोमलदलान्वित वृक्षमाळा । शोभे बहू धवल पर्वतमालिकेला ॥ ७ ॥
एकीकडे हरितवर्ण धरा विराजे । एकीकडे धवलपर्वतपंक्ति साजे ॥
एकीकडे क्षितिज भव्य नभोगणान्तीं । एकीकडे सुरनदीपरि नर्मदा ती ॥ ८ ॥
तें तीर दूरवर जें हिरवें विराजे । त्याच्यावरी चमकुनि दंव फार साजे ॥
छायाचि पैल विलसे नवपल्लवांची । वाहे अगाध मधुनी सरिता सुखाची ९
एकीकडे झुळझुळां कुरणांत वाहे । ओढा, जिथें हरित शैवल शोभताहे ॥
एकीकडे विलसते घन आंबराई । वारोनि ताप, पथिकां बहु सौख्य देई ॥१०
वत्सांसवें तरुतळीं बसल्याचि गाई । हें देखुनी निज सख्यांसह गोप गाई ॥
आनंदल्या प्रियसख्या मुरलीरवानें । होई न कोण वश मंजुळ भाषणानें ११
एकीकडे वरिवरी स्मरसारिका ते । उच्चस्वरें करुनि मंजुळ गान गाते ॥
त्याच स्वनें मधुर कुक्कुटकुंभ गाई । नीलांबरामधुनि सोडुनि नाद देई ॥१२
एकीकडे सहज वाहुनि मंदमंद । देहास दे सुरभि दक्षिणवात मोद ॥
एकीकडे रव मनोहर मक्षिकांचे । भोक्त्यांसि या बघुनियां मकरंद नाचे १३
रंगेल माधव फुलांप्रति रंग नाना । दे, तत्सुगंध करि लोल पुरांगनांना ॥
त्या चित्रवर्णकुसुमान्वित मंडपान्तीं । संकेतकेलि करिते वनदेवता ती १४

---

२ कळ्यांनीं

रेवाजळीं गज करेणुसवें रमोनी । भार्येसि दे रुचिर पल्लव तो खुडोनी॥
कांतेसवें विहरती मृग, चक्रवाक। कामोद्भवें करिल माधव विश्व एक १५

चंद्रोदय

आनंद साक्षात् सकलां जनांचा । की पुंज साऱ्या विमलां यशांचा ॥
किंवा विलास प्रिय दिग्वधूचा । तो चंद्रमा ये वरि पौर्णिमेचा ॥ १ ॥

प्रेमानुरक्ता रजनीमुखातें । शशी करानें कुरवाळण्यातें ॥
ये, देखतां चोर घनांधकार । करप्रहारें करि त्यास चूर ॥ २ ॥

देखोनि शौर्य प्रिय वल्लभाचें । झाली प्रसन्ना रजनी सती ते ॥
नीलांबरा नेसुनि सज्ज झाली । नक्षत्र-मुक्तावलि शीघ्र ल्याली ॥ ३ ॥

घालूनियां सुंदर जागजागीं । सुगंधशाली कुसुमें शुभांगी ॥
गुंजारवें मंगल गात गाणीं । नटोनि आली पतिसन्निधानीं ॥ ४ ॥

ये गार वारा तरुपल्लवांचा । ठेवा सुखाचा, प्रणयी जनांचा ॥
आनंद द्याया प्रियदंपतीतें । गाती प्रमोदें द्विज मंजुगीतें ॥ ५ ॥

पुष्पांजली ती प्रिय वल्लभातें । अर्पी शुभांगी अनुरक्तचित्तें ॥
आलिंगितां तो रमणी करांनीं । झाली प्रसन्ना झणि रूपखाणी ॥ ६ ॥

वृक्षांतरीं मर्मर शब्द होती । चाले प्रियांची गुजगोष्ट हो ती ॥
तो सुप्रसन्न द्विजराज ऐसा । विश्वीं न आल्हाद भरील कैसा ? ॥ ७ ॥

सुरत्नकूटीं उदयाचलाचे । चकाकती ते शुचि रश्मि ज्याचे ॥
करूनियां दुग्धविलेपनातें । सतेज मोदें करि जो वनातें ॥ ८ ॥

रेवा करी जो धवला करानें । चकाकती शुभ्र शिळा जयानें ॥
कुमुद्वतीतें झणि देइ भद्र । तो दे सुखा, मंगलदीपचंद्र ॥ ९ ॥

प्रसन्न झालें जग चंद्रिकेनें । जणों सतीच्या भरलें यशानें ॥
प्रफुल्लवल्ली तरुवल्लभांतें । स्वपल्लवीं दाविति कौतुकातें ॥ १० ॥

विचित्रपुष्पान्वित पल्लवांचीं । वृक्षांतरीं लोंबति तोरणेंची ॥
आम्रावरी सुंदर मोहराची । शोभा दिसे खूण सुमंगलाची ॥ ११ ॥

शोभे जणों झालर मोतियांची । नक्षत्र-माला विमला जयाची ॥
नभोवितान[1] प्रियसंगमातें । योजी प्रभू मंगलमंडपातें ॥ १२ ॥

चंडोल तारस्वर तो कराया । लागे, सुखें कोकिल तोहि गाया ॥
त्यों वंशरंध्रांतरिं वायु मोदें । आनंद दे मंगलवाद्यनादें ॥ १३ ॥

उत्फुल्ल ऐशा नवकुंजभागीं । दे गंध आनंदचि जागजागीं ॥
ते भृंग मोदें मकरंद नेती । गुंजारवें मंगलनाम गाती ॥ १४ ॥

वृंदारकांहीं[2] शुभमंगलातें । मुक्ताफळें हीं भगणेंचि[3] हातें ॥
सानंदचित्तें उधळावयातें । आकाशपात्रीं भरिलीं पहा तें ॥ १५ ॥

मातेचें प्रेम

आहे पैल समुद्र, तत्तल तुवां वा काय रे पाहिलें ।
किंवा तत्सिकताकणां निजबळें आहेस कां मोजिलें ॥
पाहें अंबर हें वरी, गणियली उंची तयाची तरी ।
नाहीं; धिक् ! गणिशी अगाध जननीप्रेमा कसा यावरी ॥ १ ॥

आकाशीं प्रभुचा निदेश वरुनी राज्यीं तयाच्या फिरे ।
त्या सूर्यासह दोन शब्द वदुनी आलास तूं काय रे ? ॥
स्वर्गीं इंद्रसभेंत तूं बघितलीं कायें सुरांचीं तरी ! ।
नाहीं; धिक् ! मग जाणशील जननीप्रेमा कसा यावरी ? ॥ २ ॥

पाहें तत्पर ते खपोनि जमवी रात्रंदिनीं जी मधा ।
ऐशी ती मधुमक्षिका त्रिभुवनीं मान्या असे सर्वदा ॥

---

१ आकाशरूप आच्छादन २ देवानीं ३ नक्षत्रें

तीचे ते श्रम सर्वही बुधवरा आहेत तीकारणें।
मातेचे श्रम निष्कलंक अपुल्या बाळार्थची ! जाणणें ॥ ३ ॥
जाई तूं फिरण्या कुठेंहि जगतीं, भू-गर्भ-देशीं, जळीं।
जाई उत्तर-दक्षिण-ध्रुव-पथें, वा तारकामंडळीं ॥
नौकेमाजि बसूनियां जलनिधी ओलांडुनी जाय रे ।
प्रेमें वत्सलचित्र तें जननिचें संगें तुझ्या वा फिरे ॥ ४ ॥
प्रेमाचें अतिदिव्य कोमल असें वारें बघूं पाहसी।
बुद्धीचे अति शुद्ध, सत्य, अवघे सिद्धांत तूं मागसी ॥
तूंतें शुद्ध, अगाध, वत्सल, असें बा पाहिजे चित्र रे !।
पाहें प्रेमळदृष्टि ती जननिची ब्रह्मांड जेथें भरे ॥ ५ ॥
ऐशी प्रेमळ दिव्यदृष्टि जग हें, निर्माण झालें जधीं ।
तेव्हां पासुनि नीतितें शिकवुनी विद्वान् करी धीरधी ॥
संतां यापरि दुस्तरा भवजलीं नौकाचि ती जाहली ।
धन्या इच्छितकामदा त्रिभुवनीं ही कामधेनू भली ॥ ६ ॥
वायूच्या पटलीं, धरातळवटीं, नीलांबरीं सारिखें ।
शोभे ईश्वरवैभव, क्षण सुधी जे पाहती कौतुकें ॥
ऐसें अद्भुत तेज दे, करि कृपा ईशावरी जी भली ।
धन्या प्रेमळदृष्टि ती त्रिभुवनीं धन्याचि ती माउली ॥ ७ ॥

---

३० मोरो गणेश लोंढे

हे कवि पेण तालुक्यांत वरसई गावीं इ० स० १८५४ साली जन्मले. हे जातीचे कोंकणस्थ ब्राह्मण. यांना लहानपणींच कवितेची गोडी लागली, व जरी अल्पवयातच नोकरी पतकरणें भाग पडलें, तरी यांनीं आपला काव्यव्यासंग चालू ठेविला व

विविध विषयावर पुष्कळ कविता लिहून ‘बोधशतक,’ ‘बोधसुधा’ वगैरे लघु-पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केल्या. याची कविता साधी पण सुरस असून व्याकरणशुद्ध व बोधपर आहे ह्यानीं पुष्कळ काळ पेनशनचा उपभोग घेतला. हे सन १९२० त निवर्तले.

सूर्योदय

आरक्त रागें बहु पूर्व झाली। येईल आतां वर अंशुमाली ॥
जाईल सारें तम हें लयाला। प्रकाश वेढील पहा जगाला ॥ १ ॥
गेलीं पहा तीं किरणें नभांत। वर्णें सुवर्णासम वाटतात ॥
तेथून कांहीं फिरतात मागें। खालीं जणूं ती बघतात रागें ॥ २ ॥
धनुर्धराचे बहु तीक्ष्ण तीर। ते भंगिती स्पर्श करून ऊर ॥
हीं भास्कराचीं किरणें उदार। लागून देती न कुणास मार ॥ ३ ॥
स्पर्शें पदार्थां नवरूप देती। तत्कांतिला उज्ज्वलतेस नेती ॥
आनंद त्यामाजि भरून देती। ही सज्जनांची अवघ्याच रीती ॥ ४ ॥
आनंदमूर्ती उदयास आला। पिट्टून लावी अवघ्या तमाला ॥
जीवित्व वाटे नव द्यावयाला। सृष्टींतल्या वस्तुगणांस आला ॥ ५ ॥
उठा मुलांनोहि पहा रवीला। भेटावया तो पसरी करांला ॥
उद्योग त्याला प्रिय फार वाटे। आलस्य त्यालागिं कधीं न भेटे ॥ ६ ॥
जो सर्वदा चालतसे नभांत। राहे न कोठें पळही निवांत ॥
विश्रांति ज्याला अगदीं न ठावी। त्याची मुला मूर्ति तुवां बघावी ॥ ७ ॥
नेत्रीं मुला सस्मित मूर्ति पाहीं। आनंदवृत्तीस धरी सदाही ॥
तयार जैसा रवि उद्यमातें। व्हाया तसें तूं वळवीं मनातें ॥ ८ ॥
हा सूर्य जैसा उगवे नभांत। सुज्ञान तैसें उगवो मनांत ॥
काळोख जैसा रविला न ठावा। ठावा तुला आळस तो नसावा ॥ ९ ॥

क्रमी क्रमानें रवि अंबराला। हा ज्ञानमार्गांत धडा मनाला॥
सोडी न तो स्वीय कधीहि पंथ। तूं ठेव चित्तामधि हेच रीत॥१०॥

तारुण्यांतील उमेदी

चल झडकरि जाऊं कीर्तिशैलीं चढून।
सतत नियम ज्याचा काय त्याला कठीण ?॥
चिरसमय रहावें आपलें नांव लोकीं।
सकल बुधजनांतें हें मनीं आवडे कीं॥ १॥

जनपदहित साधी मेळवी जो जयाला।
स्वजनहित करूनी त्या सुकार्यी निमाला॥
जनपदहितकर्ता नांव हें त्यास लाधे।
सकल जन तयाला नित्य गातात मोदें॥ २॥

लवकर उतरूनी ज्ञानसिंधूंत यत्नें।
निवडक वर काढूं सर्व चातुर्यरत्नें॥
सविभव मिळवूं या ज्ञानरूपी निधानें।
अधिक अवनिमाजी जीं हिऱ्याहून मानें॥ ३॥

गमन करुं पुढें या पाय मागें न घेऊं।
सुमति करि धरूनी सत्पथांतून जाऊं॥
निजगुण निजकीर्ती वाढवूं नित्य नित्य।
सुगुणचि सुख लोकीं कीर्ति सौंदर्य सत्य॥ ४॥

वचन वदुं मुखानें आचरूं तेंवि, हातें।
करुनि वर कृतीला, मार्ग दावूं दुजातें॥
सुमन गुतवुनी हें आपलें सत्कृतींत।
जनपद बनवूं हा स्वर्ग यत्नें खचींत॥ ५॥

कोकिळ

बहुत मधुर ऐशा काढिशी तूं रवाला ।
परिसुनि बहु लागे नाद माझ्या मनाला ॥
टकमक बघतों मी कोठ कांही दिसेना ।
मधुर कुठुन येई शब्द हेंही कळेना ॥ १ ॥

तरुवरि दिससी ना पर्वतींही न पाही ।
अवनितल रिकामा कल्पना होत नाहीं ॥
झुडुप हलत नाहीं थोर आश्चर्य आहे ।
खग न मजसि वाटे शब्द हा धांवताहे ॥ २ ॥

जवळ रव निघावा तोंच तो लांब जावा ।
परिसुनि मग कां हा जीव ना गोंधळावा ॥
अवनिंतुनि निघे हा कीं दरींतून येई ।
समजत मज नाहीं की नभीं जन्म घेई ॥ ३ ॥

फिरुन फिरुन येई शब्द ऐकावयाला ।
बहुत रिझवितो तो माझिया बा मनाला ॥
जलद जलद चालें रूप पाहावयासी ।
त्वरित पळुन तूंही फार तों दूर जासी ॥ ४ ॥

बघुनि परि तुला मी पावलों फार तोष ।
लवकर पळसी तूं कोकिळा हा न दोष ॥
बसुनि परि कुठेंही गोड वाणीस काढीं ।
परिसुनि रव माझें चित्त घेईल गोडी ॥ ५ ॥

हरित बहुत ऐसे शोभती पंख ज्याला ।
सुबक अमल चंचू लाजवी पोंवळ्याला ॥

मधुर वदुन शब्दां तोषवी मानवांला ।
धरुनि जन अशाही कोंडिती की शुकाला ॥ ६ ॥

म्हणवुनि तुजलागीं धाक वाटे जनांचा ।
पळुन करिसि वाटे आसरा काननाचा ॥
परि न समचि मानीं कोकिळा सर्व लोक ।
धरुनि तुजसि द्याया इच्छितों मी न शोक ॥ ७ ॥

तरुवर सुफलांनीं युक्त झाले कितीक ।
कुसुमित दिसताती हे किती येथ देख ॥
झुळ झुळ झुळ आहे मंद वाहात वात ।
निज किलबिल शब्दें पांखरें बोलतात ॥ ८ ॥

सुरुचिर वनशोभा सोडुनी पिंजऱ्यांत ।
रुचि न तव मनाला राहणें दे निवांत ॥
मम मन न कधीं बा इच्छितें जें अनिष्ट ।
तुज बहु गमतें तें हो स्वचित्तांत तुष्ट ॥ ९ ॥

परि न सकळ माझ्यासारखे लोक पाहें ।
म्हणवुनि पिकराया दूर तूं दूर राहें ॥
बसुनि वरि तरूच्या गोड वाणी वदें तूं ।
पुरविन मनिचा मी येथ येऊन हेतू ॥ १० ॥

---

३१ पांडुरंग व्यंकटेश चिंतामणिपेंठकर

हे कवि इ० स० १८५१ सालीं जन्मले. हे जातीचे देशस्थ (?) ब्राह्मण. हे इ० स० १८७४ सालीं बी. ए. झाले व सरकारी नोकरींत शिरले. तेथें हे 'डे. ए. इन्स्पेक्टर'च्या हुद्दयापर्यंत पोहोंचले होते. यांनीं मराठी, कानडी, संस्कृत, गुजराथी,

उर्दू व इंग्रजी इतक्या भाषांचें अध्ययन केले होतें. हे चांगले वक्तेही होते. यांनीं 'गंगावर्णन' नावाचें एक सुंदर काव्य लिहिलें आहे. याची काव्यरचना उदात्त व मनोरंजक आहे. हे इ० स० १८७९ साली निवर्तले.

हिमालय

ज्याशीं समग्र जगतींत तुलावयातें ।
नाहीच अन्य गिरि योग्य म्हणून ज्यातें ॥
अद्रींद्र हें प्रथित नाम जगीं मिळालें ।
तो हा हिमाद्रि बघतां मम नेत्र धाले ॥ १ ॥

घेऊनियां विमल काचमणी करांत ।
अत्यंत सूक्ष्म नयनें बघतां तयांत ॥
जैसा सभोंवतिल थोरहि भूमिभाग ।
त्या तेवढ्यांतचि दिसे प्रतिबिंबितांग ॥ २ ॥

तैसेंचि या क्षितितळीं जनतोषकारी ।
जे जे पदार्थ अति दुर्मिळ, रम्य भारी ॥
ते सर्व या क्षिति-धरेंद्र-तट-प्रदेशीं ।
होऊन एकवट, भूषविती तयासी ॥ ३ ॥

या कारणास्तवचि केवळ दर्शनानें ।
त्याच्या, समस्त धरणीतल पाहिल्यानें ॥
जें श्रेय दिव्य मिळणार, पहा नरांतें ।
तें सर्व, अल्प करितां श्रम, साध्य होतें ॥ ४ ॥

ज्या पूज्यबुद्धि हृदयांतरिं निर्मितात ।
ज्या पाहतां भय उचंबळतें मनांत ॥
ज्या दर्शनेंचि नरदृष्टिस रंजवीती ।
त्या या स्थळीं सकल वस्तु दिसून येती ॥ ५ ॥

अद्रींद्र हा भरत-वर्ष जनांस भारी ।
नानापरी घडतसे उपयोगकारी ॥
मर्यादितो प्रथम हा स्वतनुप्रसारें ।
हें उत्तरेकडुनि भारत-खंड सारें ॥ ६ ॥

याची सुभव्य हिमधूसर शृंगमाला ।
जी जाय भेदुनि पयो-धर-मण्डलाला ॥
ती, तीव्र-दक्षिण-समीर-समीरिता जी ।
वर्षाऋतूंत नव नील पयोदराजी ॥ ७ ॥

जाते वहात धनदेशादिशे, तियेतें ।
मार्गांत तूर्ण अडवून हिरून घेते- ॥
घाया समृद्धि जणुं या विषया अपार ।
साराहि तज्जठर-संस्थित वारि-भार ॥ ८ ॥

येथें महार्ह उपयुक्तहि धातुखंड ।
रत्नें तशींच बहुतांपरिंची उदंड ॥
खाणींत सांपडति, यास्तव संपदेतें ।
न्यूनत्व या जनपदीं न कधींहि येतें ॥ ९ ॥

या पर्वतीं निखिल भारत-वर्ष-वासी ।
अत्यंत पावन असे गणिती जयासी ॥
ऐसे प्रदेश असती बहु त्या सभोंतें ।
जी भव्य सृष्टिरचना वसते, पहा ! ते ॥ १० ॥

होतां क्षणीं नयन-गोचर नास्तिकांतें— ।
देखील विश्वपति ईश्वर मानण्यातें ॥
होऊन बुद्धि, अवितर्क्य तदीय शक्ति ।
चित्तीं ठसून, उपजेल मनांत भक्ति ॥ ११ ॥

श्रीवामनैकपद सर्व वसुंधरा हे ।
व्यापी, तसें यश यदीय भरून राहे ॥
या भारताप्रति, अशांहि महानद्यांतें ।
हा देतसे हिमगिरीश्वर उद्गमातें ॥ १२ ॥

तत्रापि, त्याहि सुपवित्र महानद्यांत ।
गंगेसमान दुसरी न दिसे प्रतींत ॥
भोगी जसें अधिपतित्व पिता नगांचें ।
कन्या तसेंचि महिषीपद सागराचें ॥ १३ ॥

जेथें प्रकल्पित जटेंतुनि शंकराच्या ।
ही येतसे प्रथम दृष्टिपथा जनांच्या ॥
तेथें घडीभर बसून समग्र सृष्टि- ।
सौंदर्य भोंवतिल देउनि सूक्ष्मदृष्टि ॥ १४ ॥

जातां बघूं मग कितीतरि जागजागीं ।
चोंहीकडील सुमनोहर भूविभागीं ॥
शोभा दिसे, विविध रम्य किती पदार्थ ।
देऊन दर्शन तिला करिती कृतार्थ ॥ १५ ॥

जैसे वसंतसमयीं मधुमक्षिकेला ।
चोंहींकडून फुटल्या सुमवाटिकेला ॥
दैवें प्रवेश मिळतां, तिजला अपार ।
होतो प्रमोद, मनिं उत्सुकताहि फार ॥ १६ ॥

तैसेंचि मन्मनहि या बघतां नगातें ।
आनंद-सिंधु-लहरींत बुडून जातें ॥
जो या स्थळीं रुचिर वस्तुसमूह थाटे ।
तो पाहण्यास मज कौतुक फार वाटे ! ॥ १७ ॥

जातां दृष्टि प्रथमचि पहा या गिरीच्या तळातें ।
जें रानाचें वलय दिसतें रुंद त्याच्या सभोंतें ॥
त्या 'तार्योनी' म्हणुनि वसतें देशभाषेंत नांव ।
लोकीं त्याच्यापरि न दुसरा सांपडे घोर ठाव ॥ १८ ॥

होती या उद्गम जवळच्या उंचभागीं जयांचे ।
त्या साऱ्यांही सलिल जमतें या स्थळीं निर्झरांचें ॥
या योगानें बहु दलदली थोर या घोर रानीं ।
होती, तापे रविहि वरतीं लंब-रूपी करांनीं ॥ १९ ॥

त्यानें येथें विपिन इतकें किर्र माजून जातें ।
कीं त्यामध्यें स्थळ न गवसे पायही ठेवण्यातें ॥
कोठें माजे यवस, झुडुपें कंटकांचींहि कोठें ।
कोठें जाती सरळ गगनीं वृक्षही मोठमोठे ॥ २० ॥

कोठें होती अविरल बनें वेतसांचीं अफाट ।
कोठें साधारण गवतही वाढतें उंच दाट ॥
जागोजागीं पडुनि तरुंचीं जीर्णपर्णे, कुजून ।
जातां वाफा विषमय निघूं लागती त्यांमधून ॥ २१ ॥

त्यांनीं वातावरण भरतें भोंवतालील साचें ।
त्यायोगें या स्थळिं न घडतें राहणें मानवांचें ॥
ऐसें आहे तरिहि विविध श्वापदें क्रूर, चंड ।
रानीं या निर्भय चहुंकडे हिंडती हीं उदंड ॥ २२ ॥

कोठें मत्त द्विरद फिरती थोर यूथेंकरून ।
कोठें व्याघ्रप्रवर करिती वास खिंडींमधून ॥
कोठें कुंजाश्रय करुनियां वन्य गाई रहाती ।
कोठें वस्ती करुनि तरुच्या कोटरीं ऋक्षजाती ॥ २३ ॥

यांतें स्वप्नामधुनिहि नसे मानवी शक्ति ठावी ।
तेव्हां तीपासुनि मरणभी कावें यांतें असावी ! ॥
हें सोडून प्रवितत-विषोद्गार-गंधी[1] अनूप ।
जातां कांही चढुनि वरतीं, या नगाचें स्वरूप ॥ २४ ॥

पूर्वापेक्षां अधिक दिसतें सौम्य, पाहून ज्यातें ।
होतें दृष्टिप्रति सुख, महानंदही मानसातें ! ॥
जातां मार्गी बघत लवण्यांतून दोहीकडे तें ।
येथें दृष्टी पडति हिरवीं गार विस्तीर्ण शेतें ॥ २५ ॥

कोठें त्यांच्यामधुनि दिसती ओघ हे निर्झरांचे ।
वाहे शुद्ध स्फटिकसदृश स्वच्छ वारी जयांचें ॥
कोठें कोठें मधुनि दिसती रम्य गांवें, तयांच्या ।
भोतीं ताट्या अविरल पहा लागल्या या फुलांच्या ॥ २६ ॥

चांफा, जाई, गुलतुर, गुलाबादिकांतें विकास ।
होतां, त्यांचा मधुर पसरे गंध दाही दिशांस ॥
कोठें सौगंधिक शतदली पद्मखंडें विकास ।
कासारांच्या धरिति सलिलीं त्यामधें राजहंस ॥ २७ ॥

आनंदानें प्रियसहचरीयुक्त राहून शांत ।
संसारींची सकळहि सुखें पूर्ण हे भोगितात ! ॥
जे उत्पत्ती धरिति समशीतोष्ण वा उष्णदेशीं ।
ते एकत्र द्रुम सकलही वाढती या प्रदेशीं ॥ २८ ॥

कोठें माळावरि उगवती देवदारू विशाल ।
कोठें ओकद्रुम[2] विलसती उंच, कोठें तमाल ॥

---

१ अतिशय विषारी वाफेनें भरलेले २ ओक नावाचीं झाडें

पारंब्याही सुटुनि धरणीमाजि कोठें वडांच्या ।
जी का त्यांपासुनि उगवती अन्य झाडें तयांच्या ॥ २९ ॥
गुंफा होती निबिड, तरुणादित्य-तापातें ज्यांतें ।
कस्तूरीचे मृग निपतती[3] प्रत्यहीं आश्रयातें ॥
ज्यांतें आलिंगिति मधुलता मुग्ध-शाखा-करांनीं ।
ऐसे आम्रद्रुमहि दिसती नम्र भारी फलांनीं ॥ ३० ॥
जो या स्थानीं सतत घुमतो कंदरांतून वारा ।
त्या मानून स्तनित, अपुला चित्रवर्णी पिसारा ॥
सारा प्रेमें पसरुनि, गलत्प्रेम-नेत्रांबु-पूर ।
वृक्षस्कंधीं रुचिर करिती तांडवातें मयूर ! ॥ ३१ ॥
जी या स्थानी निबिड जमते शीतकाळी हिमानी ।
ती ग्रीष्मींच्या द्रुत वितळतां भास्कराच्या करांनी ॥
मोठीं मोठीं हरित कुरणें वाढती या विभागीं ।
त्यांच्यामध्यें चरति पशुंचे संघही जागजागीं ॥ ३२ ॥
कांहीं जागीं हरिण चरति हे निजेच्छानुसारें ।
कोठें वन्यच्छगल इकडे, ग्राम्य कोठें खिलारें ॥
कोठें दृष्टी पडति बकरीं, आत्मजांतुल्य ज्यांसी ।
शालीसाठीं जतन करिती लोक काश्मीरवासी ॥ ३३ ॥

---

३२ कृष्णाजी नारायण आठल्ये

हे सुप्रसिद्ध ग्रंथकार व कवि इ० स० १८५२ सालीं सातारा जिल्ह्यात टेंभूगांवी जन्मले. हे जातीचे कऱ्हाडे ब्राह्मण. यानीं शिक्षण संपल्यावर शिक्षकाची नोकरी

---

३ जमतात

पतकरिली, परंतु याचें व मुख्य शिक्षकाचें न जमल्यामुळें त्यानीं नोकरी सोडून देऊन, मोठ्या परिश्रमाने लोकाश्रयावर 'केरळकोकिळ' नावाचें मासिक पुस्तक सुरू केले ते पुष्कळ वर्षे चालून शेवटीं इ० स० १९१५ त बंद पडले. याच मासिकात याची कवित्वशक्ति व लेखनचातुर्य लोकाच्या निदर्शनास आले. यानीं स्फुट कविता पुष्कळ लिहिली आहे. याची कविता सुगम व गोड आहे. यमकें व शब्दलालित्य याकडे याचे विशेष लक्ष दिसते.

तुफान

जवन पवन धांवे सायकाच्या गतीनें ।
नदिपति खवळे हा त्याचिया संगतीनें ॥
अहह कहर केला आजि या फार वातें ।
बसति कितिक झोके आमुच्या तारवातें ॥ १ ॥

पुरुषभर उडोनी मागुती येत खालीं ।
खळ खळ जळ येतें आंत जैशा पखाली ॥
भरुनि भरुनि त्यातें श्रांत झाले खलाशी ।
सुजन सदुपदेशा जेविं देतां खलाशी ॥ २ ॥

उसळति लहरी या पर्वत-प्राय तुंग ! ।
बघुनि मति भयानें होतसे सर्व गुंग ॥
क्षणहि भरंवसा या येइना तारवाचा ।
विकल वदनिं चाले घोष चिंता-रवाचा ॥ ३ ॥

बघुनि मन थरारे सिंधुची उग्र मुद्रा ।
व्यसनसमयिं धांवें तूं दयेच्या समुद्रा ! ॥
फिरफिरुनि उठे हा घोर कल्लोळ लाटी ।
विधि-लिखित कळेना काय आहे ललाटीं ! ॥ ४ ॥

बहुत कठिण घो घो वाहतो काय वारा ।
क्षणभरि गवसेना प्राणिमात्रां निवारा ॥

अटपुनि अवजारें फाटकीं छिन्न भिन्न ।
दिसति मनिं खलाशी जाहले फार खिन्न ॥ ५ ॥

म्हणति शरण आम्ही तार रे वायु-देवा ! ।
विसरुन चुकलीसे कोणती सांग सेवा ? ॥
नवस करुनि भावें फोडिती श्री-फलांतें ।
घडि घडि अठवीती बायकांतें, मुलांतें ॥ ६ ॥

डुलत डुलत तारूं आपटे एक बाजू ।
धरणि पडत जेवी एक भारें तराजू ॥
प्रतिसमयिं तडाका अब्धिची लाट हाणी ।
हिकडुनि तिकडे हे खेळतें सर्व पाणी ॥ ७ ॥

किति तरि लहरीची होय मोठी कमान ।
वळण-सुद दिसे ती पर्वताच्या समान ॥
गगनि जळ चढोनी होतसे छत्र काळें ।
वदन पसरलें हें खावया काय काळें ? ॥ ८ ॥

चढुनि चढुनि लाटा झांकिनी सूर्यबिंब ।
स्थळ वसन भिजोनी जाहलें सर्व चिंब ॥
हुडहुडि भरुनीयां अंग झालें बधीर ।
अजुनि मनिं धरावा कोठपर्यंत धीर ॥ ९ ॥

अवजड परि जोरें डोलकाठीहि हाले ।
कर कर कर ऐसा सारखा शब्द चाले ॥
तट तट तट जाती दोरखंडें तुटोनी ।
शिव शिव ! हृदयींचा धीर गेला सुटोनी ॥ १० ॥

वरति दिसत सारें शून्य आकाश मात्र ।
जलमय भय वाटे खालतें सिंधुपात्र ॥

गगनिं दिसत नाहीं एकही आज पक्षी ।
कठिण समय आला, ह्यांतुनी कोण रक्षी ? ॥ ११ ॥

तरु नगहि दिसेना येथ कैंची जमीन ।
सभय पळत जाती मोठमोठेहि मीन ॥
इतर जळचरेंही धांवती सैरवैरां ।
व्यसनसमयिं हा हा ! टाकुनी लोभवैरा ॥ १२ ॥

गलबत खुटवीलें टाकुनी नांगराशी ।
तरिहि जलधिसंगें ना टिके संगराशी ॥
अधिक अधिक वारा होतसे फार जोर ।
अहहह ! तुटला कीं, नांगराचाचि दोर ! ॥ १३ ॥

भडकुनि पवनानें स्वैर तारूं निघालें ।
किति तरि न कळे हें दैव घालील घाले ? ॥
जलद हल खलाशी टाकिती दूसरा हो ।
अझुनि तरि दमानें बापुडें स्थीर राहो ॥ १४ ॥

फिरुनि जरि हलाचा दोर तोडील वायू ।
तरि मग सकलांचें संपलें खास आयू ! ॥
गमत मम मना हा दोर नोहे हलाचा ।
प्रगट निवळ तंतू जीविताच्या बलाचा ॥ १५ ॥

घडि घडि जइं होतो वायुचा फार जोर ।
दचकुनि तुटला की, पाहतों काय दोर ॥
निशिदिनिं सकलांना लागला तोचि घोर ।
व्यसनसमयिं होतो नीचही फार थोर ॥ १६ ॥

रडुनि रडुनि झालों काय हो दीनवाणी ! ।
नयन सुकुनि गेले आटलें सर्व पाणी ॥

उगिच करुनि होतों स्वस्थ ऐसा विवेक।
नविन नविन तों तों संकटें एक एक ॥ १७ ॥

---

३३ गंगाधर रामचंद्र मोगरे

हे कवि इ० स० १८५७ साली शिरगाव (ता० माहीम, जि० ठाणें) येथे जन्मले. लहानपणापासूनच याना कविता करण्याचा नाद लागला. यानी स्फुट कविता पुष्कळ केली असून शिवाय 'अभिनव कादंबरी' या नावाचें बाणाभट्टकृत संस्कृत 'कादंबरी' चे आर्याबद्ध रूपांतर केलें आहे, व तें प्रसिद्ध आहे. 'मोगऱ्याची फुलें' या नावाचे आपल्या स्फुट कवितांचें एक छोटें पुस्तक यानीं नुकतेंच प्रसिद्ध केलें आहे. याची भाषा प्रौढ व सरळ असून, कविता प्रासादिक व मनोहर आहे. हे कवि मुंबईस 'एशियाटिक सोसायटी' च्या लायब्ररींत कारकून होते. हे इ० स० १९१५ सालीं निवर्तले.

प्रेमबंधन

महाश्वेता चंद्रापीडाला घेऊन कादंबरीकडे गेली. तेथे चंद्रापीड व कादंबरी यांनीं एकमेकास पहाताच त्याचें एकमेकावर प्रेम जडलें, तो प्रसंग येथें वर्णिला आहे.

केयूरक गेल्यावर चंद्रापीडा म्हणे महाश्वेता।
'किन्नर-भू बहु रम्या रमवी गंधर्व-पुरहि बहु चेता ॥ १ ॥
साध्वी असे स्वभावें महानुभावा सखीहि ती माजी।
अडचण नसल्यास तिला जाऊं भेटावया चला आजी' ॥ २ ॥
तिजला म्हणे नराधिप, 'भगवति ! मज हें विचारतां काय ?।
न्या वाटेल तिथें, हा संप्रति तुमचाच जाहला काय' ॥ ३ ॥
अश्वारूढ क्षितिपति तिजसह गंधर्वराज-नगराला।
जाउनि, विचित्र शोभा पाहत कादंबरी-गृहा आला ॥ ४ ॥

बघुनि महाश्वेतेला धांवुनि घालुनि तिच्या गळां हात ।
कुशल, प्रश्न तिला करि हरिखुनि कादंबरी स्वचित्तांत ॥ ५ ॥

हंसीहि[1] कुमाराची देवीला सांगुनी कथा सारी ।
बोले, ' गडे मला हा प्राणापेक्षांहि आवडे भारी ॥ ६ ॥

नर-मणि गुण-गण-निधि हा निजलावण्यें स्मराभिमान हरी ।
ह्यावरि लोभ सखे ! तूं मजवरि करिशी तसाच नित्य करी ' ॥ ७ ॥

आधींच पावली जी मोह तयाच्या विलोकुनी रूपा ।
स्व-सखी-वचनें स्वासन देउनि बसवी समीप ती भूपा ॥ ८ ॥

देवी मग मद्लेखे-करवीं[2] धुववून राज-पुत्र-पदां ।
धुवुनी स्वयें सखीचे पाय बसे स्वस्थळीं वरोनि मुदा ॥ ९ ॥

अन्योन्यांस पहातां अन्योन्यप्रीति मानसीं जडली ।
चंद्रापीडाचि न स्मर-पाशीं कादंबरीहि सांपडली ॥ १० ॥

सुदती सलज्ज वारंवार तयाच्या मुखाकडे बघुनी ।
वानी निज-नयनांची नरलोकाचीहि धन्यता स्वमनी ॥ ११ ॥

रावहि पाहुनि तिजला भावी श्रम आपले सफल झाले ।
किन्नर[3]-मिथुनेंही त्या उपकारचि आपणावरी केले ॥ १२ ॥

प्रेमें करीत असतां विनोद-संवाद ऐकमेकींशी ।
तांबूल-दान-समयीं बोले कादंबरीप्रती हंसी ॥ १३ ॥

' आजी प्रेमपुरस्सर आपण सत्कारिजे स्वयें ज्याला ।
त्यास रुचेल तरी त्वां द्यावा पहिला विडा सखे त्याला ' ॥ १४ ॥

---

१ महाश्वेता २ ही कादंबरीची सखी होती ३ एका किन्नरमिथुनाचा पाठलाग करीत असता चंद्रापीडाला महाश्वेतेची गाठ पडली व त्यामुळेंच कादंबरीच्या भेटीचा योगायोग आला, म्हणून किन्नरमिथुनानें आपणावर उपकार केला, असें म्हटलें आहे

देवी सलज्ज बोले, 'द्यावा त्यांना विडा तुवांच गडे।
करचि सरे न कराया साहस तें, काय मी करूं तिकडे'॥ १५॥
जातां हंसी मदिराचित्ररथांच्या निमंत्रणें तिकडे।
बोले, 'आज रहाया कवण स्थळ योजिलें नृपास गडे'॥ १६॥
हंसत म्हणे मनि ती जो सकल-कुमारी-मनो-भवन-वासी।
रम्यस्थान दुजें त्या देऊं मी कोणतें रहायासी?॥ १७॥
स्पष्ट वदे मग "देउनि दर्शन मज, नाथ जो स्वयें झाला।
मच्छ्रीचा तनुचाही, सांग रहाया रुचे तिथें त्याला॥ १८॥
'क्रीडा-मणि-गिरि-वर ह्या स्थान रहायास दे'" वदुनियां हें।
हंसी गेली; क्रीडा-मणि गिरि-वर नृपहि जाउनी राहे॥ १९॥
देवी तयास झाली ज्या ज्या उपभोग्य वस्तु पाठविती।
त्या सेवुनि मध्याह्नीं बसला होता सुखासनी नृपती॥ २०॥
तों मदलेखा नामें देवीची आपणाकडेच सखी।
ये एक रम्य सुरुचिर घेउनियां हार, तो असें निरखी॥ २१॥
संनिध येऊन राया वंदुनि परिचारिका म्हणे-'उदधि।
देउनि अर्थिजनांतें वांटुनि सारा स्वकीय रत्ननिधि॥ २२॥
जो हार शेष राहे, तो हा वरुणास देउनी तर्पी।
वरुणहि चित्ररथा दे; चित्ररथ स्वात्मजेस तो अर्पी॥ २३॥
देवीनें पाठविला तोच असे हा तुम्हांकडे हार।
आहे क्षुद्र जरी हा तुमच्या रूपापुढें अलंकार॥ २४॥
मोडावें मन तीचें करुनि अनादर तथापि याचा हें।
नाही योग्य तुम्हांला, की पहिलाच प्रसंग हा आहे'॥ २५॥
वदुनि असें मदलेखा घाली त्याच्या गळयांत तो हार।
तिजसह गुण देवीचे वर्णुनि हर्षे कुमारही फार॥ २६॥

ती गेल्यावर, देवी घेउनि कांहीं सख्या तिथें आली ।
सत्कारुनि तीस बसे भूवरि नृप, तीहि बैसली खालीं ॥ २७ ॥
तीस म्हणे नृप, 'इतका आदर दासास पाहिजे कां या ? ।
लवहि नसे मजमध्यें गुण प्रसादास पात्र या व्हाया ' ॥ २८ ॥
केयूरका तिनें मग चंद्रापीडासमीप ठेवून ।
कादंबरी स्वसदना जाय सवें निज सख्यांस घेऊन ॥ २९ ॥
हंसीचा थोरपणा, चैत्ररथीचा[४] महानुराग, तसें ।
तत्परि-जन-सौजन्यहि केयूरासह नृपाळ वर्णितसे ॥ ३० ॥
दुसरे दिवशीं प्रातःकालीं परतूनि जावया नृपती ।
आज्ञा घे देवीची, करुनी हंसीमुखें तिला विनती ॥ ३१ ॥
जातां निघून सविनय बोले देवीस तो नराभरण ।
'दासकथा वदतां तरि ह्याचें व्हावें कधी कधी स्मरण ' ॥ ३२ ॥
कष्टेंच ती तया दे अनुमत मग जावयास राव निघे ।
ये गंधर्व-सुता-सह अच्छोदीं तों तिथें स्वसैन्य बघे ॥ ३३ ॥
मंत्रिसुतादिक सेना-पति सत्कारून बैसविति त्याला ।
गंधर्व-राज-धानी-वृत्त तयां तोहि सांगता झाला ॥ ३४ ॥
दुसरे दिवशीं तिकडे घेउनि केयूर विविध भोगां ये ।
'ये ये ' म्हणून, जवळी येतां आलिंगिलें तया रायें ॥ ३५ ॥
निज-विरहें अस्वस्था देवी ऐसें तदाननें कळतां ।
'आणा आणा सत्वर अश्व ' असें राव जाहला म्हणता ॥ ३६ ॥
हय आणितांचि भृत्यीं, संगें घेऊन पत्रलेखेला ।
गंधर्वराजनगरा चंद्रापीड त्वरा करुनि गेला ॥ ३७ ॥

---

४ चित्ररथाची मुलगी कादंबरी

तेथें निज-विरहानें हृदय जिचें शून्य जाहलें आहे ।
हिमसद्नीं निजलेल्या ऐशा कादंबरीस तो पाहे ॥ ३८ ॥
शिरतां सद्नीं आधी हंससुतेला करोनियां प्रणती ।
देवीजवळचि होतें आसन जें त्यावरी बसे नृपती ॥ ३९ ॥
मग केयूर वदे, 'नृप-हृदयचि जी होउनी दुजें राही ।
तांबूलहि त्या दे जी आर्ये ती होय पत्रलेखा ही' ॥ ४० ॥
सत्कारून बसाया स्थळ तिजला स्वासनींच दे देवी ।
मोहुनि तद्गुणरूपा प्राणाधिक लोभ तीवरी ठेवी ॥ ४१ ॥
हर्षें स्वदर्शनें जी, भावि वियोगार्तिही जिला भय दे ।
कादंबरीस ऐशा श्लेषोक्तीनें मनुष्यपाळ वदे ॥ ४२ ॥
'कामरती हृदिकृत्वा[५] देवीला तीव्र ताप हा झाला ?' ।
ऐकुन हें मद्लेखा प्रत्युत्तर योग्य देतसे त्याला ॥ ४३ ॥
'होईल काय काय न हिजला कौमारभाव हा जडतां' ।
झाला शंकावर्तीं[६] नृप ही श्लेषोक्ति ऐकुनी पडता ॥ ४४ ॥
तत्प्रेम-पाश-बंधन मग कष्टें दूर सारुनी राव ।
बोले तीस, 'पहा हा तव-पद-सेवेस घे पुन्हां धांव' ॥ ४५ ॥
कादंबरीस सोडुनि मग राहे राव जावया मागें ।
तेव्हां केयूरमुखें विनवुनि त्या एवढेंच ती मागे ॥ ४६ ॥
कीं, 'जातसां तरी जा, परि जा ठेवून पत्रलेखेशीं ।
कांहीं काळ इथें ती राहुनि येईल आपल्या देशीं' ॥ ४७ ॥
'देवी-कृपा-प्रसादा उपभोगाया इथेंच राहो ती' ।
ऐसें वदोनि नृपवर जाय जिथें आपली चमू होती ॥ ४८ ॥

---

५ हृदयाच्या ठायीं ठेऊन ६ शंकारूप भोंवऱ्यात

तिकडे पत्र पित्याचें देती आणूनी दूत भूपवरा ।
त्याचा आशय हा की–पत्र पहातांच या निघून घरा ॥ ४९ ॥
वाचून पत्र, होउनि देवीविषयीं निराश राजमणी ।
मंत्रिसुतावर सोंपुनि दळभार, स्वालयास जाय क्षणीं ॥ ५० ॥

---

३४ गोविंद वासुदेव कानिटकर

हे प्रसिद्ध ग्रंथकार व कवि इ० स० १८५४ या वर्षी पुणे येथें जन्मले. हे जातीचे कोंकणस्थ ब्राह्मण. एल्‌एल्‌ बी. च्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाल्यावर यांनी सरकारी नोकरी धरिली व ती चांगले प्रकारें बजावून, पुष्कळ वर्षे पेनशनचा उपभोग घेऊन, सुखवस्तु स्थितींत हे इ० स० १९१८ सालीं पुण्यास निवर्तले. यांनीं ‘अकबर काव्य,’ ‘नारायणराव पेशव्याचा मृत्यु,’ व ‘संमोहलहरी’ अशीं मोठीं काव्यें व अनेक स्फुट कविता व पदें केलीं आहेत. याची कविता सरळ, नवीन विचारांनीं परिप्लुत व रसालंकारमंडित आहे.

परमेश्वराची लीला

(वेंचे—संमोहलहरींतील)

अनंत विविधाकृति-प्रचुर विश्व तें, ही मही ।
कशी घडविली प्रभो नसुनि कांहिं आधारही ? ॥
नसे विदित सृष्टिचें सकल गूढ कोणा नरा ।
सुरेंद्र-वरुणादिकां न इतिहास ठावा खरा ॥ १ ॥

तुझी ऋषिसुरां नसे प्रभव-पीठिका ज्ञात ती ।
श्रुतिस्मृतिहि आपुली प्रकट अज्ञता सांगती ॥
अनंत भुवनें स्वयें नटुनि विश्व, जो थाटला ।
विराट म्हणती, असा प्रभु कसा कळावा मला ? ॥ २ ॥

यथार्थ तुज नाम दे श्रुतिहि 'विश्वकर्मा' असें ।
सुतार रचितो जगीं चतुर राजवाडे जसे ॥
विशाल वनिं कोणत्या कवण वृक्ष वा छेदिसी ।
कुठें बसुनि तूं प्रभो ! भुवनमंदिरें बांधिसी ? ॥ ३ ॥

तमोमय अशा स्थळीं बसुनि गुप्त कां राहसी ? ।
गमे नवल, सांग ही सृजिलि सर्व सृष्टि कशी ? ॥
जडांत उपजे कसें कुतुककारि चैतन्य तें ? ।
अखंड भरला, दिसे तदपि कां न या दृष्टितें ॥ ४ ॥

सदैव फिरवीतसे गरगरां स्वयंत्रीं जयां ।
वसे हृदयिं ईश तो प्रभु समस्त भूतांचिया ॥
स्वयें करिसि काय तूं सकल सृष्टिचें नाटक ? ।
किती म्हणति कीं करी अखिल खेळ माया-ठक ॥ ५ ॥

जरी प्रथम एक तूं, मग अनेक होशी कसा ? ।
त्वदीय मनिं काम तो उपजला कळेना तसा ॥
वदे श्रुति खरें जरी, तुजसि आप्त-कामा कशी ।
मनी उपजली तरी 'करिन सृष्टि' इच्छा अशी ॥ ६ ॥

असा सतत घालि जो विमल सृष्टिच्या गोंधळा ।
अगा भयद गोंधळ्या ! नुमजती तुझ्या त्या कळा ॥
प्रयोजनविहीन कीं विविध खेळ हे चालती ? ।
असे सकळ भास वा म्हणुनि गोंधळे मन्मती ? ॥ ७ ॥

सहस्र अभिधा तया विबुध देति जो ना कळे ।
प्रचंड विणिती भलीं निबिड शब्दजालें बळें ॥
निरर्थक विशेषणें परिसतां करीं मी स्मय ।
विषाद अति मानसी उपजतो, गमे विस्मय ॥ ८ ॥

‘ जगद्विरचना असे दुरवगम्य ही सर्वथा ।
सुरांसहि न ठाउकी, करिशि शीण कां तूं वृथा ?’ ॥
प्रजापति अशी गिरा मधुर वेदकाळीं वदे ।
दिला मजसि त्यांतला रस न अल्प कां शारदे ? ॥ ९ ॥

शनवारचा वाडा

पुढें भव्य वाडा पहा थोर आहे । पडोनी कसा पर्वतप्राय राहे ॥
किती उंच भिंती, किती भार जंगी । न भंगे गमे अंग ज्याचें सुरंगी ॥ १ ॥
प्रबळ, थोर, विशाळ विराजती । बुरुज, वेष्टिति सर्व सभोंवतीं ॥
गमति दिग्गज रक्षिति त्या गृहा । भयद वर्णहि नील असा पहा ॥ २ ॥
किती आंत शोभा ! किती गार वाटे । जनांच्या मनीं, जाय जो त्याच वाटे ॥
चमत्कार जेथें असे सर्व ठाईं । तऱ्हेच्या मजेच्या किती थोर सोई ॥ ३ ॥
गजबजे जिकडे तिकडे किती । अमित सेवक संतत राबती ॥
भरुनि वैभव राहतसे सदा । करिति राज्य सुविप्र सुखें सदा ॥ ४ ॥
परि अहा ! स्थिति आज कशी घडे । न बघवे सुजनांस तिच्याकडे ॥
पळभरांत निवर्तति पेशवे । अहह ! कर्मदशा नच बोलवे ! ॥ ५ ॥
असे ध्वस्त सारें, न वाडा, न कांहीं । न हो पूर्विचा वासही आज राही ॥
पडे थोर मैदान वारा झळाळे । मना त्या स्थळीं येति आतां उमाळे ॥ ६ ॥
स्थळीं राबती माणसें ज्या हजार । सदा सेवनी स्वामिपादासमोर ॥
दिसे सर्व उध्वस्त पर्यस्त आतां । न कोणी विचारी पुसे तेथ जातां ॥ ७ ॥
महा शूर शिंदे तसे वीर अन्य । जिथें येउनी, बोलती ‘ विप्र धन्य ’ ॥
जहागीरवाले, बडेजाव ज्यांची । घडे ज्या स्थळीं नित्य गर्दी अशांची ॥ ८ ॥
अहा ! त्या ठिकाणी पहायास जातां । विके भाजिपाला ! पडे भूस आतां ॥
वसे येथ काची तसा बागवान । विपत्ती सदा देइ काळास मान ॥ ९ ॥

वाड्यांत सुंदर असे नृपराजयाचें । मंदीर, वर्णन न हो करवे जयाचें ॥
लक्ष्मी प्रसन्न असुनी करि वास जेथें । राहे उणीव कसली मग सत्य तेथें १०

महाल नारायणराव यास । शोभे तसा तन्नवयौवनास ॥
प्रत्यक्ष आनंद करी स्ववास । ऐसें गमे जेथ सदा जनांस ॥ ११ ॥

सहस्र कारागिर त्या स्थलास । अनेक वर्षें करुनी प्रयास ॥
समस्त-चातुर्य-बळें सुशोभा । देती, अशी अप्रतिमा यशोभा ॥ १२ ॥

कनकवर्ण मनोज्ञ चकाकती । बहुत यत्किरणें मग फांकती ॥
किति विलक्षण हें चमके रुपें । धन अहा गणिती न किती खपे ॥ १३ ॥

विलसणार सुरम्य रमापती । म्हणुनि लक्ष कुबेरच मापती ॥
सतत तेथ मनोहर वा सती । जणुं रमा झिजुनी करि वास ती ॥ १४ ॥

समान्तरें स्तंभ उभे पहा हे । नक्षींत-पक्षीजन-संघ राहे ॥
वनांतुनी येति जणों घरा हे । ऐसें गमे प्रेक्षक यास मोहें ॥ १५ ॥

सकळ वृक्ष अहा ! सुरुचे कसे । रुचिर रंग तयां हिरवा असे ॥
मधुनि राघु मनोहर कोरिले । जणुं जिवंत धरोनिच ठेविले ॥ १६ ॥

भिंतीवरी कसब दाविति ते चिनारी ।
चित्रें विचित्र बहु काढुनि चित्तहारी ॥
प्रत्यक्ष सर्व सृजिली जणुं सृष्टि अन्य ।
ऐसे गुणी करिति वास पुण्यांत धन्य ॥ १७ ॥

हा जानकीसह वसे रघुराज येथें ।
वांके कपींद्र हनुमान् दृढभक्ति जेथें ॥
ते दुःखभागि वनिं पांडव शोभतात ।
ती धर्ममूर्ति विलसे मनिं फार शांत ! ॥ १८ ॥

ती द्रौपदी; नकुल, तो सहदेव पार्थ ।
तो वीर सुंदर धनुर्धर भीम सार्थ ॥

तें घोर रान अति उंच विशाळ शैल ।
जे पांच बैसति अहा वन-वास-शील ॥ १९ ॥

बसे रुक्मिणीही बसे सत्यभामा । स्वयें सेविती प्रीतिनें सर्वकामा ॥
वनी कृष्णजी सौख्यशाली विराजे । स्वयें धेनु चारी, मुखीं वेणु वाजे ॥ २० ॥

दयार्द्र नारायण शेषशाई । लक्ष्मीसवें त्यावरि दृष्टि जाई ॥
समुद्रकन्या हरिच्या पदांतें । सेवीतसे जो हरि आपदांतें ॥ २१ ॥

अशी चित्रमाला असे त्या महाला । पडावेंच की सौख्य नारायणाला ॥
महा भक्तिनें नित्य चित्रें पहावी । न खंती परी जोडण्याला गमावी ॥ २२ ॥

कृष्णाकुमारीचें बालपण

बोले बाला बोबडे बोल गोड । नाही साऱ्या भूवरी त्यासि तोड ॥
ऐकोनी ते अंबिकेच्या मनाला । आनंदाचा पूर की थोर आला ॥ १ ॥

ती बालकन्या रमणीय वाटे । तें हास्य तीचें किति गोड दाटे ॥
तें बाळसें शोभवि गाल रम्य । बाला गमे सर्व जनास काम्य ॥ २ ॥

घ्यावे मुके या किति बालकाचे । उद्गार ऐसे निघती मनाचे ॥
होई कधी तृप्ति न त्या सुधेनें । तैशीच त्या बालक-चुंबनानें ॥ ३ ॥

तें पाहुनी शुभ्र तसें विशाल । त्या सुंदरीचें रमणीय भाल ॥
वाटे विधीनें लिहिलें असावें । जें जें पुढें कीं तिजला घडावें ॥ ४ ॥

अति लहान सुरेख शिशू असें । जरि पुढें नयनी पडलें दिसे ॥
न इतकी जगतीत मनोहर । इतर वस्तु गमे तरि सुंदर ॥ ५ ॥

बघुनि रम्य पदार्थ मनास हो । द्रव न ये तरि तो नर काय हो ॥
सहज हर्ष तया नुपजे जरी । हृदय मानवि त्यास नसे तरी ॥ ६ ॥

लवकर सदा चालाया ती शिके जननीसवें ।
खुळखुळ तिच्या पायीं वाळे विराजति त्या रवें ॥

विविध करितां क्रीडा बाला गृहांत जशी रमे ।
जननिस तिच्या 'धन्या आहें' असें हृदयीं गमे ॥ ७ ॥
'खचित न असे धन्या माता मदन्य जगावरी ।
सकल, अथवा आहे मोठी तुझी करणी हरी !' ॥
निघति असले त्या भैमीच्या मुखांतुनि शब्द ते ।
सुख मग तिला चित्तामध्यें अपूर्वचि भासतें ॥ ८ ॥
असो; काळ जातां पुढें थोर झाली । तशी कांतिही वाढतां दिव्य झाली ॥
नभी चंद्र जैसा कला भिन्न दावी । जशी कोंवळी वेल किंवा फुटावी ॥ ९ ॥

---

३५ वासुदेव वामनशास्त्री खरे

हे प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक, ग्रंथकार व कवि इ० स० १८५८ या वर्षी रत्नागिरी जिल्ह्यात गुहागर येथें जन्मले. यानीं लहानपणीं मोरोपताची बरीच कविता वाचली व तेव्हापासून यास कविता करण्याचा नाद लागला. शिक्षण संपल्यावर यानीं काहीं महिने पुण्यास "न्यू इंग्लिश स्कुलात" नोकरी केली व नंतर 'मिरज हायस्कुलात' यास संस्कृत अध्यापकाची जागा मिळाली. यानी पुष्कळ महत्त्वाचे ऐतिहासिक ग्रंथ प्रसिद्ध केले आहेत. याचें 'यशवंतराव' महाकाव्य व इतर स्फुट कविता प्रसिद्ध आहेत. याच्या कवितेंत प्रसादगुण विशेष आहे. कविता साधी पण सुरस आहे. हे इ० स० १९२४ सालीं निवर्तले.

मध्यरात्र

सामसूम जिकडे तिकडे गमे । स्वच्छ पाहुन नभाप्रत तो रमे ॥
तारका चमकती नभमंडळी । कांति राजपथि त्यांचि फांकली ॥ १ ॥
पारिजात फुलले सुरकाननीं । ही फुले विलसती गमलें मनी ॥
कीं हिरेजडित सुंदर सुंदरी । भूषणें विमलकांति निशा धरी ॥ २ ॥

शांतता त्रिभुवनास लाभली । प्राणिमात्र निजले निजस्थळीं ॥
पाहुनी कृपण काढि वैभव । आपुला गगनरत्न संचय ॥ ३ ॥
उंचसा गगनमंडप थोर हा । बांधुनी रुचिर आवडिनें पहा ॥
रात्र पाजळुन दीपक तारका । वाट पाहि पतिची अति उत्सुका ॥ ४ ॥
दोन बाजुस उभे अचल स्थिती । राक्षसांसम भयंकर दीसती ॥
राजमार्ग गतवस्तुंस पाहती । हर्म्य कान जणुं देउन ऐकती ॥ ५ ॥
जे दिनीं गजबजाट करी महा । शांत या समयिं पूर्ण दिसे अहा ॥
अंधकार जलधी पसरे वरी । कीं बुडे सकल सृष्टि तदंतरीं ॥ ६ ॥
श्वान कारण नसूनहि भुंकती । भीरु मार्गगत लोक चपापती ॥
शब्द जो करितसे पद आपुलें । तो भयें श्रवुनि अंग थरारलें ॥ ७ ॥
ज्यांस नाहिं घरदार असे जन । दीन अंध पडतात पथांतुन ॥
थंडिनें प्रखर विव्हळ जाहलीं । इंद्रियें, उदरिं भूक धडाडली ॥ ८ ॥

विक्रमादित्याची उज्जयिनी

पुरी पूर्वीं गर्वें निरुपम निजैश्वर्य मिरवी ।
जिला वर्णूं जातां थकति सुकृती संस्कृतकवी ॥
तिच्या स्थानीं आतां पसरत असे निर्जन वन ।
बघोनी हें झालें मम समयिं त्या दुःखित मन ॥ १ ॥

कोठें ते कांचनाचे कळस चमकती उंच देवालयांचे ? ।
हर्म्यें प्रासाद कोठें असति ? विलसलें थोर ऐश्वर्य ज्यांचें ॥
कोठें त्या नाट्यशाला ? दिसति न नयना चंद्रशाला विशाला ।
रत्नांनीं पूर्ण गेलें विपणि तळ जणों अब्धिचें तें लयाला ॥ २ ॥

प्रातःकाळीं नगर-वनिता कुंकुमाच्या सड्यांनीं ।
रांगोळ्यांनीं, अधिकच जयां देति शोभा झटोनी ॥

नाना यानीं बसुन गमना पौर जेथें करीत ।
नाना वेषीं फुलतिच, कुठें जाति ते राजपंथ ? ॥ ३ ॥

जेथें नाचति मोर, मंजुल रवें गातात जेथें पिक ।
वापींच्या तटिं खेळती सुखभरें चक्रांग हंसादिक ॥
पुष्पांनीं लवल्या लता तरुवरां जेथें मिठी घालिती ।
उद्यानें दिसती न तीं वसति जीं क्षिप्रा नदीच्या तटीं ॥ ४ ॥

विद्या-धर्म-सु-कर्म-तत्पर असे होते इथें ब्राह्मण ।
तैसे क्षत्रिय शूर मान-धन ते ज्यां जीव वाटे तृण ! ॥
अर्थोत्पादक वैश्य, शूद्र खपले सेवावया भूमिला ।
कोठें उज्जयिनीमधील जन ते गेले कळेना मला ! ॥ ५ ॥

जीस विक्रम पराक्रमी गुणी । तोषवी झटुन नित्य रक्षुनी ॥
राज-भक्ति-वश धन्य लोक ते । होति या नगरिं पूर्वि नांदते ॥ ६ ॥

लोकीं पावसि तूंच विक्रम नृपा धन्यत्व या जन्मुनी ।
काव्याभिज्ञ-जनांत तूंच पहिला दात्यांमध्यें अग्रणी ॥
वाणी-कंठ-मणी कवीश्वर गुणी शाकुंतलाचा पिता ।
होता आश्रय पूर्ण पावत तुझा ! विद्वत्सभासंमता ॥ ७ ॥

शृंगार-वीर-करुणा-रस-पूर्ण काव्यें ।
जीं कालिदास तुज ऐकवि नित्य नव्यें ॥
गंभीर सुस्वर रसाळ अशी सुवाणी ।
त्याची नृपा परिसली असशील कानीं ॥ ८ ॥

सांगाया[1] निजवल्लभेस वदला तो यक्ष जें जें घना ।
सीतेचा पतिला निरोप, रतिचा तो शोक भेदी मना ॥

---

१ कालिदासकृत मेघदूतादि काव्यें येथें लक्ष्य आहेत

ज्यातें ही कविच्या मुखेंच कविता ऐकावया सांपडे ।
त्याचें भाग्य विशेष दुर्लभ जगीं तो लाभ त्यातें घडे ॥ ९ ॥

ज्यांनीं गर्वभरें शिरें उचललीं आकाश भेदावया ।
जाती पर्वत उंच थोरहि असे ज्याच्या प्रभावें लया ॥
किंवा घोर अपार सागरजळें ज्यानें बळें शोपिली ।
तो हा धन्य अचिंत्य काल-महिमा स्व-च्छंद-चारी बळी ॥ १० ॥

महाकाल[२] रक्षावया सिद्ध नित्य । अवंतीस, हें बोलती लोक सत्य ॥
कसा काल नाशावया तीस पाहे ! । अहो थोर आश्चर्य हें वाटताहे ॥ ११ ॥

कविवर चिर गाती कीर्ति ज्याची अमूप ।
त्यजुन भुवन गेला विक्रमादित्य भूप ! ॥
कवण रसिक भोक्ता आपणा होय आतां ।
म्हणुन सुकविता ती पावली स्वर्गपंथा ! ॥ १२ ॥

श्रीविक्रमानुज नृपाल उदार शुद्ध ।
राज्यें प्रजा सुखवि भर्तृहरि प्रसिद्ध ॥
तो आपुल्या प्रियपुरास विनाशकाल ।
येणार जाणुन असें वदला असेल ॥ १३ ॥

" ती रम्या नगरी, महा नृपति तो सामंत चक्रावृत ।
त्याची राजसभा विशाल, जवळी चंद्रानना त्या स्थित ॥
शौर्यें गर्वित राज-पुत्र-गण तो, ते भाट, ती भाषणें ।
ज्या काळें सगळें लया दवडिलें, माझीं तया वंदनें " ॥ १४ ॥

---

२ उज्जयिनीचा महाकालेश्वर

३६ नारायण वामन टिळक

या प्रसिद्ध कवीचा जन्म इ० स० १८६५ या वर्षी झाला. यानी संस्कृत व आंग्ल काव्याचे चागलें परिशीलन केलें होते. यांनीं ख्रिस्तधर्माचा स्वीकार केला असून हे रे० टिळक या नावानें प्रसिद्ध होते. धर्मांतर केले असूनही याची उज्ज्वल स्वदेशप्रीति याच्या काव्यात पूर्ण व्यक्त होते. यानी आठ मोठीं व शेकडो स्फुट काव्ये केलीं आहेत. हे सृष्टिदेवतेचे निःसीम भक्त होते. याच्या कवितेत प्रसादगुण विशेष असून कल्पनेचे विहार मनोहर आहेत. यांची काव्यें सरस, रमणीय व हृदयंगम आहेत. हे इ० स० १९१९ त निवर्तले.

कवि व कविता

न कळे कोठुन होते लतिकेच्या ठायिं पुष्प-परि-पूर्ती ।
न कळे केव्हां कैशी होते कविच्या मनाप्रति स्फूर्ती ॥ १ ॥
न कळे कोठुन येती द्विजराज नवे वसंत-कालीं ते ।
न कळे कोठुन येती धांवत नवशब्द भेटण्या कवितें ॥ २ ॥
न कळे कोठुन येतें शोभा द्यायास हास्य अधराला ।
न कळे कोठुन येतो प्रसाद कविच्या नवीन काव्याला ॥ ३ ॥
येतां पूर नदीला थांबे तो काय दोन हातांना ? ।
ऐसा कोण म्हणे जो थांब कवीला स्वकाव्य गातांना ॥ ४ ॥
घटपट लटपट झटपट खटपट ऐशा " उगाच शब्दां "-तें ।
जुळवाया कवि न, परी नरकपि खर्ची अमूल्य अब्दांतें ! ॥ ५ ॥
आलाप कोकिलांचे इतुक्या कालांत जाहले इतुके ।
निर्झर-गान गणावें कोणी वर्षांत जाहलें तितुकें ॥ ६ ॥
तारांगणिं कवि खेळे, चंद्रासह करि विनोद-हास्यातें ।
वाणी प्रेमानंदें चुंबी त्याच्या प्रसन्न आस्यातें ॥ ७ ॥

बोलति फुलें तयासह, पक्षी करिती अनेक गुज-गोष्टी ।
" ये काढ चित्र माझें " सांगे त्या काम-रूपिणी सृष्टी ! ॥ ८ ॥

वर देवदूत बसले कविहृदयाच्या धरून कीलातें ।
इच्छा जैसी त्यांची तैशा काढी सुरम्य शब्दांतें ॥ ९ ॥

याचा गर्व कशाला ? बोलविता तो धनी निराळा हो ! ।
कविच्या द्वारा रसिकां काव्य-रसाचा करून दे लाहो ! ॥ १० ॥

साऱ्या जगांत फुलेंच फुलें

आकाशांत फुलें ! धरेवर फुलें ! वाऱ्यावरीही फुलें ! ।
माझ्या गेहिं फुलें ! मनांतहि फुलें ! भूगर्भि सारी फुलें ! ॥
माझें चित्त भुले सुगंधित भलें हें विश्व हो जाहलें ।
कोणाला कळलें किती पसरलें उद्यान हें शोभलें ! ॥ १ ॥

नक्षत्रें, सुमनें, विहंगम, मुलें, काव्यें, मणी ही जरी ।
नांवें भिन्न, तरी फुलें सकल हीं रूपें निराळी तरी ॥
घेतों ह्यांतुन थोडका रस पुन्हा त्याच्याकडे धांवतों ।
देवाला स्तवितों सदा भ्रमर मी पुष्पांमधें राहतों ॥ २ ॥

जातीच्या भ्रमरास " सोडुन फुलें ये फोड हीं लांकडें " ।
ऐसें कोण म्हणेल, कोण भलतें घालील हें सांकडें ! ॥
देवानेंच जयास पुष्पहृदयीं खेळावया निर्मिलें ! ।
त्याला अन्य कृती रुचेल कुठुनी प्राणा जरी घेतलें ॥ ३ ॥

बोला " चंचल, हा क्षणांत गगनीं धांवे क्षणें भूवरी ।
ठायीं एक कदापि हा न वसतो, ही वृत्ति नाहीं बरी ! " ॥
हांसा मानुनियां निरर्थ मम हो ह्या गोड गुंजारवा ।
विश्वेशा स्मरुनी फुलांत रमतों, भीतों न मी मानवा ! ॥ ४ ॥

फुलवितो अवघ्याच जगाप्रती । मज गमे मजसाठिं जगत्पती ॥
मजसमान रसज्ञ नसे कवी । भ्रमर मी रस चाखुन सांठवी ॥ ५ ॥
जाइन सोडुन ह्या जगताला । ठेवुनि हा मधुकोश तुम्हांला ॥
दिव्य मला भ्रमरा सुविलोला । स्वर्गि मिळेल नवी सुममाला ॥ ६ ॥

विरह

गगन नटलें हें तारांहीं मनोरम हो जना ।
असह परि हें देतें माझ्या मनाप्रति वेदना ॥
नच गवसते येथें तारा मला प्रिय ती जरी ।
असुनि नसुनी व्यर्था साऱ्या दुज्या मजला तरी ॥ १ ॥

मधुर कुसुमें हीं उद्यानीं स्मिता करितीं किती ।
कितिक हंसती बोलावीती किती रसिकांप्रती ॥
परि सुमन तें माझें साधें दिसे न मला इथें ।
अरसिकाचि मी येथें माझें न हो मन लागतें ॥ २ ॥

सतत नटली ही रत्नांहीं अनर्घ्य वसुंधरा ।
प्रिय मम परी रत्नाला ही न दे स्मयनिर्भरा ॥
मज म्हणतसे हें घे तें घे खरोखर ही पिशी ।
हिजसि न कळे सौंदर्याची प्रसू ममता कशी ॥ ३ ॥

सरस सरला सालंकारा नव्या गुणसुंदर ।
कृति मजपुढें मांडीती हे उदार कवीश्वर ॥
परि मज जिनें वेडा केला न ती मज दाविती ।
अरसिक पुरा अन्यीं मी हें कवीहि न जाणती ॥ ४ ॥

बुध म्हणति कीं ह्या कालाच्या तटीं दुसऱ्या वसे ।
प्रिय तुजसि तें जा तूं तेथें उपाय दुजा नसे ॥

मम मन परी गेलें आहे पुढें परतेल तें ।
कधिं तिथुन हें सांगा आधीं मला बुध जाणते ॥ ५ ॥

एक सुंदर कवि

चाल—" मलिन वस्त्र परिधान करितसे उदास होवोनी "

कवी ! खरा हो कवी ! गातसे सदैव कविता नवी ।
संसृति-कोलाहलें त्रासल्या जीवाला रंजवी ॥ ध्रु० ॥

पुनरावृत्ती दोष म्हणा हो कुणी पाहिजे तरी ।
विविधार्थाची गिरा द्विजाची मनोहरा मज खरी ॥
मीच कशाला ? दिशा हांसती ! शिरा तरु डोलवी ।
एक विषय ठाउका द्विजाला परमेशाला स्तवी ! ॥ १ ॥

एका तरुला कुशल विचारी दुसऱ्याला हांसवी ।
करि रोमांचित एक लतेला दुसरीला लाजवी ॥
फुलांसंगतीं खेळे ओंव्या गाउन त्यां खेळवी ।
एक विषय ठाउका द्विजाला परमेशाला स्तवी ॥ २ ॥

क्षणांत वरतीं क्षणांत खालीं स्फूर्ति यास नेतसे ।
अंतर्यामीं क्षणांत गातो हंसतो फूलचि जसें ॥
लीला याच्या सांगति कीं हा कवी खरा सत्कवी ! ।
एक विषय ठाउका द्विजाला परमेशाला स्तवी ! ॥ ३ ॥

निंदास्तुतिच्या सवद्यासाठीं रचना याची नसे ।
भक्तिरसीं हा निमग्न झाला स्फूर्ति देव देतसे ॥
कविता माझी जळो ! मला हा पक्षिराय लाजवी ! ।
" हीच वृत्ति दे !" प्रभुपाशीं हें मजकडुनी मागवी ॥ ४ ॥

पर्वतारोहण

[उन्हाळ्यात प्रभातसमयींचा वाईपासून पंचगणीपर्यंतचा देखावा यात वर्णिला आहे]

पद—(चाल.—नच दृष्टिस पडती ते सज्जन)

प्रिये ! प्रेरणे ! थांब गडे हा पहा लागला गिरी ।
अरसिके धांवसि कां वरिवरी ? ॥ ध्रु० ॥
हळू हळू चल चित्र काढुनी ठेवूं हृदयांतरीं ।
सखी तें रंगवील वैखरी ॥
पहा पहा हा उभा राहिला भास्कर वेळेवरी ।
बांधुनी मंदिल शिरिं भरजरी ॥
॥ चाल ॥ ही पूर्व दिशा गे गुलाल उधळीतसे ॥
ही हंसे, सृष्टि गे पुलकित झाली दिसे ।
रवि-कर-स्पर्शानें डोळे उघडीतसे ॥
पहा पहा हा शकट आपणां घेउनि चढतो वरी ।
इकडे पर्वत इकडे दरी ॥ १ ॥

हास्य गिरीला सोडुनि गेलें ! निर्झर कीं वाळले ।
ग्रीष्में वैर कसें साधिलें ! ॥
रम्य आरसे सृष्टिसतीचे फुटले गे हरपले ।
गिरीचें अंगवस्त्र लोपलें ॥
॥ चाल ॥ हा वैभवनाशें खिन्न दिसेना जरा ॥
हा गांभीर्याचा पुंज उभा साजरा ।
घे यांतुनि थोडें अगा मना पामरा ! ॥
पृथ्वीवर हा वसे परंतु सारी दृष्टी वरी ।
इकडे पर्वत इकडे दरी ॥ २ ॥

नकळे हृदयीं काय परी हा उंच धरीतो शिरा ।
गुरु हा उन्नत दांभिक नरा ॥
न जाणतां मीं उगाच नांवें कां ठेवूं गिरिवरा ।
आंतलें ठाउक परमेश्वरा ॥
॥ चाल ॥ बाहेर दिसे जें ज्ञेय क्षेत्र मानवा ॥
नच कांहीं झांकलें एक सृष्टिच्या धवा ।
मग कां निंदेनें ही जिव्हा बाटवा ! ॥
पर्वतराया ! दुरुत्तराची क्षमा मला द्या करी ।
इकडे पर्वत इकडे दरी ॥ ३ ॥

घांट पाट हा जणुं शोभेचा वहात आला दिसे ।
कांची वनदेवीची वसे ॥
शूर शिपाई अपुला म्हणुनी सृष्टी ज्या देतसे ।
असा हा पट्टा गिरिचा असे ॥
॥ चाल ॥ की भांग सृष्टिच्या विगलित वेणींतला ॥
की अन्तःपट हा गिरि-दरि-युग्मांतला ।
हा कुंकुम पडुनी ईषद्रुण जाहला ॥
वर खालीं वा जाण्या पथ हा नर-जन्माचे परी ।
इकडे पर्वत इकडे दरी ॥ ४ ॥

रंगदार गालिचे पूर्विंचे गुंडाळुन ठेविले ।
जुने हे जागजागिं पसरिले ॥
ग्रीष्म भिकारी घरासि येतां ही सृष्टी यापरी ।
तयाच्या अपमानाला करी ॥
॥ चाल ॥ ही असली बैठक दरींत केली असे ॥
कीं मलिन पटाला नेसुनि सृष्टी वसे ।
हीं तुटुनि तोरणें तुकडे पडले जसे ॥

लाज कुठें तव ! जा जा ग्रीष्मा ! परत घरीं लौकरी ।
इकडे पर्वत इकडे दरी ॥ ५ ॥
प्रिये ! प्रेरणे ! रुसूं नको गे ! थांबविलें तुज जरी ।
'डोंगर दुरुन रम्य' सुंदरी ॥
सहज-मनोहर सृष्टी येथें रुसुनी ग्रीष्मावरी ।
दुःखद रूप असें हें धरी ॥
॥ चाल ॥ तरि एकांतीं हिज भेटूं चल मग तुला ॥
समजेल हिच्या गे लावण्याची कला ।
मग म्हणशिल झाला श्रम झाला हा भला ॥
होइन वेडा तें पाहुनि मी सांभाळुनि तैं धरी ।
इकडे पर्वत इकडे दरी ॥ ६ ॥

शुष्क गुलाब

अक्षयतेच्या अलीकडे मज सोडुन पैलतटाला ।
गेली माझी भगिनी वत्सर अर्ध जाउनी झाला ॥ १ ॥
चित्र तियेचें स्मृति[1]—मंजूषा उघडून मी पाहीलें ।
प्रेमाश्रूंचे अंजलि त्याला दहा पांच वाहीले ! ॥ २ ॥
तिनें दिलेला ग्रंथ एक मीं न कळे कां उचलीला ।
नच वाचीला ! परंतु कितिदा उघडीला चाळीला ॥ ३ ॥
मधें तयाच्या विशीर्ण[2] झाला गुलाब दृष्टिस पडला ।
मला आणखी रडवायाला ! आजवरी जो दडला ॥ ४ ॥
हातीं घेउन तयास आधीं खळ खळ अश्रुजलाचे ।
ओघ सोडुनी मार्ग करोनी दिला आपल्या वाचे ॥ ५ ॥

---

१ स्मरणरूप पेटी २ सुकलेला

वदलो मग मी त्या पुष्पाला "रंग तुझा पाहोनी ।
लाजत होती उषा ! परी तो गेला तुज टाकोनी ॥ ६ ॥
खरा सखा तो वायु गुलाबा वृक्षलतासुमनांचा ।
जसा असें मी जायापतिचा त्यांच्या रम्य मुलांचा ॥ ७ ॥
परंतु तोही मनापासुनी तुला विचारित नाहीं ।
जो तव पूर्वी सौरभ-कीर्ती दिशादिशांना वाही ॥ ८ ॥
रविनें पूर्वी लांबवुनी कर तुजला कुरवाळावें ।
क्षणोक्षणीं गालींच्या वर्णा तुझ्या गड्या बदलावें ॥ ९ ॥
सृष्टीनें हिममिषें मनोहर नव मोत्यांची जाळी ।
घालावी तुजवरी हंसावें हर्षें त्वां त्या काळीं ॥ १० ॥
सदा करावें पुढें पुढें तव गाणें तुजला गावें ।
क्षणोक्षणीं बिलगाव तुजला मधुपें सोडुन द्यावें ॥ ११ ॥
पंख कांपती थर थर ! नाहीं शुद्धी निजदेहाची ! ।
मला आठवे कशी स्थिती हो रसलोलुप मधुपाची ॥ १२ ॥
तोच अतां जवळुनी जातसे परी शिवेना तुजला ।
ओळख याची तुझी न केव्हां असेंच भासे मजला ॥ १३ ॥
योग्य न आतां रहावया तूं असत्य अंध जगांत ।
खरोखरी ये ताईसंगें राही मम हृदयांत ॥ १४ ॥
बेत पूर्विंचा मम भगिनीचा मजला ठाउक नाहीं ।
दया करी परि ती तुजलागीं येथें ठेउन देई ॥ १५ ॥
उषा वायु रवि मधुप सृष्टि हीं अंध जाहलीं सारी ।
सख्या गुलाबा ! पहिल्यासरिसा रम्य मला तूं भारी ॥ १६ ॥
वेडे म्हणती मम बहिणीला कीं ती गेली मेली ।
खोटें सारें ! ती तर माझ्या हृदयमंदिरीं रमली ॥ १७ ॥

समानशीलीं सख्य तरी ये ताईजवळी राहीं ।
सख्या गुलाबा ! प्रीतिस कोठें मरण ऐकिलें नाहीं " ॥ १८ ॥

माझ्या जन्मभूमीचें नांव

श्लोक-मंदारमाला

सृष्टी तुला वाहुनी धन्य ! माते, अशी रूपसंपन्न तूं निस्तुला ! ।
तूं कामधेनू ! खरी कल्पवल्ली ! सदा लोभला लोक सारा तुला ॥
ह्या वैभवाला तुझ्या पाहुनियां मला स्फुर्ति नृत्यार्थ होते जरी ! ।
सामर्थ्य नामी तुझ्या आर्यभूमी तसें पाहिलें मी न कोठें तरी ! ॥ १ ॥

माते ! महात्मे तुझे, तत्ववेत्ते, तुझे शूर योद्धे, तुझे सत्कवी ।
श्रेणी ययांची सदा माझिया गे मना पूजनीं आपुल्या वांकवी ! ॥
यांचीं यशें ज्या नव्या सद्गुणांना मला अर्पिती, ध्येय ते गे जरी ।
सामर्थ्य नामी तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी ! ॥ २ ॥

तूझ्या महोदार सारस्वताच्या महासागरींचा जरी मीन मी ।
झालों, तरी ही तृषा मन्मनाची कधींही कधींही न होणें कमी ! ॥
आई ! गुरुस्थान अंतीं जगाचें तुझें ! यांत शङ्का न कांहीं जरी ! ।
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मी न कोठें तरी ! ॥ ३ ॥

वारा तुझ्या स्पर्शनें शुद्ध झाला, मला लाधला ! भाग्य हें केवढें ! ।
माते ! स्वयें देशि जें अन्नपाणी, सुधा बापुडी कायशी त्यापुढें ! ॥
तूं बाळगीशी मला स्कन्धि अङ्कीं ! सुखाची खरी हीच सीमा पुरी ! ।
सामर्थ्य नामी तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी ! ॥ ४ ॥

---

३७ कृष्णाजी केशव दामले

हे कवि इ० स० १८६६ त जन्मले व १९०५ त मृत्यु पावले. हे जातीचे कोंकणस्थ ब्राह्मण. हे 'कशवसुत' या नावानें प्रसिद्ध आहेत. यांनी विविध विषयावर स्फुट कविता केली असून ती 'काव्यरत्नावली,' 'मासिक मनोरंजन' वगैरे मासिकातून प्रसिद्ध आहे. याची कविता सुरस, सरळ व सहृदयानंददायी आहे. याच्या कवितेंत प्रसन्नता विषेश दिसते. निष्ठुर काळानें यांच्यावर इतक्या लौकर घाला घातला नसता तर मराठी काव्यवाङ्मयात अधिक महत्त्वाची भर पडली असती.

वातचक्र

पद

पर्जन्याचे दिवस उलगले।
थंडीचेही बरेच गेले॥
पिकें निघालीं; कारण नुरलें।
सोंसाट्यानें वहावयाचें; म्हणुनि मरुद्गण खेळांत॥
मग्न होउनी, चक्रावरतीं।
आरोहुनि, सांप्रत हे जाती॥
गरगर गरगर भरभर एका निमिषामध्यें गगनांत॥ १॥

धूळीचे कण असंख्य उठती।
पक्ष्यांचे पर तयांत मिळती॥
गवताच्या त्या काड्याहि किती।
थंडीनें गळलेलीं पर्णें जीर्णें उडतीही त्यांत॥
सृष्टीचा हा असा भोंवरा।
फिरतो आहे पहा भरारां॥
गरगर गरगर धरणीपासुनि चढत असे तो गगनांत॥ २॥

वाग्देवी गे ! दे शब्दांतें ।
भोंवऱ्यांत या फेंकुनि, त्यांतें ॥
जरा जाउं दे निजधामातें ।
नरें मिळविलें अहह ! तेज तें पूर्वी होतें जें त्यांत ॥
म्हणुनी शाप न आतां मारी– ।
आशीर्वचहि न आतां तारी ॥
तर गर गर गर त्यांस चढूं दे ताजे व्हाया स्वर्गांत ॥ ३ ॥

मींहि कशाला येथ रहावें ? ।
काय असे ज्या मीं चिकटावें ? ॥
वाटे गिरक्या घेत मिळावें ।
या पवनाच्या चक्रीं, होउनि लीन सच्चिदानंदांत ॥
जगत्द्रुमाचें पिकलें पर्ण ।
गलित असे मी अगदीं जीर्ण ॥
तर भर भर भर उडूं द्या मला शब्दासंगें स्वर्गांत ॥ ४ ॥

दिवस आणि रात्र

दिवस बोलतो, "उठा झणी !" । रात्र "विसांवा घ्या" म्हणते ॥
या दों वचनीं दिनरजनी । बहुत सुचविती मज गमतें ॥ १ ॥
दिवस सांगतो, "काम करा" । रात्र–"विचारा करा मनीं" ॥
दिवस बोलतो, "मरा मरा !" । रात्र–"मजमुळें जा तरुनी" ॥ २ ॥
दिवस वदतसे, "पहा प्रकाश" । आंत शिरतसे परि अंधार ! ॥
रात्र बोलते, "पहा तमास" । परि आंत पडे प्रकाश फार ! ॥ ३ ॥
दिवस म्हणे, "जा घरांतुनी" । रात्र वदे, "या सर्व घरास" ॥
स्पर्धा लावी दिवस जनीं । रात्र शिकविते प्रीति तयास ! ॥ ४ ॥

नक्षत्रें जगतीवरलीं । दिवस फुलवितो, असे खरें ॥
पुष्पे आकाशामधलीं । रात्र खुलविते, पहा बरें ॥ ५ ॥
एकच तारा दिन दावी । असंख्य भास्कर परी निशा ॥
दिवस उघडितो ही उर्वी । रजनी अनंत आकाशा ॥ ६ ॥
दिवस जनांला देव दिसे । परि गद्यच त्याच्या वदनी ॥
रात्र राक्षसी भासतसे । परि गाते सुंदर गाणी ! ॥ ७ ॥
"ही भूमी हा नरक" असें । वदे अदय दिन वारंवार ॥
"ही धरणी हा स्वर्ग असे" । गाते रजनी, जी प्रिय फार ॥ ८॥

नैर्ऋत्येकडला वारा

जे जे वात नभांत या विचरती पुण्यप्रदेशावरी ।
नैर्ऋत्येकडला तयांत वितरी सौख्यास या अंतरी ॥
येतां तो मम चित्त हें विसरुनी प्रत्यक्ष वस्तूंप्रती ।
अर्धोन्मीलित[1] लोचनीं अनुभवीं स्वप्नस्थिती मागुती ! ॥ १ ॥
तो वारा मम जन्मभूमिवरुनी येतो जवें वाहत ।
हें माझ्या हृदयांत येउनि सवें मी ठाकतों चिन्तित ॥
माझ्या जन्मधरेचिया मग मनी रूपास मी आणितों ।
तीचे डोंगर उंच खोलहि नद्या डोळ्यांपुढें पाहतों ॥ २ ॥
मोठे उच्च, शिला किती पसरल्या सर्वत्र ज्यांच्यावरी ।
तुंगें तीं शिरलीं यदीय शिखरें तैशीं नभाभीतरी ॥
आस्वर्गात् चढती सदोदित महात्म्यांची अशी मानसें- ।
या दृष्टीपुढते पुनः बघतसें अद्रीश ते हो असे ! ॥ ३ ॥
ज्यांच्या रम्य तटांवरी पसरल्या झाड्या किती सुंदर ।
ज्यांच्या थोर शिलांतुनी धबधबां जाती तसे निर्झर ॥

---

१ अर्धवट उघडलेलें

वार्णींचे कवि-दुर्दशां-मधुनियां ते ओघ यावे जसे-।
या दृष्टीपुढते पुनः बघतसें अद्रीश ते हो असे !॥ ४॥

त्यांचे उंच शिरांवरी विलसती किल्ले मराठी जुने ।
देवी पालक त्यांतल्या मज पुनः धिक्कारिती भाषणें !॥
"कोठें पूर्वज वीर धीर तव ! तूं कोणीकडे पामरा !।
ये येथें ! इतिहास-पत्र पडलें वाचूनि पाहीं जरा !" ॥ ५॥

जागोजाग विराजती चलजलें पाटस्थलें तीं किती ।
केळी, नारळि, पोफळी, फणस ते, आंबे तिथें शोभती ॥
पक्षी त्यांवरुनी नितान्त करिती ते आपुलें कूजित ।
स्वप्नीं हें बघतां फिरूनि, मन हें होतें समुत्कण्ठित ॥ ६॥

जागोजागहि दाटल्या निबिड की त्या राहत्या रानटी ।
ते पाईरहि, खैर, किंजळ, तिथें आईनही वाढती ॥
वेली थोर इतस्ततः पसरुनी जातात गुंतून रे ।
चेष्टा त्यांमधुनी यथेष्ट करिती नानापरी वानरें ॥ ७॥

जन्मस्थान मदीय सुंदर असें त्या माल्यकूटांतल्या ।
आनंदें वनदेवता मधुर जीं गानें भलीं गाइल्या ॥
मज्जन्मावसरास, तीं पवन हा वेगें पहा तेथुनी ।
मातें पोंचवितो, तयां अपुलिया पंखांवरी वाहुनी-॥ ८॥

"गाऊं या ! हृदयांत या अमुचिया प्रीती असे दाटली !।
गाऊं या ! हृदयांत या अमुचिया कां स्फूर्ति ही वाढली ?॥
वाग्देवीसुत जन्मला अपुलिया ग्रामांत; या लागुनी ।
जैजैकार करा, सुरां परिसवा हा मंगलाचा ध्वनी !" ॥ ९॥

वेगाने जगदुद्धरा-नदिचिया तीराहुनी वात तो ।
आशीर्वाद मदीय तातजननी यांचे मला आणितो ॥

वात्सल्यास तयांचिया परिसुनी माझ्या मनीं येतसे ।
'तान्हा बाळचि राहतों तर किती तें गोड होतें' असें ॥ १० ॥
आईच्या नयनांत नित्य मग मी स्वर्गास त्या पाहतों ।
तातांकावरि नित्य मी मग जगद्राज्यासना भावितों ॥
कां हो यापरि वाढलों फुकट मी ? हा-हंत ! मी नष्ट हा ! ।
'तान्हा बाळचि राहतों तर किती तें गोड होतें' अहा ॥ ११ ॥

जन्मा येउनि मीं उगा शिणविलें आई ! तुला हाय गे ! ।
ताता भागविलें तुला फुकट मी मत्पोषणी हाय रे ! ॥
वार्द्धक्यीं सुख राहिलें, विसरणें तुम्हांस कोणीकडे ! ।
झालों कष्टद मात्र !-या मम शिरीं कां वीज ती ना पडे ॥ १२ ॥

पुष्पें वेंचित आणि गोड सुफलें चाखीत बागांतुनी ।
जेथें हिंडत शैशवीं विहरलों निश्चिंत मी तेथुनी- ॥
हा वारा ममताप्रसाद मजला आजोळचा आणितो ।
चित्तीं विव्हल होत तें स्मरुनि, मी मातामहां वन्दितों ॥ १३ ॥

बंधूचींहि मला तशीं पवन हा आशीर्वचें आणितो ।
चिंताग्रस्त तदीय पाहुनि मुखा अश्रूंस मी गाळितों ॥
भाऊ रे ! तुजलागिं लाविन कधीं मी हातभारा निज ? ।
तूतें सेवुनि मी सुखें मग कधीं घेईन कां रे निज ? ॥ १४ ॥

श्वासांहीं लिहिलीं, विराम दिसती ज्यांमाजि बाष्पीय ते ।
प्रीतीचें बरवें समर्थन असे संस्पृह्य ज्यांमाजि तें ॥
कान्तेचीं असलीं मला पवन हा पत्रें अतां देतसे ।
डोळे झांकुनि वाचितां त्वरित तीं सम्मूढ मी होतसें ॥ १५ ॥
माझ्या जन्मधरेपुढें दिसतसे वारीश विस्तीर्ण तो ।
त्याचें रम्य तरंगताण्डव पुनः पाहूनि आल्हादतों ॥

जें हृद्रम्य तरंगताण्डवं[1] मला तैशापरी वाटतें ।
अब्धेयावरतीं जसें क्षणिक हें अस्तित्व हो खेळतें ॥ १६ ॥
या अब्धीवरतूनि जात असतां बाल्यांत नौकेंतुनी ।
गाणीं जीं म्हटलीं मला निजविण्या वारिस्थ देवीगणीं ॥
त्यांचे सूर अतां अलौकिक असे जे वात हा आणितो ।
ते ऐकून अहा ! सुषुप्ति चिर ती घ्यायास मी इच्छितों ! ॥ १७ ॥
प्रीती या जगतांत कण्टकयुता ही एक वल्ली असे ।
शूलारोपणयूप[2] त्यावरिल ही कीर्तिध्वजा कीं दिसे ॥
तेव्हां या जगतीं नकोत मजला ते भोग भोगायला ।
वाटे नाटक शोकसंकुल असें जीवित्व हें याजला ! ॥ १८ ॥
देवी सागरिका तुम्ही तर अतां तीं गायनें गाइजे ।
त्यांच्या धुंद अफूगुणें किरकिन्या बाळास या आणिजे ॥
निद्रा दीर्घ, जिच्यामधीं न कसलीं स्वप्नें कधी येतिल ! ।
ती निद्रा निजतां न मन्नयन हे ओले मुळीं होतिल ! ॥ १९ ॥

रांगोळी घालतांना पाहून

होतें अंगण गोमयें सकलही संमार्जिलें सुन्दर ।
बालार्कें अपुली प्रभा वितरली नेत्रोत्सवा त्यावर ॥
तीची जी भगिनी अशी शुभ-मुखी दारीं अहा पातली ।
रांगोळी मग त्या स्थळीं निजकरें घालावया लागली ॥ १ ॥
आधीं ते लिहिले तिनें रवि-शशी, नक्षत्र-माला तदा ।
मध्यें स्वस्तिक रेखिलें, मग तिनें आलेखिलें गोष्पदां ॥
पद्में, बिल्वदळें, फुलें, तुळसही, चक्रादिकें आयुधें ! ।
देवांचीं लिहिलीं;-न तें वगळिलें जें चिन्ह लोकीं सुधें ॥ २ ॥

---

[1] लहरींचें नृत्य [2] वधस्तंभ

होती मंजुल गीत गात वदनें अस्पष्ट कांहीं तरी ।
गेला दाटुनि शांत तो रस अहा तेणें मदभ्यंतरी ॥
तीर्थें, देव, सती, मुनी, सुनृपती, देवी तशा पावना ।
अंतर्दृष्टिपुढूनियां सरकल्या संतोष झाला मना ॥ ३ ॥

चित्रें मीं अवलोकिलीं रुचिर जीं, काव्यें तशीं चांगलीं ।
त्यांहीं देखिल न स्मरेच इतुकी मद्वृत्ति आनंदली ॥
लीलेनें स्वकरें परंतु चतुरे तूं काढिल्या आकृती ।
त्या ह्या पाहुनि रंगली अतिशयें आहे मदीया मती ॥ ४ ॥

रांगोळींत तुझ्या विशेष गुण जो आर्यें ! मला वाटतो ।
स्पष्टत्वें इतुक्या अशक्य मिळणें काव्यांत चित्रांत तो ॥
स्वर्भू-संग असा तयांत इतुक्या अल्पावकाशीं नसे ।
कोणी दाखविला अजून, सुभगे ! जो साधिला तूं असे ॥ ५ ॥

आदित्यादिक आकृती सुचविती दिव्यत्व तें उज्ज्वल ।
तैसें स्वस्तिक सूचवी सफलता धर्मार्थकामांतिल ॥
पावित्र्याप्रत गोष्पदें तुळस ही, शोभेस हीं सारसें ।
पुष्पें प्रीतिस, चक्र हें सुचवितें द्वारीं हरी या असे ! ॥ ६ ॥

तत्वें मंगल सर्व हीं विहरती स्वर्गी तुझ्या या, अये ।
आर्यें ! तूं उपचारिकाच गमसी देवी तयांची स्वयें ॥
नातें, स्नेह, निदान ओळख जरी येथें मला आणिती ।
होतों मी तर पाद सेवुनि तुझे रम्य स्थळीं या कृती ॥ ७ ॥

चित्तीं कल्मष ज्याचिया वसतसे ऐशा जनालागुनी ।
या चिन्हांतुनि हा निषेध निघतो आहे गमे मन्मनीं ॥
" जा मार्गें अपुल्या, न दृष्टि कर या द्वाराकडे वांकडी ।
पापेच्छूवरि हें सुदर्शन पहा आणील कीं सांकडीं " ॥ ८ ॥

"आहे निर्मल काय अंतर तुझें ? मांगल्य कीं जाणसी ?।
लोभ-क्षोभ-जयें उदात्त हृदयी व्हायास कां इच्छिसी ॥
ये येथें तर, या शुभाकृति मनीं घे साच अभ्यासुनी"।
आयें स्वागत हे निघे सरल या त्वल्लेखनापासुनी ॥ ९ ॥

साध्याही विषयांत आशय कधीं मोठा किती आढळे।
नित्याच्या अवलोकनें जन परी होती पहा आंधळे ! ॥
रांगोळी बघुनी इतःपर तरी होणें तयीं शाहणे।
कोठें स्वर्ग-समक्षता प्रगटते हें नेहमीं पाहणें ॥ १० ॥

सृष्टि आणि कवि

मी एकला फिरतसें बहुवार रानीं। यालागुनी न समजा मजला अडाणी ॥
आराधुनी विपिन-दैवत मी तिथूनी। त्याची प्रसाद-वचनें मनुजांस आणीं १
पाहूनि निर्झर, उरीं कर वेंगुनीयां। मी ठाकतों, परि न मंद म्हणा जना या ॥
प्रत्येक मेघ वरता फिरतां नभांत। एकेक शब्द लिहितों मग पुस्तकांत ॥ २ ॥
'पुष्पें वनांत कसली खुडितो फिरोन।' उद्योगमग्न जन हो मज हें म्हणा न ॥
नक्षत्रसें सुम मदीय करांतलें तें। सत्कल्पनापूरित असें सदनास येतें ॥ ३ ॥
पुष्पांमधें प्रगट होय न जें जराही। सृष्टींत एकहि रहस्य असें न कांहीं ॥
ज्याचा ध्वनी न उमटे खगकूजितांत। नाही निगूढ इतिहास असा जगांत ४
शेतांमधूनि सदनाप्रत पीक एक। नेतात पुष्ट बलिवर्द तुझें सुरेख ॥
तूझी जमीन दुसरें मज पीक देते। काव्यांत सांठवुनि ठेवितसें पहा तें ॥ ५ ॥

कांट्यावांचुनि गुलाब नाहीं

कांट्यावांचुनि गुलाब नाहीं हें धर हृदयी साच ॥
नैराश्याचा मग तुजला तो होइल न कधीं जाच ॥ १ ॥

सुखदुःखें हीं निश्चित पेशीं असती नित्य जगांत ॥
सुखाकारणें झटतां पडतें दुःख पहा पदरांत ॥ २ ॥

छायेवांचुनि कधीं प्रभा ती कुणी पाहिली काय ? ॥
चित्र होतसे, जेव्हां छाया प्रभेस मिळुनी जाय ! ॥ ३ ॥
स्पृहणीय असें काय जगीं या एक असे ?–तर प्रीत ॥
हृदयभेदकर फार काय हो ?–तर तीच हें खचीत ! ॥ ४ ॥
अविकृत ऐसें नसेचि कांहीं, विकृतिरूप संसार ।
ओळखुनी हें सोडुनि देईं शोक दुःख अनिवार ॥ ५ ॥

सिंहावलोकन

मुखा फिरवुनी जरा वळुनि पाहतां मागुती ।
कितीक हृदयें वदा चरकल्याविणें राहती ? ॥
'नको वळुनि पाहणें' म्हणुनि दृग् जरी आवरूं ।
धुकें पुढिल जाणुनी मन न घे तसेंही करूं ॥ १ ॥

प्रदेश किति मागुते रुचिर ते बरे टाकिले ? ।
कितीक तटिनीतटें, श्रम जिथें अम्हीं वारिले ? ॥
किती स्मृतिस धन्यतास्पद वनस्थली राहिल्या ? ।
जिथें धवलिता निशा प्रियजनासवें भोगिल्या ॥ २ ॥

सुखें न मिळतील तीं फिरुनि !–तीं जरी लाविती ।
मनास चटका, तरी नयन त्यांवरी लोभती ॥
परंतु हृदयास जे त्वरित जाउनी झोंबती ।
प्रमाद दिसतां असे नयन हे मिटूं पाहती ॥ ३ ॥

किती घसरलों !–किती चुकुनि शब्द ते बोललों ।
किती अनुचितामुळें पतित हाय हो जाहलों ! ॥
स्वयें वहकुनी उगा स्व-जन-मानसें टोंचिलीं ! ।
वृथा स्व-जन-लोचनीं अहह आंसवें आणिलीं ! ॥ ४ ॥

चुकूनि घडलें चुको; परि " असें नव्हे हें बरें "।
वदूनिहि, कितीकदा फिरुनि तेंच केलें बरें ॥
म्हणूनिच अम्हां पुढें घन तमिस्र सारें दिसे।
पुढें उचलण्या पदा धृति मुळींहि अम्हां नसे! ॥ ५ ॥
' चुकी भरुनि काढणें फिरुनि हें घडेना कधीं '।
असें प्रकट होतसे अदय सत्य चित्तामधीं! ॥
म्हणूनि अनिवार हें नयनवारि जें वाहतें।
असे अहह! शक्त का कवणही टिपायास तें? ॥ ६ ॥

---

३८ चंद्रशेखर शिवराम गोऱ्हे

हे कवि शके १७९२ या वर्षी नाशिक येथे जन्मले. हे जातीचे यजुर्वेदी ब्राह्मण. रोजगाराच्या निमित्तानें हे बडोदें संस्थानात आले. मराठी प्राथमिक शिक्षण आटोपल्यावर यानीं काहीं वर्षे बडोद्यास व नंतर पुण्यास प्रवेशपरीक्षेपर्यंत इंग्रजी अभ्यास केला. परंतु पुढें घरगुती अडचणीमुळें यास नोकरी पतकरणें भाग पडलें. हे हल्लीं बडोदें येथें चीफ् मेडिकल ऑफिसरच्या कचेरींत कारकून आहेत.

यांनीं ' सोमनाथ,' ' खर्ड्याची लढाई ' व ' कवितारति ' अशीं तीन मोठीं काव्यें केलीं असून, शिवाय लहानमोठीं पन्नासांवर काव्यें केलीं आहेत, व तीं बहुतेक ' करमणूक,' ' मासिक मनोरंजन ' वगैरे पत्रातून प्रसिद्ध झालीं आहेत, व त्यापैकीं बरींचशीं प्रसिद्ध आंग्ल कवितांच्या आधारानें रचलेलीं आहेत. याची भाषा प्रौढ, संस्कृतशब्दप्रचुर असूनही सरळ, सुबोध आणि रसाळ आहे. यांची काव्यकृति घोटीव व फार टापटिपीची असून रसालंकारयुक्त व हृदयंगम आहे. यांच्या कवितेंत प्रसाद व औत्सुक्य हे गुण विशेष आहेत.

घनागमनोत्कंठा

कदा नवजलें तुझीं वरसतील पृथ्वीप्रती!।
कदा नदनद्यांतुनी उचमळोनि तीं धांवती! ॥

कदा तरि वन-स्थली चमकतील पाचेपरी ! ।
जलार्द्र पवनें कदा डुलति रे तरूवल्लरी ! ॥ १ ॥
सु-तुंग-गिरिच्या शिरीं सजल मेघमाला कदा ।
करोनि अवलंबना वरसतील धोधो सदा ! ॥
कुडे, पळस, कंदली विविध जातिच्या औषधी ।
तुवां सतत न्हाणितां हरितशा बघें मी कधीं ! ॥ २ ॥

कड्यावरुनियां उड्या धडधडा पयें टाकिती ।
करोनि गुरु-गर्जना निकट-देश नादाविती ॥
दुधापरि जलौघ ते मज पहावयातें कदा ।
उदंड मिळतील गा फिरुनियां उदारांबुदा ! ॥ ३ ॥

वना उपवनांतल्या भिजुनि भूमि वर्षाजलें ।
तयांवरुनि सांचती चहुंकडे कदा पल्वलें ! ॥
यथेष्ट जल त्यांतलें पिउनि, पूर्ण आनंदुनी ।
विनोदपर केधवां निघति दर्दुरांचे ध्वनी ! ॥ ४ ॥

प्रसन्न तरु-कोटरीं कुणि तदीय शाखांवरी ।
विहंग जणु न्हाउनी बसति हर्षुनी अंतरीं ॥
पिसें करिति चंचुंनीं विमल, सुस्वरें कूजती ।
असे खग, असे तरू, मज पुन्हां कदा दीसती ! ॥ ५ ॥

कदा बकुल, चंपही, फुलुनि केतकी, मोगरे ।
गुलाब, निशिगंध, तद्विविध गंध तो विस्तरे ! ॥
प्रसन्न कमलें कदा निज पराग तीं गाळिती ।
कदा मधुप तन्मधू लुट्टुनि घ्यावया धांवती ! ॥ ६ ॥

कदा बहर येउनी विपुल पारिजातांवरी ।
तदीय मधुगंध तो दरवळेल रे अंबरीं ॥

तदीय सुमनास्तरें हरित भूमिका झांकतां ।
फुलें टिपुनि घ्यावया निघति केधवां योषिता ! ॥ ७ ॥
नवीन तृण खाउनी, तव नवामृत प्राशुनी ।
रवंथ करिती सुखें हिरवळीवरी बैसुनी ॥
सुतुंदिल[1] वपू असे वृषभ, धेनुही वत्सला, ।
फिरोनि मिळतील गा कधिं तरी बघाया मला ! ॥ ८ ॥
अकिंचन कृषीवलां मिळुनियां तगाई-धनें ।
तसें वृषभ, बीज, हीं कृषि करावया साधनें ॥
फिरोनि इरलीं शिरीं गरम घोंगड्या घालुनी ।
स्वकर्मरत ते असे कधिं बघेन शेतांतुनी ! ॥ ९ ॥
यदा मग कमोद ते लवुनि आपुल्या लोंगरें ।
प्रमोद-कर मानसा वितरतील आमोद रे ! ॥
अनेकविध शस्य[2] तें चहुंकडेहि जोमावुनी ।
तयें नयनरम्यही फिरुनि हो यदा मेदिनी ॥ १० ॥
फिटेल अमुची तदा सकळ पांग, जी संप्रती ।
अम्हांस बहु वृश्चिका-सदृश दंशुनी जाचिती ! ॥
स्वबंधुजन सर्व हा प्रगतिच्या पथा लागुनी ।
स्मरेल सुख सेवितां त्वदुपकार रात्रंदिनीं ॥ ११ ॥
तरी अयि दयानिधे जलधरा ! अतां सत्वरी ।
सुखप्रद अम्हांवरी सतत साउली तूं करीं ! ॥
करीं अस्मृतवृष्टि तूं लवकरी धारित्रीवरी ! ।
तुझ्याविण कुणी नसे इतर, जो अम्हां उद्धरी ! ॥ १२ ॥
मयूर जयघोष हे बघ तुझा करूं लागले ! ।

---

१ पुष्ट २ पिकें, पिकलेलें धान्य

अनाथ निजलोचनीं स्रवति शीतलाश्रू-जलें ! ॥
समस्त जन चातकापरि घना, तुला पाहतो ! ।
उदीरित जयस्वनें गगनमंडपीं वाहतो ! ॥ १२ ॥

कुञ्जकूजन

कृष्णपक्षींचा चंद्र कलाहीन । पश्चिमेच्या क्षितिजांत होय लीन ॥
भागलेला जणु जरठसा प्रवासी । लागलाहे खालतीं बसायासी ॥ १ ॥
दीर्घसूत्री ती रात्र चंद्रजाया । पूर्वगोलातें त्यजुनि निघे जाया ॥
उदयसंधी येतांच आळशातें । स्वयें तंद्रा सोडोनि जशी जाते ॥ २ ॥
बालदिनकर तो उदयगिरिशिराला । प्रयासानें आरूढ जणों झाला ॥
मृदुल दुलईसम धवल धुकें त्यानें । निजकरांहीं सारिलें आळसानें ॥ ३ ॥
अरुणकिरणें मंदोष्ण तयाचीं तीं । पडुनि, आकाशीं लाल छटा देती ॥
प्रेमरंगें जणु बाळरविचितारी । किरणकलमांनीं गगनपट चितारी ॥ ४ ॥
सुखद त्याचें तें उष्ण पसरताहे । तरिहि कमती हेमंतशीत नोहे ॥
असुनि अर्थोष्मा, जेविं लोभियाचें । दैन्य म्हणुनी कधिंही न जावयाचें ॥ ५ ॥
अझुनि ठेवुनि निज गाल गालुशीतें । बिछान्यांतचि असतील आळशी ते ॥
अशा समयीं मधुमधुर ह्या रवानें । आळवितसे हा कोण गौरवानें ॥ ६ ॥
कुठुनि येते ही शब्दसुधाधारा । हिनें भरिला कीं निकट भाग सारा ॥
अहो ! बघताहें चकित लोचनांहीं । उगम हीचा तरि दिसत मला नाहीं ॥ ७ ॥
कोण तूं गा कोठील कवणियाचा । कुठें आहे तव वास वसायाचा ॥
कुठें केला अभ्यास गायनाचा । कोण झाला गुरुराय तुज तयाचा ॥ ८ ॥
अससि कलरव कीं काय सतारीचा । दिव्य सुस्वर कीं अमरसुंदरींचा ॥
मूर्तिमंतचि कीं सामवेद साचा । सांग मजला तें सांग सुधावाचा ॥ ९ ॥
जिच्यामाजीं प्रतिबिंब तुझें राहे । वस्तु लोकीं कोणती अशी आहे ॥
सरसहृदयी मेघ तो स्वातिचाही । तुझ्या सारिचा जरि म्हणूं तरी नाहीं ॥ १० ॥

कर्णरूपी उघडिल्या शिंपल्यांत । वचनबिंदू जे तुझे उतरतात ॥
अमित सोज्ज्वलसे तयांचिये पाणी । रुचिर मोत्यासी गौणताच आणी ॥११॥
वेणुनादें माधवें मधुवनांत । ब्रह्म बिंबवुनी प्रणयिजनमनांत ॥
परमहर्षाचा परम लाभ त्यांतें । करुनि दिधला, ऐकोनि ठाउकें तें ॥ १२ ॥
परी त्याची अनुभूति मला नाहीं । न हो किंबहुना मना कल्पनाही ॥
आजि तूझ्या परिसोनि गायनातें । किमपि त्याचें अनुमान मला होतें ॥१३॥
काळसर्पाहुनि जे महा विखारी । असे दुर्जन, त्यांनाहि जिंकणारी ॥
चंद्रमणिसम रसिकांस झरविणारी । होय वाणी तव अमृतगर्वहारी ॥ १४ ॥
पहा ! विस्मय चहुंकडे प्रसारीत । गाढ जिज्ञासा रसिकमनिं भरीत ॥
उष्णसंगें अनुराग संचरीत । गिरा विचरे ही पवनलकेरींत ॥ १५ ॥
उदासांचें औदास्यतम हरोनी । निराशांचें नैराश्य निवारोनी ॥
व्यथितहृदयांची व्यथा शांतवोनी । विलसते ते उल्हास उपजवोनी ॥ १६ ॥
तरी अद्भुतरस असा निर्मिणारा । सरस मानस उचमळुनि आणणारा ॥
हेंच नंदनवन करुनि दाविणारा । कोण अससी तूं दिव्य गुणागारा ॥ १७॥
गुच्छ जैसा काश्मीरगुलाबाचा । हरितपर्णामधिं गुप्त असे साचा ॥
तरी परिमळ चहुंकडे तयाचा तो । दरवळोनी रसिकांस मोहवीतो ॥१८॥
लपुनि कोठेंतरि विहंगमा तैसा । नादसंगम वितरोनि मधुर ऐसा ॥
गळ्या मजला तूं वेड लावियेलें । तरी सांगें त्वां गेह कुठें केलें ॥ १९ ॥
असाधारण गुण असुनि असा अंगीं । कासया तूं बैससी गूढ जागीं ॥
वसत असतां कीं नित्य विजनवासी । येत आहे थोरवी गुणिजनांसीं ॥२०॥
दिव्य तेजोवलयांत विचाराच्या । लीन होउनियां कवी, सुधावाचा ॥
वदे नैसर्गिक काव्य, तसा तूंही । गासि गायन हें विस्मयप्रवाही ॥ २१ ॥
काव्य तूझें ज्यांतोनि उगम पावे । विषय लोकीं ते कोणते असावे ? ॥
लोलसलिलें कोणतीं उपवनें तीं । माळ, किंवा कोणत्या शैलपंक्ती ? ॥ २२ ॥
रम्य देखावे नभोमंडळाचे । प्रेम किंवा तूझिया प्रियजनाचें ? ॥

अपरिचय कीं संसारविपत्तीचा । उगम आहे या काव्य-निर्झरीचा ? ॥ २३ ॥
अगा गंधर्वा ! अगा विहगराया ! । चित्तचातक हा आत्मवश कराया ॥
तुझ्या हृदयीं कोणते तरि विचार । असति हृदयंगम जेहि काव्यसार॥२४॥
ठाउका जो आनंद तव मनाला । लेश त्याचा देशील काय याला ॥
शिकविं शिकवी तव शब्दमोहिनी ते । ह्याहि जिव्हेतें सहजकर्कशेतें ॥ २५ ॥
अरे ! इतुक्यांतचि मौन असें कां हें । तुवां धरिलें ? हें उचित तुला नोहे ॥
असुनि कवि मी तुज करित विनंती ही । अविनयें कां अवमानितोस तीही ॥
होय तूझा व्यवसायबंधु गा मी । सतनुवाङ्मन मी रसिकजनलगामी ॥
बघुनि तूझा गुण दिव्य, निरभिमानी । करीं विनती ती सुजनपणें मानीं ॥२७॥
गुणविहीना गुणमणी गमति कांचा । गुणी हेवा करितात गुणिजनांचा ॥
परी गुणवान् गुणिजनांचा चहाता । विरल विरलचि तो सरलजन पहातां ॥
लक्ष पक्षी लक्षिले आजवेरी । रंगरूपें शब्देंहि मनोहारी ॥
परी करणारा यापरि बहारी । नाहिं नाही कुणि कुंजवनविहारी ॥२९॥
अगा गंधर्वा ! तरी लताऽगारीं । छेडिं छेडी तूं फिरुनि रागदारी ॥
तिच्या श्रवणाचा, तुझ्या दर्शनाचा । लाभ झाल्याविण मी न हलायाचा ।३०।
हाच वाङ्मधु हृदयांत सांठवीन । काव्यरूपें रसिकांस पाठवीन ॥
तरी तव ते बहुमोल बोल बोल । देइं दर्शन दृष्टीस या विलोल ॥ ३१ ॥
अहो ! परि हा भ्रम काय मला झाला । प्रार्थिताहें मी काय हें कुणाला ॥
वनेचर जो स्वातंत्र्यसुधास्वादी । कासया तो साहील मम उपाधी ॥ ३२ ॥
काय म्हणुनी शिकवील मला हो तो । आणि शिकवोनी काय कवी होतो ॥
कदा नोहे !–रससिद्ध कवी जो की । स्वयंभू तो अवतरत असे लोकी ॥३३॥
स्वयं काव्यस्फूर्तीस पावणारा । स्वयं नादब्रह्मांत गुंगणारा ॥
शब्दसृष्टीचा चतुर विधाता तो । जगन्मोहन या खगापरी गातो ॥ ३४ ॥
कुठें वाणी या कुंजकूजनाची । कुठें माझी वैखरी खरतराची ॥
कुठें निर्मल जीवंत झरा तीचा । कुठें कर्दम मत्काव्यपल्वलींचा ॥ ३५ ॥

कुठें त्याचें निश्चिंत अंतरंग । कुठें माझे दुर्मनो—मनोभंग ॥
कुठें त्याचा स्वातंत्र्यवनविहार । कुठें जीवित परतंत्र हें असार ॥ ३६ ॥
निराशेनें जाहलों उदासीन । कवित्वाचा मद होय मनीं लीन ॥
गमे सारें जग जीर्णवन मला हें । ज्यांत एकचि मी जीव वृथा आहें ॥ ३७ ॥
अहो ! इतुक्यामधिं काय नवल झालें । प्रेम-बिंबाचि कीं भानुचें-उदेलें ॥
आणि तेणें निमिषांत उपवनाला-। नव्हे !-आलें चैतन्य या जगाला ॥ ३८ ॥
हृदयरूपी जो प्रेमकोश त्यातें । व्यक्त करुनी जणु सर्व सहृदयांतें ॥
जडांलाही चैतन्य द्यावयाला । कुंजकूजन लागला गावयाला ॥ ३९ ॥
जसा त्याचा रव कर्णमनोहारी । तसा होई प्रतिरवहि सभोंवारीं ॥
जणों उपवनही कुंजकूजनाचें । असुनि नादब्रह्मांत लीन नाचे ॥ ४० ॥
धन्य अससी तूं कुंजकूजना गा । गाइं गाइं निजगान महाभागा ॥
तुझ्या गानें होईल खलभुजंग । वशहि तरि तो मग कां न रमारंग ॥ ४१ ॥
पंचमांतिल आलाप कोकिलांचे । नादसंयोगहि तंतुवादनांचे ॥
काव्यमकरंदहि महाकविजनांचे । वृथा येथें जाहले वृथा साचे ॥ ४२ ॥
परमसीमा ही दिव्य माधुरीची । मनुजवाणीतें कधि न कळायाची ॥
स्वाद हीचा रसिकांस जरी व्हावा । तरी त्यांनीं रव हाच आयकावा ॥ ४३ ॥
जें जें निसर्गरमणीय म्हणोनि कांहीं । निर्माण होउनि जगीं विलसोनि राही ॥
सौंदर्य तें नयनगोचर होय साचें । अज्ञेयशा भुवनसुंदर ईश्वराचें ॥ ४४ ॥
विश्वास ठेउनि मनांत असा विवेकें । विश्वास जे निरखिती प्रणयातिरेकें ॥
तद्वैभवीं असति लीनहि कौतुकानें । त्यांनाच ही कृति समर्पण आदरानें ।४५।

कविता—रति

अये कवि[1]-मनो-भवे ! सहज-संभवे ! स्वामिनी ।
सु[2]-वर्ण-मय-देहिनी ! नव-रसात्मके ! भामिनी ॥

---

१ कविमनामध्यें उत्पन्न होणारी २ सुंदर रूपवती, श्लेषानें, सुंदर शब्दांनीं मंडित

प्रसाद[3]-मय-जीविते ! अनुविचार[4]-संचारिणी ।
चमत्कृति-विलासिनी ! रसिक-सन्मनो-हारिणी ॥ १ ॥
यदा भगवती गिरा परम मंजु वीणागुणां ।
स्वयें चलन देउनी करितसे तवाऽवाहना ॥
यदा मधुर साम तो म्हणति सर्व गंधर्व ते ।
मनोहर सुरांगना-वलय तें यदा नाचतें ॥ २ ॥
अशेष तव वैभवें करुनि वेद-पारायणा ।
यदा स्तवितसे विधी किमपि आदि—नारायणा ॥
यदा स्वरतरंग हे मिळुनि एकमेकांमधीं ।
प्रसार बहु पावतो तव अनन्य नादांबुधी ॥ ३ ॥
यदाहि कविते ! तुझी परम माधुरी यापरी ।
उचंबळुनि राहते सकल देवलोकान्तरीं ॥
तदा त्यजुनि आपुली सहज-योग-निद्रा हरी ।
प्रसन्न नयनीं सुरांवरि सुधाभिषेका करी ॥ ४ ॥
अगम्य तनुवाङ्मनाप्रति असे जगन्नायक ।
असा निगम[5] गाति ते सुरपुरींतले गायक ॥
तथापि कविते ! प्रभू वशहि कीर्तनें जाहला ।
न कीर्तन तुझ्याविणें म्हणुनि साध्य तो तूजला ॥ ५ ॥
तुझी पडुनि मोहनी अवतरेहि साकार तो ।
स्व-दासजन तारितो, खल अशेष संहारितो ॥
अये ! सकळही भयें चळचळा जया कांपती ।
करी वश अशा शिवा तुज मुळेंच लंकापती ॥ ६ ॥

---

३ प्रतिभागुणानें परिपूर्ण आहे जीवित जिचें अशी ४ विचारामागून तदनुसार उद्भव पावणारी ५ वेद

न मोहबल चालतें लवहि ज्या त्रिमूर्तींवरी ।
वशीकरण त्यांजला करिसि तूं जरी यापरी ॥
तरी मग अम्हां जनांप्रति अनेक मोहाकुलां ।
तुवां स्ववश केलिया नवल काय ! सांगें मला ॥ ७ ॥

प्रसाद घडतां तुझा, सहज नाभि-मूळांतुनी ।
अनन्य लहरी उठे, तनुस टाकि ते व्यापुनी ॥
तिच्या प्रसरणासवें सकल देह हेलावतो ।
क्षणैव चपलौघ कीं जणु शिरांतुनी धांवतो ॥ ८ ॥

मुखामधुनि एकदां गद्‌गदा तदा ये ध्वनी ।
स्वयें उचमळोनि ये हृदय, नीर ये लोचनीं ॥
न काव्यविषयाविना इतर भानही राहतें ।
रसात्मक पदावली मग मनोहरा वाहते ॥ ९ ॥

करोत करणार ते किमपि जल्पना यावरी ।
रसज्ञ कविबंधु तो अनुभवील हें अंतरीं ॥
परंतु अनुभूति ही मजसि तीन वर्षें नसे ।
अहा ! प्रियजनावरी प्रियजनें रुसावें कसें ! ॥ १० ॥

तुझ्यास्तव उपेक्षिल्या बहुविधा सुविद्या कला ।
तुझ्यास्तव न तीं पदें उपपदें मिळालीं मला ॥
तुझ्यास्तव हुजूरचा जरि गुलाम झालों स्वतां ।
तुझ्यास्तवचि गांजलों तरि निबंधनातें अतां ॥ ११ ॥

तुझ्यास्तव न लोभतां विभवमार्ग मीं टाळले ।
तुझ्यास्तव सखे ! मला स्वजन तेहि कंटाळले ॥
तुझ्यास्तवचि हेलना मम गृहावधानीं घडे ।
तुझ्यास्तव जनाहुनी विजय हा मला आवडे ॥ १२ ॥

तुझ्यास्तव तुझ्यापरी मृदुलदेहिनी गेहिनी ।
अनेक समयीं दिली ढकलुनी, अये मोहिनी ॥
तुझ्यास्तव जुमानिलें नहि सुबंधु नारायणा ।
सदा न सदुपासिलें किमपि सूर्यनारायणा ॥ १३ ॥

निशा दशदिशांसही गवसणी यदा घालिते ।
सुषुप्ति निज मोहनी स्थिरचरांवरी टाकिते ॥
प्रशांत समयीं अशा भ्रमसि जेथ लीलावती ।
अतंद्रितचि तेथ हा अनुसरे तुझा सोबती ॥ १४ ॥

मुठींत नवती[६]-मिषें कनकवाळुका वाळिली ।
परंतु तुजसंगतीं रमुनि तीहि म्यां गाळिली ॥
अशाहि अहितामुळें मन न भंगलें, रंगलें !–।
सदा तव समागमीं गमलि जंगलें मंगलें ॥ १५ ॥

शरीरसुख सोडुनी, विभवपाश ते तोडुनी ।
निजाप्तमन मोडुनी, अहित सर्वदा जोडुनी ॥
तुझ्या प्रणयबंधनीं सतत गुंतुनी जो वसे ।
रुसोनि कविता सखी ! विमुख त्यास व्हावें कसें ॥ १६ ॥

तुझें स्मरण होतसे मजसि राहुनी राहुनी ।
उदास मन जाहलें विरह साहुनी साहुनी ॥
तुझें श्रवण मी करीं मनन, घेतला ध्यास ना !।
त्वदन्य हृदयेश्वरी ! मम जिवास ना वासना ॥ १७ ॥

किती दिवस आणखी तळमळूं तुझ्या कारणें ?।
वियोगविष पाजुनी उचित कां मला मारणें ? ॥

---

६ तारुण्य

नको करूं नको असें ! सकल संग मी त्यागितों ।
प्रसन्न परि हो मला ! वर अनन्य हा मागतों ॥ १८ ॥

तुझा प्रणयभानु हा प्रखर या क्षणीं जाहला ।
मनोघन तयामुळें सरसरां स्त्रवूं लागला ॥
सतेज रसबिंदु ते हृदयशुक्तिनें झेलले ।
जिवा म्हणुनि धीवरें मज दिली सुमुक्ताफळें ॥ १९ ॥

फिरे कलमवज्र[7] हें वचनमौक्तिकांच्या वरी ।
मयायुगुणं[8] गोवुनी बनवितों तयांच्या सरी ॥
अशा सरस छालितों तुजसि मी सरीच्या सरी ।
प्रसाद परि सुंदरी ! मजवरी करीं गे करी ॥ २० ॥

अहा ! भ्रम-परंतु हा भ्रम अगाध-कां हो मला ।
न पूर्व-कवि-सत्कृती स्मरति कां मला सोज्ज्वला ? ॥
तया कृतिमिषें पहा किति अलंकृतींनीं भलें ।
सुरम्य कवितावपू नखशिखान्त हें शोभलें ॥ २१ ॥

कचांवरि तिच्या पहा ! कविवरेण्य मुक्तेश्वरें ।
किती वचनमौक्तिकें रुचिर गुंफिलीं हीं बरें ! ॥
भ्रमें-प्रणयसंभ्रमें मणि-ललाम हा मानुनी ।
समर्थकृत बोध ती निज शिरास घे बांधुनी ॥ २२ ॥

प्रसिद्ध रघुनाथ ह्या रसिक पंडितानें तिला ।
नवादिरस घोटुनी तिलक लाल हा लाविला ॥
सुनील कमलप्रभा, अलिविलास, हीं वामनें ।
दिली नयनमंडनें रचुनि कृष्णलीलांजनें ॥ २३ ॥
श्रुतींमधुनि घातली परम दिव्य देव-द्वयें[9] ।

७ लेखणीरूप शायडी ८ माझें आयुष्य हीच दोरी ९ ज्ञानदेव व नामदेव

स्वकाव्यमणिमंडनें, झळकती किती तीं स्वयें ॥
नथ ग्रथुनि घालितां वचनमौक्तिकें श्रीधरें ।
किती सरल नासिका विलसते मुखश्री बरें ! ॥ २४ ॥

स्वकीय परमामृतें-नहि[10] परंतु-मंदस्मितें ।
मुकुंद कवि भूषवी विशद कुंदसे दंत ते ॥
सुवर्णमणि, पोतही मधुनि कृष्णभक्तीमिषें ।
गळेसरचि बांधिले अढळ एकनाथें कसे ॥ २५ ॥

विराजति गळ्यांत ह्या किति अभंग-चंद्रावली ।
जयांतुनि तुका-यशो-धवल-चंद्रिका फांकली ॥
न संतचरितें महीपति हिला भरी कंकणें ।
सुवृत्त-मणि-बंधनीं असुनि कां तयां शंकणें ॥ २६ ॥

अहो, सगनभाउनें, रसिकराज होनाजिनें ।
दिली इजसि मंदिली विरल कंचुकी प्रीतिनें ॥
सुवर्ण जरिचीं बुटे, यमक गोल कल्लोलसे ।
मयूरकविचा न हा कृतिकलाप, शालू असे ॥ २७ ॥

कटीस कटिबंध[11] ही जडित मेखला आयती ।
यतीहि झुलवावया अमृतराय दे काय ती ? ॥
किती श्रुति-मनो-हरा रसिक रामजोशी-कृती ।
कृती न कविते ! तुझीं करिति नूपुरें झंकृती ॥ २८ ॥

पुरातन अतां कुणी असति जे मराठी कवी ।
तदीय रचनांस मी समजतों मुधा जोडवीं ॥
अशा कविगणें जिला सजविली स्ववाग्भूषणें ।
तिला वचनभूषणें मम नव्हेत, हीं दूषणें ॥ २९ ॥

---

१० मुकुंदराजकृत परमामृत नामक ग्रंथानें   ११ अमृतरायकृत कटिबंध

असोत; जरि दूषणें, तरिहि तीं करीं धारण ।
पुराण कविंनीं तुला नटविली अ-साधारण ॥
म्हणोनि वरवर्णिनी! तुजसि दृष्ट लागेल कीं ।
न तीं वचन लांछनें मम कदापि होई सखी! ॥ ३० ॥

कारंजें

हें अवलोकुनि कारंजें । गा हृदया! रसिका रंजें ॥ ध्रु० ॥
रवि-प्रकाशा-माझारीं । याचें तेजोमय वारी ॥
चमके मुकेच गगनाचे । ज्याया थै थै जणुं नाचे ॥ हें० ॥ १ ॥
पडुनि चंद्रिका यास करी । धवल हिमाहुनि नवलपरी ॥
विलसति किति ह्या जलधारा । शुद्ध रुप्याच्या जणु तारा ॥ हें० ॥ २ ॥
ह्या बिंदूंचे तों होती । गोल अमोल विमल मोतीं ॥
हंसोत अथवा जवाहिरे । मी तों म्हणतों यांस हिरे! ॥ हें० ॥ ३ ॥
होतां जल पवनाकुल तें । फूलचि जणु डुलतें झुलतें ॥
न दिसो तमांत तारांनीं । उमगे मंजु तुषारांनीं ॥ हें० ॥ ४ ॥
सततोत्साहें आनंदें । उडतें पडतें निज छंदें ॥
पडुनिहि उंच उडायाला । याला श्रम न कदा झाला ॥ हें० ॥ ५ ॥
सुदिनदुर्दिनीं उल्हासें । हांसे सम सुंदर भासे ॥
खालीं वरती सतत गती । गती विराम तया मग ती ॥ हें० ॥ ६ ॥
शील करी जें तद्घटना । ना तें शक्यचि आकलना ॥
शाश्वत अशाश्वती ज्याला । तीच शाश्वती मग त्याला ॥ हें० ॥ ७ ॥
स्पृहावंत जरि निरंतरीं । तरीहि निस्पृह निरंतरीं ॥
तमें तमोमय हें असतें । तेजें तेजोमय दिसतें ॥ हें० ॥ ८ ॥
अभिनव, सतत, जरी लहरी । उन्नत, चिंताजाल हरी ॥
गुणगुणुनी गुणगण हे तूं । तूंचि असें हो हा हेतू ॥ हें० ॥ ९ ॥

३९ लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले

हे कवि श्रीक्षेत्र त्र्यंबकेश्वर येथे शके १७९२ या वर्षी जन्मले. हे जातीचे कोंकणस्थ हिरण्यकेशी ब्राह्मण. प्रसिद्ध पंडित व कवि कै० गणेशशास्त्री लेले याचे हे चिरंजीव. या कवीचे प्रीव्हियसपर्यंत इंग्रजी शिक्षण झाले असून, संस्कृत भाषेचे यांनीं उत्तम अध्ययन केलें आहे. त्याचप्रमाणे जुन्या पद्धतीने अलंकारशास्त्राचा चागला अभ्यास केला असून, 'अलंकारप्रकाश' या नावाचे एक पुस्तक यानी प्रसिद्ध केले आहे. काव्यनाटकाचा यास दृढ परिचय असून वैद्यकाचेही परिशीलन यांनी केलें आहे. थोडक्यात सागावयाचे म्हणजे, हे कवि बहुश्रुत, विद्वान् व चागले ग्रंथकार आहेत.

यानी 'पद्यमंजरी,' 'मेघदूताचें समवृत्त भाषातर' वगैरे स्वकृत कवितांचीं पुस्तकें प्रसिद्ध केली आहेत. शिवाय दुसरीही काही काव्ये केली आहेत. पण ती अपुरीं आहेत. याची कविता विद्वत्ताप्रचुर, रसालंकारमंडित व मधुर आहे. याची भाषा प्रौढ असून विचारसरणी उदात्त व मार्मिक आहे. हल्लीं हे पुणें येथें न्यू पूना कॉलेजमध्यें मराठी भाषेचे प्रोफेसर आहेत.

यमुनागीत

कलिंद-नग-कन्यके ! बसुनियां प्रभातीं तटीं ।
विलोकि नर जो तुझी क्षणभरी तनू गोमटी ॥
अये ! हृदयिं त्याचिया प्रगट होतसे साजिरी ।
रमा-रमण-मूर्ति, जी नव-पयो-द-शोभा वरी ॥ १ ॥

माते ! पातक-पात-कारिणि तुझ्या नीलांबुची थोरवी ।
वानायास समर्थ कोण जगतीमाजी असे तो कवी ॥
भक्तीनें तुझिया जलांत जननि ! स्नानादि जो आचरी ।
स्वर्गी ढाळिति चामरें करतली स्वर्गांगना त्यावरी ॥ २ ॥

स्फटिक-धवल, आई ! अंतरंगीं विराजे ।
वरुनि वरि महेन्द्र-श्याम-शोभा पहा जे ॥

विमल, सुरभि, तेवीं पातक-ध्वंस-कारी।
हरिहरचि करोनी टाकि तें दिव्य वारी ॥ ३ ॥
जेथें मदांध झुलती गज-वाजि-राजी।
द्वारा तया नृपतिच्या नति आज माझी ॥
जावोत हे दिन तुझ्या, यमुने! तटाकीं।
ज्या भूषवोनि फल-पल्लव-कान्ति टाकी ॥ ४ ॥
पापें तोंवरि भोंवतीं विचरती मृत्यू करी व्याकुल।
ज्वालांनीं तनु जाळितो निशिदिनीं संसार-दावानल ॥
काम-क्रोध-मदांचिया उसळती लाटा तशा अंतरीं।
नाहीं देखियला प्रवाह यमुने! नेत्रीं तुझा जोंवरी ॥ ५ ॥

पद्ममंजूषा

वृत्तें मनोहर विचित्र मला न येती। एका रसांतहि गती न असे अहो! ती ॥
वाणी रसाळ मधुरा जनरंजनाला। नोहे, दिसे कृति अशक्यचि ही मनाला ॥
जसें जननिला पहा स्वशिशुचें नवें बोबडें।
निरर्थक तथापि तें वच कसें बहु आवडे ॥
तसेंच मम कृत्य हें जरि विचक्षणाला[1] न तें।
रुचेल तरि माउलीप्रतिस काव्यदेवीस तें ॥ २ ॥
आहे निर्मल वारिपासुनि तुझें हें जन्म पद्मा पहा।
वास श्रीहरिच्या करामधिं मनोहारी सुरां वास हा ॥
जात्या सुंदरता पहा किति असे रामा-मुखा-स्पर्धिनी।
यःकश्चिद्-भ्रमरानुराग धरिशी आश्चर्य वाटे मनीं ॥ ३ ॥
अशोकाला आला रुचिर घन पाला बघ कसा।
अपूर्वा कांतीनें बहुत विलसे येथ सरसा ॥

---

१ विद्वानाला

फुलें कांहीं कांहीं मधुनि दिसती सुंदर वरी।
मृगाक्षी नारींचा पद-युगल-संपर्क न तरी ॥ ४ ॥

कर्पूरकेतक तसे चल[2] हो अपांग[3]। मंदाकिनी-विमल-फेन विमुक्त-भृंग ॥
कुंद त्रि-नेत्र-शिरिं इंदुफला सुरेख। याहूनियां धवळ कीर्ति तुझीच देख ॥ ५ ॥

भागीरथी बहुत पावन पापहारी। तापास शीतकर इंदु पहा निवारी ॥
दैन्यास कल्पतरु तोहि वदान्य वारी। हे तीन ताप परि साधुचि एक वारी॥६॥

ललाटीं कस्तूरी-तिलक नयनीं कज्जल रुची।
दिसे अंगीं पाहे सतत नव दिव्यांबर शुची ॥
गळां मुक्तामाळा बहुतचि विशाला सुविमला।
धरी नारी कर्णीं विमल मणि[4]-ताटंक युगलां ॥ ७ ॥

आला वसंत बध संताप दे बहुत संतास संतत खरें।
वाटे पसंत बहु कामीजनांस परि आनंद सौख्यद हि रे ॥
मंदानिलेंहि अति कंपायमान तरु वंदावयास भुवनीं।
स्त्रष्टयास काय जणुं हर्षें स्वमस्तकचि खालीं करी निशिदिनीं ॥ ८ ॥

संसाररूप कटु पादप यास दोन।
आहेत सुंदर फलेंचि सुधेसमान ॥
आस्वादन प्रतिदिनींच सुवाग्रसाचें[5]।
तैसें दुजें सुजन-संगति-सौख्य साचें ॥ ९ ॥

[illegible]रवला गिरिकंदरिं वास हो। वनचरांसह तोचि सुवास हो ॥
[illegible]रि नको कधिं मूर्खजनांसह। अहह ! संगति नाकिंही[6] दुःसह ॥ १० ॥

जयीं दिनमणी पहा उदय-शैल-सानू-वरी।
हळूं हळुं चढे तया बहुत ताम्रता तोंवरी ॥

---

२ चंचल ३ डोळे ४ रत्नजडित कर्णालंकार ५ मधुर भाषणाचें ६ स्वर्गांत

तशीच वरि ताम्रता जरिहि जाय अस्ताचला ।
असे सतत सारखी सुजनवृत्ति ना चंचला ॥ ११ ॥

बघ जलधींत जातसे पतंग । बघ वन-तामरसांत मत्त भृंग ॥
बघ पादपकोटरीं विहंग । बघ कामी-जन-मानसीं अ-नंग ॥ १२ ॥
श्री-राम-चंद्र-रमणी बहु वैभवांत । तीतें निवास दश-कंधर-मंदिरांत ॥
तेव्हां पहा उलट कीं परिणाम होतो । हें सत्य पूर्व-कृत-कर्म-वशें अहो तो ।१३।

संमोहखंडन

धनार्जनाची सोडीं तृष्णा । मंदमते करिं मती वितृष्णा ॥
निजकर्मानें मिळतें वित्त । त्यानें रंजविं अपुलें चित्त ॥ १ ॥
अर्थ अनर्थचि केवल आहे । त्यापासुनि सुखलवहि न लाहे ॥
सुतापासुनिहि धनिका भीति । सार्वत्रिक ही दिसते रीती ॥ २ ॥
कमलावरचें जैसें पाणी । तैसें जीवित चंचल मानीं ॥
आधि-भुजंगें समस्त लोक । ग्रस्त जाहले करिती शोक ॥ ३ ॥
न करीं धन-जन-यौवनगर्व । काल हरी तें क्षणांत सर्व ॥
मायामय हें अखिल सोडुनी । ब्रह्मपदीं दे मती जोडुनी ॥ ४ ॥
नित्य करीं मनि तत्त्वचिंतन । नश्वरवित्तीं ठेवुं नको मन ॥
क्षणभरि येथें सज्जनसंग । एकचि करितो भवभयभंग ॥ ५ ॥
'असें कवण मी ? अलों कोठुनी' । विचित्र संसाराची सरणी ॥
'स्त्रीपुत्रादिक कोण कुणाचीं ?' । समज करुनि घे बंधो याची ! ॥ ६ ॥
पैसा अडका मिळविशि जोंवरि । सगे सोयरे तुझे तोंवरी ॥
जरा आलिया मागुति देहीं । कोणीही तुज पुसे न गेहीं ॥ ७ ॥
कामक्रोधादिकां निवारीं । 'असें कोण मी ?' मना विचारीं ॥

आत्मज्ञानें विहीन असती । ते नरकांतरिं बुडोनि पचती ॥ ८ ॥
कल्पतरूचें मूल निकेतन । शयन भूमितल, अजिन[1] हि वसन ॥
सर्वपरिग्रह[2] भोग-त्याग । कवणा देई सुख न विराग ॥ ९ ॥
बाल तोंवरी क्रीडनिं दंग । तरुण तोंवरी अनंग-रंग ॥
वृद्धपणीं मग चिंतादीन । ब्रह्म-पदीं नच कोणी लीन ॥ १० ॥
जनन पुनरपी पुनरपि मरण । पुनरपि जननी-जठरीं शयन ॥
संसारीं हे स्फुटतर दोष । त्यांत कसा तुज वाटे तोष ॥ ११ ॥
शत्रु-मित्र-सुत-बंधु-सोयरीं । वैर, मित्रता दोन्ही न करीं ॥
सर्वांभूतीं धरिं तूं समता । इच्छिसि झडकरि जरी ब्रह्मता[3] ॥ १२ ॥
सांज सकाळहि, तशि दिनरात । येती पुनरपि शिशिर-वसंत ॥
काल खेळतो जातें आयु । तरि न सोडितो आशा-वायु ॥ १३ ॥
अंग गळोनी पिकलें मुंड । दंतपंक्तिनें त्यजिलें तुंड ॥
कांपत कांपत करिं धरि दण्ड । तरि न सोडिते आशा पिण्ड ॥ १४ ॥
मी, तूं इतरहि अवघे एक । हा तुज नाहीं हृदयिं विवेक ॥
आत्मरूप हें सगळें पाहीं । भेद सोडुनी दे लवलाहीं ॥ १५ ॥

जटिल

आपणास शिव हा पति मिळावा म्हणून पार्वतीनें हिमालयावर तपश्चर्या चालविली असतां, पार्वतीचें आपणावर खरें प्रेम किती आहे हें पाहण्याकरितां शिवानें एका जटिलाचा म्हणजे जटाधारी तापसाचा वेष धारण करून तिच्या तपोवनात प्रवेश केला, व तिच्याशीं भाषणप्रसंग केला तो या ठिकाणीं वर्णिला आहे.

वाणी प्रौढ मुखीं, जटा शिरिं, धरी पालाश-दंडा[1] करीं ।
दिव्य ब्रह्ममय प्रभा विलसते ज्याच्या शरीरावरी ॥

---

१ चामडें २ मालमत्ता ३ मुक्ति
१ पळस

जाणों आश्रम[2] मूर्तिमंत पहिला[2] ! कृष्णाजिनें[3] झांकिला ।
ऐसा एक युवा गिरीश-तनया[4]-पुण्याश्रमी पातला ॥ १ ॥
आतिथ्यामधिं दक्ष ती गिरिसुता पाहोनि त्या तोषली ।
जाऊनी पुढती प्रणाम करुनी पूजा तिनें अर्पिली ॥
थोर व्यक्ति-विशेषिं आदर बहु दावीतसे प्रीतिनें ।
लोकीं तो अपुल्यासमान असतां हीं वैभवें कीर्तिनें ॥ २ ॥
तेणें तें विधियुक्त पूजन तदा अत्यादरें घेतलें ।
झालासे श्रम दूर हें क्षणभरी बाहेरुनी दाविलें ॥
फेंकी दृष्टि विकार-शून्य मग तो शैलेन्द्र-कन्येवरी ।
शिष्टाचार न सोडितां क्रम-वशें संभाषणातें करी ॥ ३ ॥
होती कीं सुखलभ्य दर्भ समिधा होमादि साधावया ? ।
तीर्थें पार्वति ! आश्रमांत असती सुस्नात कीं व्हावया ? ॥
होतां ताप न अल्पही तप तुझें अश्रांत कीं चाललें ? ।
देहाच्या सम धर्मसाधन दुजें लोकीं नसे चांगलें ॥ ४ ॥
लाक्षाराग[5] नसोनिही विलसतो आरक्त-बिंबापरी ।
ऐसा हा अधरोष्ठ पाहुनि तुझा स्पर्धा मनीं जो करी ! ॥
वारी घालुनियां जया निशिदिनीं त्वां पोषियेलें स्वनां ।
वाढे कीं मृदु-ताम्र-पल्लव सुखें तो या लतांचा अतां ॥ ५ ॥
घेती प्रेमभरें करांतुनि तुझ्या जे दर्भ ओढोनियां ।
ज्यांच्या संभ्रम-युक्त चारु-गमनें चैतन्य[6] भूमीस या ॥
ज्यांचे अक्षि तवाक्षि-साम्य वरितीं होऊनियां चंचळ ।
दृष्टी ठेविशि ना मृगांवरि तयां तूं आपुली प्रेमळ ! ॥ ६ ॥

---

२ ब्रह्मचर्याश्रम ३ काळ्या हरिणाच्या चामड्यानें ४ पार्वती ५ लाखेचा रंग
६ भूमि गजबजून जाते

जेथें सुंदर रम्य रूप दिसतें तेथें नसे दुर्मति ।
ऐसें बोलति तें यथार्थ गमतें माझ्या मना पार्वति ! ॥
बाले, शोभन-दर्शने ! तव असे हें शील नामी किती ! ।
योगी तापसही खरोखरि मनोभावें तया वंदिती ! ॥ ७ ॥

सप्तर्षी गिरिकन्यके ! नमुनियां पुष्पांजली अर्पिती ।
आकाशांत, तयामुळें फुलुनियां होई सुरम्याकृति ॥
तो गंगौघ न तेंवि पावन करी ताता तुझ्या सान्वय ।
जेवीं तीं चरितें तुझीं सुविमलें; हा मन्मनीं निश्चय ॥ ८ ॥

चित्ताचा करुनी निरोध अपुल्या त्वां शांत त्या ठेविलें ।
धर्मा ठेवुनि अर्थ-काम अगदीं दूरीं करीं सारिले ॥
तेणें भाविनि ! शैल-राज-तनये ! धर्मार्थकामांतुनी ।
लोकां केवळ धर्म सौख्यद असे ये आज माझ्या मनीं ॥ ९ ॥

मोठा आदर आज दावुनि जया पूजा तुवां अर्पिली ।
त्या मातें परकीयसा न समजें, शैलेन्द्रजे ! अंतरीं ॥
याचें कारण सुंदरांगि ! वदती ते थोर लोक स्वतां ।
मैत्री सप्त-पदीच होय सुजनामध्यें असें तत्त्वतां ॥ १० ॥

ऐसें सख्यचि आपणामधि अतां उत्पन्न झालें असे ।
त्यायोगें तुज शांति-शालिनि ! गमे कांहीं पुसावें असें ॥
आहें मी द्विज यामुळें चपलता अंगीं स्वभावें वसे ।
देईं उत्तर त्यांत सुंदरि ! जरि गे ! गुप्त कांहीं नसे ॥ ११ ॥

झाला जन्म हिरण्य-गर्भ-कुलिं त्या, तारुण्य-कांती भली ।
त्रैलोक्यांतिल रूप एकवटुनी जाणों तनू जाहली ! ॥
तेवीं आपण होउनी विभवही त्वन्मंदिरीं राहिलें ।
हे चार्वङ्गि ! वदें तपःफल असे याहून कीं आगळें ? ॥ १२ ॥

कांहीं दुःसहसें अनिष्ट घडतां धैर्यान्विता मानिनी ।
स्वेच्छेनें तप साधण्यास असलें उद्युक्त होती जनीं ॥
पाहीं अंतरिं मी विचार करुनी कांहीं इथें हें असें ।
झालें कीं ? परि शैलराज-तनये ! कांहीं दिसेना तसें ॥ १३ ॥

अंगीं यौवन दाटलें असुनियां तूं भूषणें टाकिशी ! ।
शोभे वृद्धपणास वल्कल असें कां नेसुनी बैसशी ॥
तारामंडल आणि इंदु मिरवे जीमाजि तेजें, अशी ।
रात्री होइल सांग योग्य अरुणा सेवावयाला कशी ? ॥ १४ ॥

पाहोनी तव सौम्यदर्शन असें माझ्या मनीं येतसे ।
कीं तूंतें अपमानदुःख अणुही चित्तांत ठावें नसे ॥
थोडीही अवमानना पितृगृहीं होई तुझी कोठुनी ! ।
कोणी धृष्टपणा करील तुजसीं हें संभवेना जनीं ॥ १५ ॥

व्हावा स्वर्ग म्हणोनि उग्र तप हें तूं आचरीशी तरी ।
हा व्यर्थ श्रम ! देवभूमि तुझिया तातप्रदेशांतरीं ॥
किंवा इच्छिसि अंतरीं पति, तरी आयास हा कासया ।
शोधी ग्राहक रत्न ! रत्न कधिं त्या जातें न शोधावया ॥ १६ ॥

हेतु त्वन्मनिंचा स्वयें सुचवितो अत्युष्ण विश्वास हा ।
येई संशय माझिया परि मनीं शैलेंद्र कन्ये ! पहा ॥
येथें त्वत्प्रणयास योग्य असला कोणी दिसेना मला ।
चित्तीं इच्छिसि ज्यास तो न मिळता होईल कैसा तुला ? ॥ १७ ॥

आली पांडुरता मुखीं दिसतसे निस्तेज गंडस्थली ।
लोंबे तीवरि रुक्ष पिंगट जटारूपेंहि केशावली ॥
पाहोनी अनुकंप्य ही स्थिति तुझी जो न द्रवे अंतरीं ।
ऐसा निर्दय पाहिला पति तुवां; हे गोष्ट आहे खरी ॥ १८ ॥

आलीसे नियमव्रतें करुनियां अंगीं तुझ्या क्षामता ।
भूष्यांगां अति-चंड-भानु-किरणीं आली तशी श्यामता ॥
जैशी इन्दुकला दिनीं, तव तनू निस्तेज झाली तशी ।
तीतें पाहुनियां व्यथा सहृदया होणार नाहीं कशी ? ॥ १९ ॥

देहा कष्टविणार तूं किति तरी, पूर्वाश्रमींचे असे ।
माझें संचित पुण्य, घे गिरिसुते ! त्यांतून अर्धें कसें ॥
त्या योगें तुजला मिळो पति जसा तूं इच्छिसी अंतरीं ।
आहे कोण, कसा, तसाचि कुठला तो, सांग आतां तरी ॥ २० ॥

युक्तीनें गुजगोष्ट त्या द्विजवरें या रीतिनें काढिली ।
लज्जेनें परि पार्वती न किमपि प्रत्युत्तरा बोलली ॥
होती एक सखी समीप बसली चातुर्यखाणी भली ।
दृष्टी अंजनशून्य मात्र तिकडे प्रेमें तिनें प्रेरिली ॥ २१ ॥

---

४० बाळकृष्ण अनंत भिडे

हे कवि व ग्रंथकार इ० स० १८७४ सालीं जन्मले. हे जातीचे कोकणस्थ ब्राह्मण. मुंबई युनिव्हर्सिटीची बी. ए. ची पदवी संपादन केल्यावर यानी नोकरी पतकरली व हे मुरुड–जंजिरा येथील हायस्कूलचे हेडमास्तर होते. यांनी संस्कृत व मराठी काव्याचें व विशेषतः मोरोपंताच्या काव्यांचें चांगलें परिशीलन केलें होतें असे दिसतें. हे 'काव्यसंग्रहा' चेही संपादक होते. यांनीं विपुल काव्यरचना केली असून त्यापैकी कांही मासिक पुस्तकांतून प्रसिद्ध झाली आहे. 'फुलांचे झेले' या नांवाचें स्वकृत कवितांचें छोटेखानी पुस्तक यानी प्रसिद्ध केले होतें. यांची कविता संस्कृत-शब्दप्रचुर असूनही सुबोध व सुरस आहे. हे १९२९ सालीं निवर्तले.

तरी सुखकरी खरी दुजि सखी न शांतीपरी !

कलत्र–सुत–मित्र ह्यां प्रबल नेइ काल क्षणें ।
'मदीय. मम, माझि, ' हीं असति अज्ञतालक्षणें ! ॥

अशी पटुनि खूण ये जरि विरक्तता अंतरीं ।
तरी सुखकरी खरी दुजि सखी न शांतीपरी ! ॥ १ ॥

धन क्षणिक हें असे, क्षणिक सर्व पोरें, गुरें ।
घरें, सुखकरें, मनोहर जगत् असे भुंगुरें ! ॥
जरी समजुनी असें मनिं शिरे निराशासुरी ।
तरी सुखकरी खरी दुजि सखी न शांतीपरी ! ॥ २ ॥

न कांहिं धन लाभलें हृदय जाहलें घाबरें ।
घरीं लव न खावया रडति कामिनी लेंकुरें ! ॥
म्हणोनि जरि वाटलें विफळ वांचणें भूवरी ।
तरी सुखकरी खरी दुजि सखी न शांतीपरी ! ॥ ३ ॥

निघोनि सुत दुर्गुणी कुकरणी करोनि जनीं ।
कुळीस मळ लावुनी मिळवि दुर्यशालागुनी ! ॥
तदा कठिण दुःख हें तव मना विदारी जरी ।
तरी सुखकरी खरी दुजि सखी न शांतीपरी ! ॥ ४ ॥

करोनि बहु खर्च तूं पढविलेंस ज्यालागुनी ।
गुणी बनविलें तुवां बहु यदर्थ रे भागुनी ! ॥
निघोनिच कृतघ्न तो तुजासि तुच्छ मानी जरी ।
तरी सुखकरी खरी दुजि सखी न शांतीपरी ! ॥ ५ ॥

अनेक करि ढंग जी अशि मिळेल पत्नी, हितीं ।
नसोन मुळिं दक्ष, ना सुधरते सुयत्नींहि ती ! ॥
गमे म्हणुनि आटली तुज जरी सुखाची झरी ।
तरी सुखकरी खरी दुजि सखी न शांतीपरी ! ॥ ६ ॥

धरोनि मनिं धैर्य तूं कठिण कार्य घेसी करीं ।
परी यश न येउनी उलट ती बसे ठोकरी ! ॥

म्हणोनि भिनली तुझ्या अमित खिन्नता ती उरीं ।
तरी सुखकरी खरी दुजि सखी न शांतीपरी ! ॥ ७ ॥

बघून तुज सद्गुणी अतुल कीर्तिचें भाजन ।
विषाद मनिं मानुनी करिति निंद्य हेवा जन ॥
सखेद मन होउनी तव विटेल तेव्हां जरी ।
तरी सुखकरी खरी दुजि सखी न शांतीपरी ! ॥ ८ ॥

समाज-हित-साधनीं विकळ-दुर्बळोद्धारणीं ।
रमून लढसी जसा प्रबळ शूर योद्धा रणीं ॥
तदा कुतरिं भुंकती भितरिं आड अंगावरी ।
तरी सुखकरी खरी दुजि सखी न शांतीपरी ! ॥ ९ ॥

अभागि विधवा दया उपजवी तुझ्या अंतरीं ।
उदारमति होसि तूं तिस विपत्समुद्रीं तरी ! ॥
म्हणूनि जरि जाचती तुजसि लोक नानापरी ।
तरी सुखकरी खरी दुजि सखी न शांतीपरी ! ॥ १० ॥

सदा निज मतांस तूं प्रकटितोस निःसंशय ।
रुचो न अथवा रुचो जरि जनां पुराणप्रिय ! ॥
सधीर तुज पाहुनी कुणि असा कुचेष्टा करी ।
तरी सुखकरी खरी दुजि सखी न शांतीपरी ! ॥ ११ ॥

धरोनि मनिं नीतिला सरळ मार्ग तो सेवितां ।
सदैव तशि पूजितां हृदयिं सत्यता-देवता ! ॥
कुबुद्धि नर देति हे जरिहि दुःख कांट्यापरी ।
तरी सुखकरी खरी दुजि सखी न शांतीपरी ! ॥ १२ ॥

निशामुख

मना भुलविते निशा-निटिल[१]-राग संध्या शुभा ।
विरक्त मिरवी रवी रुचिर आपुली अंशु[२]-भा ॥

१ कपाळ   २ किरणप्रभा

तया सविधु रोधिती विविध रंग हे अंबुद ।
जणूं स्व-रिपु-बंधना रजनि धाडिते जासुद ॥ १ ॥
क्षणक्षण निजाकृती बदलती घनांच्या घटा ।
क्षणक्षण विलक्षण प्रकटितात रंगच्छटा ॥
रवी गमत या पला क्षिति-ज-संधिला दापला ।
सुवर्णघट तापला जणुं अधोमुख स्थापला ॥ २ ॥
रवि क्षितिज गांठितां दिसतसे जरी चापट ।
सुवर्णकिरणीं विणी तरि घनीं जरीचा पट ॥
बघून पति, पश्चिमा, धरुनि पूजनीं लालसा ।
गुलाल जणुं लालसा उधळिते विनष्टालसा ! ॥ ३ ॥
प्रमोदभर वाटला जणुं नको मतीतें, धवा ।
बघून गत, पद्मिनी म्हणुन कोमती तेधवां ॥
मलूल मग जाहलीं इतरही फुलें मोहक ।
परंतु निशिगंध[3] हा खुलत बांधव-द्रोहक ॥ ४ ॥
निमीलित विलोकुनी कमलिनी-महा-वैभवें ।
सलील कुमुदें मुदें हंसाति नीच पंकोद्भवें ॥
घरांतिलच हे असे कठिण होत भेदे खरे ।
न दे रिपुहि जें, अशांकडुनि तेंहि भें[4] देख रे ॥ ५ ॥
प्रफुल्ल कुसुमांतला सुरस शोषणाऱ्या निका ।
भरार उडणें अजी त्यजिति चंचला मक्षिका ॥
विहंगगण बापुडे, जणुं पडोनियां सांकडें ।
विहार-रति सोडुनी परतती स्व-नीडां-कडे ॥ ६ ॥
नभोमणि लपे रवी, मग कबूतरीं पारवीं ।

---

३ पुष्पविशेष ४ भीति

स्वतांस सभयारवीं लपविलें लतापल्लवीं ॥
विलोलतर खार जी तरुवरी त्वरें संचरे ।
निरुद्यम अतां ठरे, तरु करोनि ती मंच, रे ॥ ७ ॥

फुलांमधिल साखरा चुफुनियां पुरेसा खरा ।
गुडूप फुलपांखरा करिति पंखिच्या पाखरा ॥
स्व-कोटर-विलीन हे विहग थोरले भास्वर ।
तरी मधुनि कावळे करिति धीट, 'काका' स्वर ! ॥ ८ ॥

बिळ त्यजुनि, मूषक प्रकट होय बागेमधीं ।
निशा गणुनियां प्रिया, निरखितो दृढ-प्रेम-धी ॥
'चुचूंचुचु' करी, ठरे अभय वृक्षमूलावरी ।
जरा कुरतडी, क्षणें नजर हा करी बावरी ॥ ९ ॥

चढे चपल-काय[५] तो तरुवरी क्षणार्धांत की ।
पुढें कृति उपक्रमी निवळ घातकी पातकी ॥
फळें रुचिर पोफळें, पनस, नारिकेलादिकें ।
उगा करुनि दंश हा, रिचवि[६] कोंवळीं भूमिके ॥ १० ॥

सबंध दिन टांगला उलट पादपीं व्याकुळ ।
अतां नयन विस्तरी, चळवळी करी वाघुळ ॥
सुदीर्घ पसरोनियां असित आपुले पक्ष तें ।
भरार सफरी करी दळफळाकरा लक्षतें ॥ ११ ॥

असंख्य चिलटें हटें करिति संप्रती वावर ।
पिटाळिलिं तरी पुन्हां बिलगती शरीरावर ॥
'गुगूंगुगुगुगूं' असें गुणगुणोनियां, टोंचितें ।
शिलीवदन[७], चुंबनीं दहनतुल्य वाटोचि तें ॥ १२ ॥

---

५ शरीर ६ पाडी ७ सुईसारखें तीक्ष्ण तोंड

न शंख बरवा तनूवर, न वा विषाणें भलीं।
अशा निघति दुर्बळा हळुच बाहिरीं गोगली ॥
करी किरकिरीस हा रजनिचा किडा सारखा।
जणों जप करीतसे, इतर गोष्टिना पारखा ! ॥ १३ ॥

विलोलगति वाहतो पवन पश्चिमेचा सखा।
घरांत घुसतो जवें धसमुशा मुलासारिखा ! ॥
दिवारजनि दूरचा बडबडे वृथा सागर।
चहाडिस तयाचिया करित वायु 'फूफू'–स्वर ॥ १४ ॥

छळून दुबळ्यांप्रती गणिति कावळे हे मजा।
म्हणून दडल्या दिशां सभय संधिकोटींत ज्या ॥
अशा मुदित बेडक्या टणटणा उड्या मारत्या।
'गुड्रंगुडुडु' बोलत्या, त्वरित होति संचारत्या ॥ १५ ॥

तरूवर करीतसे घुबड घोर 'घूघू'–स्वर।
जया श्रवुनि घेतसे हृदय कांपरें कातर ॥
विचित्रपथ मानवीं धरितसे मनोवृत्ति ते।
स्वकीय समतेस जे सकल वस्तुतें स्थापिते ॥ १६ ॥

सुरक्षित बघूनियां सदट राहती जाळकीं।
मृगी समृग झोंपती सुखित वेढल्या बाळकीं ॥
असे रजनि, तों चुका हरिण हो ! सुखाचा मध।
सकाळ नळिकास्त्र[८] तें अदय मांडितें पारध ! ॥ १७ ॥

न गाढ निजतो परी निजबिळीं ससा कातर।
तयास विविधध्वनी गमति मानसा कातर ॥
जराच डुलकीस घे, उघाडितोच तों चक्षुतें।

---

८ बंदूक

प्रभूस विनवी जणूं तव दया प्रभो ! रक्षु ते ॥ १८ ॥
सुखांत गृहकुक्कुटें करिति गाढनिद्रारती ।
कितीक चुकलीं परी विकळ अंध संचारती ॥
तयांस पकडावया त्वरित धूर्त कोल्हा हले ।
दणाणवि मधून तो क्षिति भयाण कोलाहलें ॥ १९ ॥

नभो-विततमंडळीं स्फुरण पावती तारका ! ।
निशा गगनमंडपा जडित मौक्तिकी हार का ॥
हळूहळुच वर्षती शिशिर हे दंवाचे कण ।
सुधा-कर-करांतले जणुं सुधालवांचे गण ॥ २० ॥

मनोभंग

लौकिक-तृष्णा नको नको ती, मोठेंपण हें पुरे,
वीट ये उत्सव हा ओसरे ॥ ध्रु० ॥

मनुज-स्थिति ही चंचल बुद्बुद वारीवर कीं स्फुरे,
चित्त हें फार तयें बावरे ॥

महत्व-तृष्णा-बीज मनोभू घेई अजि आदरें,
आशा-वारी वर पाझरे;

फुटती नंतर मूळधुमारे; भरुनी मानांकुरें,
रोप तें सुंदरसें भरभरे ॥

भव्य मनोहर तरुवर त्याचा साचा बनला त्वरें,
शोभला मोदरूप मोहरें;

मग तयास येई सुयशःसुम कोमळ ।
मग रसाळ सुखफळ जों येई उज्ज्वळ ॥
तों दुर्विधि शिशिरें हंत ! मांडिला छळ ।
पल्लव गळती, मूळें ढळती, कोमळ सुमगण चुरे ॥
फळ हुके, मग नर मनिं चुरचुरे !

४१ काशीनाथ हरि मोडक

यांचा जन्म इ० स० १८७१ सालीं झाला. हे कवि 'माधवानुज' या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. हे जातीचे कोकणस्थ ब्राह्मण. ठाणें जिल्ह्यांत कल्याण या गांवीं हे डॉक्टरचा धंदा करीत असत. यानीं 'मेघनादवध' या नावाचें एक मोठे काव्य केलें असून तें 'काव्यरत्नावलीत' प्रसिद्ध झालें आहे. हें एका बंगाली काव्याचें रूपातर आहे. शिवाय यांनी विविध विषयावर सुमारें सव्वाशेंवर स्फुट काव्यें केलीं आहेत, व तीं 'मासिक मनोरंजन' वगैरे मासिकातून प्रसिद्ध आहेत. याची भाषा सुबोध, सुरस व प्रौढ आहे. याची कविता प्रासादिक आहे.

मूर्तिकार

दृष्टि फेंकित आपुली सभोंवार । फिरत असतां स्वच्छंद मूर्तिकार ॥
शिला दिसली मार्गांत भव्य त्याला । बघुनि तीतें थांबला मुग्ध झाला ॥ १ ॥

काय द्यावा आकार त्या शिलेला । विचारीं या तो कुशल मग्न झाला ॥
मनीं आकृति काढूनि कल्पनेनें । करी सुस्थिर ती शांत चिंतनानें ॥ २ ॥

करीं एक्या टाकीस धरुनि वेगें । शिलेवर तो आघात करूं लागे ॥
स्व-कर्तव्यीं सं-लग्न चित्त होत । इतर सारें विसरला वस्तुजात ॥ ३ ॥

करायाचें ज्या असे महत्कार्य । वचन त्याचें हें सदा शिरोधार्य ॥
जरी उत्तम वाटतें कार्य व्हावें । स्वकार्यातें सर्वस्व तयें द्यावें ॥ ४ ॥

शिलेवर जे हळुहळू होत घाव । दिसूं लागे सत्वरी तत्प्रभाव ॥
रूप पूर्वीचें जाउनी लयाला । शिला लागे साकार दिसायाला ॥ ५ ॥

दूर सारे जें कृष्णमेघ होती । रम्य तारे चमकती नभःप्रांतीं ॥
शिला-शकलें त्यापरी निघुनि गेलीं । सुभग सत्वर बाहेर मूर्ति आली ॥ ६ ॥

मूर्तिकारें काढिली शिलेंतूनी । मूर्ति सुंदर संपन्न अवयवांनीं ॥
तीस पाहुनि कृतकृत्य मनीं झाला । हर्षरंगीं नाचला ! गृहा गेला ॥ ७ ॥

सफल होतां सद्यत्न मानवाचे । मूढजन जो नच हर्षभरें नाचे ॥
क्षीण त्याचा सकलही लया जाई । कार्य करण्या सामर्थ्य नवें येई ॥ ८॥
त्याच ठायीं मग भक्त एक आला । मूर्ति पाहुनि आनंद तया झाला ॥
रम्य देवालय एक रचुनि तेथें । मूर्ति नेउनि ठेविली तयें हातें ॥ ९ ॥
शिला पूर्वी जी एक रूपहीन । तीस देऊं लागले लोक मान ॥
विजन होती जी भूमि एककालीं । तीच पुण्य-क्षेत्र-भू पुढें झाली ! ॥ १० ॥
क्षुद्र दगडा देवत्व द्यावयाचें । असे मनुजा ! सामर्थ्य तुझें साचें ॥
कसा दीनाहुनि दीन असा होसी ? । मूर्तिकाराचा कां न धडा घेसी ? ॥ ११ ॥
तुझ्या मार्गी जे दगड आड येती । घाव त्यांवर आपुल्या घाल हातीं ॥
काढ त्यांतुन रमणीय दिव्य मूर्ति । करिल मग ती तव सर्व कामपूर्ति ॥ १२ ॥

दीपविसर्जन

करीं आरती घेउनी आर्यबाला । त्वरें पातल्या नर्मदेच्या तटाला ॥
करूनी तयांनी सरित्पूजनाला । प्रवाहीं दिली सोडुनी दीपमाला ॥ १ ॥
अहा काय शोभा वदूं त्या क्षणाची । तृषा शांत झाली मदीयेक्षणाची ॥
तदा अस्तगामी जरी अंशुमाली । मना वाटलें यामिनी काय झाली ॥ २ ॥
सरित्पात्र तें स्वच्छ तैसें विशाल । परी भासलें कीं दुजें अंतराल ॥
तती त्यावरी शोभली दीपकांची । उदेली जणों पंक्ति कीं तारकांची ॥ ३ ॥
जशी अंतरिक्षीं फिरे चंद्रकोर । प्रवाहीं करी चारु नौका विहार ॥
नभीं स्वैर संचारती मेघखंड । जळीं खेळती वीचि तैशा उदंड ॥ ४ ॥
अशी दिव्य शोभा पहातां पहातां । मनीं शांत झालों लया जाय चिंता ॥
क्षणीं सूचली कल्पना एक चित्ता । असे सर्व सृष्टीस जी सारभूता ॥ ५ ॥
दिले सोडुनी दीप जे बालिकांनीं । दिला सारखा वेग सर्वां तयांनीं ॥
तयांची स्थिती तत्क्षणीं भिन्न झाली । वरी दृश्य कोणी कुणी जाय खालीं ॥ ६ ॥

कुणी गुंतुनी राहिले भोंवऱ्यांत । जलौघासवें जाय कोणी वहात ॥
तयांतील कांहीं तटा अन्य गेले । पुढें जाउनी अल्प मागेंच आले ॥७॥
जसे दीप तैसे असंख्यात जीव । प्रभू निर्मितो थोर ज्याचा प्रभाव ॥
तयां सोडुनी देत कालप्रवाहीं । वहाती तदोघासवें सर्व देही ॥ ८ ॥
कुणी रंक होई कुणी होय राजा । दुजा देखणा तो तिजा हीनतेजा ॥
कुणी मूर्ख होई कुणी हो शहाणा । कुणी धैर्यशाली तसा दीनवाणा ॥९॥
तसें कां करावें ? असें मी करीन । वृथा वल्गना मानवाच्या अजाण ॥
स्थितीचा असे किंकर प्राणिमात्र । स्थिती त्या करी पात्र किंवा अपात्र॥१०
जरी राहिलें नर्मदातीर दूर । जरी आज बाला न माझ्या समोर ॥
स्मरोनी तरी दीप-सर्ग-प्रसंग । झणीं हर्षयोगें भरे अंतरंग ॥ ११ ॥

प्रेम

(अर्ध तनू वारुळीं बुडाली० या चालीवर)

अखिल विश्व हें कां न दिसे मग शून्य वनाच्या परी ।
गेलें प्रेम लयाला जरी ॥ ध्रु० ॥
या विश्वाचें जीवित केवळ चाले प्रेमावरी ।
संसृति प्रेम सुखाची करी ॥
स्वरूप त्याचें वर्णायातें शक्त नसे वैखरी ।
तयाची मूर्ति न दृग्गोचरी ॥
॥ चाल ॥ त्याचा संभव कोठें असे ।
स्थानीं कुठल्या केव्हां वसे—
अतर्क्य सकलां असुनी ज्याची खूण पटे अंतरी ॥ १ ॥
तेजोराशी दिनमणि उगवे गगनी प्रेमामुळें ।
तडागीं पंकज तैसें फुलें ॥
चंद्र पाहुनी पयोनिधीला भरतें कीं येतसे ।

तैसा कांतमणी द्रवतसे ॥
॥ चाल ॥ याचें कारण नाहीं दुजें ।
एका प्रेमाविण गूढ जें ॥
परंतु ज्यानें मोहित केली सारी दुनिया खरी ॥ २ ॥
स्फूर्ति-तरंगीं चित्त कवीचें उंच खळाळे किती ।
कल्पना दिव्य अती नाचती ॥
वृत्ति तयाच्या प्रसन्न होतां पद्यें वदनांतुनी ।
भराभर बाहिर येती जनीं ॥
॥ चाल ॥ मंजुळ मुरलीचा तो ध्वनी ।
सुंदर चित्रांची रेखणी ॥
केविं होतसे आश्रय नसतां प्रेमाचा! पळभरी ॥ ३ ॥
दिव्य प्रेमा! शुद्ध प्रेमा! सकल सुखाच्या घरा ।
मातें केवळ तूं आसरा ॥
काळ कंठितों कृपेमुळें तव एकाकी काननीं ।
दूर मी बंधु मित्र सोडुनी ॥
॥ चाल ॥ तूं कंटकशय्येवरी ।
पसरुनी मखमालचि साजिरी ॥
विषम विषासम भवास देसी अमृताची माधुरी ॥ ४ ॥

स्मृतिचित्र

पदः-(चालः-अर्धतनू वारुळीं०)

स्मरतो मज तो प्रसंग अजुनी दिन बहु झाले जरी ।
नको तें स्मरण तयाचें परी ॥ ध्रु० ॥
बाळपणीं मी सहज मजेनें गेलों एक्या दिनीं ।
फिराया स्वच्छंदें उपवनीं ॥

दिसली तेव्हां प्रभात-वेला प्रसन्न नयनां किती ।
विहंगम मंजुल आलापिती ॥
दिनकर-संगें दिसे रंगली पूर्व-दिशा सुंदरी ।
लोचना रूप जियेचें हरी ॥
॥ चाल ॥ झाल्या कुसुमित नाना लता ।
होता मंदानिल वाहता ॥
परिमल पूरित सेवुनि ज्यातें मन मोदातें वरी ॥ १ ॥
उद्यानीं मी वेंचित असतां प्रफुल्ल सुंदर फुलें ।
सहसा एक नरा देखिलें ॥
उग्र तयाचें रूप पाहुनी उपजे भीती मनीं ।
सुटला कंप शरीरा क्षणीं ॥
पाहुनि मातें वदे 'बालका ! मज भीसी कासया ।
हें घे पुस्तक खेळावया ' ॥
॥ चाल ॥ ऐसें सस्मित वच बोलुनी ।
हस्तीं पुस्तक मम देउनी ॥
दृष्टिपुढुनि मम नर तो झाला अंतर्हित सत्वरी ॥ २ ॥
रम्य रेखिलीं होतीं चित्रें पशुपक्ष्यांचीं वरी ।
मुद्रिलें होतें हेमाक्षरीं ॥
आशा, विभव, प्रीति, संपदा यांवरि होते धडे ।
पुस्तकीं लिहिलेले रोकडे ॥
हर्षभरें मी नाचत गेलों सदना तें घेउनी ।
त्याजला नीट दिलें ठेउनी ॥
॥ चाल ॥ गेले वत्सर कांहीं पुढें ।
दृष्टिस एके दिवशीं पडे ॥
पुस्तक तें मी औत्सुक्यानें धरिलें अपुल्या करीं ॥ ३ ॥

सुरम्य चित्रें कुरूप दिसलीं, गेलीं तीं अक्षरें ।
मागें पुस्तक कोरें उरे ! ॥
आशा, विभव, प्रीति, संपदा, सुदिव्य यांचे धडे ।
गेले विलयाला बापुडे ॥
एकवार जें कारण झालें सुखवाया लोचना ।
उपजवी उलटी तें भावना ॥
॥ चाल ॥ झालों खिन्न बहू मी मनीं ।
बोललों आणुनि जल लोचनीं ॥
क्रूरा ! काळा ! असे तुझी ही कठोर करणी खरी ॥ ४ ॥
असती बाल्यीं उड्या मनाच्या उंच अहाहा ! किती ।
बेतही नित्य नवे चालती ॥
वाटे विक्रम करुनि कीर्तितें धरुनी आणूं घरा ।
इंदिरा सकल सुखाचा झरा ॥
सकल जगातें वदावयातें लावूं कीं हा खरा ।
जन्मला धन्य जगीं मोहरा ॥
॥ चाल ॥ जातां बाल्यदशा ती दुरी ।
उलटा अनुभव येई परी ॥
दुःख निराशा यांचा पगडा बैसे हृदयावरी ! ॥ ५ ॥

तीन वृत्ति

जाई मी फिरण्यास नाद म्हणुनी, कोठें तरी एकला ।
जातां एक दिनीं बकूल तरु मी मार्गामधीं देखिला ॥
नक्षत्रें गगनीं जशीं चमकती नाना अपारद्युति ।
होतीं भूमिवरी फुलें पसरली मागें पुढें भोंवतीं ॥ १ ॥
होती वेळ सकाळची, कितितरी आनंददायी मना ।
भासे तें जग जीर्णता त्यजुनियां तारुण्य घे कीं पुन्हां ॥

पुष्पांचा सुटला सुगंध पसरी चौफेर वायू जया ।
सेवाया बसलों तदा तरुतलीं मी शांत चित्तें तया ॥ २ ॥

त्या उन्मादक सौरभें हरिखुनी मी गुंग झालों मनीं ।
माझें भान मला उरे न, न कळे स्वर्गीं असें वा वनीं ॥
वेंचायास फुलें करांत परड्या घेवोनि तों सत्वरी ।
आल्या तीन मुली, पदध्वनि मला जागा तयांचा करी ॥ ३ ॥

आहा ! त्या वनदेवतास्त्र अथवा दिव्यांगना, ना मुली ।
त्यांचा संभव होय काय न कळे किंवा रमेच्या कुळीं ॥
त्यांच्या कोमल मुग्ध रम्य बघुनी रूपा गमे अंतरीं ।
आल्या नूतन कल्प-वृक्ष-कलिका स्वर्गांतुनी भूवरी ॥ ४ ॥

एकीनें परिधानलें[1] धवलसें दुग्धापरी अंबर ।
नेसे दाडिमरक्त[2] वस्त्र दुसरी, अत्यंत चेतोहर ॥
आली कज्जलकृष्ण रम्य तिसरी लेऊनि बाला पट ।
त्यांचा संगम पाहतां स्थलचि तें भासे त्रिवेणीतट ॥ ५ ॥

एकीमागुनि एक त्या तरुतलीं वेंचीत होत्या फुलें ।
पुष्पें कोमल फार, मंद म्हणुनी त्या टाकिती पाउलें ॥
होत्या हांसत, गातही मधुनियां गाणें कुणी मंजुळ ।
त्यांच्या सुस्वरसंगमा परिसुनी मच्चित्त हो विव्हळ ॥ ६ ॥

बालांनीं परड्यांतुनी जमविलीं ताजीं फुलें सुंदर ।
नेत्रीं बाष्प तसे नवे चमकती बिंदू हिमाचे वर ॥
बोले एक दुजीस " ही तुजहुनी माझीं पहा गे किती " ।
" यांचें तूं करणार काय ? " पुसती त्या एकमेकींप्रती ॥ ७ ॥
" यांचा हार रचूनि मी प्रभुपदीं वाहीन भावें तया " ।

---

१ परिधान केलें २ डाळिंबी रंगाचें

"पुष्पांचा रमणीय गुच्छ करुनी अर्पीन नाथा प्रिया" ॥
"वेणी गुंफुनियां मनोहर करीं घालीन मी कुंतलीं"।
एकीमागुनि एक बोलत असें, तेथोनि गेल्या मुली ॥ ८ ॥

बाला तें स्थळ सोडुनी अपुलिया गेहांस गेल्यावरी ।
त्यांच्या उक्तिवरी विचार करण्या मी लागलों अन्तरीं ॥
'पुष्पें एकच वेंचिलीं तरुतळीं होतीं तिघींहीं जर ।
कां त्यांच्या उपयोजनेंत पडलें मोठें असें अन्तर ?' ॥ ९ ॥

सृष्टी ही त्रिगुणात्मका, वदत हा सिद्धान्त आले मुनी ।
त्याचा प्रत्यय आज ये मज पुरा त्या बालिका पाहुनी ॥
होती सात्विक वृत्तिची प्रभुपदीं अर्पीतसे जी फुलां ।
देवा भक्तिसमर्पणाविण न जी अन्या धरी हेतुला ॥ १० ॥

बाला राजस वृत्तिची प्रियकरा जी गुच्छ अर्पीतसे ।
प्रेमाचें प्रतिदान नाथ वितरो, हेतू मनींचा असे ॥
होती तामस जी वदे, 'गुफुनि मी घालीन वेणी शिरीं' ।
स्वार्थावांचुनि कोणता न दुसरा हेतू तिच्या अन्तरीं ॥ ११ ॥

त्यांचे वेषहि वृत्तिसूचक असे होते, कसे ते पहा ।
सत्वा श्वेत रुचे, रजा अरुण, तो काळा तमातें अहा ! ॥
ज्याची वृत्ति जशी तशींच घडती कार्यें तयाहातुनी ।
हें तों सत्य असे सनातन परी मीं जाणिलें त्या क्षणीं ॥ १२ ॥

मी ज्या ज्या समयीं बकूल-तरुतें पाहीं, वनीं हिंडतां ।
येती मन्नयनांपुढें झडकरी बाला तिन्ही तत्त्वतां ॥
त्यांनीं जें कृतिनें मला शिकविलें तें तत्त्व मातें स्मरे ।
'सृष्टि ही त्रिगुणात्मका, मनुज हा वृत्ती तसा वावरे' ॥ १३ ॥

---

४२ विद्याधर वामन भिडे

हे कवि इ० स० १८६१ या वर्षी जन्मले. हे जातीचे कोकणस्थ ब्राह्मण. मुंबई युनिव्हर्सिटीची बी. ए. ची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर शाळाखात्यांत यांनी नोकरी धरिली. हल्लीं ते पुणें येथे पेन्शनर आहेत. त्यानीं काव्यरचना पुष्कळ केली आहे. त्यांची भाषा प्रौढ परंतु अत्यंत संस्कृतप्रचुर असून स्थळविशेषीं क्लिष्टही आहे. याची कविता चांगली बोधपर व क्वचित् विनोदी आहे.

पक्कपंडित

सोडोनियां निज-पुरा-प्रति विप्र तीन ।
वित्तार्थ अन्य नगराप्रति वित्तहीन ॥
पाथेय[1] बांधुनि पटांत सवें निघाले ।
संभाषणें श्रम तदीय पथीं निमाले ॥ १ ॥

मंत्र श्रुति-स्मृति-पुराण-कला-कलाप- ।
पारंगतत्त्व-यश मेळवुनी दुराप[2] ॥
झाले बृहस्पति-समान जनांत मान्य ।
त्यांचेपरी निपुण तेचि जगांत, नान्य ॥ २ ॥

विद्वच्छिरोमणि तरी कमला[3] तयांस ।
दावी न सुंदर अशा अपुल्या मुखास ॥
देखों असें सतत कीं विबुधांस लोकीं ।
लक्ष्मी प्रसन्न नयनें न कधीं विलोकी ॥ ३ ॥

ठावें तयां कनक पीत जशी हरिद्रा ।
नेत्रीं दिसे कनक त्यां न कधीं दरिद्रां ॥

---

१ प्रवासाची सामुग्री   २ मिळविण्यास कठीण   ३ लक्ष्मी

देशाटनें कनक तें मिळवावयाला ।
जावें असा मनिं तदीय विचार आला ॥ ४ ॥
चंड, प्रचंड, परिचंड अशीं सु-वर्ण ।
नांवें तदीय बहु तोषवितात कर्ण ॥
नामाक्षरानुमित पंडितता तयांची ।
ग्रंथावलोकन-विक-स्वर-रूप[४] साची ॥ ५ ॥
होती वनांतुनि अरुंद तदीय वाट ।
तीभोंवतीं उगवले तरुखंड दाट ॥
वल्ली तिथें कठिन-रज्जु-समान-सार[५] ।
देती सदैव पथिकांप्रति कष्ट फार ॥ ६ ॥
आला रवी गगन-मध्य-पदासि जेव्हां ।
हे तीन पांथ थकले अतिमात्र तेव्हां ॥
विश्रांति-सौख्य मग ते मिळवावयाला ।
प्रच्छाय-रम्य तरुच्या बसले तलाला ॥ ७ ॥
अभ्याश-वर्ति[६] मधुरोदक पल्वलासी ।
जावोनियां मग तयीं चरणां करांसी ॥
प्रक्षाळिलें, फिरुनियां तरुच्या तळाला ।
आले तिघे; श्रम तदीय तदा गळाला ॥ ८ ॥
पाथेय सोडुनि पटांतुनि खावयाला ।
ते बैसले, मधुर तें गमलें तयांला ॥
जिव्हा कदन्नहि सुधेपरि गोड मानी ।
भागे यदा नर उदंड तनु-श्रमांनीं ॥ ९ ॥
पाथेय खाउनि तयां बहु तोष झाला ।

---

४ केवळ पुस्तकी विद्या, असा भाव ५ बल ६ जवळच असलेल्या

कांतार-संचरण-ज[७] श्रमही निमाला ॥
आरंभिलें मग तयीं विविध प्रकारें- ।
संभाषणा; विषय गोड तयांसि सारे ॥ १० ॥

आसन्न-देश-गत देखुनि कीकसांतें[८] ।
बोले सदर्प वच चंड सुहृद्द्वयातें ॥
"अभ्यस्त मंत्रबल दाखवितों पहा हें ।
माझेपरी कवण मंत्रबलासि वाहे ? ॥ ११ ॥

ही कीकसें हरि-शरीर-गतें, तयाचें- ।
देहावसान घडलें शिशिरांत साचें ॥
हें मंत्र-योग-पटुता मज जाणवीते ।
म्यां त्या जरी बधितलें न कधीं हरीतें ॥ १२ ॥

मन्मन्त्र-योग-बल दाखवुनी तुम्हांतें ।
आश्चर्य वाटविन जोडुनि कीकसांतें ॥
कंकाल अस्थि जुळवूनि करीन आतां ।
मी लाविल्याविण तयांसि मदीय हातां" ॥ १३ ॥

ऐसें वदोन जल घे मग चंड हातीं, ।
त्याचा प्रचंड, परिचंड विधी पहाती ॥
मंत्राक्षरें मग तयें प्रबलें मुखानें- ।
उच्चारिलीं, बल दिलें सलिला तयानें ॥ १४ ॥

हें मंत्र-पूत जल सिंचियलें तयानें ।
अस्थींवरी वदुनि मंत्र-वचा मुखानें ॥
कंकालरूप धरिलें हरि-कीकसांनीं ।
तो चंड शक्ति अपुली मग फार वानी ॥ १५ ॥

---

७ वनात फिरण्यामुळें झालेला ८ हाडाचा सापळा

" माझेपरी कवण मर्त्य समर्थ आहे ? ।
माझे परी कवण मंत्रबलासि वाहे ? ॥
मीं लाविल्याविण करा हरि-कीकसांतें ।
तीं जोडिलीं, बल मदीय अहो ! पहा तें " ॥ १६ ॥

दर्पोक्ति ही परिसुनी वदला प्रचंड ।
तारस्वरें, उठुनि ठोकुनि बाहुदंड ॥
" मच्छक्ति बाढतर सत्य तुझ्या परीस ।
मांसोपपन्न करितों बघ ह्या हरीस " ॥ १७ ॥

बोले प्रचंड वच हें, मग अल्प तोय ।
घेऊनि मंत्रपठनांत निमग्न होय ॥
तोयें तदा मिळविलें बल मंत्रजन्य ।
मानी प्रचंड अपणासि अतीव धन्य ॥ १८ ॥

हें पंजरावरि तयें जल सिंचियेलें ।
मांसोपपन्न निमिषांत तयासि केलें ॥
चर्मेंहि आवृत मृगेंद्र-शरीर झालें ।
तें ठाकलें भुवि उभें, परि तें न हाले ॥ १९ ॥

हर्यक्ष उग्रतनु तो उभला विशाल ।
वायु-प्रवाह-परि-कंपित-केश-जाल ॥
त्यातें प्रचंड अवलोकुनि फार हर्षें ।
मानी स्वतास अति धन्य बलप्रकर्षें ॥ २० ॥

मित्रांस दावुनि मृगेंद्र स-मांस-चर्म ।
वर्णी प्रचंड निज अद्भुतरूप कर्म ॥
" माझेंचि मंत्रनिपुणत्व जनांत मान्य- ।
होईल, सत्य मजसा भुवनांत नान्य " ॥ २१ ॥

ह्या दर्प-गर्भ न वचा परिचंड साहे ।
बोले, "तुम्हांपरिस मद्बल थोर आहे ॥
प्राणोपपन्न मृगराज करावयाला ।
मी शक्त, हें उघड दाखवितों तुम्हांला" ॥ २२ ॥

बोलोनि हें वच, जला परिचंड हातीं- ।
घे, तत्सुहृद्द्वय तदीय विधी पहाती ॥
मंत्रोद्भवें जल बलें उपपन्न केलें ।
तेव्हां, तयें मग हरीवरि सिंचियेलें ॥ २३ ॥

आश्चर्य हें मग घडे अतिमात्र, तोय- ।
स्पर्शें मृगेंद्र असुंनीं उपपन्न होय ॥
तो सासु[९] पाहुन तदा परिचंड हर्षे ।
केकी[१०] जसा घन-घटा-नव-वारि-वर्षें ॥ २४ ॥

वात्याख्याहत[११]-पयोधि-रवा-समान ।
तो गर्जना हरि करी उभवोनि मान ॥
पांथ-त्रय-श्रुति-वरी बसवूनि टाळी ।
ती गर्जना सकल तद्धृतिही पिटाळी ॥ २५ ॥

गुंजाफलोपम विलोचन शोणवर्ण[१२] ।
प्रेरोनि चंचल तदा, उभवोनि कर्ण ॥
वांसोनि तीक्ष्ण-रद आनन अध्वनींना[१३] ।
तो श्वापदेंद्र भिववी अतिमात्र दीनां ॥ २६ ॥

पांथांवरी मग मृगाधिप झेंप घाली ।
पाडी तयां बल-लवें निमिषांत खालीं ॥

---

९ सजीव १० मयूर ११ खवळलेल्या समुद्राच्या गर्जनेप्रमाणें १२ रक्तवर्ण
१३ प्रवाशाना

ज्याचा गजावलि-विमर्दन नित्य खेळ ।
लागे मनुष्यहननीं न तयासि वेळ ॥ २७ ॥
चंड, प्रचंड, परिचंड मृगाधिपानें ।
केले विदीर्णतनु; तद्बल तें न सानें ॥
हा हंत ! त्या क्षणिंच दंडित ते निमाले ।
ते जीर्ण त्या पशुचिया जठरांत झाले ॥ २८ ॥
हा हंत ! मन्त्रपटु पंडित ते निमाले ! ! ।
पांडित्यही विफल सर्व तदीय झालें ॥
हो ज्ञान निष्फल सखा न जया विवेक, ।
तें क्लेश देइल सदैव नरा अनेक ॥ २९ ॥
ज्ञानावलिप्त[14] नर देखतसों, स्वशर्मा ।
जे स्वप्रिया, बुडविती स्वजना, स्वधर्मा ॥
त्यांचा धरोनि हृदयांत असा दुरन्त ।
जागो सदैव सदसन्मननांत[15] सन्त ॥ ३० ॥

'पक्कपंडित' कथा मनोरमा । वामनात्मज मिळावया शमा ॥
हे रची; स-शम त्या करो हरी ! । अन्य काम हृदयीं न तो धरी ॥३१॥

---

४३ दत्तात्रय कोंडो घाटे

जन्मः–इ० स० १८७५, मृत्युः–इ० स० १८९९

आधुनिक कविमंडळांत हें एक सुंदर कविरत्न चमकून गेले. हे जातीचे मराठे असून, मुंबई युनिव्हर्सिटीचे बी. ए. होते. यांनीं पुष्कळ लहान लहान काव्यें केलीं आहेत. यांची भाषा सरस व प्रौढ आहे. यांच्या कवितेंत प्रसाद विशेष असून करुण-रस व उद्विग्नता यांची छटा ठिकठिकाणीं आढळते. निर्घृण काळानें यांच्या रसाळ

---

१४ ज्ञानानें गर्विष्ठ   १५ सारासार विचारांत

वाणीचा मराठी वाङ्मयास अधिक लाभ घेऊं दिला नाही ही मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट आहे !

तरुवरा

क्षुद्र बुद्धिनें अवगणिलें तरि थोर करी उपकृती ।
दिसते तीच मला तव रिती ॥
कितीक वेळां जवळुनि गेलों, नाहिं पाहिलें तुला ।
मनीं तो राग न तूं मानिला ॥
विहंग-वदनें हका मारिल्या, जवळि न आलों तरी ।
धरिला राग न तो अंतरीं ॥
अपराध्यावरतींही करिती सन्त दया अक्षय ।
दिसतो तोच तुझा निश्चय ॥
जलवृष्टीनें भिजलों आलों जवळ तुझ्या तरुवरा ।
दिला तूं प्रेमानें आसरा ॥
संकटसमयीं सहाय्य करिती सन्त सुजन-दुर्जनां ।
नाहीं भेद मनीं सज्जना ॥
शाखा-कर पसरुनी तयांच्या खालीं मज घेतलें ।
सुतासम स्नेहें सांभाळिलें ॥
फेडुं कसा उपकार तुझा मी दुर्बळ न कळे मला ।
अर्पितों पद्यसुमन हें तुला ॥

दुःखिताचे उद्गार

सुटलासी दीन अनाथा । धरिलेंसी मृत्यूपंथा ॥ शेवटीं ॥ १ ॥
संपला येथला वास । सरला तव आयुप्रवास ॥ शेवटीं ॥ २ ॥
दारिद्र्यदशा तनुसंगें । येथेंच राहिली मागें ॥ यापुढें ॥ ३ ॥
तुज तीव्र रवीचा ताप । मावळला आपोआप ॥ यापुढें ॥ ४ ॥

तुज अदय हिंवाचें वारें । झोंबेल कधींहि न बा रे ॥ यापुढें ॥ ५ ॥
घनवृष्टि पुन्हा येथील । कधिंही न तुला भिजवील ॥ यापुढें ॥ ६ ॥
हंसतील न आतां धनिक । छळितील न निर्दय लोक ॥ यापुढें ॥ ७ ॥
वसनाची न करीं चिंता । झालास दिव्य तूं आतां ॥ यापुढें ॥ ८ ॥
गेलास करुनि अन्नान्न । करिं आतां अमृतपान ॥ यापुढें ॥ ९ ॥
हरल्या तव आधिव्याधि । टळल्या तव सर्व उपाधी ॥ यापुढें ॥ १० ॥
बहुमान तसा अपमान । तुज आतां सर्व समान ॥ यापुढें ॥ ११ ॥
तनुविकार येथिल सारे । येथेंच राहिले बा रे ॥ यापुढें ॥ १२ ॥
गेलास खऱ्या सुखधामा । घे आतां चिर विश्रामा ॥ यापुढें ॥ १३ ॥
अशनाविण वसनावीण । गेलास अम्हां त्यागून ॥ त्रासुनी ॥ १४ ॥
सांगशील ना सुरभुवनीं । किती निर्दय आम्ही प्राणी ॥ येथले ॥ १५ ॥
प्रेमाचें मोल कुणाला । ठाऊक नसे आम्हांला ॥ सांग तूं ॥ १६ ॥
बा सांग सुखानें कांही । मज आतां बघवत नाहीं ॥ ही दशा ॥ १७ ॥
चाललों तरी सखया मी । भेटेन तुला निजधामीं ॥ लवकरी ॥ १८ ॥

प्रभात

प्रभात झाला रवी उदेला ऊठ उशिर झाला ।
प्रेमळभावें सरळ मनानें वंदिं जगत्पाला ॥ १ ॥
दहिंवर पडलें मौक्तिक-वृष्टी जणुं भूवर झाली ।
प्रेम-रंग-रंगित ही स्मित-मुखि पूर्व दिशा खुलली ॥ २ ॥
मंदमंद मधुगंधि समीरण येती भेटाया ।
आलिंगुनि सांगती 'काळ हा दवडुं नको वांया' ॥ ३ ॥
हास्यवदन ही सुमन-मंडळी उठुनि उषःकाली ।
दहिंवर-तोयें जणुं कां प्रातःस्नान करित बसली ॥ ४ ॥
प्रसन्न-वदना वन-लक्ष्मी ही शुचिर्भूत दिसते ।
नानाविध नव पल्लव वाहुनि देवपुजा करिते ॥ ५ ॥

तरुवर उठले, प्रफुल्ल झाले, आनंदें डुलती ।
तन्मय होउनि मानस-पूजा जणुं कां हे करिती ॥ ६ ॥
विहंग उठले गाउं लागले तरुवरि केव्हांचे ।
मंजुळ-वाणी ऐक, जणूं हे गायक स्वर्गींचे ॥ ७ ॥
गगन-विहारी खग वैतालिक वायूवरि बसुनी ।
प्रभुगुण गाती उंच अंबरीं तल्लिन होऊनी ॥ ८ ॥
खळखळ वाहत लगबग येती तटिनी गिरिवरुनी ।
देवदर्शना जणूं चालल्या भाविक या तरुणी ॥ ९ ॥
तरुवसनावृत तुंग पुरातन पर्वत हे दिसती ।
वल्कल-धारी आद्यऋषी जणुं ध्यान धरुनि बसती ॥ १० ॥
जिकडे तिकडे मंगलमय हें भूमंडळ दिसतें ।
ऊठ मानवा आळिव प्रभुला जाई शरण त्यातें ॥ ११ ॥

घारीस उद्देशून

अमर्याद हा व्योमसिंधू गभीर । मधें चालली घार ही नाव धीर ॥
अशी उंच ही एकटी संचरे कां । पुसाव्या हिला सर्व येथून शंका ॥ १ ॥
जगाचा भला थोरला हा पसारा । तुला वाटला काय निःसार सारा ॥
म्हणोनी अम्हां सोडुनी भूमिभागीं । सदा हिंडसी उंच आकाशमार्गीं ॥ २ ॥
खरें प्रेम नाहीं, खरा स्नेह नाहीं । दया लेश माया नसे येथ कांहीं ॥
असें वाटलें काय बाई तुला गे । म्हणोनी तुला अंबरीं गोड लागे ॥ ३ ॥
जयानें तुझें प्रेम चोरूनि नेलें । तुला एकलें खालतीं सोडियेलें ॥
तया वल्लभा अंबरीं शोधण्यातें । निघालीस कां सांग बाई खरें तें ॥ ४ ॥
गतप्राण झालीं तुझीं काय बाळें । तुला वाटलें प्राण त्यांचे उडाले ॥
म्हणोनी पुन्हां त्यांस आणावयाला । नभीं हिंडसी काय वेडे कशाला ॥ ५ ॥

जयानें तुझी निर्मिली पक्षिकाया । दिली अंबरीं शक्ति तूतें उडाया ॥
तुला जो सदा पोषितो वाढवीतो । नभीं शोधिसी काय बाई विधी तो ॥ ६ ॥
जगा त्रासुनी लोक संन्यास घेती । घरा सोडुनी वास रानीं करीती ॥
परी रानही सोडिलें दूर खालीं । विरक्ती कशानें तुला पूर्ण आली ॥ ७ ॥
जगाचा तुला वीट आला कशानें । मला गूढ सांगे, तुझ्या संगतीनें ॥
नको येथलें प्रेम खोटें क्षणाचें । गडे दाव जें सत्य, जें शाश्वतीचें ॥ ८ ॥

निज नीज माझ्या बाळा !

चाल—सुतार निर्गुणिचे तुजसाठीं आणवीले

बा नीज गडे नीज गडे लडिवाळा ।
निज नीज माझ्या बाळा ॥ ध्रु० ॥
रवि गेला रे सोडुनि आकाशाला ।
धन जैसें दुर्भाग्याला ॥
अंधार वसे चोंहिकडे गगनांत ।
गरिबाच्या जेंवि मनांत ॥
बघ थकुनि कसा निजला हा इहलोक ।
मम आशा जेंवि अनेक ॥
॥ चाल ॥ खडबड हे उंदिर करिती ।
कण शोधायातें फिरती ॥
परि अंतीं निराश होती ॥
लवकरि हेही सोडितील सदनाला ।
गणगोत जसें अपणाला ॥ १ ॥
बहु दिवसांच्या जुन्या कुडाच्या भिंती ।
कुजुनी त्यां भोकें पडती ॥
त्यांमधुनी त्या दाखविती जगताला ।

दारिद्र्य आपुलें बाळा ॥
हें कळकीचें जीर्ण मोडकें दार ।
करकरकर वाजे फार ॥
हें दुःखानें कण्हुनि कथी लोकांला ।
दारिद्र्य आपुलें बाळा ॥
॥ चाल ॥ वाहतो फटींतुनि वारा ।
सुकवीतो अश्रूधारा ॥
तुज नीज म्हणे सुकुमारा ॥
हा सूर धरी माझ्या या गीताला ।
निज नीज माझ्या बाळा ॥ २ ॥
जोंवरतीं हें जीर्ण झोंपडें आपुलें ।
दैवानें नाहीं पडलें ॥
तोंवरतीं तूं झोंप घेत जा बाळा ।
काळजी पुढें देवाला ॥
जोंवरतीं या कुडींत राहिल प्राण ।
तोंवरि तुज संगोपीन ॥
तदनंतरची करूं नको तूं चिंता ।
नारायण तुजला त्राता ॥
॥ चाल ॥ दारिद्र्या चोरिल कोण ? ।
आकाशा पाडिल कोण ? ॥
दिग्वसना फाडिल कोण ? ॥
त्रैलोक्यपती आतां त्राता तुजला ।
निज नीज माझ्या बाळा ॥ ३ ॥
तुज जन्म दिला सार्थक नाहीं केलें ।
तुज कांहिं न मी ठेवीलें ॥

तुज कोणि नसे, छाया तुज आकाश।
धन दारिद्र्याची रास ॥
या दाहि दिशा वस्त्र तुला सुकुमारा।
गृह निर्जन रानीं थारा ॥
तुज ज्ञान नसे अज्ञानाविण कांहीं।
भिक्षेविण धंदा नाहीं ॥
॥ चाल ॥ तरि सोडुं नको सत्याला।
धन अक्षय तेंच जिवाला ॥
भावें भज दीनदयाळा ॥
मग रक्षिल तो करुणासागर तुजला।
निज नीज माझ्या बाळा ॥ ४ ॥

कोकिलकूजित

प्रातःकालीं कुणी कोकिला तरुशिखरीं बैसुनी।
उंच स्वरानें सांगुं लागली जगतालागूनी ॥ १ ॥
वसंतरायें आज्ञा देउनि मजला पाठविलें।
राजदूति मी आज्ञा त्याची सांगाया आलें ॥ २ ॥
वसंतराया येइल आतां तुम्हां भेटाया।
राजदर्शना सज्ज रहावें आलें सांगाया ॥ ३ ॥
अलंकार भूषणें लेउनी तनुला सजवावें।
सुहास्यवदनें चतुर खगांनीं सामोरें जावें ॥ ४ ॥
बालतृणाचे रम्य गालिचे वनांत पसरावे।
विविध फुलांचे सडे तरूंनीं मार्गी घालावे ॥ ५ ॥
प्रफुल्ल सुमनें हातिं घेउनी लतिकांनीं रहावें।
मंद सुगंधित शीतल अनिलें वनीं संचरावें ॥ ६ ॥

तन्वंगी सरितांनीं प्रेमें नाचावें गावें ।
तुंग गिरींनीं वसंतवैभव जगता दावावें ॥ ७ ॥
मिलिंद-बंदीजनीं त्यापुढें पथिं ललकारावें ।
विहंग-वैतालिकें तरुवरी स्तुतिपाठा गावें ॥ ८ ॥
ताल-तरूनें छत्र, कीचकें चामर ढाळावें ।
तरु-लतिकांनीं विनयें वांकुनि राया वंदावें ॥ ९ ॥
बाल-रवीनें अरुण-गुलाला गगनीं फेंकावें ।
विकसित सुमनीं रायावरि मकरंदा उधळावें ॥ १० ॥
दिगंगनांनी दहिंवर सिंचुनि स्नाना घालावें ।
उपवन-श्रीनें वस्त्राभरणें राया सजवावें ॥ ११ ॥
वनदेवींनीं षड्रसयुत फल-भोजन घालावें ।
सरोवरांनी कमल-सुगंधी जल प्याया द्यावें ॥ १२ ॥
मदनोद्यानीं उंच आसनीं राया बसवावें ।
वृक्ष-वल्लरी मिळुनी मंगल-पूजन साधावें ॥ १३ ॥
वनीं येउनी कविंनीं कोकिल-कूजित ऐकावें ।
हा बघ आला वसंत कविते, त्यातें वर्णावें ॥ १४ ॥

बघसी अंत किती राजसे !

(कवितेस उद्देशून)

जिकडे तिकडे जगांत सारें प्रेम सांचलें दिसे ।
तयाविण कोठें कांहीं नसे ॥
प्रवाह सारे धांवत जाती नदीकडे अक्षय ।
होती तिज भेटुनि अक्षय ॥
निशिदिनिं रानोवनीं चालुनी सरिताही झरझरा ।

देती आलिंगन सागरा ॥
या पुष्पवल्लरी तरुसंगें क्रीडती ।
शशि-संगें रमते सदा कौमुदी सती ।
अंबरीं समीरण सारे सम्मीलती ॥
प्रेमावांचुनि जीवित निष्फल ठावें तुजला असे ।
बघसी अंत किती राजसे ॥ १ ॥

तुंग मही-धर गगन-श्रीच्या वदनाला चुंबिती ।
शशि-कर जल-लहरी कर्षिती ॥
दिन-मणि येतां घरी प्रेमला पूर्वदिशा सुंदरी ।
फुलते कदंब-कुसुमा परी ॥
हांसत हांसत प्रफुल्ल वदनें तारागण खेळती ।
अंबरीं परस्परां ओढिती ॥
रवि येतां उघडी नेत्रातें कमलिनी ।
शशि दिसतां हांसे आनंदुनि कुमुदिनी ।
वन-लक्ष्मी नटते मधु आला पाहुनी ॥
चंचल चपला परि ती मेघा सोडुनि दूर न वसे ।
बघसी अंत किती राजसे ॥ २ ॥

शालदुशाला नको नको मज मंदिलही भरजरी ।
त्याहुनि कंथा माझी बरी ॥
सुरेंद्र-नगरी नको, तुजसवें राहिन मी काननीं ।
दुजें धन नको मला तुजहुनी ॥
ओवाळुनि टाकिन तुजवरुनी साठ कोटि अप्सरा ।
नको ती इंद्राची इंदिरा ॥
तुज शोधित फिरलों जनीं स्मशानीं वनीं ।
तरु-वल्ली-विहगां विचारिलें जाउनी ।

गिरि सरिता उडुगण नाहीं सांगत कुणी ॥
काय करूं तुज पाहूं कोठें तुजविण भरलें पिसें ।
बघसी अंत किती राजसे ॥ ३ ॥

झुळझुळ वाहे प्रवाहजल हें एकसारखें जसें ।
माझें आयु चाललें तसें ॥
तुजविण दिसती शून्य दशादिशा ये लवकरि धांउनी ।
देईं आलिंगन साजणी ॥
सुमन-भूषणें रचुनि परोपरि तनु-लतिका मंडिन ।
गुंफुनि अलंकार देइन ॥
नव-काव्य-माळ वेणींत तुझ्या घालिन ।
नव-रसीं सुरस मिष्टान्न तुला चारिन ।
या कवि-कुंजांतच तुजसंगें राहिन ॥
सखये कविते दर्शन दे मज तुजविण कोणी नसे ।
बघसी अंत किती राजसे ॥ ४ ॥

शास्त्राभ्यासा करुनी विटलों, विटलों विद्यालया ।
यानें जाइन लवकरि लया ॥
महा परीक्षा झाली, आली विद्या किंवा कला ।
तरि मी तुजवांचुनि एकला ॥
प्रेमदृष्टि तूं ठेव मजवरी, मग सारें तत्क्षणीं ।
देइन हांकुन हृदयांतुनी ॥
ही विद्या साधिल तव-पद-संवाहन ।
ही कला करिल तव तनु-लतिका-मंडन ।
नव काव्य रचुनि हा दास करिल रंजन ॥
तव चरणीं सर्वस्व वाहिलें येउनि घे त्या कसें ।
बघसी अंत किती राजसे ॥ ५ ॥

---

४४ कृष्णाजी पांडुरंग लिमये

हे कवि कोंकणांत दापोली तालुक्यांत पाडलें गांवीं शके १७९९ या सालीं जन्मले. हे 'राधारमण' या नांवाने प्रसिद्ध आहेत. हे जातीचे कोंकणस्थ ब्राह्मण. पुणें येथील 'न्यू इंग्लिश स्कुलात' हे शिक्षक होते. यांचीं लहान मोठीं पुष्कळ काव्यें प्रसिद्ध आहेत. याची भाषा प्रौढ परंतु बरींच संस्कृतशब्दप्रचुर आहे. कवितेंत प्रसादगुण चागला उतरला आहे.

स्वप्न

चैतन्य जो ओतित जीवलोकीं । तो पावला भास्कर अन्यलोकीं ॥
होई क्रमें दैनिक[१] मिश्र घोष । संधि-प्रकाशा-सह नामशेष ॥ १ ॥
स्थलीं स्थलीं दीप-लतावलीला । ज्योति-र्मयी[२] पुष्प-विकास-लीला ॥
विभूषवी चालविण्यास साचा । व्यापार जो जागृति-माळिणीचा ॥ २ ॥
विनाशुनी दीप-परंपरेला । आधार जी जागृति-जीविताला ॥
सुषुप्ति शांतिप्रद सिद्ध होय । वर्चस्व लोकीं करण्या स्वकीय ॥ ३ ॥
कंठी जिवांच्या मृदु बाहुपाश । करूनियां अर्पण सावकाश ॥
मोहूनियां इंद्रियवर्ग सर्व । निद्रा स्वसत्ता मिरवी सगर्व ॥ ४ ॥
हळूहळू बाल-दशा त्यजोनी । नक्षत्ररत्नीं तनु भूषवोनी ॥
तारुण्य-भावें रजनी विराजे । सुषुप्तिचा अंमल पूर्ण गाजे ॥ ५ ॥
शुभंकर श्यामल शांत शान । सुषुप्तिचें राज्य हरीत भान ॥
पराजिता जागृति दे उसासे । कोणासही दास्य न गोड भासे ॥ ६ ॥
'मातें मिळे आश्रय कोण आतां' । चिंतेस ही पातलि थोर चिंता ॥
विचारपंक्तीस पडे विचार । करीतसे दुःखचि दुःख फार ॥ ७ ॥

---

१ दिवसाची गडबड २ नक्षत्रमय

निद्रा विनिद्रा निज राज्यतंत्र । पाळी जरी दक्षपणें सुयंत्र ॥
तरी तया ऱ्हास कदा चुके ना । लोभें न वास स्थिर संपदांना ॥ ८ ॥
साधावया योग्य रिपूंस वैर । सुषुप्तिचा दीन दशा-प्रकार ॥
करीतसे उत्सुक जागृतीला । तदीय राज्यस्थिति दर्शनाला ॥ ९ ॥
चारावलीशी बहु-रूप-धारी । मार्जारिशी केवळ मंदचारी ॥
राज्यीं शिरे जागृति-वैरिणीच्या । छाया जशी अंतरिं आरशाच्या ॥१०॥
विचार नैसर्गिक नित्यमित्र । जाई दिन-श्री-सह जेंवि मित्र ॥
संगें तिच्या तीसम ज्या हुरूप । स्वीकारण्याला विविध स्वरूप ॥ ११ ॥
अन्योन्य कंठार्पित बाहुपाश । सुषुप्तिचा आक्रमिती प्रदेश ॥
विचार तो जागृति तीच अंतीं । सुषुप्तिच्या संमुख नीट येती ॥ १२ ॥
नरेंद्रशी जागृति जे विशाल । निर्मी तदा अद्भुत इंद्रजाल ॥
त्या स्वप्न हें नांव मिळे जनांत । लाभे पदा अग्र चमत्कृतीत ॥ १३ ॥

इंद्रधनुष्य

मेघोदयें नील नभस्तलाला । विभूषवी वासव-चाप-लीला ॥
करी तिचें सुंदर चित्ररूप । आश्चर्ययोगें जन चित्ररूप ॥ १ ॥
नभस्तला माणिक पाच नील । यांचें जणूं कोंदण रम्यशील ॥
कोणी करी शिल्प-कला-विहारी । मयासुराचा मद जो निवारी ॥ २ ॥
पयोधरीं भासुर चित्रहार । नभःश्रियेच्या करितो विहार ॥
अनंग-चाप-प्रतिमाच किंवा । घेई नभश्चित्र-पटीं विसावा ॥ ३ ॥
परोपकारीं निज जीवनाला । वेंचावया अंबुद-राज आला ॥
तदादरा इंद्र-धनुः-स्वरूप । शोभे जणूं तोरण रम्यरूप ॥ ४ ॥
अनेक-रत्नावलि बद्ध सेतू । मंदाकिनी-मंडन-मुख्य-हेतू ॥
असे, दिसे भव्य कमान त्याची । न मूर्ति ही इंद्र-शरा-सनाची ॥ ५ ॥

मुकुंद-वक्ष-स्थल-वास-लीला । विचित्र-वर्णा वन-पुष्प-माला ॥
पूर्वी कशी क्षोभलि हें जनांला । आली धनु-श्री जणुं सांगण्याला ॥ ६ ॥
नभःपटा उज्ज्वल वर्ण-लेप । भरूनियां सुंदर इंद्रचाप ॥
रेखी करांनीं सविता स्वकीय । ही मानवां साध्य न गोष्ट होय ॥ ७ ॥
रवि-प्रभेची शुचि बाह्य काया । तशीच कीं आंतहि हें पहाया ॥
प्रकाश-वर्गी-करण-क्रियेचा । प्रयोग होतो गगनांत साचा ॥ ८ ॥
'परस्पर-स्नेह-वशें स्वतांची । शोभा चढे सर्वहि संहतीची' ॥
हें सांगण्या तत्त्व गमे जगाला । शोभे नभीं सुंदर वर्ण-माला ॥ ९ ॥
दिव्य-प्रभा-भूषित चाप-कांती । पहावया उन्मुख लोक होती ॥
अधिष्ठितां उच्चपदा जनांची । कोणाकडे दृष्टि वळे न साची ॥ १० ॥
धनुष्य हें निर्गुण वक्र-शील । टिके जरी केवळ अल्प काल ॥
तरी तयाला वश लोक होय । अ-तुल्य-सौंदर्य-रसें तदीय ॥ ११ ॥

होतां पयो-द-पटलीं क्रम-पूर्व लोप ।
सांगे जनां घन-रवें जणुं इंद्रचाप ॥
'आयुष्य अल्पचि असो परि लोकमान्य ।
होवोनि जा मिळवण्या परलोक धन्य' ॥ १२ ॥

---

४५ राम गणेश गडकरी

हे कवि "गोविंदाग्रज" ह्या नांवाने प्रसिद्ध असून ह्याचा जन्म इ० स० १८८५ त गुजराथेंत नवसरी येथें झाला. हे जातीचे चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु असून करजत तालुक्यात सांगवी येथचे मूळचे राहणारे. परंतु ह्यांचें बाळपण गुजराथेंत गेलें, व अभ्यास, उद्योग इत्यादि बहुतेक सर्व पुण्यास झालीं. घरच्या गरिबीमुळें ह्यांचें शिक्षण इंग्रजी प्रवेशपरीक्षेच्या पलीकडे गेलें नाहीं. ह्यांचा काव्य-वाङ्मय-व्यासंग दांडगा होता. ह्यांनीं लहानमोठ्या पुष्कळ कविता लिहिल्या असून त्या विविध मासिकांतून

प्रसिद्ध झाल्या आहेत. ह्यांची काव्यरचना रसाळ, प्रासादिक, ठसकेदार व मधुर आहे. ह्यांनीं तीन चार नाटकेंही लिहिलीं असून ती हल्लीं रंगभूमीवर येऊन बरींच लोकप्रिय झालीं आहेत. ह्यांची विनोदी लेख लिहिण्याची हातोटी प्रशंसनीय होती. हे इ० स० १९१९ त निवर्तले. ह्यांची ग्रंथरचना बऱ्याच वरच्या दर्ज्यांची आहे, ह्यात शंका नाहीं.

राजहंस माझा निजला !

पतिनिधनानंतर अल्पावधींतच बापडीवर एकुलत्या एक मुलाचें निधन पहाण्याचा प्रसंग आल्यावर असा भ्रम का होणार नाहीं ?

हें कोण बोललें बोला ?
'राजहंस माझा निजला !।'
दुर्दैवनगाच्या शिखरीं । नवविधवा दुःखी आई ।
तें हृदय कसें आईचें । मी उगाच सांगत नाहीं !
जें आनंदेंही रडतें । दुःखांत कसें तें होई—
हें कुणीं कुणां सांगावें !
आईच्या बाळा ठावें ?
प्रेमाच्या गांवा जावें—
मग ऐकावें या बोला । 'राजहंस माझा निजला' !
मांडीवर मेलें मूल । तो हृदया धक्का बसला ।
होउनी कळस शोकाचा । भ्रम तिच्या मानसीं वसला ।
मग हृदय बधिरची झालें । अतिदुःख थिजवि चित्ताला ।
तें तिच्या जिवाचें फूल !
मांडिवर होत मलूल !
तरि शोकें पडुनी भूल—
वाटतची होतें तिजला । 'राजहंस माझा निजला !'

जन चार भोंवतीं जमले । मृत बाळा उचलायाला ।
तों काळ नाथनिधनाचा । हतभागी मना आठवला ।
तो प्रसंग पहिला तसला । हा दुसरा आतां असला !

तें चित्र दिसे चित्ताला !
हें चित्र दिसे डोळ्यांला !
निज चित्र चित्तनयनाला,

मग रडुनि वदे ती सकलां । 'राजहंस माझा निजला !'
करुं नका गलबला अगदीं । लागली झोंप मम बाळा ।
आधींच झोंप त्या नाहीं । खेळाचा एकच चाळा !
जागतांच वाऱ्यासरसा । खेळाचा घेइल आळा !

वाजवूं नका पाऊल !
लागेल तया चाहूल !
झोंपेचा हलका फूल !

मग झोंपायाचा कुठला । 'राजहंस माझा निजला !'
हें दूध जरासा प्याला । आतांसा कोठें निजला !
डोळ्याला लागे डोळा । कां तोंच भोंवतीं जमलां ?
जा ! नका उठवुं वेल्हाळा । मी ओळखतें हो सकळां !

तो हिराच तेव्हां नेला !
हिरकणीस आतां टपलां !
परि जिवापलिकडे याला—

लपवीन ! एकची मजला । 'राजहंस माझा निजला !'
कां असलें भलतेंसलतें । बोलतां अमंगळ त्याला ?
छबकड्यावरुनि माझ्या या । ओंवाळुनि टाकिन सकलां !
घेतें मी पदराखालीं । पाहूंच नका लडिवाळा !

मी गरीब कितिही असलें !
जरि कपाळ माझें फुटलें !
बोलणें तरी हें असलें—
खपणार नाहिं हो मजला । 'राजहंस माझा निजला !'
हें असेंच सांगुनि मागें । नेलांत जिवाचा राजा !
दाविलाहि फिरूनी नाही । नाहिंत का तुम्हां लाजा ?
न्यावयास आतां आलां । राजहंस राजस माझा !
हा असा कसा दुष्टावा ?
कोणत्या जन्मिचा दावा ?
कां उगिच गळा कापावा—
पाहुनी गरिब कोणाला । 'राजहंस माझा निजला !'
हे काळे कुरळे केश । खेळतात डोक्यावरतीं ।
ही दृष्टि पहा मम वदनीं । नेहमीं अशी ही असती !
हें तेज अशा रत्नाचें । झालें का आहे कमती ?
कानांत नाचती डूल,
तोंडावर हंसरें फूल,
जीवाची घालुनि झूल—
मी असाच झांकिन याला । 'राजहंस माझा निजला !'
या अर्ध्या उघड्या नयनीं । बाळ काय पाहत नाहीं ?
या अर्ध्या मिटल्या तोंडीं । बाळ काय बोलत नाहीं ?
अर्थ या अशा हंसण्याचा । मज माझा कळतो बाई !
हें हंसें मुखावर नाचे !
जणुं बोल दुग्धपानाचे !
कीं मुक्या समाधानाचे !

इतुकेंहि कळे न कुणाला–। 'राजहंस माझा निजला !'
या माझ्या मानससरसीं। सारखें प्रेमजल वाही !
त्या तरंगलहरींवरतीं। राजहंस पोहत राही !
सारखा पोहुनी दमला। मग मला भुकेला वाही !
नयनांच्या शिंपांमधुनी,
अश्रूंचे मौक्तिकसुमणी,
मीं दिले तया काढोनी,
मोत्यांचा चारा असला। 'राजहंस खाउनी निजला !'
ते वैकुंठेश्वर गेले। पर्दि त्यांच्या अर्पायाला।
ही अखंड या अश्रूंची। वैजयंति मोहनमाळा।
मी करित असें केव्हांची। धरुनियां उराशीं बाळा।
कौस्तुभ हा माळेमधला !
हृदयाचें कोंदण याला !
तो चोराया कां आलां !
दैत्याहुनि दैत्यचि झालां। 'राजहंस माझा निजला !'
हें असें जाहलें म्हणतां। तरि देवचि निजला का हो ?
जरि निर्दय होउनि निजला। आळवीन फोडुनि टाहो,
कीं असा पोटचा गोळा। पोटांतचि देवा राहो !
ही कुऱ्हाड आकाशाची,
मजवरती पाडायाची,
नाहींच कल्पना त्याची,
हा तुमचा कावा सगळा। 'राजहंस माझा निजला !'
जरि दूत यमाचे आले। लाडक्यास या न्यायाला।
ते निष्ठुर असले तरिही। भुलतील पाहुनी याला !

हृदयाचें होउनि पाणी । लागतील चुंबायाला !
मी मुका असा घेतांना-
हा पहा-पुन्हां हंसला ना !
कां अशा फिरवितां माना ?
सुख खुपे काय डोळयाला । 'राजहंस माझा निजला !'

हें सर्वस्वाचें फूल । त्याभवती झालां गोळा ।
मी बघतें-कधिंचा आहे । त्यावरतीं तुमचा डोळा !
एकदां करावा त्याचा । वादानें चोळामोळा !
सर्वांच्या मनिंचा लाहो,
हाच ना ? स्पष्ट बोला हो ?
मी इतकी वेडी का हो—
कीं हेंहि कळेना मजला । 'राजहंस माझा निजला !'

जरि होउं नये तें झालें । तरि सोडणार या नाहीं !
पाळणाहि रुततो ज्याला । प्रेमें जरि निजवी आई !
तो देह खांच दगडांत-छेः ! नको नको ग बाई !
हृदयाची खणुनी खांच,
झांकिन मी बाळ असाच,
दुःखांचे फत्तर साच !
जा ! जाउनि सांगा काळा । 'राजहंस माझा निजला !'

जरि काळाचाही काळ । बाळाला न्याया आला !
तरि नाहीं मी द्यायाची । या जीवाच्या जीवाला !
सारखीं गाउनी गाणीं । निजवीन कल्पवर याला !
जा ! करा आपुलें काळें !
माझेही दमले डोळे !
प्राणांचें पसरुनि जाळें—

मी निजतें घेउनि याला । ' राजहंस माझा निजला ! '

* * * * *

सांगुनी असें सकलांशीं । मृत बाळ उराशीं धरुनी ।
तन्मुखीं स्वमुख ठेवोनी । चुंबिलें एकदां फिरुनी ।
पाहिलें नीट निरखोनी । झणि तीहि गेली निजुनी !
मग पुन्हां कधीं ती उठली,
जाणीव कुणा ही कुठली !
परि मति या प्रश्नें हटली—
" बोलेल कोण या बोला । राजहंस माझा निजला ! "

मग मातापुत्रांवरि त्या । तरु गाळिति कोमल पानें ।
ढाळिती लता निज सुमनें । पशुपक्षिहि रडती गानें ।
दशदिशा दगडही रडती । मन दुभंगुनी शोकानें ।
दुमदुमतें स्थळ तें अजुनी,
त्या एकच करुणागानीं,
जा जाउनी ऐका कानीं !
ऐकाल याच बोलालाः—
" राजहंस माझा निजला ! "

---

४६ एकनाथ पांडुरंग रेंदाळकर

कोल्हापूर संस्थानांत रेंदाळ गांवीं हे कवि इ० स० १८८५ त जन्मले. लहानपणापासून कवितेचा नाद लागल्यानें ह्यांचे इंग्रजी शिक्षण फारसें झालें नाहीं. परंतु ह्यांनीं संस्कृताचें चांगले अध्ययन केलें होतें. ह्यानीं प्रथम "धर्मविचार" मासिकाचे दुय्यम संपादक व पुढें "मासिक मनोरंजना" चे साहाय्यक म्हणून काम केलें होतें. पुढें हिंगण्याच्या महिला विद्यापीठात व नंतर कै० हरि नारायण आपटे ह्याच्यापाशीं हे राहिले होते. हे सन १९२० सालीं निवर्तले ह्याची काव्यकृति सुंदर, मनोहर व रसाळ आहे. ह्यांना करवीर पीठाकडून "कविभूषण" ही पदवी मिळाली होती.

प्रबोधन

उघडिं नयन ! रम्य उषा हंसत हंसत आली !
अरुणकिरणमय वसना अवनी ही ल्याली ! ॥ ध्रु० ॥

मंजु मधुर गान करित,
आनंदें भुवन भरित,
विहगवृंद गगनिं उडत—
या सुरम्य कालीं !

हंसति फुलें, तरु डुलती,
लतिकागण नृत्य करिति,
धावति या भ्रमरतती—
सुप्ति तुला आली !

स्निग्ध दृष्टि तव पडतां
होय वृत्ति सुखभरिता
रविकरि घनपंक्ति तथा—
स्वर्णमय जहाली !

सुप्रभात सुखकर हा
दारुण तिमिरोत्कर हा
रमवी सकलांस पहा—
दिव्य विभवशाली !

ऊठ ! ऊठ ! तुजविण परि
नीरस हें सुख सुंदरि !
विफल गमत तें ज्यावरि—
दृष्टि न तव गेली !

विकचकमलगंधि पवन
शीतल, करि तापशमन
त्यांत परि श्वसन तव न—
तप्त तनु जहाली!

खगकूजित अलिरुंजित
लतिकातरुगणसिंजित
सुदति! विफल सकल गमत—
तुजविण या कालीं!

गगन तरणिकररंजित
चपल धवल घन विहरत
क्षणहि परि न दृष्टि वळत—
तव मुखिं दृढ ठेली!

ऊठ! ऊठ! सखि! झडकरिं!
नयनद्युति चपल पसरिं!
रम्य मधुर हास्य करीं—
स्वर्ग आण खालीं!

प्रेमाचा ओघ सरल
वाहो तव मुखिं अविरल
अ-चरहि जग करुनि तरल—
बुडविं सुखिं विशालीं!

---

४७ त्र्यंबक बापूजी ठोमरे

" बालकवि " ह्या नावानें प्रसिद्ध असलेले हे कवि नऊ वर्षांचे असताना ह्याचे वडील निवर्तल्यामुळें व गरिबीमुळे एका कथेकऱ्याजवळ राहून वाङ्मयाचा अभ्यास करूं लागले. ह्या कथेकऱ्याबरोबर प्रवास करीत असता हे कवि बडोदे मुक्कामी प्रस्तुत " रसतरंगिणी " कार सी० वा० पेंडसे ह्यास भेटले. त्याच्याकडून बालकवीस चागलें साह्य व उत्तेजन मिळाल्यामुळें ह्यांची कविता प्रकाशित होऊन जगापुढें येऊं लागली. पुढे जळगावच्या साहित्य-सम्मेलनात ह्यास " बालकवि " ही पदवी मिळाली. प्रसिद्ध आधुनिक कवि नारायणराव टिळक ह्याच्या मदतीने त्यास शिक्षण व पुढें नोकरी मिळाली. इ० स० १९१८ त रेलवेच्या अपघातात ह्या कवीचा अल्प-वयात अत्यंत खेदजनक स्थितींत अंत झाला. ह्याची कविता साधी परंतु गंभीर, मधुर व सहृदयानंददायी आहे.

संध्या–रजनी

अस्तगिरीच्या अभिनवकुंजी निजला निजनाथ,
बघतां बघतां त्यास रंगलें वारुणिचें चित्त.
हळुच पाहते, मधुर हांसते, जाते लाजून,
म्हणे मनाशीं " जीव टाकुं का हा ओवाळून ? "
प्रेमनिर्भरा बघुन सखीला भास्कर मायावी
जातां जातां साखरचुंबा एक तिचा घेई !
लाजलाजुनी जीव सतीचा मग अर्धा झाला,
त्यांतच आल्या रोषाच्याही लहरी गालाला !

[२]

गेला, झाला दृष्टिआडही सूर्य, तरी अजुनी
पहा चमकते प्रेमपताका पश्चिम-दिग्वदनी.

थक्क होउनी दिशा म्हणाल्या " काय मोहिनी ही !
प्रेम-समाधी अझुनि खुळीची या उतरत नाहीं !
किती पश्चिमे ! आतां त्याचें चिंतन करिशील ?
दृष्टी लावुनि अशीच बसशिल सांग किती वेळ ?
खिन्नपणा हा पुरे ! पुरे ग अश्रूंची माळ !
उद्यां बरें का तो राणीला अपुल्या भेटेल ! "

[३]

संध्येच्या खिडकीत येउनी ही हंसरी तारा,
हळुच पाहते, खुणावितेही " या या " कोणाला ?
पलिकडचा तो तेजोमय नव पडदा सारून
बघते, हंसते, क्षणांत लपते, ही दुसरी कोण ?
लाजत लाजत असाच येइल सारा स्वर्लोक,
मुग्ध बालिका जमतिल गगनी आतां नव लाख !
प्रथम तारके ! पहा सखी तव एक पुढें आली,
ही दुसरी, ही तिसरी–आतां कितितरि भंवताली !

[४]

आली होती भरती, आतां अस्त-समुद्राला,
त्या लाटांतुन काय सांडल्या या मौक्तिकमाला !
कल्पतरूची फुलें उडालीं की वाऱ्यावरती !
आकाशींच्या गंगेला की बुदूबुद हे येती !
नव टिकल्यांची चंद्रकळा की गगनश्री नेसे !
स्वर्गीचें भांडार उघडलें की रात्रीसरसें !
विश्वशिरावर टोप चढविला हिऱ्यामाणकांचा !
मंगल मंगल जिकडे तिकडे जय मांगल्याचा !

[५]

रजनी देवी ! वैभवशाली तूं अमुची राणी,
ही नक्षत्रें, तारा साऱ्या, लीन तुझ्या चरणीं,
ज्याच्या त्याच्या तारा वांटुन दे ग्रहगोलांना,
गगनमंडलीं फेर धरूं दे प्रेमाचा त्यांना.
दिशादिशांला तुझी गाउनी प्रेमाचीं गाणीं
रजनी-देवी ! विश्व टाक हें प्रेमें भारोनी !
काळया काळया या पडणाऱ्या अंधारासंगें
ब्रह्मांडाचें हृदय नाचवी प्रेमाच्या रंगें !

[६]

काळया अंधारांत खेळतें विश्व लपंडाव,
ताऱ्यांवरती बसून बघती तें कौतुक देव.
दहा दिशांनीं पांघरूनि या काळया बुरख्याला,
काळा बागुल काळोखाचा एक उभा केला.
मंद मंद तेजांत शोधिते गगनश्री त्यांना,
पाजळूनि हे नक्षत्रांचे रत्नमणी नाना.
खेळ चालला एकसारखा हा खालींवरती,
पूर्व दिशाही तोंच हांसली सांपडली हाती.

[७]

उदयगिरीवर नव तेजाची शांत पताका ही !
कीं गंगेच्या शुभ्र जलाचा झोत वरी येई !
हे मेघांचे धुवून पडदे स्वच्छ कुणीं केले !
मंगल मंगल तेज चहुंकडे कुठुनि बरें आलें !
अर्ध्या मिटल्या, अर्ध्या उघड्या असल्या नयनांनी

कुणास बघती दिशा कळेना मंदस्मित करुनी !
पहा उदेला दिव्य गोल हा-छे; भलतें कांही !
हा तारांचा सखा तयांना भेटाया येई !

[८]

तुमची राणी बसे सारखी तुम्हां न्यहाळीत,
गगनाच्या चौकांत चला हो, या रजनीनाथ !
धवल चंद्रिके ! दे आलिंगन दिव्य यामिनीला,
बहिणी बहिणी तुम्ही सुखानें चंद्राशीं खेळा !
कां तारांनों ! तुम्ही लाजतां हा मंगल काल !
निर्मत्सर व्हा, प्रेमसंगमीं पोहा चिरकाल !
ब्रह्मांडाचा गोल धरी या प्रेमाचा फेर,
फुलें शांतिचीं अहा उधळलीं जगतीं चौफेर.

[९]

निज निज आतां म्हणे जगाला वत्सलता माता,
रजनी-देवी गात बैसली अंगाई गीतां.
गगनाच्या या शेजेवरती निजवा तारांना,
चंद्रा ! दे ओढणी तुझ्या नव तेजाची त्यांना.
हंसतां हंसतां झोंप लागली दहा दिशांनाही,
ब्रह्मांडाचा गोल डोलतो, पण जागा नाहीं !
या प्रेमाला गातां गातां कविचेंही चित्त
प्रेमाच्या निद्रेंत रंगलें पाठ गात गात !

आनंदी आनंद

आनंदी आनंद गडे !
इकडे तिकडे चोहिंकडे

वरती खालीं मोद भरे,
वायूसंगें मोद फिरे;
नभांत भरला,
दिशांत फिरला,
जगांत उरला,
मोद विहरतो चोहिंकडे
आनंदी आनंद गडे !

[२]

सूर्य किरण सोनेरी हे,
कौमुदि ही हंसते आहे,
खुलली संध्या प्रेमानें,
आनंदें गाते गाणें;
मेघ रंगले,
चित्त दंगलें.
गान स्फुरलें-
इकडे तिकडे चोहिंकडे
आनंदी आनंद गडे !

[३]

नीलनभीं नक्षत्र कसें
डोकावुनि हें पाहतसे;
कुणास बघतें ? मोदाला !
मोद भेटला का त्याला ?
तयामधें तो
सदैव वसतो,

सुखें विहरतो,
इकडे तिकडे चोहिंकडे
आनंदी आनंद गडे !

[४]

वाहति निर्झर मंदगती,
डोलति लतिका वृक्षतती,
पक्षि मनोहर कूजित रे
कोणाला गातात बरें ?
कमल विकसलें,
भ्रमर गुंगले,
डोलत वदले-
इकडे तिकडे चोहिंकडे
आनंदी आनंद गडे !

[५]

स्वार्थाच्या बाजारांत
किती पामरें रडतात;
त्यांना मोद कसा मिळतो ?
सोडुनि स्वार्था तो जातो.
द्वेष संपला,
मत्सर गेला,
आतां उरला
इकडे तिकडे चोहिंकडे
आनंदी आनंद गडे !

शब्दकोश

अ

अंक–१ मांडी. २ चिन्ह. ३ एक, दोन इत्यादि प्रत्येक.

अ-किंचन–१ निर्धन, भिकारी. २ निरिच्छ

अ-क्रिय–जें काही करीत नाही तें.

अग–१ पर्वत, डोंगर. २ वृक्ष.

अगद–औषध.

अगम्य–जाणता येत नाही असें.

अंगद–१ बाहुभूषण. २ वालिपुत्र.

अग्र-ज–वडील भाऊ.

अ-गाध–खोल, अपार.

अगार–घर.

अंगार–निखारा.

अघ–पाप.

अघ-वाही–पापी.

अघोर–एक गोसाव्याची जात आहे.

अंघ्रि–पाय.

अ-चक्षु– १ अंध. २ धृतराष्ट्र.

अ-ज–१ ज्याला जन्म नाही असा. २ विष्णु, ब्रह्मदेव, शिव इत्यादि.

अ-जंगम–न चालणारें–झाड वगैरे.

अंजन–काजळ, नेत्रौषध.

अजाड–ब्रह्माड.

अ-जात-रिपु–ज्याला शत्रु नाहींत असा, धर्मराज.

अ-ज्ञातारि–अजातशत्रु; धर्मराज.

अ जित-त्व–अजिंकपणा.

अ-जित-नाम–ईश्वराचे नाम.

अजिन–चर्म, कातडे.

अटन–फिरणें.

अडवी–अटवी, अरण्य, रान.

अढळ–अचल, स्थिर.

अणु–अल्प, थोडें.

अ-तर्क्य–ज्याविषयी कल्पना करतां येत नाही असे.

अंतरंग–मन.

अंतराय– १ विघ्न. २ यम.

अंतराल–आकाश.

अंतरी–मनात, हृदयात.

अंतरि(री)क्ष–पोकळी.

अंतरीप–बेट.

अंतरीपायमान–द्वीपतुल्य.

अंतर्हित–गुप्त.

अतिक्रम–मर्यादा उल्लंघून जाणें.

अतिपात–भंग, नाश, अमर्यादा, उल्लंघन.

अतिमात्र–अत्यंत, बहुत.

अतींद्रिय-द्रष्टा–इंद्रियास समजत नाहीं तें पाहाणारा.

अंतुरी–स्त्री, जाया, बायको.

अंत्य-ज–अतिशूद्र.
अत्रि–सप्तऋर्षीपैकीं एक ऋषि.
अ-दभ्र–बहुत.
अ-दंभित्व–दांभिकपण नव्हे ते.
अदिति–कश्यपऋर्षीची स्त्री व देवांची आई.
अ-दृष्ट–१ दैव. २ न पाहिलेलें.
अद्रि–पर्वत.
अधिष्ठान–१ स्थान. २ आश्रय.
अधिष्ठिली–आक्रमिली.
अधीन–वश.
अध्वर–यज्ञ.
अध्वांग, अध्वंग–ज्याचें अंग अधू आहे तो.
अनंत–१ ज्याला अंत नाहीं तो. २ विष्णु. ३ शेष.
अनंतर–मग.
अनन्य–१ ज्यास दुसरा नाहीं तो, एकटा. २ अगतिक, एकनिष्ठेनें भजणारा.
अनर्घ्य–अमूल्य.
अ-नव–जीर्ण, वृद्ध, जुना.
अनवरत-निरंतर.
अनवसर–अप्रसंग.
अनळ–अग्नि.
अनसूया-सुत–दत्तात्रेय.
अ-नाथ-वाणी–अनाथासारखा, दीनवाणी.
अनाद्यंत–ज्याला आदि नाहीं व अंत नाहीं असा. ईश्वर.
अनार्य–दुष्ट.
अ-निर्देश्य–जें अमुक म्हणून सांगतां येत नाहीं ते.
अनीक–सेना, सैन्य.
अनुकंपा–दया.
अ-नुज, अनु-जनि — धाकटा भाऊ, मागून जन्मलेला.
अनुबिंब–प्रतिबिंब.
अनुरक्त प्रेमानें आसक्त.
अनुराग–प्रीति, प्रेम.
अनुरूप–योग्य.
अनुवाद–सांगणें, बोलणें.
अनृत–खोटा, असत्य.
अन्य-तम–बहुतांतून कोणताही एक.
अन्वय–१ संबंध. २ वंश.
अन्वित–युक्त.
अपरूप–अपूर्व, अदृष्टपूर्व.
अपरोक्ष–समक्ष, प्रत्यक्ष.
अपर्णा–पार्वती.
अपर्णा-पति–सदाशिव.
अपसद–दुष्ट, नीच.
अपां-पति–समुद्र.
अपेक्षा–इच्छा.
अप्सरा- देवांगना.
अ-प्रमेय–जें जाणण्यास किंवा अनुमान करण्यास कठीण तें.
अंबक–डोळा.
अंबर–१ आकाश. २ वस्त्र.

अबला–स्त्री.
अबाधित–बिनहरकत.
अंबिका–१ माता. २ पार्वती.
अंबु–पाणी.
अंबु-ज–कमल.
अब्ज-ज–कमलापासून उत्पन्न झालेला, ब्रह्मदेव.
अब्जिनी–कमलिनी.
अब्द–१ मेघ. २ वर्ष.
अ-भद्र–अशुभ.
अभिनय–हावभाव.
अभिनव / अभिन्नव –नवीन व चमत्कारिक.
अभिराम–सुंदर.
अंभो-ज–कमल.
अंभो-द–मेघ.
अंभो-रुह–कमल.
अभ्र–मेघ.
अभ्रमु–ऐरावताची स्त्री.
अमर–देव.
अमर-तरु–कल्पवृक्ष.
अभि-ज्ञ–जाणता.
अमित-अमूप–पुष्कळ.
अमृत-कर–चंद्र.
अ-मोघ–सफल.
अय–लोखंड.
अयन–१ गमन. २ मार्ग. ३ वर्ष.
अरि–१ शत्रु. २ विष्णूचें चक्र (सुदर्शन).
अरुण–१ रक्तवर्ण. २ सूर्यसारथि.
अरुवार–मृदु, कोमळ, रवाळ.
अरुष–आर्ष, वेडेवाकडे.
अर्क–१ सूर्य. २ रुईचें झाड.
अर्का–रुईचें झाड.
अर्जणें–संपादणें.
अर्णव–समुद्र.
अर्थ–पैसा, द्रव्य.
अर्थिला–अर्थी, याचक,
अर्भक–लहान मूल
अलक्ष, अलक्ष्य–अतर्क्य, दुर्लक्ष्य.
अलंध्य–उल्लंघण्यास अयोग्य, कठीण.
अलावु–भोंपळा.
अलि–१ भ्रमर. २ पंक्ति.
अलिक–कपाळ.
अलिनी–भ्रमरी.
अलिप्त–जो लिप्त नाहीं तो, अलग.
अलोट–मोठें, अचाट, अनिवार.
अवकळा–दुश्चिन्ह, नीचकला.
अवगत–ठाऊक.
अवगाहणें–वर्णणें; प्रवेश करणें.
अवंचक–वंचक नव्हे तो, खरा.
अवचट–अवचित.
अवचितां–अकस्मात्.
अवतरण–१ उतरणें. २ अवतार घेणें.
अवतीर्ण–ज्यानें अवतार घेतला आहे.
अवतंस–भूषण.
अवथिले–योजिलें.

अवदान–हविर्भाग.
अवधारणें–ऐकणें.
अवन–रक्षण.
अमरावती–इंद्राची नगरी.
अवलोक–दृष्टी.
अवलीळा–सहजांत, लीलेनें.
अवनत–नम्र, आज्ञाधारक.
अवनि–पृथ्वी.
अवलंब–स्वीकार, आश्रय.
अवसर–समय, प्रसंग.
अव्हाटें–आडमार्गानें.
अव्हेर–तिटकारा, हेळसाड
अवाङ्मुखी–खालीं पहाणारी.
अवारित–निवारल्यावाचून.
अवि-अवी–मेंढा.
अविद्या–माया, अज्ञान.
अंश–विभाग.
अशन–भोजन, खाणें.
अशनि–वज्र.
अ-शरीरवाणी }
अ शरीरिणी } –आकाशवाणी.
अ-शिव–अकल्याण.
अ-शुद्ध–रक्त.
अ-शेष–संपूर्ण.
अश्रु–आसवें, नेत्रोदक.
अष्टभाव–निश्चेष्टता, बेशुद्धि (इंद्रियज्ञान-शून्यता), रोमांच उभे राहणें, घाम येणे, मुखाचे वैवर्ण्य, कंप सुटणे, अश्रू येणें, स्वर बदलणें, असे आठ भाव आहेत.
अ-सकृत्–वारंवार.
असकें–सर्व.
असती–१ अपकीर्ति २ खोटी, असत्य.
असंभावनी–संभव नाही अशी, अतर्क्य.
असाधुवाद–दुर्भाषण, निंदा.
असाध्य–न होण्याजोगें.
अ-साध्वस–निर्भय.
असांवली }
असारली } –अश्रुयुक्त झाली.
असित–नीलवर्ण, काळा.
अ-सित-पथ–कृष्णवर्त्मा (अग्नि).
असि (सी) पत्र–तरवारीचे पान.
असिवार–खड्गधर, पदाति.
असु–प्राण.
असुख–दुःख.
असूं–अश्रु, नेत्रोदक
असूया–हेवा, मत्सर, ईर्ष्या.
असोशी–हव्यास, अति इच्छा.
अस्तमित–अस्तास गेलेला.
अस्त्र–१ शस्त्र. २ मंत्रप्रयोगाने सोडण्याचें शस्त्र.
अस्त्रतति–शस्त्राचा समूह.
अहंकृति–अहंकार.
अहंमति–अहंकार.
अहर्निशी–रात्रंदिवस.
अहिवर–सर्पांत श्रेष्ठ कालिया.

अहेवतंतू–सौभाग्यसूत्र.
अहेवपण–सौभाग्य, अवैधव्य.
अलुमाळ–थोडथोडा, थोडासा.
अक्ष–फासा.
अक्षम–असमर्थ.
अक्षत–जें तुटलें फुटले नाहीं ते.
अक्षर–जो नाश पावत नाही तो, स्थिर, न ढळणारा.

आ

आकर्णन–ऐकणे, श्रवण.
आकळणे–१ जाणणे. २ वश होणें.
आकाक्षणे–इच्छिणें.
आक्रंदणे–ओरडणे.
आक्रोशणें–बोलणें.
आखंडल–इंद्र.
आखु–उंदीर; आखुवाह–गणपति.
आख्या–१ नाम. २ कीर्ति.
आग–अपराध.
आगम–शास्त्र.
आगमन–येणें.
आगवण–१ शक्ति. २ खोड, छंद.
आगळा–आगळें-अधिक.
आगा–१ घर, स्थान. २ अरे.
आगार–घर, स्थान.
आगीं–अग्रभागी.
आगी–स्वत:.
आगोळी–बोट.
आघवें–सर्व, अवघें.
आचार्य–गुरु.
आजी–१ युद्ध. २ आज.
आज्य–तूप.
आटणी–मिश्रण.
आटाआटी–प्रयास, श्रम, खटपट.
आटीं–अरण्यांत.
आटोप–डौल.
आडळ–आडणूक, अडचण.
आडपडे–मागें पडे.
आढ्य–धनिक.
आततायी–अविचाराने दुसऱ्याच्या प्राणादिकाचे हरण करणारा.
आत्त–गृहीत, घेतलेला.
आतप–उष्ण.
आतर–नोर, नावेचा उतार.
आतळणें–स्पर्शणें.
आतिथ्य–पाहुणचार.
आतुडणे–समजणे, सापडणे.
आतुर–१ मरणोन्मुख. २ उत्सुक.
आतुर्बळी–अतिबळी, बळकट.
आत्मचर्चा–आत्म्याविषयी विचार.
आत्म-ज–पुत्र.
आत्म-जा–मुलगी, कन्या.
आत्मविद्या–आत्मज्ञान, ब्रह्मज्ञान.
आत्महत्या–१ आपला आपण जीव घेणे. २ आपण आपणास न जाणणें.
आत्मज्ञानी–आत्मा म्हणजे ब्रह्म ते जाणणारा.

आथी–आहे.
आदळणें–पावणें.
आदिठाणें–मूळपीठ.
आदिशक्ति–मूळशक्ति.
आधि–मनाची व्यथा, दु.ख.
आन–अन्य, भिन्न, दुसरे.
आनकदुंदुभि–वसुदेव.
आनन–मुख.
आपगा–नदी.
आपंगिता–साभाळणारा.
आपद्–दुःख, विपत्ति.
आपन्ना–दु खी.
आपपर–स्वकीयपरकीय.
आप्त–१ संबंधी. २ सत्यवक्ता.
आपैसा–आपोआप.
आफळी–आपटी.
आभास–कांहींसा भास, भ्रांति.
आमय–रोग.
आमलक–आवळा.
आमा–स्तन.
आमुष्मिक–परलोकसंबंधी.
आम्नाय–वेद.
आयस–लोखंड.
आराणुक–१ वेळ, फुरसत. २ शातिसुख.
आरामवाटी–बाग.
आरुष–१ आर्ष, छांदिष्ट. २ असमंजस. ३ असंबद्ध.
आरूढ–वर चढलेला.
आरोह–कमर, नितंब.
आर्जव–सरळपणा.
आर्त–१ दु खसूचक. २ पीडित.
आर्ती-आर्त–आवड.
आर्या–१ सभ्य स्त्री. २ वृत्तविशेष.
आलवाल–आळें.
आलाप–१ भाषण. २ गाण्यांतला आलाप.
आलापणे–१ बोलणे. २ गाणें.
आलाबु–भोंपळा. ‘ अलाबु ’ पहा.
आली–१ सखी. २ पंक्ति.
आव–१ धैर्य. २ डौल.
आवरण–१ कुंपण. २ आच्छादन, संयमन.
आवृत–वेष्टित.
आवांका–धैर्य.
आवास–१ राहणें. २ राहण्याची जागा.
आव्हा–नाम.
आव्हाटें–१ पसारा. २ आडमार्गानें.
अव्हेरणें–टाकणें.
आश-आस–आशा.
आशय–मनोरथ, अभिप्राय.
आशा–१ दिशा. २ इच्छा.
आशी–आशीर्वाद.
आस्य–तोंड, मुख.
आहव–युद्ध.
आहाळणें–१ पोळणें. २ खळबळणें.
आहे–ज्वाला.
आळ (ळी)–लळा, हट्ट.
आळविणें–कळवळा उत्पन्न करणें.

इ

इजारा–मक्ता.
इंगित–लक्षण, अभिप्राय.
इठाण–स्थान.
इंदिरा–लक्ष्मी.
इंदीवर–कमळ.
इंद्रिय-ग्राम–इंद्रियसमुदाय.
इंदु–चंद्र.
इभ–हत्ती. इभी–हत्तीण.
इषु–बाण.
इसाळ–ब्रह्मराक्षस.
इक्षु–ऊंस.
इंद्रजाल–गारुड.

ई

ईशान–शंकर.

उ

उक्त–१ बोललेलें. २ भाषण.
उगला–उगाच, निमूटपणें.
उगवून–उलगडून.
उगाणा–उलगडा, झाडा, गणना.
उचंबळणें–भरून सांडणें.
उचित–योग्य.
उच्चैःश्रवा–इंद्राचा घोडा.
उजाळे–प्रकाश, शुभ्रता.
उटज–पर्णकुटी.
उठाउठी–सत्वर, लवकर.
उठाणें–१ उत्थान. २ तरंग.
उडु–नक्षत्र. उडुप–चंद्र.
उत–अथवा.
उतटणें–१ भरणें. २ उकलणे.
उतणे–माजणें.
उत्कर–पुंज, राशि.
उत्कट–अतिशयित, मोठें.
उत्तमर्ण–सावकार.
उत्तमाग–मस्तक, डोकें.
उत्तरापति, उत्तरावर–अभिमन्यु.
उत्तराशेला–उत्तरदिशेला.
उत्तरीय–शेला, अंगवस्त्र.
उत्तीर्ण–ऋणमुक्त.
उत्पल–कमल.
उत्सव–आनंद.
उदग्र–१ उंच. २ ज्याचें अग्र वर आहे तो.
उदंड–पुष्कळ.
उदरंभर–पोट भरणारा.
उदश्रु–रडणारा.
उदणें–१ उदय पावणें. २ उद्भवणें.
उद्देशें–हेतूनें, कारणानें.
उद्धार–१ मुक्ति. २ वर काढणें.
उद्यान–बाग, उपवन.
उद्विग्न–उतावीळ, विव्हल.
उद्वेग–मनाची अस्वस्थता.
उद्भट–मोठा.
उन्मन–विरक्त.
उन्मूलन–उपटणें.
उपकरण–साहित्य.
उपचार–आदर.

उपतिणें–मिळणें, उत्पन्न होणें.
उपरति–वैराग्य.
उपरम–१ शांति. २ सुख.
उपराग–ग्रहण.
उपरि–१ मस्तकावर. २ वर
उपवन–बाग.
उपाधि–पदार्थाच्या स्वरूपात भेद करणारा किंवा भासविणारा अन्य पदार्थ किंवा त्याचा संबंध.
उपानह्–चर्मी जोडा, पैंजार.
उपायन–भेट, नजराणा.
उपायातर–अन्य उपाय.
उपाव–उपाय.
उपासना–सेवा.
उपास्ति–उपासना.
उपेगा–उपयोगाला.
उपेक्षा–हयगय, औदासिन्य.
उफळतां–उफाळता, उडता.
उफाळणें–उद्भवणे.
उबगणे–१ उपेक्षणे. २ त्रासणे, कंटाळणे.
उभय–दोन्ही.
उभविणे–उभारणें.
उभरून–उभारून–उचलून.
उभासे–दिसे.
उभेठाति–उभे राहती.
उमस–दम, विसावा.
उमगून–शोधून.
उमा–पार्वती.
उमाणें–मोजणे.
उमाळा–उद्भव, हुंदका, लोट.
उमोप–पुष्कळ.
उरग–सर्प.
उरण–मेंढा.
उरी–अवशिष्ट, बाकी.
उर्वरित–बाकी राहिलेले.
उर्वा–पृथ्वी.
उलूक–घुबड.
उल्हाटी–उलटी.
उसंत–विश्राति.

ऊ

ऊर्ध्वरेता–ब्रह्मचारी.
ऊन–उणें, कमी.
ऊर्वरित–उरलेलें, शेष.
ऊर्मी–उकळी, गर्व.

ऋ

ऋत्विक्–यज्ञक्रियेस साह्य करणारा.

ए

एकनिष्ठ–अनन्य, ईश्वरपरायण.
एकसरें–१ एकदम. २ एकच मोठा.
एकाकी–एकटा.
एणांक–हरिणाचें चिन्ह ज्याला आहे असा–चंद्र.
एणी–हरिणी.
एन–एनस्–पातक.

ऐ

ऐना–आरसा.

ओ

ओखटा-वाईट.
ओगरणें-वाढणे.
ओगरू-वाढणारा.
ओढवणे-पुढें करणें.
ओपणें-१ देणें. २ विकणे. ३ स्वाधीन करणे.
ओसंग-माडी.
ओसंडोन-साडून.
ओसर-एकीकडे हो.

औ

और्व-वडवानल.

अं

अंचल-पदर.

क

कच-१ केश. २ बृहस्पतीचा मुलगा.
कंज-कमल.
कज्जल-काजळ.
कट-हत्तीचे गंडस्थळ.
कटक-१ सैन्य. २ कडें. ३ कडा.
कटकटा-हाय हाय.
कटायी-कढई.
कटाक्ष-दृष्टिपात.
कंठणें-दु.खानें घालविणें.
कठोर-कठीण.
कडगें-वाकी, भूषणें.
कडवा-वी-वें-क्रूर.
कडसणी-विचार.
कडे-एकीकडे.
कढेत-कढईत.
कण-रज,खडा.
कणव (वा)-दया.
कणवाळपणें-कृपाळूपणाने.
किणका-कणी.
कतबा-खत.
कंथा-गोधडी.
कथालाप-वर्णन.
कदन-१ युद्ध २ मारणे.
कदम-पाऊल.
कदंब-कळंबाचें झाड. २ समूह.
कदर्थले-अवमानिले.
कदली-केळ.
कंदर्प-मदन.
कदर्यु-कृपण.
कंदुक-चेंडू.
कनकवीज-धोतऱ्याचे बी.
कनकलतिका-सुवर्णाची वेल.
कनवाळ-कृपाळू.
कपाट-१ दार. २ गुहा.
कपि (पी)-वानर.
कंपिततनु-ज्याच्या अंगाला काप सुटला आहे तो.
कपिध्वज-अर्जुन.
कबंध-मस्तकावाचून शरीर, धड.
कबरी-कबरीभार-वेणी.
कंबु-शंख.
कमचा-काठी.

कमनीय–सुंदर.
कमळा–लक्ष्मी.
कमळापति–विष्णु.
कर–१ हात. २ सोंड. ३ किरण. ४ खंडणी.
करकर–कटकट.
करंटा–कृपण, हतभाग्य.
करटी–गज, हत्ती.
करंडक–करंडा.
करणीचा–खोटा.
करपुष्कर–१ शुंडाग्र. २ हस्तकमल.
करबाडे–कडबा.
करवाल–तरवार.
करवीर–कण्हेर.
करा–मडकें.
कराळ–भयंकर.
करी–हत्ती.
करुण–१ करुणरस. २ दयार्द्र.
करुणाबुद–दयेचा मेघ.
कर्णिका–कमलातील गड्डा.
कलंकी–लांच्छनयुक्त.
कलगी–मोत्यांचा अथवा जडावाचा पागोट्यांत खोचण्याचा डागिना.
कलत्र–स्त्री, बायको.
कल्पात–जगत्प्रलय, ब्रह्मदेवाचा एक दिवस आणि रात्र. हा काळ मनुष्याच्या ४,३२,००,००,००० वर्षांचा होय.
कलभ–हत्तीचा छावा.
कलभंड–भांडखोर.
कलशजनित, कलशसंभव, कलशोद्भव =अगस्ति मुनि.
कलाप–१ मयूरपिच्छ. २ समुदाय.
कलि (ली)–१ कज्जा. २ कलियुग. ३ दुष्ट.
कलिका–कळी.
कलिल–कलुषित–गढूळ.
कलेवर–शरीर.
कल्लोळ–मोठी लाट.
कवइता–कवनकर्ता, कवि.
कवच–चिलखत.
कवडा–एकपक्षी (अशुभसूचक).
कवळ–घास.
कवळणें–आलिंगणें.
कवि–१ शुक्राचार्य. २ ज्ञाता.
कविजा–शुक्रकन्या, देवयानी.
कश्यप–सप्तऋषींपैकीं एक विशेष ऋषि.
कशा–चाबूक.
कशी–कांचणी.
कसणें–१ बांधणें. २ कसोटीस लावणें.
कल्हार–कमळ.
कल्होळ–लाटा.
कळकळविणें–दुःख देणें.
कळानिधि–चंद्र.
कक्ष–तृण.
काईसेनें–कशानेंही.

काग–कावळा.
काचा–कच्चा.
काचावणें–कचरणे.
काज–कार्य.
काजरा–कुचल्याचें झाड.
काजळी–१ जंग. २ डाग.
काजी–पेज.
काटला–मळला
कांड–ब्रह्माड.
कांत–१ पति. २ सुंदर.
कातर–भितरा.
काता–बायको, सुंदरी.
कानकोडें–चोरटे.
कानन–वन, अरण्य.
कापडी–यात्रेकरू.
काम–१ इच्छा. २ मदन.
कामद्–इच्छा पुरविणारा.
कामना–इच्छा, वासना.
कामारि–१ शंकर. २ चाकर.
कामित–इच्छिलेलें.
कार्पास–कापूस.
काय–शरीर.
कार्यवादू–कामापुरतें गोड बोलणारा.
कार्याकारण–१ कारणपरत्वें. २ जितक्यास तितकें.
कारा–बंदिशाळा, तुरुंग.
कालाही–काळसर्प.
कालिंदी–कलिंद पर्वतातून निघालेली यमुना.
कालीय–सर्प.
काव्य–शुक्राचार्य.
काश्यप–कण्वऋषि.
कास–१ कासोटा. २ आश्रय.
कासयाची–कशाची
कासर–महिष, रेडा.
कासार–सरोवर.
कासाविस–दुःखित.
काळकूट–विष.
काळवखें–काळोख
काळसर्प–काळिया सर्प.
किंकरी–दासी
किण–घट्टा.
कितव–१ दुष्ट, कपटी, ठक. २ द्यूतकार.
किरात–कोळी, पारधी.
किरी–डुकर.
किरीट–मुगुट किरीटी–अर्जुन.
किशोर–मूल.
किष्किधा–सुग्रीवाची नगरी.
कीटक–किडा.
कीर–१ रावा. २ निश्चयें.
कीरवाणी–१ शुकवाणी. २ खरोखर.
कीलवाणी–केविलवाणा.
कीर्तिला–वर्णिला.
कीला–अग्निज्वाला.
कीश–वानर.
कुचर–(मूग, हरभरे वगैरेचा) न भिजणारा, न शिजणारा दाणा.

कुचैला–वाईट वस्त्र नसलेली.
कुचुंबणें–दु ख पावणें.
कुंजर–कुंजरु–गज.
कुटज–कुड्याचें झाड.
कुटिल–१ वाकडा. २ कपटी.
कुठार–कुऱ्हाड.
कुडी-कुडें–देह.
कुंडल–कर्णभूषण
कुंत–भाला.
कुंतल–केश.
कुत्सा–निंदा.
कुन्हा–अकस, चुरस.
कुंभिणी–कुंभिनी–पृथ्वी.
कुंभिनीपाळ–पृथ्वीपति.
कुंभीपाक–एक नरक आहे.
कुमुद–कमळ.
कुमुदिनी–चंद्रविकासी कमलाची वेल.
कुरंग–हरिण.
कुरवंडणें–ओंवाळणें.
कुरुकुल–कौरववंश.
कुरुगुरु–कौरवाचा गुरु–द्रोणाचार्य.
कुलगिरि–भारतवर्षांतील मुख्य ७ पर्वत-त्यांचीं नांवें–महेंद्र, मलय, सह्य, शक्तिमान्, गंधमादन, विंध्य व पारियात्रक.
कुलज–कुलीन.
कुलाल–कुंभार.
कुलिश–वज्र.
कुलिशपाणी–इंद्र, ज्याच्या हातात वज्र आहे.
कुवलय–१ चंद्रविकासी कमळ. २ भूमंडळ.
कुश–दर्भाची एक जात आहे.
कुशली–खुशाल.
कुशस्थली–द्वारकापुरी.
कुश्चल (ळ)–कुत्सित.
कुश्चीळ–दुर्गंधी, घाणेरडा
कुसरी–चतुराई.
कुसुम–फूल.
कुसुमचाप–मदन
कुहू–अमावास्या.
कुलपति–कुलपुरुष, कुलातील मुख्य
कुक्षि–कूस.
कूजणें–गाणें, शब्द करणें.
कूट–१ पश्चात् निंदा. २ खोटें. ३ शिखर.
कूप–आड.
कूर्पर–कोपर.
कृतांत–यम.
कृतांतभगिनी–यमुना नदी.
कृतार्थ–धन्य.
कृत्तिवासा–कातडें धारण करणारा, शिव.
कृत्या–पिशाची.
कृप (कृपाचार्य)–द्रोणाच्या बायकोचा भाऊ.
कृशान–अग्नि.
कृशोदरी–सिंहकटी स्त्री.
कृषिक–शेतकरी, शेतकी.
कृष्ण–अर्जुन.

कृष्णा–द्रौपदी. २ यमुना.
के–काय.
केउती–कोणती.
केउती–कशीं.
केउते–कशाचे.
केका–मोराचा शब्द.
केकी–मोर.
केंडणे–तुच्छ मानणे.
केणें–व्यापाराचा माल.
केतु–ध्वज.
केली–क्रीडा.
केंवि–कसें.
केविलवाणें–दीनवाणें.
केंसर–कमळतंतु, केशर.
केसरी–सिंह.
कै–केव्हा.
कैटभारी–कैटभ राक्षसाचा शत्रु-विष्णु.
कैरविणी–चंद्रविकासी कमळाची वेल.
कैवर्तक–धीवर, कोळी.
कैवल्य–मोक्ष.
कैवल्यदानी–मोक्षदाता.
कोटिगा–कोडगा.
कोड–कौतुक, हौस.
कोडी (ढी)–कोटी.
कोदाटणें–दाटणें, भरणें.
कोपी–झोपडी.
कोंभ-कोंब–अंकुर, मोड.
कोमेला–निस्तेज झाला.
कोयाळ–कोकिळ.
कोष्ठ–उदर.
कौपीन–लंगोटी.
कौशिक–विश्वामित्र.
कौसुंभ–कुसुंबाचा.
कौस्तुभ–विष्णूच्या गळ्यातील रत्न.
कौलिक–मांत्रिक.
क्रतु–यज्ञ.
क्रौड–डुकर.
क्रोष्टा–कोल्हा.

ख

ख–आकाश.
खग–पक्षी.
खगगमन–पक्ष्यावर बसून जाणारा-गरुड-वाहन–विष्णु.
खंगणे–कृश होणें.
खगेंद्र–गरुड.
खंजन–ताजवा पक्षी.
खडतर–फार उग्र.
खडतरणें–आदळणे, खोंचणें.
खडज्ञान–अल्पज्ञान.
खत–पत्र.
खंत, खंती–खेद, काळजीने झुरणें.
खद्योत–काजवा.
खनि–खाण.
खंबाइत–उंची वस्त्र.
खल्वाट–टकल्या.
खर–१ तीक्ष्ण. २ गाढव. ३ एक राक्षस.

खवद–फोड वगैरे होऊन क्षत पडतें तें.
खाजुणें-खार्जे–खाद्य, खाऊ.
खाडा–एक प्रकारची तरवार; हिचें पातें रुंद असून हिला दोहोंकडे धार असते.
खाडाणे–लाथाळ.
खाडणें–तोडणें
खाडियाची–शस्त्राची.
खाणी–खाण जारज, अंडज, स्वेदज आणि उद्भिज ह्या चार खाणी आहेत.
खासदार–मोतद्दार.
खुर्द–लहान, अल्प.
खेटक–ढाल.
खेव-खेवो–आलिंगन.

ग

गगन–आकाश.
गगनग–आकाशसचारी-देव.
गगनवाणी–आकाशवाणी.
गजगमा–हत्तीसारखी (हळू) चालणारी स्त्री.
गजपूर–हस्तिनापूर.
गजबज–गडबड.
गजहंता–सिंह.
गणप–गणपति.
गणिका–वेश्या.
गंड–१ अनिष्ट, संकट. २ गंडस्थल.
गत–गेलेलें.
गतवयस्क–म्हातारा, वृद्ध.
गदारोळी–मोठ्यानें.
गदीश-गदीन–गदायुद्धांत निपुण.
गद्य–वाक्यरूप ग्रंथ.
गभस्ति–सूर्य.
गभीर–गंभीर, खोल.
गमणें–काळ सुखाने जाणे.
गर-गरल–विष.
गरगल–विषकंठ-शिव.
गरिमा–मोठेपणा.
गरी-गुर्वी–श्रेष्ठ.
गरुद्रथ–गरुडपक्षी.
गल्ल–गाल.
गवसणी–आच्छादन, आवरण.
गव्हर–१ गुहा. २ गुह्य, मर्म, तत्त्व.
गवादि–धर्मपोई, अन्नसत्र.
गवाक्ष–धारें, झरोका.
गहन–१ अरण्य. २ खोल.
गळदंड–हत्तीच्या मानेवरून रिकिबीप्रमाणें चढण्यासाठीं सोडलेली दोरी, किलावा.
गाग–गंगेचे.
गागेय–गंगेचा पुत्र-भीष्म.
गाजी–शूर.
गांठींचें–पदरचें.
गांडीव–अर्जुनाचें धनुष्य.
गाढ–दृढ.
गाढें–दुर्बल.
गात्र–शरीर.
गांधर्व–१ स्त्रीपुरुषांचा परस्पर प्रीतीनें

विवाह. २ गंधर्वांचें.
गांधार–दुर्योधन.
गाधिज–विश्वामित्र.
गाबाळ–निरुपयोगी फुटकळ ग्रंथ.
गाभिणी–सगर्भा, गाभणें.
गायन–१ गाणें. २ गाणारा.
गाळी–शिव्या.
गांव–योजन, चारकोस.
गांवथा–गावढळ, अडाणी.
गावलगणी–संजयाचें दुसरें नांव.
गाळितिया–गाळण्याचे वस्त्रात.
गिरा–वाणी, वाक्य.
गिरिधर–गोवर्धनपर्वत धारण करणारा–कृष्ण.
गिरीश–सदाशिव.
गिवसणें–मिळवणें, सांपडणें.
गी–१ वाणी. २ सरस्वती.
गीत–गाणे.
गीर्वाण–१ देव. २ संस्कृत भाषा.
गीष्पति–बृहस्पति.
गुज–गुह्य.
गुंजारव–गुंगुं असा (भुंग्याचा) शब्द.
गुडाकेश–(अर्जुन) निद्रा ज्याच्या स्वाधीन आहे असा.
गुंडून–गुंडाळून.
गुण–दोरी.
गुणगुणणें–हळूहळू पुटपुटणें.
गुरु–१ बाप. २ वडील. ३ उपदेष्टा. ४ जड. ५ मोठा.
गुह–कार्तिकस्वामी.
गूज–१ गुह्य, अनिर्वेद्य. ‘ गुज ’ पहा.
गृध्र–गिधाड.
गृहसंमार्जन–घरातील सडासारवण.
गेह–घर.
गै (गय)–हयगय.
गोठण–गोठा.
गोठी–गोष्ट.
गोत्र–१ पर्वत. २ वंश.
गोधन–गाईंचा समुदाय.
गोपायिता–रक्षणकर्ता.
गोपुर–१ शहराचा दरवाजा. २ शहरच्या किंवा देवळाच्या किंवा राजवाड्याच्या दरवाज्यावर बाधलेली उंच इमारत.
गोप्ता–रक्षण करणारा.
गोमटें–सुंदर, चांगलें, प्रिय.
गोरटी–गोमटी.
गोरोचन–गाईच्या डोक्यांतलें पिवळें द्रव्य.
गोवा–गोवी–गुंता.
गोहि–साक्ष.
गोहो–नवरा.
गौरविता–शोभविणारा.
ग्रामहरी–कुतरा.
ग्रास–घास.
ग्राहिक–गिऱ्हाईक.
ग्रीवा–मान, गळा.
ग्लह–पण, डाव.
ग्वाही–साक्षी.

घ

घटना–घडवून आणण्याची तजवीज, योजना.
घटा–हत्ती किंवा मेघ याचा समुदाय.
घडा (डी)–१ घट, घागर, २ घटका. ३ मोड. ४ जम.
घन–मेघ, ढग.
घनदाट–गच्च भरलेला.
घनरस–१ कापूर. २ उदक.
घनसार–१ चंदन. २ कापूर
घरघेणा–घरबुडव्या.
घरटा–स्थान.
घापे–पोहचे.
घामेजेना–श्रात होईना.
घास–गवत.
घूर्णिका–दासी.
घृत–तूप.
घेयिजेना–घेईना.
घोटक–घोडा.
घोटी–गिळी.
घोर–क्रूर, भयंकर.
घोष–१ शब्द. २ गोठा. ३ गौळवाडा.
घोसुलें–घोंस
घ्राण–नाक.

च

चकित–भ्यालेला.
चकोर–पक्षिविशेष, हा चंद्रकिरणावर उपजीवन करतो अशी प्रसिद्धि आहे.
चक्र–चक्रवाक पक्षी.
चक्रवर्ती–सार्वभौम राजा.
चक्रवाल–मंडल, वर्तुल.
चक्रव्यूह–सैन्याची चक्राकार रचना.
चखोट–चांगला.
चंचू–चोंच.
चटक–चिमणी.
चंड–मोठा.
चंडांशु–सूर्य.
चणक–हरभरे.
चतुरानन–ब्रह्मदेव.
चतुर्दश–चौदा.
चतु शत–चारशें.
चतुष्षष्टि–चौसष्ट.
चंद्रमौळी–महादेव.
चंद्रशाळा–सर्वांहून उंच माडी.
चपला–वीज.
चपेटा–नाश, फस्त, थप्पड.
चपेटे–वेग.
चमू–सैन्य.
चर्म–१ ढाल. २ कातडें.
चरण–पाय.
चरम–शेवटला.
चराचर–स्थावर जंगम सृष्टि.
चवडा–रुंद.
चवर–चवरी.
चवी–बऱ्या वाईटाची परीक्षा, गोडी.
चषक–पानपत्र.
चाकाटणें–थक्क, चकित होणें.

चाग–चागला.
चागुणा–श्रियाळराजाची स्त्री.
चाचरणें–अडखळणें.
चाचूवरी–चोचेंत.
चाड–आवड.
चाप–धनुष्य.
चामर–चवरी.
चामीकर–सुवर्ण, सोने.
चार–चेष्टा.
चारदेह–१ स्थूळदेह. २ सूक्ष्मदेह. ३ कारणदेह. ४ महाकारणदेह.
चारु–सुंदर.
चावळण–बडबडणें.
चाळूं–हालवूं.
चिकित्सा–रोगाची परीक्षा.
चित्–ज्ञान.
चित्तचतुष्टय–मन, बुद्धि, चित्त, आणि अहंकार.
चित्राश्व–सत्यवान्.
चीर–वस्त्र.
चुकूर–चकित.
चूडामणी–शिरोरत्न.
चेइरे–जागृति.
चेटकें–चेटूक.
चेतना–जीवित्व, चलनवलन.
चेतवे–खवळे.
चेल-चैल–वस्त्र.
चेववी-चेष्टवी–सचेतन करी.
चोख–चागला.
चोखाळपण–चोखपण.
चोखाळिल्या–शुद्ध केल्या.
चोज–कौतुक.
चोहट–चव्हाटा.
चोजविली–चोळली, माखिली.
चौगुणीनें–चौपटीने.
चौढाळ–जातिधर्मविरहित आचरण.
चौसाचा–चार वेद आणि सहा शास्त्रें याचा.

छ

छंद–१ वृत्त २ नाद, चट.
छद्म–कपट.
छात्र–शिष्य.
छायानायक–सूर्य.
छावा–हत्तीचा बालक.

ज

जई–जेव्हा.
जगढाळ–ध्वज, झेंडा.
जंगम–मनुष्य, पशुपक्षी इत्यादि.
जघन्य–नीच, कनिष्ठ.
जंघाळ–१ उंच २ वेगवान्.
जंघी–१ जंघावत. २ त्वरितगति.
जटी–जटायुक्त, तपस्वी.
जठर–पोट.
जडभारी–संकट.
जथिलें–जमविलें, साचाविले.
जधीं–जेव्हा.

जनक–१ बाप. २ एक राजा.
जनपद–देश.
जन्मदा–आई.
जनिता–बाप.
जनु–जन्म.
जन्हुकन्या–भागीरथी.
जंबीर–ईडनिंबू.
जंबू–जाभूळ.
जयंती–जिंकणारी.
जरठ–म्हातारा.
जरा–म्हातारपण.
जर्जरित–१ म्हातारपणानें थकलेला. २ जुना, फाटका.
जलचर–मत्स्य वगैरे पाण्यातील प्राणी.
जलाशय–सरोवर, तळें, डोह.
जल्पना–बडबड.
जव–वेग.
जवन–वेगवान्.
जाइजणें–नाशवंत.
जागीर–जहागीर.
जाच–गाजणूक.
जाजावती–बोलती, बडबडती.
जाण–जाणणारा.
जागवलें–समजलें.
जाणीव–ज्ञान, आत्मज्ञान.
जाति–जाईची वेल.
जान्हवी–भागीरथी.
जानु–गुडघा.
जाया–बायको.
जाल–समुदाय.
जावळे–आवळे जावळे.
जिणें–वांचणें, जीवन.
जितावें-जिणावें-जिंकावें.
जितेंद्रिय–ज्यांनीं इंद्रियांचें दमन केलें ते.
जिवलग–प्राणप्रिय.
जिव्हार–मर्मस्थान.
जिष्णु–१ इंद्र. २ विष्णु. ३ अर्जुन. ४ जयशील.
जीन–१ जीर्ण. २ म्हातारा.
जीमूत–मेघ.
जीव–१ प्राण. २ बृहस्पति.
जीवखाणी–जीवयोनि.
जीवन–१ वाचणें. २ पाणी.
जै (जई)–जेव्हा.
जोगी–गोसावी.
जोपा–पालन, रक्षण, जतन.
जोहारी–रत्नपारखी.
जौजार–त्रास, कंटाळा.
ज्या–धनुष्याची दोरी.
ज्येष्ठ–वडील, मोठा.
ज्योतिर्विद–ज्योतिषी.
ज्योत्स्ना–चादणे.
ज्वलन–अग्नि.

झ

झकविणें–फसविणे.
झगडा–युद्ध.

झटिति–लवकर, लागलेच.

झडपणी–निरसन

झणी–१ सत्वर. २ एकाएकी. ३ न जाणों कदाचित्.

झष–मासा.

झळंबणे–चिकटणे.

झाकोळणे–व्यापणे.

झाडा–१ झडती. २ निरास

झुंजार–योद्धा.

झेला–झुबका.

झोटधरणी–केशधरणी.

झोटी–डोईचे लांब केश.

झोंड–दाडगा, निलाजरा.

ट

टकळा–छंद, ध्यास.

टाकाटाकी–त्वरेनें.

टाचर–टाच.

टाहो–सतत ओरडणे.

टोणपा–१ लाकडाचा ठोकळा. २ मूर्ख

टोप–मुकुट.

ठ

ठसावे–ठसे.

ठाणमाण–शरिराचा बाधा.

ठाय–ठिकाण, स्थान.

ठायीं पाडी–थाग लावी.

ठाव–स्थान, ठिकाण.

ठेला–१ राहिला. २ उभा राहिला. ३ कुंठित झाला.

ठेवी–ठेव.

ठोंबरा–बुकुंदा.

ड

डगमगणे–घाबरा होणें.

डाई–डाव, सरसी, वर्चस्व

डागे–झाडी

डौर–झगा.

डौरला–झाकला.

ढ

ढका–धक्का.

ढक्का–डमरु.

ढाळ–१ उतार. २ वारणे, हालविणे.

ढाळणें–ओतणे, टाकणें.

त

तई–तेव्हा.

तगटणे–झटणे.

तटाक–तळें.

तडकणे–पडणें, फुटणें.

तडाग–तळे.

तडीतापडी–गोसावी, बैरागी.

तति–समुदाय.

तंतू–१ सूत्र. २ वात.

तत्वता–खरेपणानें, निश्चयें.

तथ्य–खरें.

तंद्रा–आळस.

तधी–तेव्हा.

तप–ग्रीष्मऋतु

तपन–सूर्य.

तम–अधकार.
तमोहर–सूर्य.
तरंगिणी–नदी.
तरंडक–नौका.
तरणि–१ सूर्य. २ नौका.
तराजें–तागडीने.
तरी–नौका.
तर्जन–भर्त्सन-निंदा, जाच, धिक्कारून [बोलणे.
तर्णक–वत्स, वासरूं.
तर्वक–क्रोध, उकळी, आवेश.
तहशील–वसूलपट्टी.
तळपणें–चमकणें.
तळपट–सत्यानास.
तळवट–खालचा प्रदेश.
तक्षक–सर्पविशेष.
तात–बाप.
तांडव–नृत्यविशेष.
तातडी–त्वरेनें.
तादात्म्य–ऐक्य.
तापणे–शेकणे.
तापसी–१ ऋषिपत्नी. २ बिचारी.
तामरस–कमळ.
तामरसाक्ष–कमळासारखे डोळे ज्याचे.
तार–उंच (स्वर).
ताराधीश–चंद्र.
तारुवें–तारुं, नौका, जहाज.
तावी–संतप्त करी.
तितिक्षा–क्षमा, शांति.
तिमिर–अंधकार.
तिवाशी–१ तक्या. २ गिरदी. ३ गादी.
तुकणें–बरोबरी करणें.
तुकविणे–हालविणें.
तुकी–१ पारड्यात. २ कसोटीस.
तुंग–उंच.
तुझेनी–तुझ्याने.
तुंड–तोंड.
तुंबळ–अतिशयित, फार.
तुंबळे–दाटे, भरे.
तुमुल–तुंबळ, निकराचें.
तुरंगी–घोडी.
तुरंबणे–हुंगणे.
तुला–साम्य.
तुळी–हालवी.
तूण–तुणीर-भाता.
तूर्ण–लौकर.
तूर्य–वाद्य.
तूळ–कापूस.
तेजाळ–तेजस्वी.
तेजी–घोडा.
तेजोनिधी–सूर्य.
तै–तेव्हा.
तोक–बाळक.
तोख–संतोष.
तोडर–तोरडी, पादभूषण.
तोबा–अरेरे, अहाहा.
तारा–झोंक, डौल, नखरा.

तोय–पाणी.
तोष–संतोष.
त्रपाकंचुक–लज्जारूप चिलखत.
त्राण–रक्षण.
त्राहाटिल्या–१ सिद्ध केल्या. २ वाजाविल्या.
त्रितय–तीन पदार्थांचा समुदाय
त्रिदश–देव.
त्रिपाद–अग्नि.
त्रिवाचा–सत्य सत्य–खरेंच, निश्चयानें.
त्रिशुद्धि–१ त्रिवार शुद्धि. २ निश्चयें.
त्रुटि–क्षण.

थ

थडी–कड, तीर.
थाटी–समुदाय.
थान–स्तन.
थार–१ थारा, आश्रय. २ रुतून राहणे.
थिटें–अग्रे, लहान.
थिल्लर–पाण्याचें डबकें.
थीत–व्यर्थ.
थोडकें–थोडे.
थोरावे–वाढे.
थोरीव–मोठेपणा.

द

दचक–धाक.
दंडधर–यम.
दंडवत–सर्व अंगें नमस्कार.
दंती–हत्ती.
दंदशूक–सर्प.
दंदिया–योद्धा.
दनुज–दैत्य.
दभ्र–अल्प.
दंपती–मेहूण, नवराबायको.
दमयंती–१ गर्व हरण करणारी. २ नळस्त्री
दमुनी–नाश करून.
दयित–प्रिय.
दर–१ शंख. २ भय. ३ ईषत्, थोडे.
दरिद्र–दरिद्री
दरी–गुहा.
दर्वी–पळी
दर्वीकर–सर्प.
दर्शनें–षड्दर्शने, सहा शास्त्रें.
दव } –१ दावानळ, वणवा. २ वन,
दाव } अरण्य
दवस्थ–वणव्यात सापडलेला.
दशकंधर (दशकंठ)–रावण.
दशन–दात.
दशशतमुखाग–शेषाचा देह.
दशस्यंदन–दशरथ.
दशानन–रावण.
दंष्ट्रा–दाढ.
दस्र–अश्विनीकुमार.
दसोडी–दशी.
दळ (ल)–१ सैन्य. २ पाकळी.
दळवाडें–१ जाडपणा. २ समुदाय.
दक्षिण–१ उजवा. २ दक्षिण दिशा.
दाटणी–१ निबिडता, दाटी.

दातवलें–हस्तिदंताचें केलेलें भूषण.
दान्त–इंद्रियदमन करणारा.
दापी–दावी, धमकावी.
दाम–१ पुष्पमाला. २ दावे
दामोदर–कृष्ण.
दाय–१ पितृधन. २ वाटा.
दायाद–भाऊबंद.
दारा–स्त्री, बायको.
दारु–काष्ठ.
दारुक–कृष्णाचा सारथी.
दारुण–क्रूर, कठीण, भयंकर.
दारेचुडा–सुताच्या वाकी, कंगण्या वगैरे.
दावार्त–वणव्यानें पीडित.
दाक्षिण्य–औदार्य.
दिठा–दृष्टि, दर्शन.
दिठी–दिठिवा-दृष्टि.
दिनमणि–दिनराज-सूर्य
दिव्य–१ स्वर्गातील २ सुंदर.
दिव्यरस–अमृत.
दीप्ति–प्रकाश, कांति, तेज.
दुखंड–दुभंग.
दुग्धसार–तूप.
दुग्धोदधि–क्षीरसमुद्र.
दुणावे–दुप्पट होई.
दुधिया–पांढरा भोपळा.
दुबळा–१ दरिद्री २ अशक्त.
दुभणी–धार काढणें.
. दुभे–प्रसवे.

दुराप–प्राप्त होण्यास कठीण.
दुरित–पातक
दुरुक्ति–दुर्भाषण.
दुर्गत–दरिद्री.
दुर्गा–पार्वती.
दुर्निवार–निवारण करण्यास अशक्य.
दुर्हद–दुष्ट, वाईट अंत करणाचा.
दुर्वह–धारण करण्यास अशक्य.
दुलडी–गळ्यातील दागिना.
दुष्कर–करायास कठीण.
दुहणें–दूध काढणे.
दुहिता–१ कन्या. २ सून.
दून–दु खित, तप्त
दूरशी–रजस्वला.
देवगर्भ–देवतुल्य.
देवतटिनी–भागीरथी
देवदत्त–अर्जुनाच्या शंखाचें नाव.
देवधाडी–अकस्मात् आलेलें महत् संकट.
देवनळ–बोरू.
देवर–दीर.
देवराज–इंद्र.
देवर्षि–नारद.
देवलसी–देवळात राहणारा साधु.
देवव्रत–भीष्म.
देवाद्य–महादेव.
देवागना–देवाच्या स्त्रिया.
देवापगा–गंगा, भागीरथी.
देवी–१ देवांगना. २ राजाची पत्नी.

देवेंद्र–इंद्र.
देशधडी–देशपार.
देशिक–गुरु.
देसवटा–स्थान, प्रदेश.
देहाभिमान–देहच मी अशी बुद्धि.
देहांतर–अन्य देह.
देहुडी–चौकी.
देव्हारें–देवालय.
दैन्यवाणा–बापुडा.
दैवहत–दैवहतक-दुर्दैवी.
द्युति–कांति.
द्युमणि–सूर्य.
द्रविण–पैसा.
द्रुति–सुवास, सुगंध.
द्रौणी (द्रोणपुत्र)–अश्वत्थामा.
द्वंद्वयुद्ध–कुस्ती.
द्वंद्वे–सुखदुःखादि युग्म.
द्वारावती–द्वारका.
द्विज–१ दंत. २ ब्राह्मण. ३ पक्षी.
द्विजाति–ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे.
द्विजराज–चंद्र.
द्विप–गज, हत्ती.
द्वैत–भेदवुद्धि.
द्वैपायन–व्यास.

ध

धडाडीत–जळत.
धणी–लाभ, तृप्ति, वैपुल्य.
धत्तूर–धोतरा.
धन–द्रव्य.
धनद–कुबेर.
धनंजय–१ अर्जुन. २ अग्नि.
धन्व–धनुष्य.
धन्वी–धनुष्य धारण करणारा.
धमनी–१ फुंकणी. २ शीर.
धर–पर्वत.
धरमधका–कार्य न होतां व्यर्थ श्रम.
धर्म–यमधर्म.
धर्षण–दांडगेपणा.
धरणी-धरा–पृथ्वी.
धराधीश–राजा.
धरारमण–पृथ्वीपति, राजा.
धव–नवरा.
धवल–शुभ्र, पांढरे.
धवलारें–घरे.
धवळणें–शुभ्र करणें.
धाटी–रीत, प्रकार.
धाता–ब्रह्मदेव.
धात्री–१ पृथ्वी. २ दायी.
धाम–१ घर. २ तेज.
धाय–१ तृप्त होय. २ रडण्याची आरोळी.
धारा–लहान.
धारें–१ कमी. २ धुराडें.
धाले–तृप्त झाले.
धावणे–पाठलाग करणारे लोक.
धावण्या–रक्षणासाठीं.
धिंसा–उत्कंठा, धैर्य, हव्यास.

धी–बुद्धि.
धुर–अग्रभाग
धूर्जटी–महादेव.
धृति–धैर्य.
धोपणे–तहानेनें किंवा आशेने गळा सुकणे.
धौम्य–पाडवाचा उपाध्याय.

न

नई–नदी.
नक्र–सुसर
नग–१ पर्वत २ भूषण. ३ वृक्ष.
न घटे–न घडे
न घावे–न पावे
नटले–सिद्ध झाले.
नति–नमस्कार.
नंदन–मुलगा
नंदिनी–कन्या, मुलगी.
नभ–आकाश.
नभोवाणी–आकाशवाणी
न मनी–न मानी.
नय–न्याय.
नर–१ मनुष्य २ अर्जुन ३ एक ऋषि
नरसिंह–नरेंद्र-राजा.
नर्तक–नाचणारा.
नलद–वाळा.
नव–नऊ.
नव-नवा–१ नवीन. २ तरणा.
न वचे–न जाई.
नवनीत–लोणी.
नवाई–गोडी, कौतुक.
नवाजणें–वर्णणें.
नवाळी–कौतुक, गोडी.
नवोढा–नववधू, नवरी.
न सूये–न ओढवे, पुढे न सरे.
नहुष–ययातिराजाचा पिता.
नाक–स्वर्ग.
नाकर्षि–देवऋषि.
नाकेश–इंद्र.
नाग–हत्ती.
नागवण–हानि.
नागवणें–मुकणे.
नाटकशाला–कलावंतीण
नाट्य–नृत्य.
नातरी–किंवा, अथवा.
नातळणे–न स्पर्शणे.
नातुडणे–न प्राप्त होणें.
नाथिला–१ व्यापला. २ खोटा, जो [नाही तो.
नानादर्शनें–षडदर्शने.
नाराच–बाण.
नावेक–अंमळ, क्षणभर.
नाहूत–न बोलावलेला.
नाहो–नवरा, पति.
नाळ–नळी.
निकट–जवळ.
निकर–१ समुदाय. २ कहर.
निकषनिसाण, निकषपाषाण–कसोटीचा दगड.

निकाश—सदृश.
निकें—खरें.
निखंदणें—झिटकारणें, धिसपिटाविणें.
निगदणें—बोलणें.
निगम—वेद.
निगुती—निश्चयें.
निग्रह—१ निश्चय. २ अटकाव.
निजपद—आत्मपद.
निजबोध—आत्मज्ञान.
निटिल—कपाळ.
निटिलशेष—कपाळभाग.
निडळीं—कपाळीं.
निडारीं—दृष्टींत.
नितंबिनी—स्त्री.
निदाघ—उष्णता.
निदान—१ कारण. २ शेवट.
निदिध्यास—अखंड ध्यान.
निदेला—निद्रित.
निधडा—धैर्याचा.
निधडें—अभेद्य.
निधन—मरण.
निधान—ठेव, निक्षेप.
निधि—ठेवा.
निधोट—१ परिपूर्ण. २ एकरूप. ३ धीट.
निनद—शब्द, नाद.
निपट—केवळ.
निंबलोण—दृष्ट काढण्याचें साधन.
निमग्न—बुडालेला, गढलेला, तत्पर.
निमाला—संपला.
निम्नगा—नदी.
नियती—दैव.
निरखणे—पाहणे.
निरंजन—१ निष्कलंक, निरुपाधिक. [२ परमेश्वर.
निरपत्रप—निर्लज्ज.
निरय—नरक.
निरवणें—स्वाधीन करणें.
निरसतां—नष्ट होता.
निरक्षर—अक्षरशून्य, मूर्ख.
निरुतें—स्पष्ट.
निरुपचार—उपचारहीन.
निरें—शुद्ध, निखालस.
निरोध—अटकाव.
निरोपणें—सागणे.
निर्जर—देव.
निर्दळणें—नाश करणें.
निर्धारीं—निश्चयें, खचीत.
निर्धूत—नि शेष.
निर्भर्त्सना—धिक्कार, निंदा.
निर्भर—पूर्ण.
निर्वाण—अंत, समाप्ति.
निर्वाणीं—संकटसमयी.
निलय—घर, स्थान.
निवटणें—१प्रवीण होणें.२टाकणें,नाश करणें.
निवाड—निर्णय, निकाल.
निवाडा—न्याय.
निवास—स्थान.

निवृत्ति–मुक्ति.
निशाणीं घाव घालणें–जिंकणें.
निशीथ–मध्यरात्र.
नि.शेष–निखालस, निःसंशय.
निष्क–पदक, अलंकार.
निष्कल–एकरूप.
निष्टंकें–निश्चयें.
निस्त्रप–निर्लज्ज.
निस्पृह–निरिच्छ.
नि स्व–निर्धन.
नि साराया–दूर कराया.
नीर–पाणी.
नीरज–कमल.
नीलग्रीव–महादेव.
नुगवे–न कळे.
नुत-नूत–स्तुत, वाखाणलेला.
नुमजे–न समजे.
नुमसे–१ न विसंबे. २ न सांगे.
नुरे–न उरे.
नुसधी–नुस्ती, केवळ.
नृपासन–राजाची गादी.
नेघे–न घेई.
नेटका–मनोहर.
नेणता–अजाण, लहान.
नेणीव–अज्ञान.
नेदितां–न देतां.
नैषध–नळ राजा.
नोलांडवे–न उल्लंघवे.
नोहावी–न व्हावी.
न्यसीत–ठेवीत.

प

पंकेरुह–कमळ.
पंक्ति–१ ओळ. २ दहा.
पंक्तिकंधर (दशकंधर)–रावण.
पंक्तिफट–दहा फणांचा.
पंगु–पांगळा.
पघळणें–पसरणें.
पंचम–सप्तस्वरांपैकीं एक स्वर.
पंचवदन–शिव.
पंचानन–सिंह.
पंचाक्षरी–मांत्रिक.
पंचू–१ पक्षी. २ चुवा, पक्कडदार.
पंजर–पिंजरा.
पट–वस्त्र.
पटु–१ हुशार. २ निरोगी.
पडसाद–प्रतिध्वनि.
पडिभरू–सांगाती, सोबती.
पढिये–आवडे.
पण्यांगना–गणिका, वेश्या.
पतंग–पक्षी.
पतंग–१ सूर्य. २ पक्षी.
पतन–१ शाप. २ पातित्य, नीचत्व.
पति–१ धनी. २ नवरा.
पतित–पापी.
पत्ररथ–पक्षी.
पथ–वाट.

पद–स्थान.
पथ्य–हितकारक.
पदातीत–जागेवरून दूर केलेला.
पद्म–कमळ.
पद्मभवांड–ब्रह्मांड.
पद्मयोनि–ब्रह्मदेव.
पद्मराग–एक प्रकारचें माणिक.
पद्मा–लक्ष्मी.
पद्मासन–१ ब्रह्मदेव. २ योगशास्त्रात एक प्रकारचें आसन आहे.
पद्मिनी–कमलिनी.
पद्य–छंदोबद्ध कविता.
पद्यावें–रचावें.
पनस–फणस.
पय–१ दूध. २ उदक.
पयोधर–१ स्तन. २ मेघ.
पयोधि–समुद्र.
पर–१ शत्रु. २ दुसरा. ३ उत्तम. ४ परंतु.
परती–पलीकडे.
परत्र–परलोक, परलोकीं.
परम–अत्यंत, फार.
परमेष्ठी–ब्रह्मदेव.
परदार–परस्त्री.
परवंटा–कंबरेभोंवतीं गुंडाळण्याचा पदर.
परस्व–परधन.
पराग–१ महापराध. २ पुष्पांतील रज.
परावा–१ परका. २ शत्रु.
परिकर–१ कमरपट्टा. २ प्रयत्न. ३ समूह.
परिखा–खंदक.
परिजन–सेवक.
परिग्रह–१ घेणें, ग्रहण. २ संग्रह.
परिचर्या–सेवा.
परिणामलें–परिणाम पावले.
परिधान–वस्त्र.
परिमल–सुगंध.
परिरंभ–आलिंगन.
परिवर–प्रकार.
परिवार–बरोबर असणारीं माणसे.
परिवेष–परिधी–खळे.
परी–प्रकार.
परेश–भगवान्.
परेसी–वाणिविशेषास. परा, पश्यंती, मध्यमा आणि वैखरी अशा चार वाणी आहेत.
परोक्ष–दृष्टीच्या मागें.
परौते–दूर, वेगळें, पलीकडे.
पर्णणें–वरणें, विवाह करणें.
पर्याय उत्तर–भलतें उत्तर.
पर्यंक–पलंग.
पऱ्हा–पलीकडे.
पल–मांस.
पलाल–पाचोळा, कोंडा.
पलाश–राक्षस.
पल्ली–गांव.
पवन–वायु.
पवनज–पवनतनय-मारुती.

पवनारि–सर्प.
पवमान–वायु.
पवाड–स्तव, स्तुतिपर कविता.
पवि–वज्र.
पवे–पावे.
पशुप–१ गुराखी. २ शंकर.
पशुपति–साब. [भामव्या.
पश्यतोहर–पहात असता नेणारा, उचल्या,
पहुडणे–१ निजणें. २ पावणें.
पक्ष–१ पंधरवडा. २ बाजू, तरफ.
पक्षती–पक्षमूळ.
पक्षिगमन–गरुडवाहन. 'खगगमन' पहा.
पक्षिपति–गरुड.
पाइकी–सेवा.
पाखर–आस्रा, रक्षण.
पाखाळा–स्वच्छपणा.
पांग–अडचण, संकट.
पाचारणें–बोलावणें.
पांचाळ–एक देश, लाहोर.
पाटव–चातुर्य. [वगैरे.
पाटस्थळ–पाटाच्या पाण्यानें होणारें शेत
पाटाव–रेशमी वस्त्र.
पाटीर–चंदनवृक्ष, चंदनाची उटी.
पाटोरी–पांव्या.
पाटोळा–पितांबर.
पाठारीं–पृष्ठभागीं.
पाड–१ मान, लेखा. २ सादृश्य.
पाडें–प्रमाणें.
पाणि–पाणी-हात.
पातला–आला, पावला.
पाता–पालनकर्ता.
पाती–पंक्ति.
पात्री–भांडें.
पातेजूं–विश्वासूं.
पादप–वृक्ष.
पाप्में–पातकें.
पामर–हलकट, य कश्चित्.
पायकी–चाकरी.
पायवणी–पादोदक.
पायस–खीर.
पारद–पारा.
पारिजात–कल्पवृक्ष.
पारिबर्ह–लवाजमा.
पारु–अंत.
पारुषे–१ रुसे. २ दुखावे.
पार्श्व–बाजू.
पालऊ–पालव, पदर.
पालखीं–पाळण्यात.
पालाणणें–झांकणें, खोगीर घालणें.
पाव–पाय.
पावक–अग्नि.
पावन–१ पवित्र. २ पवित्र करणारा.
पाशी–वरुण.
पासु–धूळ, रज.
पाहुणेरु–पाहुणचार.
पाळा–वेढा.

पाक्षिक–१ संशयाचा. २ एकपक्षी.
पिक–कोकिल.
पिटणें–ताडणें.
पिंड–देह.
पिता–बाप.
पितामह–१ आजा. २ भीष्म.
पितृप–यम.
पिनाक–साबाचें धनुष्य.
पिनाकी–शंकर.
पिपीलिका–मुंगी.
पिशित–मास.
पिशुन–दुष्ट, चहाड.
पिष्ट–पीठ.
पिसाट–भूत, पिशाच.
पिसूण–दुष्ट, चहाड. 'पिशुन' पहा.
पिसें–वेड.
पीठ–स्थान, आसन.
पुंख–पिसारा.
पुंगव–श्रेष्ठ.
पुच्छ–शेंपूट.
पुंज–रास.
पुटामाजी–अग्निपुटांत.
पुंड–दंगेखोर, अधम.
पुढतापुढती–वारंवार, पुन्हापुन्हा.
पुढतीं–पुनरपि.
पुढा–पुढे.
पुढिल–अन्य, दुसरा, परकी.
पुंभूषण–पुरुषवेष.
पुरिजेना–पुरेना.
पुरुषव्याघ्र–पुरुषश्रेष्ठ.
पुरुषार्थ–धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष ह्यापैकीं प्रत्येक.
पुरुहूत–इंद्र
पुरोधा–उपाध्याय.
पुरोहित–उपाध्याय.
पुलिन–वाळवंट (नदीचें).
पुष्कर–१ कमल. २ शुंडाग्र.
पुजी–१ शोभवी. २ पूजा करी.
पुर्ती–समाप्ति, परिपूर्णता.
पूर्वरेखा–पूर्वीचें कपाळी लिहिलेले.
पृतना–सेना.
पृथा–कुंती
पृथुक–पोहे.
पे–पाशी, कडे.
पेंचपाड–पेचपाच.
पेटे–ओझीं.
पैं–१ निश्चयें, खचीत. २ वाक्यपूरक [अव्यय.
पैजार–खेटर, जोडा.
पैशुन्यवादी–उणें पाहणारा.
पोटपोशा–पोटबाब, पुखानंद.
पोटळणें–पोटाशीं धरणें.
पोत–१ बालक. २ दिवटी. ३ नाव.
पोरवडा–१ मुलाचा समुदाय. २ पोरकटपणा.
पोसणें–पोसायास घेतलेलें (लेंकरूं).
पोहणी–पोहावयाजोगें पाणी.

पोहे-पोही—पाणपोई.
पौत्र—नातू.
पौळी—१ पोंवळी. २ चौदिवाली.
प्रकर—समुदाय.
प्रकाम—अत्यंत, फार.
प्रकृति—१ माया. २ प्रजा.
प्रकृतिपुरुष—माया आणि ईश्वर.
प्रचुर—पुष्कळ.
प्रजा—१ संतति. २ लोक.
प्रणत—नम्र, शरण.
प्रणाति—नमस्कार.
प्रताप—१ सामर्थ्य. २ उष्ण.
प्रतिभा—१ स्फूर्ति, स्मृति, आठवण. २ बुद्धि.
प्रतिम—सारखा.
प्रतीची—पश्चिम दिशा.
प्रतोद—चाबूक.
प्रत्यगात्मा—कूटस्थ, जीवाचें लक्ष्य स्वरूप
प्रत्यय—अनुभव.
प्रधानज—प्रकृतिजन्य.
प्रपंचीक—संसारसंबंधी.
प्रपदें—पायाचीं अग्रें.
प्रबंध—रचना.
प्रभंजन—वावटळ.
प्रभु—१ समर्थ. २ ईश्वर.
प्रभूत—पुष्कळ.
प्रमदा—तरूण स्त्री.
प्रमाद—दुर्लक्ष्यामुळें झालेला दोष, बे- [सावधपणा.
प्रयाणीं—जातेवेळी.
प्रवया—वृद्ध.
प्रवाल—१ पल्लव. २ पोवळे.
प्रवृत्ति—वार्ता, बातमी.
प्रश्रय—लीनता.
प्रक्षालन—धुणे.
प्रज्ञा—बुद्धि.
प्रज्ञाचक्षु—१ आंधळा २ धृतराष्ट्र.
प्रज्ञाबक—आंधळा.
प्राकृत—१ साधारण. २ नीच.
प्राची—पूर्वदिशा.
प्राज्य—पुष्कळ, विपुल.
प्रांजळ—उघड, मोकळा.
प्राण—वायु.
प्राणवृत्ति—१ जीवन, निर्वाह. २ वायुसदृश.
प्रातर्विधि—शौचस्नानादि क्रिया.
प्रात—कडा, शेवट.
प्राय—बहुधा.
प्रायश्चित्त—प्राय (पाप) चित्त (शोधन), पापदूरीकरण.
प्राज्ञ—चतुर, शहाणा.
प्रेतगतिंगत—मेलेला, प्रेताच्या स्थितीला [गेलेला.
प्रेषणें—पाठविणें.
प्रेक्षक—पाहणारा.
प्रोत्तुंग—उंच, दीर्घ.
प्लवंग—वानर.

फ

फटकाळ—दुष्ट.
फडकणे—उडून जाणें.

फणी–सर्प.
फरा–१ पिंपळवण. २ राग, समूह.
फाणस–कंदील.
फाल्गुन–अर्जुन.
फिटणें–मुक्त होणें, सुटणें.
फिरंगणी–फिरंगी लोकांसबंधी.
फिराद–फिर्याद.
फुटाचें–हिरव्या आंब्याचें.
फुलारा–गुंफलेलीं फुलें.
फेडिशी–घालविशी.
फोल–व्यर्थ, फुकट, वायां.

ब

बक–बगळा.
बंक / बंका –१ चौकी, पहारा. २ पहारेकरी.
बजागी–भांडखोर, मिसखोर.
बडिवार–थोरवी.
बडिश–मासे धरण्याचा गळ.
बंदी–स्तुतिपाठक, भाट.
बंधकी–दासी.
बंभर–भ्रमर.
बभ्रा–१ उपहार. २ बोभाटा.
बरवटा–सुंदर.
बराडी–भिकारी, खाखा सुटलेला.
बर्ह–पंख, पक्ष.
बर्ही–१ मोर. २ पक्षी.
बलहा–बलनामक दैत्याला मारणारा-इंद्र.
बलभद्र–बलराम.
बल्लव–१ गौळी. २ आचारी, स्वयंपाकी.
बसणें–मूळ, बीज.
बहुवस–पुष्कळ.
बहुवसाळ–पुष्कळ.
बळ–१ बळराम. २ शक्ति.
बळवंत–दांडगा.
बळ सत्राणें–मोठ्या बळानें
बळी–१ बळकट. २ एक राजा–प्रल्हादाचा नातू.
बागूल–बाउ, भयंकर पदार्थ.
बाजी–१ डाव. २ संकट.
बाड–कनाथ, पडदा.
बाढ–दृढ.
बाणणें–ठसणें.
बाद–काढून टाकलेला.
बाधा–इजा, त्रास, दुःख.
बाधारी–१ डोंगरावरचा प्रदेश. २ बंधन.
बाप–१ बाप हो. २ मोठा.
बापुडे–अज्ञ जन.
बापोषाख–उत्तम वेष.
बारबार–वारंवार.
बालक–मूल.
बालिश–मूर्ख, पोरकट.
बाष्प–१ आसवें, अश्रु. २ वाफ.
बाहणें–बोलावणें.
बाहे–बाहु.
बाह्य–१ बाहु. २ बाहेरचें.
बाह्यवटें–बाहुभूषणें.

बिंब
बिंबफल
बिंबीफल } –पिकलेलें तोंडलें.

बिडाल बिडालक–माजर.

बिनी–१ अघाडी. २ पागोट्याचें केळें.

बिरडें–बंधन.

बिरुदाइत–बाणा बाळगणारा.

बिलोरी–काचेचें.

बिस–कमळाचा देंठ.

बिसिनी–कमलिनी.

बीज–१ द्वितीया तिथी. २ कारण. ३ बी.

बीबूडी–बींमोड.

बीभत्सु–अर्जुन

बुका–सुवासिक चूर्ण

बुडतया–बुडणाऱ्यास.

बुडी–१ शेवटीं, परिणामीं. २ तळीं.

बुझणें–समजणें.

बुझावणे–समजावणे.

बुध–१ पंडित, शहाणा. २ एक ग्रह–चंद्राचा मुलगा.

बुभुक्षु–भुकेलेला.

बैसक–स्थान.

बोभात–हाक मारीत.

बोभाय–हाक मारी, बोलावी.

बोल–शब्द.

बोळवणें–पोचवणें, रवानगी करणें.

ब्रह्मघ्न–ब्राह्मणास मारणारा.

ब्रह्मण्य–ब्राह्मणाविषयीं दयाळु.

ब्रह्मनंदन (ब्रह्मपुत्र)–नारद.

ब्रह्मांड–सर्व जग.

ब्रह्मांडावलि–ब्रह्मांडांची पंक्ति.

ब्राह्ममुहूर्त–पहाटेच्या चार घटका रात्रीचा समय.

ब्राह्मण्य–१ ब्राह्मणाचा समुदाय. २ ब्राह्मणपणा.

ब्रीद–बाणा.

भ

भ–नक्षत्र.

भंग–१ तरंग, लाट. २ नाश.

भगवान्–षड्गुणैश्वर्यसंपन्न देव.

भगण–नक्षत्रसमूह.

भगळा–भेगा, चिरा

भजक–सेवक.

भट–योद्धा.

भंड–१ फजिती. २ भाडखोर.

भणग–भिकारी.

भद्र–१ कल्याण. २ सिंहासन.

भद्रजाती–१ भीष्म. २ गज. ३ अश्व.

भर–अतिशय.

भरण–पोषण.

भरावरी–वरचेवर, लवकर.

भर्ग–महादेव.

भर्जित–भाजलेलें.

भर्म–सुवर्ण.

भव–१ संसार. २ महादेव. ३ उत्पत्ति.

भवंडा–गरका.

भवन–घर.
भवाब्धि–संसारसमुद्र.
भवार्कातपत्र–भवतापनाशक, संसाररूपी सूर्याला छत्राप्रमाणें असणारा.
भव्य–कल्याण.
भसित–भस्म.
भा–शोभा, कांति, तेज.
भाऊ–भावू, मानू.
भाक–भाषण, वचन.
भागवत–भगवद्भक्त.
भाग्य–ऐश्वर्य, दैव.
भाज-भाजा-भार्या, बायको.
भाजन–पात्र, भाडें.
भाट–स्तुतिपाठक.
भाडार–द्रव्याची कोठी, खजिना.
भाता–बाणांची पिशवी.
भातुकें–खाऊ.
भाड–वाचाळ.
भान–चैतन्य, शुद्धि.
भानुनंदन–सूर्याचा मुलगा, कर्ण.
भानें–शेषान्न.
भाबरभूतें–वेडे.
भार–समूह.
भारती–वाणी, वाग्देवता.
भारद्वाज–कुक्कुडकुंभा.
भारी–पुष्कळ मोलाचा.
भाव–१ निष्ठा. २ अभिप्राय.
भावोन–भोवोनी-मानून.
भाळ–१ मस्तक, २ कपाळ.
भाळणें–भुलणें.
भिडणे–झगडणे.
भिदुर–वज्र.
भिझावितां–भिजवितां.
भिक्षु–ब्रह्मचारी.
भिक्षुकी–याचकी.
भीमकी–१ रुक्मिणी २ दमयंती.
भीतरीं–आत.
भीरु–भितरा.
भुजंग–सर्प.
भुज (जा)–बाहु, हात.
भुजंग-भुजंगम–सर्प.
भुजंगमारी–सापांचा वैरी, गरुड.
भुंजे–भोगी.
भुवन–१ गृह. २ जग.
भूतात्मा–प्राणिमात्राचा आत्मा.
भूदेव }
भूनिर्जर } –पृथ्वीवरील देव, ब्राह्मण.
भूप–राजा.
भूभुजेंद्र–राजाधिराज.
भूभृत्–१ पर्वत. २ राजा.
भूभृदरि–(भू+भृत्+अरि) पर्वतांचा शत्रु, इंद्र.
भूमिधर–पर्वत.
भूषण–१ मोठेपण, थोरपण. २ दागिना.
भृंग–भ्रमर.
भें–भय.

भेक–बेडूक.
भेंडा–मातीचा गोळा.
भेणें–भयाने.
भेरी–नौबत.
भेषज–औषध.
भोग–विषय.
भोगी–सर्प, नाग.
भोजें–खाणी पिणीं.
भोवणें–फिरणे, ग्रासणें.
भ्याड–भितरा.
भ्रमणें–भांबावणें.
भ्राता–भाऊ.
भ्रू–भोंवई.

म

मकरंद–पुष्परस.
मकरालय–समुद्र.
मंचक–पलंग.
मंजु–कोमळ (शब्दानी).
मंडण–भूषण.
मंडल–चक्राकार प्रदेश.
मंडूक–बेडूक.
मणिक–मडके, डेरा.
मणिबंध–मणगट.
मतंगज–हत्ती.
मतिप्रकाश–बुद्धिस्फूर्ति.
मथन–१ नाश. २ घुसळणें.
मदगज–माजलेला हत्ती.
मदनशत्रु–महादेव.
मंदाकिनी–भागीरथी.
मंदार–कल्पवृक्ष.
मदीय–माझा.
मधु–१ वसंत. २ मध. ३ मद्य.
मधुकरी–भ्रमरी.
मधुप–१ भ्रमर. २ मद्यपी.
मधुसुढाळी–मधुधारा.
मध्य–कटी, कमर.
मनी–मानी.
मनु–१ मंत्र. २ चौदा (मनु).
मनसूर–राजपत्र, सनद, दस्तक.
मनुष्यदेव–राजा.
मनोज, मनोभव, मन्मथ–मदन.
मरंद–पुष्परस.
मराळ (ल)–हंसपक्षी.
मरु–मारवाड देश.
मरुत–वायु.
मल्ल–पाहिलवान.
मवाळ–मऊ.
मशक-मश्यक–धुंगुरडे.
मषीपत्र–लिखितपत्र.
मस्त–१ पुष्कळ. २ मस्तक. ३ कैफ चढलेला.
मह–१ आनंद, उत्साह, तेज.
महापगा–महानदी.
महारथी–मोठा योद्धा.
महित–पूजित, सन्मानित.

महिमा–महत्त्व.
महिला–१ पृथ्वी. २ स्त्री.
महिवर–पृथ्वीपति, राजा.
मही–पृथ्वी.
महीध्र–पर्वत.
महेंद्र–इंद्र.
महेला–जाया, स्त्री.
मा–१ लक्ष्मी. २ निश्चयें. ३ मग. (?) ४ नको.
माकंद–आंब्याचें झाड.
माखणें–भरणें.
मागध–जरासंध.
मागुती–पुन्हा.
माघा-माघुता-मागुता–मागें.
माजिवटा–उन्माद.
माझारीं–आत, मध्यें.
मात–गोष्ट, बातमी.
मातलि–इंद्राचा सारथी.
मात्रा–औषध.
मात्सर्य–द्वेष, हेवा.
माथा–मस्तक, वरचा भाग.
मादी–१ मेळा. २ पेटी.
माधव–कृष्ण.
माधुरी–गोडी.
मानवणें–१ मान डोलावणें, मान्य होणें. २ हर्ष पावणें.
मानस–१ अंतःकरण. २ मानस सरोवर.
मानिनी–मानवती स्त्री.
माप–१ लक्ष्मीपति-कृष्ण. २ प्रमाण.
माय–माता.
मायराणी–पिशाची.
माया–१ अविद्या, अज्ञान. २ ममता, प्रीति.
मायापडळ–मायेचें आवरण.
मायाशबल–मायोपाधिक, मायेच्या स्वाधीन
मार–मदन.
मारुत–वायु.
मार्गण–बाण.
मार्तंड–सूर्य.
मालपुवा–एक पक्वान्न.
मालवणें–नाहींसा करणें.
मालिन्य–मळीणपणा.
मिणधी (मिंधी)–ओशाळलेली.
मित–थोडें, परिमित, मोजके.
मिति–परिमाण.
मिथिला–जनकराजाची नगरी.
मिनला–मिळाला, मिसळला, जमला.
मिनेगारी–मिन्याच्या रंगाचें.
मिलिंद–भ्रमर.
मीन–मत्स्य.
मीनकेतन–ज्याच्या ध्वजावर माशाचें चिन्ह आहे, मदन.
मुकुर–आरसा, दर्पण.
मुक्त–सुटलेला.
मुक्तलग–मोत्यें लावलेला.
मुक्ता–मोतीं.
मुक्तार्पित–मोत्यांचीं.
मुक्तें–मोत्यें.
मुग्धा–सुंदर व नुक्तीच तारुण्यांत आलेली (स्त्री).

मुजूम–मुलखाची सर्व जमाबंदी करण्याचा व सर्व खर्चाचा बंदोबस्त राखण्याचा अधिकार.
मुद्रा–१ बंधन. २ चिन्ह. ३ बंद पडणें.
मुद्धारा–प्रीतिरसाची धारा.
मुधा–१ खोटें. २ व्यर्थ.
मुंड–१ नीच. २ डोकें.
मुनिवर–नारद.
मुमुक्षु–मुक्त होण्यास इच्छिणारा.
मुरारी–श्रीकृष्ण.
मुर्त–मूर्तिमंत, देहधारी.
मुलाजमतीचा–मिजाजी.
मुलायम–१ चांगलें, सुंदर. २ नरम.
मूषक–उंदीर.
मूस–साचा.
मूळ–बोलावणें.
मृगडोळस–हरिणाच्या डोळ्यांप्रमाणें डोळे जिचे, मृगनयना.
मृगपति–मृगराज-पशूंचा राजा सिंह.
मृगया–पारध.
मृगांक–चंद्र.
मृड–शंकर.
मृतक–मढें, प्रेत.
मृति–मरण.
मृत्युंजय–महादेव.
मृषा–खोटें.
मेखला–कमरपट्टा.
मेघश्याम–मेघाप्रमाणे काळा.
मेदिनी–पृथ्वी.
मेसाई–कोणी क्षुद्र देवता.
मेळ–मेळवण, मिश्रण, आंबवण.
मेळावे–समुदाय
मैद–फांसेगार, ठक.
मोकलणें–सोडणें, उपेक्षणें.
मोतीलग–मोत्यें लावलेला, 'मुक्तलग' पहा.
मोदेना–हर्षेना, आनंद वाटेना.
मोवणी–मननात.
मोह–ममता.
मोहरा–एक रत्न.
मोहरी–मोहित करी.
मोहिनीरूप–विष्णूने सुंदर स्त्रीचे घेतलेले रूप.
मोहिरे–मोहरा, अग्रभाग.
मौल-मौळ–मस्तक.
मौल्य–मोल, किंमत.
म्हणियारा–अंकित, ताबेदार.
म्हून-म्हूण–म्हणून.

य

यथासांग–संपूर्ण, अंगांनीं युक्त.
यदुभूषण–कृष्ण.
यमनंदन–धर्मराज.
यमु–यमस्वरूपी.
यया–ज्यास.
यवस–तृण, गवत.
यज्ञसूकरू–वराहावतार.
यशाचळ–यशोरूप पर्वत.

यष्टि–काठी.
याग–१ यज्ञ. २ पूजा.
याच–माग, याचना कर.
याजी–यज्ञकर्ता.
यातायात–जन्ममरणपरिश्रम.
यातिवैराकर–जातिवैर.
यातु-यातुधान–राक्षस.
यातुप–राक्षसेंद्र, रावण.
याद–जलचर.
यान–१ पालखी. २ वाहन. ३ स्वारी.
याम–प्रहर.
यामिनी–रात्र.
यावा–येणें, आगमन.
याज्ञसेनी–द्रौपदी.
युग–जोडी, द्वय.
युवराज–राजाच्या आज्ञेने राज्यकारभार पाहणारा त्याचा मुलगा.
युवा–तरुण
यूथ–समुदाय, कळप.
यूप–यज्ञस्तंभ.
येर–अन्य
यसपार–ठावठिकाण, पत्ता.
योगक्षेम–चरितार्थ.
योत–येवोत.
योध–योद्धा.
योषा–स्त्री.
यौवन–तारुण्य.
यौवराज्य–युवराजपण.

र

रंक–भिकारी.
रंकु–हरिण.
रक्तप–रक्त पिणारा, राक्षस.
रंग–१ सभा. २ रंगमहाल.
रज–१ कण. २ रजोगुण.
रंजणें–१ अनुरक्त होणें. २ रंजविणे.
रंजयंती–रमविणारी.
रजस्वला–विटाळशी.
रणचत्वर–रणांगण, युद्धाची जागा.
रतिकांत-रतिपति–मदन.
रणझेंडा–युद्धातील निशाण.
रणशौंड–युद्धनिपुण.
रत्नाकर–समुद्र.
रथचरण–रथचक्र.
रंभा–१ केळ. २ एक अप्सरा.
रमणी–सुंदर स्त्री.
रमा–लक्ष्मी.
रय–वेग.
रव–शब्द.
रवा–साखर.
रवदळी–नाश, कत्तल.
रवि–सूर्य.
रशना–कमरपट्टा.
रश्मि–१ किरण. २ रथाच्या घोड्यांच्या [दोऱ्या, अनीन.
रस–१ आवड, प्रीति. २ उदक. ३ अमृत. ४ आनंद.
रसद–१ मेघ. २ पैशाचा भरणा.

रसना–जीभ.
रसा–पृथ्वी.
रसानाथ–राजा.
रसाळ–१ गोड. २ स्निग्ध. ३ आंबा.
रसाळ–रसज्ञ.
रसिक–रसज्ञ.
रहंवर–मोठा रथ.
रहिवास–वस्ती.
राउळ–देऊळ.
राका–पूर्णिमा.
राग–१ प्रीति. २ रक्तिमा.
रागेजणें–रागावणें.
राजस–सुंदर.
राजीव–कमळ.
राडोळी–क्रीडा.
रांडोळी–कत्तल
राणिवसा–अंत:पुर.
राणीव–राज्य.
रात्रिचर–राक्षस.
राधेय–कर्ण.
रावणि–रावणपुत्र, इंद्रजित.
रामा–स्त्री.
रावो–राजा.
रासभ–गाढव.
राहटणें–वर्तणें.
राहटी–वर्तणूक.
रिगतां–रिघतां–शिरतां.
रिचविणें–ओतणें.
रितें–रिकामें.
रीघ–प्रवेश.
रीस–अस्वल.
रुका–पै.
रुक्म–सुवर्ण.
रुग्ण–रोगी.
रुचि–१ गोडी. २ कांति.
रुचिर–सुंदर.
रुजणे–गुंजारव करणें; भोंवतें फिरणें.
रुजू–सुरू.
रुदित–रडणें.
रुधिर–रक्त.
रुळणें–लोंबणें.
रू–कापूस.
रूख–झाड.
रेखून–लिहून.
रेच–१ रग. २ खय, खोड.
रेवतीरमण–रेवतीचा नवरा, बळराम.
रोकडी–तात्कालिक, प्रत्यक्ष.
रोध–तार, तट.
रोप–बाण.
रोम–केस.
रोहिणीवर–रोहिणीपति–चंद्र.
रोहिणीपुत्र–बळराम.
रौरव–एक नरक आहे. रुरु म्हणून एक किडा आहे, ते किडे ह्यांत फार असतात.

ल

लंकानाथ–रावण.

लकुच–फलविशेष (ओंठ).
लगदा–खोटें सोनें.
लघिमा–लघुत्व, हलकेपणा.
लडिवाळ–लाडकी.
लंड–ठक.
लत्ता–लाथ.
लंपट–आसक्त, नादावलेला.
ललना–सुंदर स्त्री.
ललाट–कपाळ.
ललाम–भूषण, अलंकार.
ललामायमान–भूषणीभूत.
लवण–१ नम्रता, लवणे. २ मीठ.
लवलाही-लवलाहे–त्वरेनें.
लसती–रूपवती.
लहरी–लाट.
लक्ष–लक्षा-लक्ष्य.
लाघव–चातुर्य, कौशल्य.
लाघवी–वश करणारी.
लाजा–लाह्या.
लाजाविरोन–लाजेनें विरघळून जाऊन.
लाधणें–पावणें.
लालन–लाड.
लावण्य–सौंदर्य.
लासी–माजरी.
लास्य–नृत्य, नाचणे.
लाहणें–लाभणे, पावणे.
लाहो–१ लाभ. २ छंद, घोष.
लिंग–शिवलिंग.
लिगाड–लचांड.
लीन–गढलेला.
लुटे–लुटारू.
लुब्धक–लोभी, कृपण.
लुलाय–महिष, रेडा.
लूता–कोळी, कातीण.
लेख–देव.
लेखर्षि–देवर्षि.
लेखा–पाड, गणना, हिशेब.
लेणें–लेणी-अलकार.
लोकबंधु–१ सूर्य, २ लोकहितकर्ता.
लोटे–हाले.
लोप–नाश.
लोल–१ लुब्ध. २ चंचल.
लोलुपता–लुब्धपणा.
लोलो–छंद.
लोष्ठ–ढेंकूळ.
लोह–लोखंड.
लोळ–१ कल्लोळ. २ लहरी, लाटा. ३ लोळणें.

व

वक्त्र–तोंड.
वंग–कथील.
वच–वाक्य.
वचणें–जाणें.
वंचिजे–१ ठकविजे. २ टाकिजे.
वंचील–नाकारील.
वज्र–हिरा.
वडील–१ जुनाट. २ थोर.

वडीलपण–वृद्धत्व.
वण–घट्टा.
वणिक–वाणी.
वतंस–भूषण.
वत्स–१ बाळक. २ वांसरूं.
वत्सर–वर्ष.
वत्सल–दयाळू.
वदान्य–दाता.
वंदारुता–स्तुति करण्याचें शील.
वधू–१ बायको. २ सून.
वन–१ उदक. २ अरण्य.
वनद–मेघ.
वनमाळी–कृष्ण.
वनाळी–वनपंक्ति.
वनिका–वन.
वनिता–स्त्री.
वपु–शरीर.
वमणें–टाकणें, ओकणें.
वर्णसंकर–जातींची मिसळ.
वर–१ श्रेष्ठ. २ पति. ३ अभीष्ट गोष्ट (देवादिकांपासून मागितलेली).
वरदानी–वर देणारा.
वरपंगें–वर वर करण्यानें.
वरपडी–झडप.
वरव–समृद्धि, बाहुल्य.
वरवर्णिनी–१ उत्तम स्त्री. २ हळद.
वराह–डुकर.
वरिचिल–वरची.
वरुणालय–समुद्र.
वर्ण–१ जात. २ रंग. ३ अक्षर.
वर्ती–वर्तिका–दिव्याची वात.
वर्धिष्णू–वाढणारा.
वर्म–गुह्य.
वल्क-वल्कल–झाडाची साल.
वल्गना–बडबड.
वल्गा–लगाम.
वल्मीक–वारूळ.
वल्लभ–प्रिय.
वश–स्वाधीन.
वंशी–मुरली, पांवा.
वंशोत्तंस–कुलभूषण.
वसुंधरा–पृथ्वी.
वश्य–सहाय.
वसन–वस्त्र.
वागुरा–फास.
वसुधा–वसुमती–पृथ्वी.
वहिला-वहिले–सत्वर, तत्काळ.
वळघणें–चढणें.
वळसा–१ फेरा, घेरा, गोता. २ पुकारा.
वक्ष–ऊर.
वा–अथवा.
वाग्विलास–वाक्चातुर्य.
वाङ्नियम–प्रतिज्ञावचन.
वाच्यत्व–निंदा.
वाज–बोभाट.
वाजट–वाचाळ.

वाजी–अश्व, घोडा.
वाटिका–बाग.
वाटुली–वाट, मार्ग.
वाड–मोठें, थोर.
वाडव / वडवानल –वडवानळ ह्या नांवाचा समुद्रांतील अग्नि.
वाडेंकोडें / वाडेंपाडें –कौतुकानें, आवडीनें.
वाढ–पुष्कळ.
वाणी–१ वाचा. २ उणीव, वाण.
वाणें–वर्णन करणें.
वात्सल्य–दया.
वादक–वाजविणारा.
वानणें–स्तवणे, वर्णणें.
वापिका–विहीर, तळे, सरोवर.
वाम–१ सुंदर. २ डावा.
वामदेव–शिव.
वामलोचनी–सुंदरनेत्री.
वाय–वायां-वायावीण-व्यर्थ
वार–दिवस.
वारण–हत्ती.
वारिज–वारिजात-कमल.
वारी–१ यात्रा. २ उदक.
वार्ता–गोष्ट, वाक्य, वर्तमान.
वार्तिक–बातमीदार.
वारीशि–समुद्र.
वाली–कैवारी, रक्षक.
वाव–व्यर्थ, पोकळ.
वास–१ वस्त्र. २ गंध, सुवास. ३ वस्ती, राहणें.
वासर–दिवस.
वासरमणि–सूर्य.
वासव–इंद्र.
वाह–घोडा.
वाहणी–मार्ग.
वाळणे–करणें.
विकत्थन–बडबड.
विकराल–भयंकर.
विकळ–विव्हल.
विकोश–नागवें (शस्त्र).
विखरणें–पसरणें.
विंगळ–विस्तव, निखारा.
विग्रह–१ देह. २ युद्ध. ३ कलह.
विचक्षण–पंडित
विचारणें–१ विचार करणें. २ पुसणें.
विजन–निर्जनप्रदेश.
विजय–अर्जुन.
विजे–वारा घालतो.
विज्वर–दुःखरहित.
विटपी–वृक्ष.
विटंब–विटंबना.
विटली–१ रुसली. २ कंटाळली.
वितत–विस्तृत.
वित्त–द्रव्य.
वितरण–दान.
विंदाण–चातुर्य, विलास, कपट.

विदेह–१ जनकराजा. २ विरक्त.
विद्या–ज्ञान.
विद्रुम–पोंवळे.
विध्वस्त–भग्न, नष्ट, मोडलेला.
विधान–करण्याचा प्रकार.
विधि–१ आज्ञावाक्य. २ ब्रह्मदेव. ३ दैव.
विधु–चंद्र.
विधुमणि–चंद्रकांत मणि.
विन–वांचून, शिवाय.
विनटली–१ शोभली. २ तल्लीन-तत्पर झाली
विनत–नम्र.
विनतानंदन–गरुड.
विनायक–१ गरुड. २ गणपति.
विनासा–नकटी.
विपति–गरुड.
विपक्ष–शत्रु.
विपर्यय–व्यत्यास, वैपरीत्य.
विपिन–अरण्य.
विप्रकर्ता–वाईट करणारा.
विप्रयासीं–मोठ्या आयासानें, कष्टानें.
विप्रिय–न आवडणारें.
विभव–ऐश्वर्य.
विभाडी–मारी, पराभव करी.
विभूति–१ ऐश्वर्य. २ मूर्ति.
विभ्रम–भ्रांति, विलास.
विमल–स्वच्छ, निर्दोष.
विरमणें–थांबणें, शांत होणें.
विरस–भग्नोत्साह.
विरहद–विरहदुःख देणारा.
विरहितु–निराळा.
विरिंचि–ब्रह्मदेव.
विरिंचितनया–ब्रह्मदेवाची कन्या-सरस्वती.
विरोध–द्वेष.
विरोधी–शत्रु, द्वेषी.
विलंब–उशीर.
विलसणे–१शोभणे २ राहणें. ३ नाचणे.
विवर–भोंक
विवरण–स्पष्टीकरण.
विवर्त–अन्यथाभास.
विवश–पराधीन.
विवशी–जखीण.
विवळणे–विस्तारणें.
विवळेना–कळेना.
विविक्तदेश–एकांतस्थान.
विवेक–विचार.
विशद–स्पष्ट.
विशारद–ज्ञाता, शहाणा.
विशिख–बाण.
विश्रब्ध–विश्वासलेला.
विश्राम–विश्राति, सुख.
विश्लेष–वियोग.
विश्वंभर–जगाचें पोषण करणारा.
विशाळ–मोठा.
विषकंठ–महादेव.
विषम–प्रतिकूळ, मारक, कठीण.
विषमता–वैषम्य, दुजाभाव.

विषमें–विषमाचरणानें.
विषव्रतती–विषवल्ली.
विषय–इंद्रियग्राह्य पदार्थ.
विषयक–विषयींचें.
विषाद–खेद.
विष्णुपदी–भागीरथी.
विसवणें–दूर ठेवणें.
विहंग–विहंगम-पक्षी.
विहगराज–गरुड.
विहार–क्रीडा.
विहित–सांगितलेलें, योग्य.
विहिरा–झरा, भुडकी.
वीट–कंटाळा.
वीतरागी–विरक्त.
वीरगुंठी–वुचडा.
वीरसू–वीरमाता.
वृक–लांडगा.
वृत–वरलेला.
वृत्त–वर्तमान, बातमी.
वृत्ति–१ उपजीवन. २ वतन.
वृत्रघ्न, वृत्रहा–वृत्रासुरास मारणारा, इंद्र.
वृंद–समुदाय.
वृंदारक–देव.
वृंदावन–कवंडळ फळ.
वृष–१ कर्ण. २ बैल.
वृषभ–बैल.
वृष्णि–यादव.
वेगळ–भिन्न.
वेघणे–चढणें.
वेंच–खर्च.
वेडीव–वेडेपणा.
वेणु–पावा, मुरली.
वेताटी–वेताची छडी.
वेद–श्रुति.
वेदश्रुति–वेद.
वेध–१ छंद. २ लय.
वेल्हाळ–प्रिय.
वेव्हारे–उदीम करणारे सावकार.
वैकुंठ–१ कृष्ण. २ विष्णुलोक.
वैखरी–वाणी.
वैजयंती–१ ध्वज, पताका. २ विष्णूच्या गळ्यातील माळ.
वैदर्भराज–विदर्भ देशाचा राजा-भीम (दमयंतीचा बाप).
वैद्युत–विजेचा.
वैरणीयाचा–पाघरायाचा.
वैरागर–१ रत्नाची खाण. २ दुकान.
वैराग्य–आवड नसणें, विरक्ति.
वैवस्वत–सूर्यपुत्र यम.
वैश्वानर–अग्नि.
वैपम्य–वैपरीत्य.
वो–अहो.
वोखटें–वाईट.
वोज–कौतुक, चांगलें.
वोजे–प्राप्त होई.

वोटी–स्थान, जागा.
वोढक–ओढणारा.
वोढवणें–पुढें करणें.
वोढसी–धावसी.
वोढवारा–प्रतिबंध.
वोतारी–ओतकाम करणारा.
वोपणें–देणें.
वोस–तोटा.
वोसंडणे–१ भरून खालीं साडणें. २ टाकून जाणें.
वोळगणें–तत्प्रवण होणें, ओढवणें.
वोळणें–१ देणे. २ वळणें, प्रीति करणें.
वोळसा–१ वळसा, फेरा. २ वर्तुळसा. ३ पुकारा.
व्यंकट–१ भयंकर. २ वांकडा.
व्यजन–पंखा.
व्यतिरेक–वियोग.
व्यवसाय–१ व्यापार. २ उद्योग. ३ निश्चय.
व्यवहार–१ प्रपंच. २ वागणूक.
व्यसन–१ संकट. २ छंद, नाद.
व्यसु–गतप्राण, मृत.
व्यस्त–अस्ताव्यस्त.
व्यापक–सर्वगत, सर्वत्र स्थित.
व्यापे–व्यापकत्वें.
व्याप्त–अल्पदेशस्थित.
व्याल–व्याळ-सर्प.
व्यूह–युद्धासाठीं केलेली सैन्याची रचना.
व्योम–आकाश.
व्योमघटीं–गगनोदरीं.
व्रज–१ समुदाय. २ गोकुळ. ३ गौळवाडा.
व्रात–समूह.

श

शकुनी–१ पक्षी. २ दुर्योधनाचा मामा.
शक्तिसुत–कार्तिकस्वामी.
शक्ति–देवी.
शक्र–इंद्र.
शकुंत–पक्षी.
शंख–कपोलप्रांत, आंख.
शंखद्वय–दोन आंख.
शची–इंद्राणी.
शतकोटि–इंद्राचें वज्र.
शतपत्र–कमल.
शंपा–वीज.
शबरी–भिल्लीण.
शबल–मिश्रित.
शम–१ शांतता. २ सल्ला.
शमन–१ दूर करणारा. २ यम.
शमी–योगी.
शय–हात.
शर्म–सुख.
शर–बाण.
शरण्य–रक्षण करण्यास समर्थ.
शरधि–भाता.
शरतांडव–बाण सोडण्याचें चातुर्य.
शरभ–अति बलाढ्य पशुविशेष.
शर्व–महादेव.
शराव–परळ.

शरासन–धनुष्य.
शलभ–टोळ, पतंग.
शल्य–१ बाणाग्र. २ मनांत सलते ते.
शव–प्रेत.
शश–शशक-ससा.
शशांक–चंद्र.
शशिकात–चंद्रकांत मणि.
शशिमौळी–महादेव.
शस्त्री–शस्त्र, सुरी.
शाक–भाजी.
शाठ्य–वंचकपणा.
शाण–सहाण.
शांतवन–शंतनु राजाचा पुत्र-भीष्म.
शारदा–सरस्वती.
शारद–शरदतूंतला.
शार्दूल–वाघ.
शाल–वृक्षविशेष.
शालीवन–भाताचें शेत.
शावक–बालक.
शाश्वत–चिरस्थायी.
शासन–१ आज्ञा. २ शिक्षा.
शिऊ–शिव.
शिकावण–बोध.
शिखा–ज्वाला.
शिखी–१ मयूर. २ अग्नि.
शितिकंठ–१ शिव. २ मयूर.
शिबिका–पालखी.
शिबिर–सेनेचा तळ.
शिरोमणि–श्रेष्ठ.
शिराणी–१ आवड, कौतुक. २ लाभ.
शिल्पीकार–कारागीर.
शिव–१ कल्याण. २ सांब, महादेव.
शिवत्व–ईश्वरत्व.
शिव–सीमा, हद्द.
शिवा–१ गौरी, पार्वती. २ कोल्ही.
शिशु–मूल, बाळ.
शिष्ट–१ संभावित. २ मध्यस्थ.
शिळाचुंबी–लोहचुंबक.
शीतभानु–चंद्र.
शीण–श्रम.
शीर्णपर्ण–ज्याचीं पानें गळली आहेत असा.
शील–१ स्वभाव. २ सद्वर्तन.
शीला–द्रौपदीस सूर्यानें जी अन्नाची स्थाली दिली होती ती.
शुक–१ रावा. २ शुकाचार्य.
शुकतात–शुकपिता-व्यास.
शुक्ति–शिंप.
शुचि–१ आषाढ. २ शृंगार. ३ शुद्ध, [पवित्र. ४ पांढरें.
शुनक–कुत्रा.
शुनासीर–इंद्र.
शुभांगी–सुंदरी.
शून्यवादी–नास्तिक.
शूर्प–सूप.
शूर्पणखा–रावणाची बहीण.
शूलपाणी–महादेव.
शृंगार–१ भूषणें, अलंकार. २ शृंगाररस.

शेख–शेष.
शेखी–१ कीर्ति. २ बढाई.
शेखी–शेवटीं.
शेजे–शयनीं.
शेलीं–मान, गळा.
शैल–पर्वत.
शोण(णें)–लाल
शोणित–रक्त.
शोभन–चागलें.
शौण्ड–चतुर, शहाणा.
शौरी–कृष्ण.
श्याम–श्यामल-निळा
श्रवण–१ कान. २ ऐकणें.
श्रात–थकलेला
श्रीद–कुबेर.
श्रीविद्या–ब्रह्मविद्या, मंत्रविद्या.
श्रित–आश्रित.
श्रुत–वेदशास्त्र.
श्रुति–वेद.
श्रुतिपारग–सर्व वेद म्हटलेला.
श्रेणी–पंक्ति.
श्रोत्रिय–१ वैदिक. २ अग्निहोत्री.
श्लाघणें–चाहणें, आवडणें.
श्लोक–कीर्ति.
श्वपच–चांडाळ.
श्वशुर–सासरा.
श्वश्रू–सासू.
श्वान–कुत्रा.
श्वेतवाह–श्वेताश्व-अर्जुन.

ष

षट्पद–भ्रमर, भुंगा.
षष्टि–साठ.
षण्मुख–कार्तिकस्वामी.

स

सक्ति–आसक्ति.
संकल्पणें–सोडणें.
सकृत्–एकवार.
संकेत–खूण.
संकेतकुंज–क्रीडास्थान.
सख्य–मित्रत्व.
संख्यावान्–पंडित, विद्वान्.
सगुणाथिली–गुणवती.
संग्राम–युद्ध.
संघाट–समूह.
संचित–दैव, पूर्वकर्म.
सजणे–हे प्रिये, हे सखि.
संजीवनी–मेलेल्यास जिवंत करण्याची विद्या.
सठवणें–पतन पावणें.
सत्कृति–१ उत्तम काव्य. २ सत्कृत्य.
सती–१ पार्वती. २ पतिव्रता.
स यप–ब्रह्मदेव.
सत्यपांड–ब्रह्मांड.
सत्यलोक–ब्रह्मलोक.
सत्यवती–ब्रह्मदेवाची नगरी.
सत्यवान्–एक राजा, सावित्रीचा नवरा.
सत्यसंध–सत्यप्रतिज्ञ.

सत्या–सत्यभामा, सत्यापति–श्रीकृष्ण.
सत्राण–बळानें, वेगानें.
सद्गद–भरून आलेला (गळा).
सद–सभा.
सदन–गृह.
सदसि (सी)–उत्तम खड्ग.
सदीड्य–साधूंनी पूज्य.
सदैव–१ दैववान्. २ नेहमी.
सद्म–घर.
सद्य–तत्काळ.
सधर–सहाश्रय.
संधा–प्रतिज्ञा.
संध्या–संध्याकाळ.
सनातन–ज्याला आदि अंत नाहीं असा.
सन्निध–जवळ.
सन्निधान–१ उत्तम ठेवा. २ जवळ असणे.
सन्निपात–त्रिदोषी ज्वर.
सनोळख–ओळखीचे, परिचित.
सपत्न–शत्रु.
सपोष–पुष्ट.
संबोखणें–सांत्वणें, शांतवन करणें.
सभाचारी–सभेंत जाणारा.
संभार–सामग्री, समुदाय.
सभ्य–सभेंतील लोक.
संभ्रम–१ आदर. २ गडबड. ३ हौस.
समता–बरोबरी.
समन्वित–युक्त.
समयज्ञ–प्रसंग जाणणारा.
समर–युद्ध.
समरस–परिपूर्ण.
समवेत–सहित, युक्त.
समाये–मावे, सांठवे, राहे.
समित्–समिध.
समिद्ध–पेटलेला.
समीर–समीरण-वायु.
समृद्धि–ऐश्वर्य.
सये–१ सखे. २ स्मरणास.
सरकाळे–कडब्याचें ताट.
सरघा–मधमाशी.
सरता–१ कृतकृत्य. २ शेवटास गेला तो.
सरस–उत्साहयुक्त, प्रीतियुक्त.
सरसावणे–१ पुढे सरणें. २ प्राप्त होणे.
सरसिज–कमळ.
सरसिजोद्भव–ब्रह्मदेव.
सरसिजोद्भवकुमारी–ब्रह्म्याची कन्या सरस्वती
सरसीरुह–कमळ.
सरस्वती–एक नदी.
सराय–विश्रांतिस्थान.
सरिता–नदी.
सरिसा–१ सदृश, तुल्य. २ नीट, दुरुस्त.
सरी–उपमा, बरोबरी, साम्य, सर.
सरोरुह–कमळ.
सर्वदेखणा–विश्वद्रष्टा.
सर्वविद्याविदु–सर्व विद्या जाणणारा.
सर्षप–मोहरी.
सलगी–मैत्री.

सलिल–पाणी, जल.
सलील–सहज.
सवडीं–आश्रयास.
सवतें–वेगळें, निराळें.
सविता–सूर्य.
सवें–१ बरोबरी. २ संवय.
सवें–बरोबर, सहवर्तमान.
सवेंचि–तात्काळ, लागलाच, तेव्हांच.
सव्यसाची–अर्जुन.
संशप्तक–युद्धातून परत न येण्याची शपथ वाहून युद्धास जाणारे वीर. मरूं अगर मारूं म्हणून युद्धास जाणारे वीर.
संसरण–जन्ममरणप्रवाह, स्वरूपापासून च्युति.
संसर्ग–संबंध.
संसार–व्यवहार. जन्ममरणप्रवाह.
संसृति–संसार.
सहसा–एकाएकीं.
सहस्रकर–सूर्य.
सहस्राक्ष–इंद्र.
सहोदर–सख्खा भाऊ.
सा–१ सहा. २ सारखा.
साई–झाडी.
साउजी–सात्विक, गरीब.
साकडें–संकट. सांकडे–दु:ख पावे.
साकेत–अयोध्यापुर.
साक्षरता–विद्वत्ता.
साग–१ मूर्तिमान्, अंगांसहित. २ संपूर्ण.
साग–सापराध.
सांगडा–भोपळ्याचें पेटें.
सांगडे–अडचण.
सागर–समुद्र.
सांगाती–१ सोबती. २ बरोबर, संगें.
सांगोपांग–सर्वांशीं.
साच-साचा–खरा.
साचार–सत्य, खरोखर.
साचोकार–१ खरा. २ खरेपणा.
साजिरा–सुंदर.
साटी–१ संगत. २ सांड.
साठ–१ सवदा. २ सांठा.
सांठवणे–संपादणे, गांठीं बांधणे.
सांड–त्याग, उपेक्षा.
सांडणें–१ टाकणे. २ हरवणें.
साडावला–मुकला.
सात्विकभाव–'अष्टभाव' शब्द पहा.
साद–हाक, आरोळी.
सांदीपनि–कृष्ण व सुदामा ह्यांचा गुरु.
सान्द्र–दाट, निबिड, भरलेलें.
साधी–दु:खी.
साधु–१ शाबास. २ सज्जन.
साध्वस–भय.
साध्वी–पतिव्रता.
सान-साना–लहान.
सानुले–केवळ लहान.
सानेवानें–थोडेबहुत.
सापत्न–१ शत्रु. २ सावत्र.

साम–सल्ला, समेट, संधि.
सामानुक्रम–सल्ला करण्याचा प्रकार.
सायक–बाण.
सायकासन–धनुष्य.
सायुज्य, सायोज्य –मुक्तीचा एक प्रकार, ब्रह्मरूप होणें.
सारजा–सरस्वती.
सार्थ–समूह, तांडा.
सारमेय–कुत्रा.
सारस–१ कमळ. २ पक्षिविशेष.
सारसाक्षी–कमलाक्षी.
सारिका–साळुंकी, मैना.
सारीपाट–सोंगट्याचा खेळ.
सारोनी–उरकोन, करून, आटोपून.
सार्वभौम–चक्रवर्ती राजा.
साल–१ कातडे, त्वचा. २ मेहुणा.
सावडणें–गोळा करणे.
सावर्तिक–प्रलयकालचा.
सासु–सप्राण, जिवंत.
साक्षर–पंडित, विद्वान्.
साक्षेपे–अगत्यानें.
सिकताहरळ–वाळूचा कण.
सित–पांढरें.
सिता–शर्करा.
सिताश्व–अर्जुन.
सिंधु–१ समुद्र. २ नदी.
सिंधुर–गज.
सीर–शिरणें.
सुकंठ–सुग्रीव.
सुकृत–पुण्य.
सुकृती–पुण्यवान्,
सुगळ–सुग्रीव.
सुघड–चतुर.
सुचिर–फार वेळ.
सुजाण–ज्ञाता, सुज्ञ.
सुज्ञ–पावे.
सुढाळ–१ बाधेसूद,सुरेख.२तेजस्वी,स्वच्छ.
सुणें–१ शून्य, ओकें. २ कुत्रें.
सुतनु–रूपवती.
सुतर–तरायास सुलभ.
सुतरी–उत्तम नौका.
सुतर्कैना–तर्कितां येईना.
सुदर्शन–विष्णूचे चक्र.
सुदधिसार–तूप.
सुदती–जिचे दात चांगले आहेत ती-सुंदरी.
सुधा–अमृत.
सुधाकर–सुधांशु-चंद्र.
सुधी–बुद्धिवान्.
सुनासीर–इंद्र.
सुपर्ण–गरुड.
सुपर्णव्यूह–सैन्याची गरुडाकार रचना.
सुभग–१ भाग्यवान्. २ सुंदर.
सुभट–शूर.
सुभटा–सुभवटा-उत्तम पुरुष.
सुभ्रु–जिच्या भिवया चांगल्या आहेत म्हणजे सुंदर स्त्री.

सुम–पुष्प.
सुमन–१ पुष्प. २ देव. ३ चांगल्या मनाचा.
सुमनश्चाप–मदन.
सुयोधन–दुर्योधन.
सुरगज–देवाचा हत्ती, ऐरावत.
सुरगायक–गंधर्व.
सुरगुरु–बृहस्पति.
सुरद्रु–कल्पवृक्ष.
सुहृद्भाव–मित्रत्व.
सुरनग–कल्पवृक्ष.
सुरनीस–राजपत्रावर शिक्का ठोकणारा [कारकून.
सुरसद्म–स्वर्ग, देवाचें घर.
सुरभी–कामधेनु.
सुरभूरुह–कल्पतरु, पारिजात.
सुरयानी–देवयानी.
सुरयुवती–देवांगना.
सुरलोक–स्वर्ग.
सुरवाड–सुखाचा.
सुरसदन–स्वर्गलोक.
सुरसा–देवासारखा.
सुरसिंधु–भागीरथी.
सुरा–मद्य.
सुरेंद्र–देवश्रेष्ठ, मुख्य.
सुलोचन–चांगल्या डोळ्यांचा.
सुवर्णरेखा–सोन्याची रेघ.
सुषमा–उत्तम शोभा.
सुक्ष्मीं–सूक्ष्म स्थानीं.
स्नुषा–सून.

सूत–सारथी.
सूत्ये–ओढवे.
सूदिलें–घातलें.
सूनी–शून्य.
सूनु–पुत्र.
सुपरम–सुपराम-मरण.
सूये–प्रवृत्त होई.
सूर्यदुहिता–यमुनानदी.
सूक्षम–सूक्ष्म.
सेज–बिछाना.
सेना–समुदाय.
सेनानी–१ सेनापति. २ कार्तिकस्वामी.
सैंधव–१ जयद्रथ. २ घोडा. ३ मीठ.
सैरा, सैराट, सैरावैरा, स्वैर }–स्वच्छंदानें, मनास येईल तसें.
सैरिभ–१ रेडा. २ महिषासुर.
सोइरा–आप्त.
सोइरेपणा–स्नेहसंबंध.
सोगयाचे–शेवटाचे, पदराचे.
सोपा–१ सुलभ. २ घर.
सोपारें–फार सोपें.
सोपावें–द्यावें.
सोम–चंद्र.
सोयरा–आप्त.
सोयरीक–संबंध.
सोर–रोदन, आक्रांत.

सोसे–हौसेनें.
सौजन्य–सुजनपणा.
सौदागर–व्यापारी.
सौदामिनी–विद्युल्लता, वीज.
सौध–राजमंदिर, राजवाडा.
सौबळ–शकुनि.
सौभद्र–सुभद्रेचा पुत्र, अभिमन्यु.
सौरस–प्रीति, स्नेह.
स्कंध–खांदा.
स्तबक–पुष्पगुच्छ.
स्तोम–समूह.
स्त्रीधर्मिणी–रजस्वला.
स्थविर–म्हातारा.
स्थिर–निश्चल, स्थावर.
स्थूळ–मोठा.
स्नेह–१ मैत्री. २ तेल.
स्पर्शमणि–परिस.
स्फीति–१ कीर्ति. २ डौल.
स्फूर्ति–१ ज्ञान. २ कंप, स्फुरण
स्मर–मदन.
स्यंदन–रथ.
स्रक्–माळ.
स्रजिली–निर्मिली.
स्रष्टा–ब्रह्मदेव.
स्वयमेव–आपणच.
स्वयंज्योति–स्वप्रकाश.
स्वयंवेद्य–स्वानुभवाने जाणायास योग्य.
स्वरत–आत्मरत.
स्वरूप–आत्मरूप.
स्वसा–बहीण
स्वादु–गोड.
स्वांत–अंत:करण.
स्वानुभव–आत्मानुभव.
स्वानुभवी–स्वानुभव ज्यास झाला आहे तो.

ह

हक्क–खाऊन पचलें तें
हत–१ मृत. २ नष्ट
हतियेरा–शस्त्रास.
हनु–हनवटी.
हय–अश्व, घोडा.
हरळ–कण, बारीक खडा.
हरि–१ इंद्र. २ सिंह. ३ अश्व. ४ विष्णु. ५ वानर.
हरिख–हर्ष.
हरिखग–गरुड.
हरित–हिरवें.
हरिता–हरण करणारा.
हरिद्रा–हळद.
हरि हरि–खेद, आश्चर्य, ह्यांचा उद्गार.
हरुष–हर्ष.
हलधर–बलराम.
हवि–होमद्रव्य.
हव्यवाट्–अग्नि.
हव्यास–हौस, छंद.
हंस–१ सूर्य. २ राजहंस पक्षी.
हस्त–१ शुंडाग्र. २ हात.

हस्तिप–महात.
हस्ती–हत्ती.
हलुवार–फार हळू.
हाकारून–हाका मारून.
हाटक–सोनें.
हाटीं–बाजारात.
हाणी–तोटा.
हंत–खेदसूचक अव्यय.
हामी–जामीन.
हायन–वर्ष.
हारीं आणणें–वश करणें.
हाला–मद्य.
हलाहल–विष.
हाव–१ उत्साह. २ इच्छा. ३ आग्रह.
हित–कल्याण.
हिंपुटी–कष्टी, दुःखी.
हिम–थंडी.
हिमसा–थंड, शांत.
हिमांशु–चंद्र.
हिरण्यगर्भ–ब्रह्मा.
हिरोन–हिसकावून.
हिसा–प्राण घेणें, हत्या.
हीर–१ हिरा. २ श्रेष्ठ,
हुजत–पावती, रसीद.
हुडा–बुरूज.
हुतवह-हुताश–अग्नि.
हुमणी–बुक्क.
हूप–औत्सुक्य, धैर्य, हुरूप.

हृत्–हृदय.
हृद्गत–हेतु, उद्देश.
हृदयंगमा–मनांत भरणारी, सुंदर.
हृद्य–मनास रुचणारें.
हृष्ट–हर्षयुक्त.
हेजीब–दूत.
हेती–खड्ग, तरवार.
हेरणें–पाहणें.
हेला, हेळा –१ लीला. २ हेळणा. ३ रेडा.
हेलावणें–उचंबळणें.
हेलावे–लाटा.
हेवा–१ मत्सर. २ इच्छा.
हैय्यंगवीन–साजुक लोणी.
होकारिता–बोलावतां.
होता–यज्ञकर्ता.
होमीन–जाळीन.
होया–व्हावयास.
होळी–भस्मरूप.
ऱ्हद–डोह.

क्ष

क्षतज–रक्त.
क्षत्ता–दासीपुत्र-विदुर.
क्षति–नाश.
क्षत्र–क्षत्रिय.
क्षपा–रात्र.
क्षम–शक्तिमान्, समर्थ.

क्षमा }
क्ष्मा } –पृथ्वी.

क्षर–१ पंचमहाभूतें. २ नाशवंत.

क्षामा–कृश.

क्षिति–पृथ्वी.

क्षिप्र–लौकर.

क्षीण–दरिद्री.

क्षीरधी–क्षीरसमुद्र.

क्षुत्क्षाम–क्षुधेनें कृश.

क्षुद्र–तुच्छ, अल्प.

क्षुधित–भुकेलेला.

क्षुर–वस्त्रा.

क्षेम–१ आलिंगन. २ कल्याण.

क्षोभ–क्रोध.

क्षोभलें–विषयासक्त झाले.

क्षोभवणें–क्रुद्ध करणें.

ज्ञ

ज्ञप्तिकळा–ज्ञानशक्ति.

ज्ञाति–जात.

ज्ञान–जाणणे.

ज्ञानदीप्ति–ज्ञानज्योति.

ज्ञेय–जाणायाचे तें.

कांहीं प्रसिद्ध वृत्तपत्रांचे व ग्रंथकारांचे अभिप्राय

केसरी—ता० ६।१२।१०; "...नवनीतात निव्वळ जुनी कविता आहे; तर काव्यदोहन वगैरेत निव्वळ अर्वाचीन कविता आहेत. प्रस्तुत (रसतरंगिणी) पुस्तकांत या दोहोंचे योग्य मिश्रण केले असून, जुनी–नवी मराठी कविता, तिचें स्वरूप व विशेष याची सामान्य वाचकांसही योग्य कल्पना येईल, अशा रीतीनें वेंच्यांची निवड बऱ्याच मेहनतीने व मार्मिकपणे केली आहे...यावरून मराठी कवितेशीं त्यांचा (विद्यार्थ्यांचा) चागला परिचय होईल यात संशय नाही."

इंदुप्रकाश—ता० १९।११।१०; ".. वेच्याची रचना व त्यांस समर्पक नावे देण्याचा प्रयत्न फार प्रशंसनीय आहे...अनेक विषयावरील चमत्कृतिजनक, सुंदर काव्यमय, मनोरंजक व बोधपर उतारे काढिलेले आहेत......एकंदरींत प्रस्तुत पुस्तक चागलें झाले असून तें सामान्य वाचकास व विशेषत विद्यार्थ्यास फार उपयोगाचें होईल यात शंका नाहीं."

Dnyanodaya—"...has filled a great desideratum in academical literature...he has appealed to forty-four poets...for the best poems they can afford... The volume contains nothing that the young might not read. For a student of Marathi the book will prove a great boon."

सुधारक—ता० १२।१२।१०; "...वेंचे मोठ्या मार्मिकपणानें निवडून घेतले आहेत. मराठी वाङ्मयाची विद्यार्थ्यास ओळख करून देण्यास या पुस्तकाचा

चांगला उपयोग होईल...त्याचा (रसतरंगिणी ग्रंथाचा) प्रवेश इकडील शाळांत होईल तर विद्यार्थ्यांवर मोठा अनुग्रह होईल..."

रा. ब. विष्णु मोरेश्वर महाजनि, एम्. ए.—"...निवड एकंदरींत चागली झाली आहे...इंग्रजी व मराठी शाळांतून या ग्रंथाचा उपयोग सोईचा होईल..."

रा. सा. गोविंद वासुदेव कानिटकर, बी. ए., एल्‌एल् बी.—"...वेंच्यांची निवड चागली आहे. पद्याची विषयवार रचना करण्याचा प्रयत्न उपयुक्त आहे..."

रा. रा. लक्ष्मणशास्त्री लेले,—" हे पुस्तक मनोरंजक व बोधप्रद आहे, आणि म्हणूनच विद्यार्थी व इतर मराठी वाचक यांनीं अवश्य वाचण्यासारखें आहे. जुनी व नवी मराठी कविता याचा या पुस्तकांत मार्मिक रीतीनें व रसिकतेनें संग्रह केला आहे..."

रा. रा. बाळकृष्ण अनंत भिडे, बी. ए.—"...सर्व पुस्तकात आपलेंच पुस्तक विशेष आदरणीय आहे...जुन्या व नव्या काव्यवाङ्मयाची एकाच पुस्तकावरून विद्यार्थ्यांस ओळख करून देण्यास आपण फार चागलें साधन करून ठेविलें आहे...हें पुस्तक काव्यदोहनापेक्षा जास्त सोईचें आहे...नवनीताच्या ऐवजीं हेंच पुस्तक जास्त आदरणीय आहे."

रा. रा. गो. स. सरदेसाई, बी. ए.—"...पुस्तक केवळ विद्यार्थी मंडळींनाच नव्हे, तर ज्यास मराठी भाषेचा विस्तीर्ण काव्यसंग्रह वाचण्यास सवड नसते अशांनाही ह्या पुस्तकापासून मराठी कवितेचें हृद्गत कळल्यावांचून राहणार नाहीं..."

The late *Miss Mary Bhore*—"...it is excellent and all lovers of Marathi poetry ought to have a copy in their library...."

Rev. N. V. Tilak—" Rasatarangini is by all means the best of the books of the sort that I know. I shall very strongly recommend the book to those who are concerned with the educating of our boys and girls."

Rev. R. E. Hume, Ph. D.—"...The inherent worth of the book will soon win its due place, I am sure."

S. K. Nayampalli, Esq., B. A., The late Deputy Educational Inspector—" ...Not only the student of Marathi language obtain great assistance from your book, but the general reader of Marathi will also find an amount of pleasure in reading it. . . ."

